

УКРАЇНСЬКИЙ
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

5

1958

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

У К Р А І Н С Ь К И Й
І С Т О Р И Ч Н И Й
Ж У Р Н А Л

Р І К В И Д А Н Н Я Д Р У Г И Й

№ 5

ВЕРЕСЕНЬ — ЖОВТЕНЬ

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ--1958

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. ШЕВЧЕНКО (відповідальний редактор), **І. Л. БУТИЧ**,
І. О. ГУРЖІЯ, **М. Р. ДОНІЙ**, **В. А. ЖЕБОКРИЦЬКИЙ**,
П. М. КАЛЕНИЧЕНКО (заст. відповідального редактора),
С. М. КОРОЛІВСЬКИЙ, **І. П. КРИП'ЯКЕВИЧ**, **П. А. ЛАВ-**
РОВ, **Г. М. МУЛТИХ** (заст. відповідального редактора),
В. М. САМОФАЛОВ, **Г. М. ШЕВЧУК** (відповідальний
секретар).

Адреса редакції: Київ, Бульвар Шевченка, 14

Телефон 4-53-43

ІСТОРІЯ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ*

РОЗДІЛ I

ПОЧАТОК РОБІТНИЧОГО РУХУ І ПОШИРЕННЯ МАРКСИЗМУ В РОСІЇ

(1883—1894 роки)

1. РОЗВИТОК КАПІТАЛІЗМУ І СТАНОВИЩЕ НАРОДНИХ МАС В РОСІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ.

Царська Росія була однією з відсталих країн в Європі. В ній порівняно пізно почав розвиватися капіталізм. Ще в середині ХІХ століття в Росії існували кріпосницькі порядки, коли селян можна було продавати і купувати, як худобу, як річ. Підневільна кріпосна праця була малопродуктивна, а основане на такій праці сільське господарство було дуже відсталим. Не могла по-справжньому розвиватися і промисловість, яка потребувала вільної робочої сили і внутрішнього ринку. Розвиток товарно-капіталістичних відносин спонукав до знищення кріпосного права, але кріпосники-поміщики чинили цьому запеклий опір.

Гнилість кріпосного ладу і його шкідливість для розвитку країни ставали дедалі більш відчутними. Особливо наочно це показала Кримська війна (1853—1856 роки). В 1861 році в силу економічної необхідності і під загрозою зростаючих селянських заворушень царському урядові довелося скасувати кріпосне право.

Після падіння кріпосного права в Росії досить швидко став розвиватися капіталізм, насамперед у промисловості і на транспорті. Кількість фабрик і заводів з 1866 по 1890 рік зросла більш як удвоє, з 2,5—3 тисяч до 6 тисяч. Машина поступово витісняла ручну працю. Появились величезні, як на той час, фабрики і заводи з машинною технікою і тисячами робітників. Великі підприємства, де працювало понад 100 робітників, становили на початок 1890 року менше 7 процентів усіх підприємств, але вони давали більше половини всієї промислової продукції. Залізнична сітка зросла більш як у сім разів, з 4 тисяч до 29 тисяч кілометрів. Швидко росли великі міста—центри економічного, політичного і культурного життя. Виникли нові промислові райони: Донецький басейн, Бакинський нафтовий район. Всі ці зміни сталися за чверть століття, перед очима одного покоління людей.

Розвиток капіталізму викликав докорінні зміни в класовому складі населення. В кріпосній Росії було два основні класи—поміщики і селяни. З розвитком капіталізму на арену суспільного життя вийшли

* Розділи з нової книги «Історія Комуністичної партії Радянського Союзу», підготовленої авторським колективом у складі: Б. М. Пономарьов (керівник), І. М. Волков, М. С. Волін, В. С. Зайцев, А. П. Кучкін, І. І. Мінц, Л. А. Слєпов, О. І. Соболев, А. А. Тимофєєвський, В. М. Хвостов, М. І. Шатагін.

буржуазія і пролетаріат. Буржуазія, що зародилася ще за кріпосного ладу, швидко зростала, збагачувалась, здобувала велику економічну силу.

З виникненням і розвитком великого промислового капіталістичного виробництва появився і зростав сучасний промисловий пролетаріат. Кількість робітників лише на великих фабриках і заводах, у гірничій промисловості, на залізницях становила в 1890 році 1432 тисячі чоловік — вдвоє більше, ніж у 1865 році. Близько половини промислових робітників (48 процентів) було зосереджено на найбільших підприємствах, що налічували понад 500 робітників. Фабрично-заводські робітники становили основний кістяк величезної армії найманої праці. Всього, за підрахунками Леніна, на кінець XIX століття в Росії було близько 10 мільйонів найманих робітників, рахуючи всіх робітників, що працювали у великій, дрібній і кустарній промисловості, на залізницях, у сільському господарстві, будівництві, лісовій справі і т. д.

Поява великої машинної індустрії і промислового пролетаріату була позитивним, прогресивним явищем. Але перетворення Росії в капіталістичну країну, як і всюди, відбувалося за рахунок посилення експлуатації трудящих. За цифрами росту фабрик і заводів, будівництва залізниць, збільшення числа робітників крилися горе народу, його слези і кров. Становище мас було тим більш нестерпним, що капіталістична експлуатація поєднувалася з залишками кріпосницького гніту.

Скасування кріпосного права провели кріпосники-поміщики в інтересах збереження своїх привілеїв і влади. Селян при «звільненні» цілком безсоромно пограбували. Більш як п'яту частину кращої землі, яку селяни обробляли раніш, поміщики відрізали собі. Відібрану у них землю селяни називали «відрізками». Решту землі примусили селян викуповувати втридорога. Майже півстоліття після «звільнення» селяни виплачували поміщикам за свої потом і кров'ю політі землі. Тільки під тиском революції царський уряд скасував у 1907 році викупні платежі.

Поміщики зберегли в своїх руках величезні земельні багатства і владу. Першим і найбільшим поміщиком був сам цар. В однієї царської сім'ї було 7 мільйонів десятин, більше, ніж у півмільйона селянських сімей. За офіціальними даними, на кінець 70-х років із загальної кількості 91,5 мільйона десятин приватновласницьких земель дворянам-поміщикам належало понад 73 мільйони десятин. Велике поміщицьке землеволодіння було основою напівкріпосницької експлуатації. Селяни змушені були орендувати землю у поміщиків на кабальних умовах: обробляти своїми знаряддями і кіньми поміщицькі землі, віддавати поміщикові половину свого врожаю. «Відробітки», робота «споловини», викупні платежі і т. ін. означали, що на селі збереглися дуже значні кріпосницькі пережитки.

Капіталізм розвивався не тільки в місті, але й на селі. Селянське господарство з натурального все більше ставало товарним господарством, все сильніше підкорялося ринкові, розвивалась конкуренція, поширилась оренда і купівля землі, сільськогосподарське виробництво все більше зосереджувалось в руках заможніших господарів. Під впливом капіталізму відбувався розклад селянства: виділялись сільська буржуазія (куркулі) і сільські пролетарі та напівпролетарі (біднота). На кінець XIX століття з 10 мільйонів селянських дворів було приблизно 6,5 мільйона бідніших, 2 мільйони—середняцьких, 1,5 мільйона—куркульських.

Поміщики і куркулі закабалили селян, прирікаючи їх на злидні і вимирання. Неврожай і голод були частим явищем на селі. В 1891 році

стався страшний голод, що охопив близько 40 мільйонів селян. Нужда гнала селян з рідних сіл шукати заробітків. Під кінець 90-х років такі селяни становили величезну масу: 5—6 мільйонів чоловік щороку кидали село. Значна частина їх зовсім осідала в містах, на фабриках і заводах, ставала робітниками.

Гірка була доля селянина. В неймовірно важких умовах жили і робітники; вони цілком перебували під владою капіталіста і царської адміністрації. Робочий день тривав 12—13 годин, а на текстильних фабриках сягав 15—16 годин. Не було ніякої охорони праці. Умови найму були найтяжчі. Заробітна плата була злиденна, її ледве вистачало на абияке харчування. Але і цей мізерний заробіток всіляко урізувався. Робітника обраховували, видавали заробітну плату нерегулярно, за розсудом хазяїна. Робітник змушений був брати продукти в борг у фабричній крамниці і платити втридорога за всяку заваль. Особливо допікали робітникам штрафи. Вони часто доходили до третини, а то і 40 процентів заробітку і накладалися з будь-якого приводу. Широко застосовувалась праця жінок і дітей. Працювали вони стільки ж, скільки й чоловіки-робітники, а одержували значно менше.

Більшість робітників жила у фабричних казармах, у спільних «спальнях» з двома або трьома ярусами нар. В невеликих комірках по кутках тулилися 3—4 сім'ї. Шахтарі звичайно жили в халупах або землянках. Катержна праця і злидарське життя створювали сприятливі умови для масових захворювань, призводили до швидкого виснаження і вимирання робітників, до високої смертності дітей.

Особливо давали себе знати залишки кріпосництва в суспільному і політичному житті країни. За своїм політичним устроєм Росія була необмеженою монархією, тобто влада цілком і неподільно належала цареві, який на свій розсуд видавав закони і призначав міністрів та чиновників, безконтрольно збирав і витрачав народні гроші. По суті царська монархія була диктатурою кріпосників-поміщиків, які мали всі політичні права, користувалися всіма привілеями, займали всі основні посади в державі, діставали з народних грошей багатомільйонні допомоги. Царський уряд підтримував великих фабрикантів та заводчиків, фінансових і промислових тузів. Народ в Росії не мав ніяких політичних прав. Не можна було вільно збиратися, висловлювати свої думки і виставляти вимоги, вільно об'єднуватися в спілки та організації, вільно видавати газети, журнали, книжки. Величезна армія жандармів, городових, стражників, урядників, справників, земських начальників охороняла царя, поміщиків, капіталістів від народу.

Царський уряд боявся, що світло знання зробить народ непокірним. Через те він тримав народ у темряві і неучтві. Міністерство народної освіти на ділі було органом затемнення народної свідомості. На школу видавалися копійки: витрачалося всього 80 копійок на рік на чоловіка. «Куховарчиних дітей», як презирливо називали молодь з робітників і селян, не пускали в середню і вищу школи. Майже чотири п'яті населення було неписьменне. Царизм прирікав народ на убогство не тільки матеріальне, але і духовне.

Царська Росія була тюрмою народів. Винуватцями національного гніту в Росії були експлуататорські класи і царизм з усім своїм державним апаратом. Неруські народи, які становили більшість населення—57 процентів, були зовсім безправні, терпіли незліченні образи і кривди. Царські чиновники чинили суд і розправу над ними. Національна культура неруських народів зазнавала лютих утисків. Провадилось насильне «обрусіння» багатьох народів, їм заборонялося видавати газети і книжки, вчити дітей рідною мовою. Багато народностей, особли-

во на сході, були поспіль неписьменними. Царський уряд навмисно розпалював національну ворожнечу, офіційно називав неруські народи «інородцями», намагався прищепити руським презирство до них, як до нижчої раси. Царська влада нацьковувала один народ на другий, організовувала єврейські погроми, різню між вірменами і азербайджанцями. Царизм був катом і мучителем неруських народів.

Залишки кріпосництва гальмували розвиток країни. У сільському господарстві на кінець XIX століття було зайнято близько п'яти шостих населення. В країні переважало малопродуктивне дрібне селянське господарство. Незважаючи на зростання капіталізму, Росія залишалась економічно відсталою, сільськогосподарською країною.

Дані перепису населення 1897 року дають приbliżене уявлення про класи в тодішній Росії. Всього в Росії було 125,6 мільйона чоловік. Основну масу населення становили селяни, з них дві третини були бідняки, сільські пролетарі і напівпролетарі, як називав їх Ленін. До однієї п'ятої населення становили робітники з своїми сім'ями. Приблизно стільки ж налічували заможні верстви — куркулі, власники дрібних підприємств, буржуазна інтелігенція, чиновництво і т. ін. Коло двох процентів було великої буржуазії, поміщиків і вищих чиновників.

Трудящі маси—робітники, сільська біднота, селяни-середняки, ремісники—становили майже чотири п'ятих населення. І ця величезну більшість народу гнобила і поневолювала жменька поміщиків та капіталістів, чийм вірним охоронцем був царський уряд. Мільйони неімушого і поневоленого трудового люду міста і села являли собою величезну революційну силу. Але цю силу треба було *організувати* і політично *просвітити*, дати їй ясне розуміння своїх інтересів і шляхів боротьби за звільнення від гніту, *згуртувати* навколо робітничого класу.

Скасування кріпосного права, не усуваючи суперечностей між селянами і поміщиками, додало до них нові класові суперечності—між робітниками і капіталістами. Розвиток капіталізму в Росії загострив усі класові суперечності в країні. Трудящі маси терпіли і від капіталістичної експлуатації і від залишків кріпосного гніту. Інтереси народу і всього суспільного розвитку вимагали насамперед знищення пережитків кріпосництва, повалення царського самодержавства.

Росія наприкінці XIX століття була вже не та, що до 1861 року, Ленін так характеризував процеси, що відбувалися в той час:

«На зміну кріпосній Росії йшла Росія капіталістична. На зміну осілому, забитому, прирослому до свого села кріпакові, що вірив полам і боявся «начальства», виростало нове покоління селян, які побували на відхожих промислах, у містах, навчилися дечого з грізного досвіду бродячого життя і найманої роботи. У великих містах, на фабриках і заводах чимраз збільшувалося число робітників. Поступово почали складатися об'єднання робітників для спільної боротьби з капіталістами і урядом. Ведучи цю боротьбу, російський робітничий клас допомагав мільйонам селянства піднятися, випростатися, скинути з себе звички кріпосних рабів» (*Твори*, т. 17, стор. 62—63).

Ці процеси приводили до посилення революційного руху в Росії.

2. РЕВОЛЮЦІЙНІ ДЕМОКРАТИ І НАРОДНИКИ. ПЕРШІ РОБІТНИЧІ ОРГАНІЗАЦІЇ.

Революційний рух в Росії має багату героїчну історію. Кріпосний гніт, що прирікав народ на каторжну працю й злидні і скоював все живе в країні, породжував настрої невдоволення і протесту в масах. Ці

настрої проривалися бунтами і заворушеннями. Революційна думка в Росії своє коріння мала в боротьбі селянських мас проти кріпосництва. На багатому ґрунті класової боротьби ще в період кріпосництва, в 40—50-х роках XIX століття, вирости такі великі революційні демократи, як Белінський, Герцен, Добролюбов, Чернишевський. Діяльність їх була пройнята глибокою ненавистю до всіх проявів кріпосництва в суспільному житті Росії і гарячою обсерною прогресивного розвитку країни. Вони самовіддано боролися за інтереси народу і відіграли видатну роль у визвольному русі народів Росії. Особливо великий вплив на передових російських людей другої половини XIX століття справив М. Г. Чернишевський, найвидатніший революційний мислитель домарксистського періоду—глава російських революційних демократів.

Революційні демократи наполегливо і допитливо шукали правильну теорію як знаряддя визволення народу від самодержавства, від експлуатації. Вони слухно вважали народ головною рушійною силою суспільного розвитку. Але вони не бачили, та й не могли ще бачити, історичної ролі робітничого класу, здатного перетворити суспільство.

За своїми поглядами революційні демократи були соціалістами-утопістами. Всюди в Європі протест проти соціального гніту породив спочатку утопічні соціалістичні вчення. Соціалісти-утопісти засуджували капіталізм і мріяли про кращий суспільний лад. Але вони не могли вказати справжнього виходу, бо не бачили тієї суспільної сили, яка могла б стати творцем нового суспільства, вільного від експлуатації людини людиною. Соціалісти-утопісти в Росії, обстоюючи перетворення країни шляхом селянської революції, мріяли про перехід до соціалізму через селянську общину. Сільська община, що існувала в Росії до революції, характеризувалась спільним володінням землею. Окремі господарі діставали землю в тимчасове користування, причому періодично провадилися зрівняльні переділи землі. Оцю сільську общину соціалісти-утопісти помилково вважали зародком соціалізму.

Після падіння кріпосного права революційний рух в Росії посилювався. В 70-х роках в ньому панували народники. Назва «народники» пов'язана з тим, що передові, революційно настроєні інтелігенти, особливо шкільна молодь, «пішли в народ», на село, гадаючи, що можна підняти селян на революцію проти царського самодержавства. Революційне народництво було широким суспільним рухом з різними течіями і відтінками, які представляли П. Л. Лавров, М. О. Бакунін, П. М. Ткачов. Але всі народники додержувались одних поглядів на розвиток Росії. Вони були ідеологами селянської демократії, вірили в особливий уклад російського життя, вважали, що община стане вихідним пунктом соціалістичного розвитку країни. Звідси їх віра в можливість селянської соціалістичної революції в Росії. І це запалювало їх, піднімало на самовіддану, героїчну боротьбу з царським самодержавством, з поміщицьким гнітом. Серед народників були такі видатні революціонери, як Желябов, Мишкін, Перовська. Царські кати нещадно розправлялися з революційними народниками—вішали, гноїли їх в тюрмах. Деякі революційні народники перші в історії визвольного руху в Росії почали вести роботу серед фабрично-заводських робітників, хоч вони й не розуміли історичної ролі пролетаріату. В. І. Ленін, що показав складний, суперечливий характер народництва, високо цінував його революційний, селянський демократизм, його заклик до революції.

Народництво 70-х років відіграло важливу роль у розвитку революційного руху в Росії. Але шлях боротьби, обраний народниками, і особливо теорія, на яку вони спиралась, були глибоко помилковими. Їх

погляди в багатьох питаннях були кроком назад в порівнянні з революційними демократами. Народники не мали матеріалістичного світогляду, ідеалізували селянина, неправильно розуміли роль народних мас в історії. Помилкові погляди на общину, як на джерело соціалістичного розвитку країни, ставали особливо шкідливими в нових історичних умовах, коли в Росії почав розвиватися капіталізм і появився промисловий пролетаріат. Проте народники не зрозуміли нових історичних умов. Вони заявляли, що капіталізм в Росії—«випадкове явище», і тому запевняли передову, революційну роль робітничого класу в розвитку суспільства.

Життя показало цілковиту безпідставність уявлень народників про комуністичні інстинкти селянина. Селяни недовіркою ставились до далекої від їх інтересів проповіді народників. Царський уряд сотнями арештовував революціонерів. Невдача «ходіння в народ» не відразу підірвала народницькі ілюзії. Наприкінці 1876 року виникла організація «Земля і воля», яка створила постійні «поселення» на селі, сподіваючись здобути довір'я у селян і підняти їх на революцію. Але і це не принесло успіху народникам. Спори про те, як боротися далі, все загострювались. В 1879 році «Земля і воля» розкололась. Частина народників лишилась на старих позиціях заперечення боротьби за політичну свободу, вважаючи, що така боротьба вигідна тільки буржуазії. Вони проповідували переділ усієї землі, в тому числі і поміщицької, між селянами і створили організацію «Чорний переділ».

Більшість народників об'єдналася в організацію «Народна воля». «Народна воля» зробила крок вперед, перейшовши до політичної боротьби з царським самодержавством. Але політичну боротьбу народувольці розуміли не як боротьбу мас, а як змову з метою повалення царського самодержавства і захоплення влади невеликою організацією революціонерів. Засобом боротьби вони обрали індивідуальний терор, тобто убивство окремих представників царської влади і самого царя; залякавши і дезорганізувавши уряд, вони сподівалися захопити владу. Народувольці при цьому виходили з помилкової теорії про активних «героїв» і пасивну «юрбу». Згідно з цією теорією, історію роблять окремі видатні особи, за якими слухняно йде маса, народ, «юрба». Тактика народувольців сковувала активність мас, чим завдавала шкоди революційному рухові, і ця шкода ставала дедалі відчутнішою в міру розвитку боротьби мас.

Народництво прирікало революційний рух на поразку. Помилкова теорія спрямувала народників на хибний шлях. Вони не побачили історичної сили, яка повинна була очолити боротьбу народних мас проти поміщиків та буржуазії і довести її до кінця. Цією силою був робітничий клас.

Хижацька експлуатація і цілковите політичне безправ'я породжували протест робітників. Уже в 60-і роки відбувається ряд заворушень і страйків. Ще більше було їх в 70-і роки. За десять років—1870—1879 роки,—за неповними даними, було 326 страйків і заворушень робітників. Це були поки що тільки стихійні виступи доведених до відчаю людей, які намагались вийти з нестерпного становища, не знаючи ще, чому вони бідують і до чого вони повинні прямувати.

Стихійна боротьба робітників являла собою зародкову форму проявлення свідомості: робітники переставали вірити в непорушність порядків, що їх гнобили, не хотіли миритися з рабською покірністю, починали відчувати необхідність колективної відсічі своїм гнобителям. У процесі боротьби з робітничої маси почали виділятися більш передові і свідомі робітники. Вони ставали революціонерами.

В революційному русі тоді неподільно панували народники, і революціонери-робітники підпадали під їх вплив, приставали до них. Але передові робітники старанно вчилися. Вони пристрасно шукали причини тяжкого становища робітників і шляхи їх визволення. Вони вже мали деяке уявлення про І Інтернаціонал і про діяльність європейських робітничих партій. До них стали доходити перші праці Маркса і Енгельса, перекладені на російську мову. Вони були сучасниками грандіозної боротьби Паризької Комуни, що тоді розгорнулася. Революціонер-робітник багато міркував про досвід масової боротьби російських робітників. Такого робітника вже не могло задовольнити народницьке вчення, яке приділяло робітникам допоміжну роль у революції. Передові робітники намагаються дошукатися *своїх* шляхів боротьби, створити *самостійну* організацію.

Першою такою організацією був «Південноросійський союз робітників», що оформився в Одесі в 1875 році. Його організатором був революціонер-інтелігент Є. О. Заславський. В рядах союзу налічувалось до 200 робітників. Він мав прихильників в Ростові на Дону, Харкові, Орлі, Таганрозі. Союз проіснував коло року і був розгромлений царською поліцією. «Південноросійський союз робітників» ставив своєю метою «пропаганду ідеї визволення робітників з-під гніту капіталу і привілейованих класів», об'єднання робітників для «майбутньої боротьби з існуючим економічним і політичним порядком». В ньому позначався ще вплив народництва, наприклад в рішенні організувати поселення в селах для роботи серед селян. Але серйозною історичною заслугою союзу було поширення в робітничому русі ідей політичної боротьби і створення самостійної організації пролетаріату.

З середини 70-х років передові робітники в Петербурзі так само приступили до створення своєї організації під назвою «Північний союз російських робітників», який остаточно склався в 1878 році. Його організаторами були видатні робітники-революціонери Віктор Обнорський і Степан Халтурін. Поява цього союзу означала новий великий крок у розвитку робітничого руху. В його програмі вказувалося, що він «щільно примикає за своїми завданнями до соціально-демократичної партії Заходу». Мета союзу—«повалення існуючого політичного і економічного ладу держави, як ладу зовсім несправедливого». Найближче завдання—завоювання політичної свободи. У програмі союзу ще позначався вплив народників: у селянській общині союз вбачав шлях до соціалізму.

«Північний союз» об'єднав у своїх рядах близько 200 робітників. Він брав участь в кількох страйках, видавав листівки, вносив організованість в боротьбу. Союз користувався авторитетом серед робітників. «Північний союз» був розгромлений жандармами в 1879—1880 роках, але справа його не загинула. «Отже, за вами, робітники, останнє слово. від вас залежить доля великого Союзу і успіх соціальної революції з Росії»—цей пристрасний заклик програми союзу дійшов до свідомості передових робітників.

Російський робітничий клас в процесі боротьби почав поступово висувати широкі політичні завдання; складалися його чудові бойові, революційні якості. Серед робітників появляються видатні революційні діячі. Знаменно пролунали великі пророчі слова московського ткача Петра Алексеєва на суді в 1877 році про історичну роль російського робітничого класу: «...підніметься мускуляста рука мільйонів робочого люду, і ярмо деспотизму, захищене солдатськими штиками, розлетиться прахом!». Виникли перші класові організації пролетаріату. Але це були тільки початкові кроки робітничого руху на самостійному шляху. З великим трудом звільнялися передові робітники від помилкових народни-

цьких поглядів. Яскравий приклад тому С. Халтурін, який після розгрому «Північного союзу» відмовився від систематичної роботи в масах і обрав хибний шлях боротьби проти самодержавства—індивідуальний терор. В загальному потоці народництва пролетарський струмінь ще не міг виділитися.

Щоб виділитися з загальнодемократичного руху, робітничий клас повинен був *ідейно і політично самовизначитися*. Для цього робітничий рух повинен був чітко протипоставити себе дрібнобуржуазній ідеології народництва і стати на ґрунт марксизму, що є ідеологією пролетаріату.

Маркс і Енгельс, великі учителі пролетаріату, здійснили в середині XIX століття величезний революційний переворот в науці. Маркс і Енгельс перетворили соціалізм з утопії в науку. Вони дослідили капіталізм, відкрили закони його розвитку і науково довели, що капіталізм є історично минушим, як і кріпосницький лад, що був перед ним; що капіталізм сам підготовляє умови своєї загибелі. З розвитком капіталізму відбувається концентрація засобів виробництва: дрібні і середні підприємства весь час витісняються і поглинаються великими. Праця і виробництво стають дедалі більш суспільними за своїм характером, але продукт спільної праці привласнюється жменькою капіталістів, яким належать засоби виробництва. Так сам капіталізм створює матеріальну умову здійснення соціалізму—велике виробництво. Для заміни капіталістичного способу виробництва соціалістичним засоби виробництва з приватної власності класу капіталістів повинні стати власністю всього суспільства.

Але пануючі експлуататорські класи добровільно не відмовляться від своєї власності, привілеїв та влади. Потрібна суспільна сила, яка могла б зруйнувати старе, експлуататорське суспільство і створити нове суспільство, без експлуатації. Такою суспільною силою є *пролетаріат*—клас сучасних робітників. Маркс і Енгельс обґрунтували всесвітньоісторичну роль робітничого класу як могильника капіталізму і творця нового, комуністичного суспільства. Сам капіталізм породжує пролетарів—людей, позбавлених засобів виробництва і змушених, щоб існувати, продавати свою робочу силу. Пролетаріат зростає і розвивається в міру зростання капіталу. Він займає особливе становище в порівнянні з рештою трудящих. Робітничий клас не має приватної власності, він нічим не зв'язаний з старим суспільством, побудованим на експлуатації, йому в революції нічого втрачати, крім своїх кайданів. Спільна робота на великих фабриках і заводах у великих містах з'єднує маси робітників, дисциплінує і згуртовує їх, навчає їх спільно діяти. На кожному кроці робітники стикаються з своїм головним ворогом—класом капіталістів. Боротьба між робітниками і капіталістами стає дедалі гострішою. Як найбільш пригноблений клас капіталістичного суспільства, пролетаріат заінтересований в докорінній перебудові всього суспільства, в цілковитому знищенні приватної власності, злиднів і гноблення. Він не може визволити себе, не визволяючи і всю решту трудящих від усякої експлуатації. Тому пролетаріат є найбільш революційним і найбільш передовим класом.

Маркс і Енгельс науково довели, що розвиток капіталістичного суспільства і класова боротьба в ньому неминуче приведуть до краху капіталізму і перемоги пролетаріату. Ця перемога буде здобута в рішучій і непримиренній боротьбі проти капіталізму. Щоб перетворити капіталістичну власність у власність суспільну і капіталістичні виробничі відносини замінити соціалістичними, робітничий клас, ідучи на чолі всіх пригноблених, повинен здійснити соціалістичну революцію і встановити своє політичне панування—*диктатуру пролетаріату* з тим,

щоб придушити опір експлуататорів і створити нове, безкласове, комуністичне суспільство.

Маркс і Енгельс учили, що сила робітничого класу—в його організованості і свідомості, в ясному розумінні своїх цілей і завдань, шляхів і засобів боротьби. Щоб перемогти, робітничий рух повинен бути озброєний теорією наукового соціалізму. Таким чином, Маркс і Енгельс довели необхідність злиття соціалізму з робітничим рухом, бо тільки при такому злитті класова боротьба робітників перетворюється у свідому боротьбу пролетаріату за своє визволення від капіталістичної експлуатації. Злиття соціалізму з робітничим рухом здійснює *партія робітничого класу*, яка представляє інтереси не окремих груп робітників по професіях або національностях, а загальні інтереси всього пролетаріату. Партія повинна вказувати робітничому рухові його політичні завдання і кінцеву мету. Отже, щоб повалити капіталізм і побудувати комунізм, пролетаріатові потрібна своя власна самостійна партія—комуністична партія.

Марксизм був впливовою силою в західноєвропейському робітничому русі 70-х років. Це справляло певний вплив на революційний рух в Росії. Самі творці наукового комунізму Маркс і Енгельс підтримували зв'язки з багатьма російськими революціонерами. Все своє життя вони з неослабним інтересом стежили за Росією, були глибоко переконані у світовому значенні майбутньої російської революції, вивчили російську мову, щоб краще знати країну і народ. Маркс і Енгельс завдали перші удари народницькому вченню. Енгельс у своїй праці «Соціальні відносини в Росії», написаній при найближчій участі Маркса, піддав критиці основні «підвалини» народництва—уявлення про особливі шляхи розвитку Росії, заперечення розвитку капіталізму, ідеалізацію селянської общини, нерозуміння буржуазного характеру майбутньої російської революції.

З окремими працями Маркса і Енгельса передові російські люди почали знайомитися ще в 1840—1850 роках. Але початок поширення творів основоположників марксизму в російських революційних колах припадає на 70-і роки. Особливе значення мало легальне видання в 1872 році російською мовою першого тома «Капіталу», що було взагалі першим у світі перекладом цієї головної праці К. Маркса:

«...Для російських соціалістів майже зараз же після появи «Капіталу»,—писав Ленін,—головним теоретичним питанням стало питання про «долю капіталізму в Росії»; коло цього питання зосереджувалися найпалкіші дебати, в залежності від нього розв'язувалися найважливіші програмні положення» (*Твори*, т. 1, стор. 237).

Так ще в період цілковитого панування народництва в революційному русі усім ходом розвитку революційної думки і робітничого руху був підготовлений ґрунт для появи марксизму в Росії. Для поширення, а тим більше для перемоги марксизму в революційному русі Росії треба було подолати народницькі погляди, ідейно розбити їх.

3. ПЛЕХАНОВ І ГРУПА «ВИЗВОЛЕННЯ ПРАЦІ». МАРКСИСТСЬКІ ГУРТКИ В РОСІЇ. ПОЧАТОК РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЛЕНІНА.

В 1879—1880 роках в Росії склалась революційна обстановка. Становище народних мас після реформи 1861 року погіршало. В результаті цього посилилось їх невдоволення жорстоким гнітом і цілковитим безправ'ям. В 1877 році селянські заворушення, за далеко неповними даними, відбувалися в 11 губерніях, в 1880 році вони охопили вже 34

губернії Європейської Росії. Зростав і робітничий рух. Наприкінці 70-х років відбулися великі страйки в Петербурзі. В пануючому класі поміщиків наростав страх перед революцією. Правляча верхівка почала метатись: то вона посилювала поліцейський терор, то обіцяла конституцію.

Однак робітники і селяни ще не дозріли для того, щоб сміливими і рішучими масовими діями повалити царське самодержавство. Селянство піднімалось тільки на розрізнені стихійні бунти, пролетаріат робив тільки перші кроки у своїй революційній боротьбі. Буржуазія поводитись полохливо, принижено випрошувала у царського уряду дрібні реформи, фактично допомагала зміцненню самодержавства. Не було революційної партії, зв'язаної з масами, озброєної правильною революційною теорією, партії, яка вміла б вірно оцінити обстановку і висунути науково обгрунтовані лозунги боротьби. А народовольці обрали глибоко помилковий шлях індивідуального терору. 1 березня 1881 року їм удалося вбити царя Олександра II. Але замість нього царем став Олександр III. Від заміни одного царя другим нічого не змінилось, крім того, самодержавство стало ще більше гнобити маси. Царський уряд перейшов у наступ. Відірвані від народу, народовольці були розгромлені. Хвиля революційного прибою опала.

Під впливом поразки почалась глибока ідейна криза народництва. Деякі народники безуспішно намагались відродити народовольську організацію. А більшість з них цілком відмовилась від революційної боротьби. Перед тими революціонерами, які не хотіли відмовлятися від боротьби, постали питання: чому в Росії не вибухнула революція після убивства царя, які далші перспективи революційного руху, де та реальна сила, яка зможе здійснити соціалізм, які повинні бути шляхи і методи революційної боротьби? Природно, що серед революціонерів посилювалось шукання нової революційної теорії. До цього спонукало насамперед розчарування в народництві. Серйозний вплив на революційну думку справляли розвиток робітничого руху в Росії і успіхи західноєвропейського пролетаріату.

Невелика група революційних народників — «чорнопередільців», змушених емігрувати за кордон, почала старанно вивчати марксизм і уважно знайомитися з західноєвропейським робітничим рухом. Вона серйозно продумувала значення робітничих страйків в Росії, зокрема досвід своєї власної роботи серед передових російських пролетарів. 25 вересня 1883 року ця група виступила з програмною заявою про свій остаточний розрив з народництвом і про необхідність організувати окрему партію російського робітничого класу. Своїми основними завданнями група оголосила поширення марксизму, критику народництва, що панувало в революційному середовищі, розробку найважливіших питань російського суспільного життя з точки зору марксизму та інтересів трудящих Росії. Так виникла перша російська марксистська організація—група «Визволення праці». До її складу входили: Г. В. Плеханов, П. Б. Аксельрод, Л. Г. Дейч, В. І. Засулич та В. І. Ігнатів. Засновником і керівником групи був Г. В. Плеханов, талановитий теоретик і пропагандист марксизму.

Пропагандою марксизму і зайнялась група «Визволення праці». З цією метою група переклала на російську мову, видала і таємно поширила в Росії ряд творів Маркса і Енгельса: «Маніфест Комуністичної партії», «Наймана праця і капітал», «Злиденність філософії», «Людвіг Фейербах», «Розвиток наукового соціалізму», «Промова про свободу торгівлі», «Фрідріх Енгельс про Росію». До деяких російських видань своїх праць Маркс і Енгельс написали спеціальні передмови.

Плеханов написав ряд праць, в яких майстерно пропагував і обстоював марксизм. У творах Плеханова російські революціонери знайшли відповідь на багато питань, що їх хвилювали. Його праці тих часів відіграли велику роль у вихованні першого покоління російських марксистів.

Першим твором російських марксистів була брошура Плеханова «Соціалізм і політична боротьба», що вийшла восени 1883 року. На аналізі російського революційного руху Плеханов показав глибоку життєвість положення Маркса про те, що всяка класова боротьба є боротьба політична. Соціалізм і політична боротьба не тільки не суперечать одно одному, вони невіддільні, вони повинні бути тісно зв'язані, злиті. Шлях до соціалізму лежить через політичну боротьбу робітничого класу, через завоювання пролетаріатом політичної влади. Революційний рух в Росії приведе до злиття соціалізму з робітничим рухом, і тоді він стане непереможним.

Щоб довести помилковість народництва, треба було дослідити економічні процеси, які відбувалися в Росії і тоді ще мало були вивчені. Книга Плеханова «Наші незгоди», видана в 1884 році, була першою спробою марксистського аналізу економіки Росії.

Плеханов спростовував погляди народників, які заявляли, що капіталізм в Росії є «випадковим» явищем і не має умов для розвитку; вони вважали капіталізм в Росії занепадом, регресом. Дані про розвиток внутрішнього ринку, про число робітників, про кустарів, про фабрики говорили за те, що Росія вже стала на шлях капіталізму. Не слід жалкувати з цього приводу і говорити про «язву пролетаріатства», як це робили народники. Завдання революціонерів полягає в тому, щоб використати розвиток капіталізму в інтересах революції і трудящих. А для цього революціонерам необхідно зрозуміти, що капіталізм породжує могутню революційну силу—пролетаріат, і спертися на цю силу в боротьбі з самодержавством і капіталізмом.

Погляди народників на селянську общину як оплот проти капіталізму і міст для переходу до соціалізму були цілком безгрунтовні. Селянська община в минулому була в багатьох країнах і розпалась під ударами капіталізму. Явні ознаки розкладу общини були і в Росії. В середині общини виділялись біднота і куркулі. Бідняки, не маючи засобів обробити свою землю, віддавали її куркулям, а самі наймалися до них в батраки або йшли з села шукати заробітків. Біднота вже перебувала в залежності від куркуля і лихваря; община ставала для неї тягарем. А царському урядові община була вигідна, як засіб стягання податків на основі кругової поруки. Така община не була і не могла бути зародком або базою соціалізму.

Плеханов показав, як глибоко помилялись народники, що заперечували передову, революційну роль робітничого класу в перетворенні суспільства. Не селянам, а робітникам належить передова, революційна роль. Селяни ведуть дрібне господарство і розпорозені. Вони менше здатні до свідомої політичної ініціативи і менше сприйнятливі до соціалістичного вчення, трудніше піддаються організації. Інша справа пролетаріат, пов'язаний з великим виробництвом. Він весь час зростає кількісно, сприйнятливий до ідей соціалізму і здатний до організації. Завдання революціонерів—розвивати свідомість, самодіяльність і організацію робітників. Треба спрямувати всі зусилля на створення робітничої соціалістичної партії. Головна справа революціонерів тепер—соціалістична пропаганда серед робітників.

Плеханов піддав критиці помилкові погляди народників на суспільство. У своїх працях він збагатив марксистський матеріалізм. Винят-

ково важливе значення в цьому відношенні мала його книга «До питання про розвиток моністичного погляду на історію», видана в 1895 році. Народники заперечували існування об'єктивних законів розвитку суспільства і вважали, що історію роблять окремі видатні особи, герої, що світом правлять ідеї. Вони приділяли вирішальну роль інтелігенції і заявляли, що від її волі залежить повернути колесо історії в той чи інший бік. Але життя суспільства, його рух визначаються не побажаннями й ідеями видатних осіб, а матеріальними умовами, змінами в способах суспільного виробництва. Народ—ось хто є справжнім творцем історії. Ідеї тільки тоді стають матеріальною силою, коли вони оволодівають масами. Видатні особи відіграють серйозну роль лише остільки, оскільки вони правильно виражають назрілі потреби розвитку суспільства. Найвидатніші особи приречені на поразку, якщо вони не розуміють історичних умов, якщо вони діють врозріз з потребами суспільства. Правильне пізнання законів історичного розвитку з метою перетворення суспільства дає тільки марксизм. Книга Плеханова «До питання про розвиток моністичного погляду на історію» мала велике значення в пропаганді наукового, матеріалістичного світогляду. На цій книзі, вказував Ленін, «виховалось ціле покоління російських марксистів...» (*Твори*, т. 16, стор. 235).

Серйозну роль у марксистському робітничому русі в Росії відіграла програма групи «Визволення праці». В основному вона вірно для свого часу визначила шлях боротьби і завдання російських марксистів. В ній підкреслювалось, що тільки робітничий клас є самостійним борцем за соціалізм. Кінцева мета пролетаріату — заміна капіталізму новим суспільним ладом — комунізмом. Попередня умова досягнення цієї мети — завоювання робітничим класом політичної влади. В програмі була проголошена необхідність утворення революційної робітничої партії, першим політичним завданням якої є повалення самодержавства.

Група «Визволення праці» розбила народницьку ілюзію про можливість переходу Росії в той час безпосередньо до соціалізму силами селянства. Таке уявлення було і теоретично і історично невірне. Найбільш насущним питанням революційної боротьби була ліквідація залишків кріпосництва, повалення самодержавства; отже, країна безпосередньо стояла перед буржуазною, а не соціалістичною революцією. І в тому, що перша російська марксистська група вказала на це, — її безсумнівна заслуга.

Але група неясно уявляла собі розстановку класів у майбутній буржуазній революції і не змогла дати правильну оцінку місця і ролі селянства в революції, зайняла непослідовну і суперечливу позицію в цьому питанні. В деяких творах Плеханов помилково заявляв, що пролетаріатові у своїй політиці слід орієнтуватися на буржуазію, а революційну роль селянства ігнорувати. Висловлювалась також думка, що не слід поки що лякати ліберальну буржуазію «червоним привидом» соціалізму і що через це потрібна така програма, під якою підписалися б і ліберали. Майбутня робітничая партія в Росії уявлялась подібною до тих соціал-демократичних партій, які були тоді в Західній Європі. Вті ці помилкові погляди відіграли пізніше свою роль у відході діячів групи від марксизму і привели їх в табір опортунізму.

Група «Визволення праці» відіграла видатну роль в історії Росії. Теоретичні праці Плеханова серйозно збагатили російську культуру. Марксизм став *течією* російської суспільної і революційної думки. Період неподільного панування народництва в революційному русі Росії

скінчився. Під влучними ударами марксистської критики падали традиційні народницькі устої революційної ідеології того часу.

Однак ідейний розгром народництва далеко ще не був завершений. Воно все ще мало великий вплив серед революційної інтелігенції та передових робітників і було головною ідейною перешкодою на шляху марксизму. Перші російські марксистки діяли в тяжкій обстановці. Вплив народництва був ще сильний. Марксизм прокладав собі дорогу з боями, проникаючи все глибше в народницькі організації. Одним із свідчень цього є діяльність групи Олександра Ілліча Ульянова (старшого брата Леніна). В її програмі видно вплив марксизму: соціалізм розглядається як неминучий результат капіталізму, надається серйозного значення робітникам, як ядру соціалістичної партії. Але політична боротьба розуміється ще у змовницько-терористичному дусі. Сама група назвала себе «Терористична фракція партії „Народна воля“». Спроба групи організувати 1 березня 1887 року замах на царя зазнала невдачі; керівники групи, в тому числі і О. І. Ульянов, були страчені.

Тільки в боротьбі з народництвом міг вирости і зміцніти марксизм в Росії.

Діяльність групи «Визволення праці» розчищала шлях для створення марксистської робітничої партії в Росії. Але група не була практично зв'язана з масовим робітничим рухом. Місце цієї першої марксистської організації в історії робітничого руху і пролетарської партії в Росії точно визначив Ленін:

«Група «Визволення праці» лише теоретично заснувала соціал-демократію і зробила перший крок назустріч робітничому рухові» (*Твори*, т. 20, стор. 251).

Критичний перегляд теорії і практики народництва, що привів до виникнення за кордоном групи «Визволення праці», відбувався і в Росії. На таємних зборах революційно настроєна молодь гаряче спорила, наполегливо шукала нових шляхів. Великий вплив на революційні кола справляла група «Визволення праці»; своєю діяльністю вона серйозно підірвала вплив народництва. Революційна думка розвивалась на ґрунті робітничого руху, який продовжував зростати, незважаючи на жорстоку політичну реакцію, що запанувала в Росії. У 80-і роки сталося 446 страйків і заворушень, в першій половині 90-х років—232 страйки з участю 157 тисяч робітників.

Особливо виділявся своєю організованістю страйк на фабриці Морозова в Орехово-Зуєві у січні 1885 року. На чолі страйку стояли талановиті керівники Петро Моїсеєнко і Василь Волков. Моїсеєнко раніше був членом «Північного союзу», поневірявся по тюрмах і на засланнях. На таємній нараді найбільш активних робітників були затверджені вимоги до фабриканта про відновлення старих розцінок і про скорочення штрафів. Стійкість і безстрашність робітників глибоко вразили широкі громадські кола, налякали царський уряд. Страйк придушили збройною силою. Близько 600 робітників вислали, 33 посадили на лаву підсудних. Але на суді розгорнулася така жахлива картина знущань з робітників, що навіть присяжні царського суду на всі 101 пункт обвинувачення відповіли: «Ні, не винен». Реакційна газета «Московские ведомости» озлоблено писала про «сто один салютацийний постріл на честь появи на Русі робітничого питання». Незважаючи на те, що вожаки страйку Моїсеєнко і Волков були виправдані по суду, жандарми не випустили їх із своїх лап. Вони були заслані. Волков скоро помер. Моїсеєнко згодом став більшовиком.

Морозовський страйк говорив про пробудження класової солідарності і свідомості робітників. Робітники відчули значення керівництва і організації. Коли Волкова і Моїсеєнка ввели в зал суду, всі робітники, що там були, встали і низько їм вклонилися.

Царський уряд змушений був незабаром видати закон про штрафи, який трохи обмежив свавілля капіталістів.

Морозовський страйк відіграв велику роль у російському робітничому русі. Ленін характеризував його як масовий страйк з участю поодиноких соціалістів. Морозовський страйк красномовно показував, якою грізною силою може стати робітничий клас, керований міцною організацією.

Розвиток боротьби пролетаріату справляв свій вплив на рух революційної думки до марксизму. Поряд з закордонною групою «Визволення праці» появились марксистки і всередині Росії, насамперед в Петербурзі. Тут зимою 1883/84 року виникла марксистська організація, що прибрала назву «Партія російських соціал-демократів» і ввійшла в історію як благоєвська група. Її організатором був студент Петербурзького університету болгарин Д. Благоєв, пізніше засновник Соціал-демократичної, а потім і Комуністичної партії Болгарії.

Між групою Благоєва і групою «Визволення праці» скоро встановився зв'язок. Благоєвська група розгорнула пропаганду марксизму серед робітників і студентів Петербурга. Вона організувала близько 15 робітничих гуртків. У 1885 році група таємно видала два номери газети «Рабочий». Це була перша соціал-демократична робітнича газета в Росії.

Царська поліція напала на слід групи і на початку 1887 року розгромила її. Але трирічна діяльність благоєвської групи не минула безслідно. Посіяні нею зерна дали свої сходи. Група поклала початок систематичній пропаганді марксизму серед робітників у політичному центрі країни — в Петербурзі.

Восени 1885 року виникла ще одна марксистська організація в Петербурзі, яка пізніше прибрала назву «Товариство санкт-петербурзьких майстрових». Її організатором був П. В. Точиський. Групи Благоєва і Точиського діяли ще розрізнено, вони не були зв'язані і навіть не знали одна одну. Заслугою «Товариства» є встановлення ним міцних організаційних зв'язків з передовими робітниками. В його гуртках виховувались такі визначні робітники, як Є. П. Афанасьєв (Кліманов) і В. А. Шелгунов. Точиський, Шелгунов і Кліманов згодом стали членами більшовицької партії.

У 1888 році поліція розгромила «Товариство». Робітники, що врятувались від арешту, забезпечили спадкоємний зв'язок з новою організацією, яка склалася в 1888—1889 роках. Вона відома за ім'ям свого організатора як група М. І. Бруснева. Поступово брусневська група з'єдналася в струнку організацію. Мало не в усіх районах Петербурга були гуртки, що належали до цієї групи. Всього налічувалось до 20 гуртків, по 6—7 робітників у кожному. Було створено перший марксистський гурток серед робітниць.

Брусневці прагнули зблизитися з робітниками. У зв'язку з деякими страйками вони випускали відозви. У 1891 році передові робітники взяли участь в похороні письменника-демократа Шелгунова. На вінку, який вони несли, було написано: «М. В. Шелгунову, провідникові до свободи і братерства, від петербурзьких робітників». Цього ж року брусневці організували вперше в Росії святкування 1 Травня. На таємній сходці за містом зібралось 70—80 робітників. Самі робітники виступили з промовама, які потім були таємно видрукувані і широко розповсюджува-

лись. Це були перші соціал-демократичні демонстрації передових робітників при відсутності ще масового руху.

У 1892 році брусневська група була розгромлена жандармами. Уціліло тільки невелике ядро, що зберегло зв'язки з деякими робітничими гуртками.

На кінець 80-х років марксизм поширюється в ряді районів Росії. Появляються марксистські гуртки в Москві. Одним з районів пропаганди марксизму стає Поволжя: Казань, Самара (Куйбишев), Нижній Новгород (Горький). Тут великий вплив на перехід революціонерів до марксизму справив М. Є. Федосєєв, талановитий і відданий революціонер, який пізніше загинув у сибірському засланні. Виникають марксистські гуртки на Україні — в Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі (Дніпропетровськ).

До перших російських марксистів належав Володимир Ілліч Ленін (Ульяшов), засновник і вождь партії більшовиків, партії комуністів. У 1887 році сімнадцятилітнім юнаком він взяв участь у революційному виступі казанських студентів, був заарештований і висланий. Так Ленін вступив на шлях революційної боротьби. Жагуча ненависть до всякої сваволі й гніту і гаряча любов до простої людини праці зробили Леніна революціонером. Він присвятив все своє життя боротьбі за визволення трудящих від гноблення і експлуатації, боротьбі за щасливе майбутнє людства. Ленін сприйняв традиції високого героїзму і беззавітного самопожертвування російських революціонерів, своїх попередників, але пішов іншим шляхом, вільним від їх помилок, шляхом революційного марксизму.

Вивчивши твори Маркса і Енгельса, Ленін став переконаним марксистом. Наприкінці 1888 року він взяв участь в одному з казанських марксистських гуртків. В 1889 році він переїхав до Самари і організував там марксистський гурток, налагодив зв'язки з марксистами Нижнього Новгорода, Владимира, Петербурга. Ленін уже тоді відіграв видатну роль у поширенні марксизму в Росії. В марксизмі Ленін побачив могутню зброю революційного перетворення світу, визволення трудящих від економічного, політичного й духовного рабства.

Леніну було чужим книжне, абстрактне сприймання марксистської теорії. Для нього марксизм завжди був не мертвою догмою, а живим керівництвом до революційної дії. Вже на початку своєї революційної діяльності Ленін, володіючи марксизмом, приступив до розв'язання найважливішого *теоретичного* завдання російських марксистів—всебічного дослідження суспільно-економічного устрою тодішньої Росії, її економічного розвитку і класових взаємовідносин. Без такої роботи не можна було до кінця розгромити народництво і науково розробити програму і тактику робітничої партії в Росії.

Навесні 1893 року Ленін у статті «Нові господарські рухи в селянському житті» — першій з його літературних праць, які збереглися,— виклав ряд важливих думок. Він доводив, що в надрах селянства на-зріли глибока економічна рознь і класові суперечності, що селянство розпадається на три основні групи: бідну, середню і заможну, що капіталізм в Росії розвивається з нестримною силою. Ця стаття показує, з якою майстерністю молодий Ленін самостійно застосовував метод марксизму до аналізу найскладніших питань російського життя.

1883—1894 роки були періодом повільного і трудного зростання соціал-демократичного руху в Росії. Прихильників нового, марксистського вчення було дуже мало. На всю величезну країну було близько десятка маленьких марксистських груп і гуртків по великих містах. Ці гуртки займалися пропагандою тільки серед передових робітників, вони не про-

вадили політичної роботи в масах. Соціал-демократія переживала тоді, як писав Ленін, процес утробного розвитку.

В ідейних сутичках з народниками загартувались перші російські марксистки. Вчення наукового соціалізму яскравим світлом осяяло їм шлях дальшої боротьби, свої знання вони понесли робітникам. У революційних гуртках точилась гостра боротьба між марксистами і народниками. Все більше передових робітників і революціонерів-інтелігентів ставало переконаними марксистами. З покоління марксистів кінця 80—початку 90-х років вийшли видатні діячі партії: М. Ф. Владимирський, В. В. Воровський, Л. Б. Красін, Г. М. Кржижановський, В. К. Курнатовський, А. В. Луначарський, М. М. Лядов, М. О. Семашко, П. І. Стучка, М. Г. Цхакая, О. Д. Цюрупа, В. Л. Шанцер (Марат), О. Г. Шліхтер і багато інших. Під впливом ідей марксизму росли в ці роки майбутні пролетарські письменники О. М. Горький і О. С. Серафимович. Марксизм ставав помітною силою в ідейному і політичному житті країни. Вплив народництва був серйозно підірваний.

КОРОТКІ ВИСНОВКИ

У зв'язку з розвитком капіталізму і появою промислового пролетаріату в царській Росії у другій половині XIX століття дедалі сильніше розгоралась революційна боротьба. Вона знаходила свій вираз у робітничому русі, селянських заворушеннях і в діяльності революційних організацій.

Спочатку соціалізм і робітничий рух існували в Росії роздільно, як у свій час в усіх країнах, де починався революційний рух. Поступово на ґрунті російського робітничого руху і під впливом успіхів західноєвропейського пролетаріату виникли перші марксистські організації в Росії. Організована Плехановим в 1883 році група «Визволення праці» завдала серйозний ідейний удар народництву і зробила перший крок назустріч робітничому рухові.

Марксизм в Росії розвивався і міцнів у боротьбі з народництвом. Але старі і відживаючі погляди ніколи не поступаються своїм місцем без упертого і запеклого опору. Потрібні були роки рішучої ідейної боротьби з народництвом, поки марксизм переміг і став теоретичною основою робітничого руху в Росії.

Перші марксистські групи і гуртки ще не були зв'язані з робітничим рухом. До середини 90-х років марксизм в Росії залишався ідейною течією, не зв'язаною з робітничим рухом. Розвиток пролетарської боротьби і діяльність марксистських організацій підготували умови для з'єднання наукового соціалізму з масовим робітничим рухом, для виникнення марксистської партії в Росії. Завдання створення марксистської партії було розв'язане Ленініним.

Настала нова епоха в історії робітничого класу і революційного руху в Росії.

РОЗДІЛ II

БОРОТЬБА ЗА СТВОРЕННЯ МАРКСИСТСЬКОЇ ПАРТІЇ
В РОСІЇ.

УТВОРЕННЯ РСДРП. ВИНИКНЕННЯ БІЛЬШОВИЗМУ.

(1894—1904 роки)

I. ПОЧАТОК ЛЕНІНСЬКОГО ЕТАПУ В РОЗВИТКУ МАРКСИЗМУ.

БОРОТЬБА ЛЕНІНА ПРОТИ НАРОДНИЦТВА І «ЛЕГАЛЬНОГО МАРКСИЗМУ».
ПЕТЕРБУРЗЬКИЙ «СОЮЗ БОРОТЬБИ ЗА ВИЗВОЛЕННЯ РОБІТНИЧОГО
КЛАСУ». І З'ІЗД РСДРП.

В 90-х роках ХІХ століття капіталізм у Росії досяг нових успіхів. Це був час промислового піднесення. Особливо бурхливо розвивалось залізничне будівництво. За 1890—1900 роки було збудовано понад 21 тисячу верст залізничних колій. В зв'язку з цим швидко зростали металургія і паливна промисловість. Почався посилений приплив іноземних капіталів, яких приваблювали високі прибутки. За десятиліття обсяг виробництва і загальна кількість робітників подвоїлись. Тільки в промисловість влилося близько мільйона нових робітників. Половину промислових робітників становили потомствені пролетарі, у яких батьки вже працювали на фабриках.

Стихійні страйки 70—80-х років підготували пробудження робітничих мас до свідомої боротьби. Напередодні піднесення робітничого руху, восени 1893 року, в Петербург із Самари для участі в революційній роботі переїхав В. І. Ленін. Уже перші виступи Леніна в петербурзьких гуртках говорили про те, що в революційному русі появився видатний діяч, глибокий теоретик і блискучий організатор, непохитний революціонер з невичерпною енергією і залізною волею, який гаряче вірить у непереможність робітничої справи і заражає цією вірою інших. Незабаром Ленін став загальноновизнаним керівником петербурзьких марксистів.

Ленін висунув перед марксистами завдання — створити самостійну марксистську робітничу партію. Партію доводилось будувати в суворих умовах підпілля, під вогнем безперервних поліцейських переслідувань. Російські марксистки створювали свою партію в гострій боротьбі не тільки з народниками, але й з іншими політичними течіями та з проявами опортунізму в робітничому русі, які приносять корінні інтереси пролетаріату в жертву його хвилинним вигодам. Раніше головну роль в боротьбі за марксизм відіграла група «Визволення праці». Тепер вирішального значення в цій боротьбі набрали серйозні марксистські кадри, що виростили в Росії.

Головною ідейною перешкодою на шляху утвердження марксизму лишалось народництво. Треба було до кінця розгромити його, щоб забезпечити перемогу марксизму і створення пролетарської партії. Намагаючись затримати швидке зростання впливу марксизму в революційних колах, народники почали похід проти марксизму. У відповідь появились численні листи-протести російських марксистів, серед яких виділялись листи М. Є. Федосеева. Ці нелегальні листи ходили по руках і жадібно читались у підпільних революційних гуртках.

Видатну роль в ідейній війні з народництвом відіграла книга Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?», таємно надрукована весною і літом 1894 року. В ній були піддані критиці світогляд, економічні погляди, політична платформа і тактика народництва.

Ідеалістичним поглядам народників на історію Ленін протипоставив марксистське, матеріалістичне розуміння суспільного життя. Хід історії зумовлюється не суб'єктивними бажаннями окремих осіб, а об'єктивними законами розвитку суспільства. Марксистська наука розкриває всі форми суперечностей при капіталізмі і вказує пролетаріатові вихід з капіталістичної експлуатації. Завданнями російських соціалістів є розроблення марксистської теорії, поширення її в робітничих масах, організація робітничого класу. Теоретична робота і практична діяльність марксистів повинні бути нерозривні—теорія повинна служити практиці, відповідати на питання, що їх висуває життя, і перевірятися даними практики. Тільки тоді марксисты стануть справжніми ідейними керівниками пролетаріату, вільними від догматизму і сектанства.

Ленін показав, що народництво зазнало глибоких змін, перетворилося з революційного в ліберальне, і до кінця викрив народників 90-х років. Народники (Михайловський, Воронцов та інші) стали твердити, що капіталізм може «ввійти в народне життя» без розорення селян і без експлуатації трудящих. Вони вихваляли розвиток куркульських господарств, замазували класові суперечності на селі і закабалення бідноти куркулями. Вони пропонували крохоборську програму дрібних реформ, які, не зачіпаючи основ експлуатації на селі, відвертали селян від революційної боротьби і могли принести користь тільки багатим, куркульським господарствам. Народники відмовились від боротьби проти царизму. Вони тепер покладали всі надії на царський уряд, який нібито стоїть над класами і через це здатний подати допомогу трудящим.

Таке виродження народництва було зв'язане з розшаруванням селянства на бідноту і куркульство. Якщо революційні народники 70-х років відображали настрої широких селянських мас, то ліберальні народники 90-х років були на ділі виразниками інтересів куркульства. Отже, народники — це фальшиві «друзі народу». Справжніми представниками народу є марксисты, які закликають до повалення царизму, до знищення поміщицької кабали і капіталістичної експлуатації.

У книзі «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» Ленін накреслив історичний шлях робітничого класу Росії як політичного *вождя* народу, висунув ідею *гегемонії* (керівної ролі) пролетаріату, поставив питання про *союзників* пролетаріату в революційній боротьбі. Ленін перший з марксистів Росії висунув ідею *революційного союзу* робітничого класу і селянства як головного засобу повалення царизму, поміщиків і буржуазії. Союзником робітничого класу в боротьбі проти царського самодержавства є селянство, широкі демократичні народні маси. Проти капіталізму робітничий клас виступає не самотнім борцем, а разом з трудящими та експлуатованими масами країни.

Щоб розв'язати ці історичні завдання, пролетаріатові потрібна марксистська партія, яка надасть свідомості й організованості робітничому рухові. Тому першочерговим завданням російських марксистів є організація з розрізаних марксистських гуртків єдиної соціалістичної робітничої партії. Коли марксисты створять міцну організацію, партію, що перетворює розрізнені бунти і страйки робітників у свідому класову боротьбу пролетаріату, «тоді,— писав Ленін,— російський *РОБІТНИК*, піднявшись на чолі всіх демократичних елементів, звалить абсолютизм і поведе *РОСІЙСЬКИЙ ПРОЛЕТАРІАТ* (поруч з пролетаріатом *УСІХ КРАЇН*) *прямым шляхом відкритої політичної боротьби до ПЕРЕМОЖНОЇ КОМУНІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ*» (Твори, т. 1, стор. 269).

Ці ленінські ідеї становили серйозний вклад у марксистську теорію.

Ленін виховував у марксистів, передових робітників розуміння величезних революційних можливостей, закладених у широких народних масах, насамперед у селянстві.

В 90-і роки революційний марксизм в Росії мав і другого противника — так званих «легальних марксистів». Це були буржуазні інтелігенти, які в легальних, тобто дозволених царським урядом, газетах і журналах проводили свої погляди під флагом марксизму. Обстоюючи інтереси капіталістичного розвитку країни, «легальні марксистки» по-своєму критикували народників як захисників дрібного виробництва. Для такої критики вони і намагались пристосувати марксизм, але тільки очищений від усякої революційності. Глава «легальних марксистів» П. Б. Струве вихваляв капіталізм і замість революційної боротьби проти буржуазних порядків закликав «визнати нашу некультурність і піти на виучку до капіталізму». Таким чином, «легальні марксистки» були виразниками буржуазної ідеології. Вони намагались пристосувати марксизм і робітничий рух до інтересів буржуазії.

У боротьбі проти народництва революційні марксистки пішли на тимчасову угоду з «легальними марксистами», стали вмішувати свої твори в журнали, що їх редагували «легальні марксистки». Одночасно Ленін у праці «Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве» (1895 рік) подав рішучий критиці «легальний марксизм» за ревізію основ марксизму — вчення про соціалістичну революцію і диктатуру пролетаріату. Характеризуючи «легальний марксизм» як відображення марксизму в буржуазній літературі, Ленін викрив «легальних марксистів» як ідеологів ліберальної буржуазії. Ленінська характеристика «легальних марксистів» згодом цілком підтвердилась: вони стали видними кадетами (так називалась головна партія російської ліберальної буржуазії), а потім — запеклими білогвардійцями.

Народники були відкритими ворогами марксизму. В особі «легальних марксистів» російські марксистки вперше зустрілися з замаскованими ворогами, які називали себе прихильниками вчення Маркса, а на ділі вихолощували революційний зміст марксизму. Такі спроби перекручення марксизму набули поширення і в Західній Європі. Боротьба Леніна проти «легального марксизму» мала міжнародне значення, була прикладом ідейної непримиренності до перекручень марксистської теорії.

Видатне значення в розвитку марксизму та ідейно-теоретичному виванні марксистських кадрів мала книга Леніна «Розвиток капіталізму в Росії», видана в 1899 році. Ця книга завершила ідейний розгром народництва.

Ленін, вивчивши величезний фактичний матеріал, зробив ряд дуже важливих висновків: Росія стала капіталістичною країною; дедалі гострішими стають суперечності між капіталізмом і пережитками кріпосництва; розвиток капіталізму підриває основи самодержавного ладу; в країні зростають об'єктивні умови для ліквідації цього ладу; в суспільстві формуються сили для революції — вирішальна роль належить робітничому класові, сила пролетаріату в історичному русі незмірно більша, ніж його частка в загальній масі населення; союзником робітничого класу є селянство, його революційність має глибоке економічне коріння. На основі даного Леніним аналізу економічного розвитку і класових взаємовідносин в Росії були вироблені програма і тактика марксистської партії.

Російські марксистки внесли ленінські ідеї в практику робітничого руху. Ленін поставив перед петербурзькими марксистами завдання переходу до політичної агітації в робітничих масах. У грудні 1894 року

в зв'язку з заворушеннями робітників Семянниковського заводу (тепер завод імені В. І. Леніна) Ленін з участю робітника цього заводу І. В. Бабушкіна написав звернення до робітників, поширене в кількох примірниках на заводі. Соціал-демократи взяли також участь в страйках в Новому порту, на фабриці Торнтона (тепер імені Е. Тельмана), на Путиловському заводі (тепер Кіровський) і на багатьох інших підприємствах. Листівки, що поєднували економічні вимоги з політичними, викликали небувалий ентузіазм у робітників, підносили їх революційну свідомість. Діяльність марксистів у справі політичного виховання та організації робітничих мас набрала постійного і систематичного характеру. Так під керівництвом Леніна був здійснений поворот від пропаганди в невеликих гуртках передових робітників до агітації в широких масах робітничого класу.

З метою розгортання роботи в масах марксистські гуртки в Петербурзі з ініціативи Леніна об'єдналися в єдину соціал-демократичну нелегальну організацію, що прибрала в кінці 1895 року назву «Союз боротьби за визволення робітничого класу». Союз був побудований на принципах централізму, суворої дисципліни і тісного зв'язку з масами. В ядро організації входило 15—17 чоловік, що розподілялися між трьома районами. Основою були робітничі гуртки на заводах і фабриках. Керувала союзом центральна група на чолі з В. І. Леніним, який одночасно був редактором усіх його видань. До складу «Союзу боротьби» входили: А. О. Ванєєв, Г. М. Кржижановський, Н. К. Крупська, Ю. О. Мартов, О. М. Потресов, С. І. Радченко, В. В. Старков та інші.

Стурбований діяльністю «Союзу боротьби», царський уряд завдав йому жорстокого удару. В ніч на 9 грудня 1895 року було заарештовано керівництво союзу на чолі з Леніним і близько сорока активних працівників. Протягом 1896 року поліція вчинила ще ряд наскоків, вириваючи з рядів союзу все нових і нових борців. Більше року Ленін пробув за тюремними ґратами. Але й тут він не припиняв своєї революційної діяльності, допомагав і далі «Союзові боротьби», писав листівки, склав проєкт програми партії. В 1897 році Ленін був відправлений в далеке сибірське заслання. Багато активних діячів союзу також було заслано. Хоч які тяжкі були ці втрати, царизм не зміг ліквідувати союз—настільки глибоке було його коріння в робітничому русі.

1896 рік приніс серйозну перемогу «Союзові боротьби». Літом застрайкувало понад 30 тисяч робітників Петербурга. Стали майже всі текстильні фабрики. Незважаючи на арешт основного ядра, союз керував страйком. Протягом місяця було видано 13 листівок. Царський уряд, заарештувавши понад тисячу робітників, намагався не тільки злати страйк жорстокими репресіями, але й ідейно розкласти рух облудними запевненнями, що йому «однаково дорогі як справи фабрикантів, так і робітників. Цей маневр був одразу ж викритий «Союзом боротьби» в листівці. Звістка про страйк рознеслась по всій країні і далеко за її межами. Стурбований розмахом страйкової боротьби, царський уряд змушений був у 1897 році законодавчо обмежити робочий день 11,5 години.

Петербурзькі страйки 1895—1896 років, особливо страйк 1896 року відкрили новий період в історії Росії — період підготовки народної революції. Вперше робітничі маси піднялись на боротьбу під керівництвом соціал-демократичної організації. Пролетаріат виступив як серйозна політична сила, як могутній революційний фактор. З виникненням масового соціал-демократичного робітничого руху найважливішим питанням політичного життя Росії стало питання про те, хто поведе за собою селянство — робітничий клас чи ліберальна буржуазія.

«Союз боротьби» виховав групу передових пролетарів, будівників партії, які вели безустанну роботу в масах. Активними діячами союзу були робітники великих заводів: Обуховського (тепер завод «Большевик») — В. А. Шелгунов, Семяніковського — І. В. Бабушкін, Путіловського — М. Г. Полетаєв (згодом депутат III Державної думи), М. І. Калінін та інші.

Під керівництвом Леніна петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу» перший в Росії став здійснювати з'єднання соціалізму з робітничим рухом, пов'язуючи боротьбу робітників за економічні вимоги з політичною боротьбою проти царизму і капіталістичної експлуатації. Це був, як писав Ленін, *перший серйозний зачаток революційної партії*, яка спирається на робітничий рух і керує класовою боротьбою пролетаріату.

Петербурзький «Союз боротьби» справив величезний вплив на розвиток соціал-демократичного руху в Росії. За його зразком почали створюватися союзи і в інших містах. У Москві був організований «Робітничий союз». Були створені соціал-демократичні групи в Тулі, Іваново-Вознесенську, Ярославлі, Костромі, Владимирі, Ростові на Дону та в інших містах. Виникли соціал-демократичні організації на Україні і в Закавказзі. Багато з них прибрали назву «Союз боротьби». Одним з основних їх завдань стала організація страйкової боротьби. Вони прагнули перетворити кожний страйк у школу класової боротьби пролетаріату. Так складалась традиція активної участі соціал-демократичних організацій у страйках. Соціал-демократи стали жити одним життям з робітниками.

Розвивається соціал-демократичний рух і в західних національних районах. У 1893 році засновується Соціал-демократія Королівства Польського. В 1897 році організується «Загальний єврейський робітничий союз в Росії і Польщі» (Бунд). У другій половині 90-х років появляються перші соціал-демократичні організації в Латвії.

Перехід від гурткової пропаганди до агітації в масах робітничого класу відбувався не без боротьби всередині організацій. Одні уперто обстоювали застарілі гурткові форми пропаганди й організації. Другі були за перехід до агітації, але при цьому забували про політичні завдання пролетаріату і пропонували обмежитися тільки економічною агітацією, створювати каси і тому подібні організації для обслуговування економічних потреб робітників, а політичну боротьбу полишити лібералам.

Таким чином, на самому світанку соціал-демократичного руху в Росії виникла небезпечна тенденція: будувати вузькопрофесійну, а не політичну організацію пролетаріату, надати робітничому рухові виключно економічного характеру. Прихильників таких поглядів назвали «економістами». Вони спирались на ідеї «легальних марксистів» у Росії і реформістів на Заході і на практиці підпорядковували робітничий рух ліберальній буржуазії.

Ленін і його прихильники повели енергійну боротьбу проти цих перших проявів опортунізму в робітничому русі Росії. Висновок Маркса про необхідність самостійної партії пролетаріату Ленін вважав тривким здобутком міжнародного робітничого руху. Грунтуючись на цьому висновку, він почав створення партії в Росії, непримиренно воюючи проти найменших посягань на її самостійність. Ця боротьба мала велике значення для формування кадрів майбутньої партії більшовиків, для зародження більшовизму. Саме так оцінював Ленін історичний смисл цієї боротьби, коли пізніше писав: «Більшовики не «казус», вони *виросли*

із боротьби з опортунізмом 1894—1914 рр.!!» («Ленінський збірник», XIV, стор. 317).

Діяльність Леніна в 90-х роках, висунуті ним ідеї, непримиренна боротьба проти перекручень марксистської теорії, виховання партійних кадрів і робітничих мас у революційному дусі — все це поклато початок новому, *ленінському етапові в розвитку марксизму*.

Соціал-демократичний рух робив помітні успіхи. Перед революційними марксистами постало завдання об'єднати існуючі соціал-демократичні організації в партію. Таке об'єднання ідейно було підготовлене ленінським «Союзом боротьби». Були зроблені і практичні кроки по скликанню з'їзду. Літом 1896 року член союзу Н. К. Крупська з цією метою вела переговори з соціал-демократами інших міст. Ленін, що був тоді на засланні, написав брошуру «Завдання російських соціал-демократів», в якій на досвіді петербурзького «Союзу боротьби» обпунтував марксистську платформу робітничої партії.

І з'їзд Російської соціал-демократичної робітничої партії відбувся таємно в Мінську 1—3 березня 1898 року. На ньому було всього 9 учасників, які представляли петербурзький, московський, київський і катеринославський «Союз боротьби», Бунд і групу київської «Рабочей газеты». З'їзд прийняв рішення про утворення Російської соціал-демократичної робітничої партії і обрав Центральний Комітет з трьох чоловік. Від його імені був випущений маніфест, що відіграв позитивну роль, як відкрита заява про цілі партії. Однак у маніфесті було обійдено ряд корінних проблем, поставлених Леніним в його працях, — про завоювання пролетаріатом політичної влади, про керівну роль робітничого класу і про його союзників у боротьбі проти царизму і капіталізму.

З'їзд проголосив створення партії, що мало велике політичне і революційно-пропагандистське значення. Повідомлення про утворення партії було всюди зустрінуто соціал-демократами з величезною радістю. Звістка про з'їзд, що відбувся, підбадьорювала і підтримувала партійні кадри у важких умовах підпільної революційної роботи, відкривала їм широку перспективу. Місцеві соціал-демократичні організації стали називатися комітетами РСДРП. РСДРП стає все більш відомою і популярною в робітничих масах.

Однак фактично партія не була створена. У соціал-демократичних організацій не було єдиної програми, статуту і тактики, не було керівництва з одного центра, не було ідейної і організаційної єдності. Незабаром після І з'їзду царська поліція заарештувала двох членів ЦК і видатних соціал-демократів у багатьох містах. Посилились ідейні хитання, збільшився вплив опортуністичних елементів. Давала себе знати відсутність міцного ядра революційних марксистів на чолі з Леніним, що перебували на засланні.

У важких умовах зароджувалась марксистська партія в Росії.

2. ЛЕНІНСЬКИЙ ПЛАН ПОБУДОВИ МАРКСИСТСЬКОЇ ПАРТІЇ. БОРотьБА ЛЕНІНСЬКОЇ «ИСКРЫ» ЗА СТВОРЕННЯ ПАРТІЇ.

Необхідність створення робітничої партії ставала дедалі гострішою. На початок ХХ століття в царській Росії скупилось досить горючого матеріалу для революційного вибуху.

В 1900—1903 роках спалахнула світова економічна криза. В Росії вона проявилась особливо гостро і болісно. Під її ударами гинули дрібні й середні підприємства. Закрилось близько трьох тисяч фабрик і заводів. Посилилась концентрація промисловості, швидко росли монополістичні об'єднання капіталістів, що встановили панування в гірничій,

металургійній, машинобудівній та інших галузях промисловості. Капіталізм у Росії ставав імперіалістичним.

Криза ще більше загострила становище в країні. Зросло безробіття. Безробітні тисячами повертались «додому»—в уражене неврожаєм і голодуюче село. Робітники почали переходити до нових форм боротьби: від економічних страйків — до політичних страйків і демонстрацій. У лютому — березні 1901 року на вулиці Петербурга, Москви, Харкова, Києва та інших великих міст на заклик комітетів РСДРП вийшли тисячні юрби з лозунгом «Геть самодержавство!». В багатьох містах відбулись першотравневі демонстрації і страйки. Страйк багатотисячного колективу робітників Обуховського заводу переріс у сутичку з поліцією і військами. Робітники стійко чинили опір, але сили були надто нерівні, і царські власті люто розправились з обуховцями. Героїчна «Обуховська оборона» піднесла бойовий дух пролетаріату.

1902 рік був роком дальшого піднесення робітничого руху. Страйки і демонстрації відбулись у Петербурзі, Москві, Києві, Баку, Батумі, Нижньому Новгороді, Сормові, Одесі, Саратові та в інших містах. Особливе значення мав великий страйк-демонстрація в Ростові на Дону. Керував страйком комітет РСДРП. Протягом кількох днів відбувалися багатотисячні мітинги робітників, що жадібно слухали промови соціал-демократів. Поліція виявилась безсилою заборонити вуличні збори й мітинги і тільки з допомогою викликаних військ справилась з робітниками.

В 1903 році хвиля робітничого руху піднялась ще вище. В багатьох містах відбулися першотравневі страйки і демонстрації. Літом 1903 року під керівництвом комітетів РСДРП відбулися загальні політичні страйки на півдні країни—в Закавказзі (Баку, Тифліс, Батум, Чіатури, Закавказька залізниця) і на Україні (Одеса, Київ, Катеринослав, Миколаїв та інші). В цих страйках брало участь понад 200 тисяч робітників. Робітничий клас Росії піднімався на революційну боротьбу з царською владою.

Наляканий ростом робітничого руху, царизм намагався всякими заходами зупинити його. На боротьбу пролетаріату царський уряд все частіше став відповідати кулею і нагайкою, тюрмою і засланням. Одночасно царизм намагався відвернути робітників від революційної боротьби. Царська охранка з допомогою своїх агентів створила в деяких містах організації, які намагались внушити робітникам, ніби царський уряд сам готовий допомогти їм в справі задоволення їх економічних вимог, аби тільки робітники не встрявали в політику. Ця політика царизму дістала назву «поліцейського соціалізму», або зубатовщини—за прізвиськом її ініціатора жандармського полковника Зубатова. Але зростаючий революційний рух робітничого класу змів з свого шляху ці поліцейські організації.

Під впливом боротьби пролетаріату прийшли в рух і інші класи та соціальні верстви. Піднімалось на боротьбу селянство, доведене до відчаю безпросвітною нуждою. З великою силою проявилась ця боротьба в 1902 році в Полтавській, Харківській, Саратовській губерніях, де селяни стали палити поміщицькі маєтки, захоплювати поміщицькі землі, чинити опір поліцаям і військам. Розгорнувся студентський рух. У відповідь на люті поліцейські розправи студенти організували зимою 1901/02 року забастовки в ряді міст.

Заворушилась і ліберальна буржуазія. Але буржуазія, що була зв'язана економічно з царизмом і боялась руху мас, не здатна була на скільки-небудь рішучі виступи. Ліберали обмежувались тим, що послали цареві різні клопотання про проведення невеликих реформ.

Наближення революції відчувалось повсюди. Пролетаріатові треба

було зустріти її у всеозброєнні, маючи бойову марксистську партію, здатну очолити боротьбу трудящих.

Соціал-демократичний рух наприкінці XIX століття значно розгорнувся. Комітети і групи були в Петербурзі, Москві, Тулі, Твері (Калінін), Іваново-Вознесенську, Ярославлі, Костромі, Нижньому Новгороді, Саратові, Києві, Катеринославі, Одесі, Харкові, Миколаєві, Баку, Тифлісі, Батумі, Гомелі, Вітебську, Уфі та в інших містах, у Донбасі й Сибіру.

Але всі ці організації не були зв'язані між собою. Комітети не мали продуманого плану систематичної діяльності, обмежувалися тільки місцевою вузькопрактичною роботою, не ставлячи перед собою широких політичних загальноросійських завдань. Внаслідок кустарництва і поганої конспірації часто поліція розгромлювала соціал-демократичні організації. В результаті не було спадкоємного зв'язку в роботі. Організаційна роздробленість посилювалась ідейним розбродом серед соціал-демократів. Не було єдиного розуміння завдань робітничого руху, шляхів і засобів розв'язання цих завдань. Соціал-демократичні організації явно відставали від стихійного піднесення мас. Російська соціал-демократія переживала період розброду і хитань. Організаційна роз'єднаність та ідейна різноголосиця були такі великі, що завдання створення єдиної централізованої партії було неймовірно важким.

Особливу небезпеку становили «економісти». Вони мали свої друковані органи: газету «Рабочая мысль» в Росії і журнал «Рабочее дело» за кордоном. «Економісти» заявляли: «Боротьба за економічне становище, боротьба з капіталом на полі щоденних насущних інтересів і страйки, як засіб цієї боротьби—ось девіз робітничого руху». Деякі «економісти» обстоювали цю опортуністичну ідею в більш прихованій формі, проповідуючи «теорію стадій». За цією «теорією», робітничий клас у своїй економічній боротьбі спочатку висуває вимогу свободи страйків, потім переходить до вимоги свободи спілок і, нарешті, обережно підходить до думки про політичну свободу в цілому.

Погляди «економістів» були найбільш яскраво виражені в документі, що дістав назву «Кредо» (символ віри). Авторами «Кредо» були Кускова і Прокопович, які стали пізніше кадетами, а в радянські часи—білоемігрантами. «Робітникам—економічна, а лібералам—політична боротьба»,—заявляли вони. «Економісти» заперечували самостійну політичну роль пролетаріату, заперечували необхідність самостійної політичної партії робітничого класу. Проповідь цих опортуністичних ідей загрожувала перетворити пролетаріат у політичний придаток буржуазії.

В кінці XIX століття «економісти» переважали в соціал-демократичному русі. Виникнення «економізму» в Росії було зумовлене тими самими причинами, що й поява опортунізму в усякій капіталістичній країні: проникненням у робітничий рух буржуазного впливу, що полегшувалось різномірним складом пролетаріату, а в Росії ще переважанням серед населення маси дрібної буржуазії. Крім того, посиленню «економізму» сприяло і те, що значна частина марксистських кадрів перебувала в тюрмах і на засланні, а молодь з інтелігенції, що нахлинула в соціал-демократичні організації під впливом перемоги марксизму над народництвом, не мала достатнього марксистського загартування і політичного досвіду.

«Економізм» був російською різновидністю міжнародного опортунізму. В 90-і роки марксизм був уже провідною силою в робітничому русі Західної Європи, і вороги марксизму почали перефарбовуватися. Вони виступили під лозунгом «свободи критики» Маркса, вимагали перегляду (ревізії) його вчення. Ревізіоністи заперечували можливість науко-

во обґрунтувати необхідність і неминучість соціалізму і оголосили неспроможним саме поняття «кінцева мета» робітничого руху, тобто комунізм. Вони заперечували зростання злиднів мас і загострення капіталістичних суперечностей. Вони вимагали відмовлення від таких основних положень марксизму, як теорія класової боротьби, соціалістична революція, диктатура пролетаріату. Вождь ревізіонізму німецький соціал-демократ Бернштейн заявляв: «Кінцева мета — ніщо, рух — усе», тобто головним для опортуністів було добитися від пануючих експлуаторських класів реформ, незначних поліпшень для робітників, не зачіпаючи основ капіталізму. Опортуністи намагались перетворити соціал-демократію з партії соціальної революції в партію соціальних реформ. Такими ж реформістами, що зраджували корінні інтереси пролетаріату, були «економісти».

Проти «економістів» рішуче виступив Ленін. У відповідь на «Кредо» він написав у 1899 році «Протест російських соціал-демократів», затверджений на зборах сімнадцяти марксистів, що перебували в сибірському засланні. У своїй програмній заяві революційні марксисты закликали оголосити непримиренну війну всьому колу ідей «економізму». «Протест» широко розповсюджувався в соціал-демократичних організаціях і відіграв величезну роль в будівництві марксистської партії в Росії. Почалася боротьба з «економістами» в ряді місцевих соціал-демократичних організацій. За кордоном проти них виступив Плеханов.

Треба було об'єднати всі революційні соціал-демократичні сили на боротьбу з таким злом, як кустарництво, ідейні хитання, «економізм». Ще на засланні Ленін прийшов до висновку, що вирішальну роль у створенні марксистської партії повинна відіграти загальноросійська політична газета. Ленін в 1900 році, як тільки закінчився строк його заслання, енергійно взявся за організацію газети. Він об'їхав ряд міст, ведучи переговори з багатьма соціал-демократами, залучаючи і організуючи прихильників майбутньої газети. Підготувавши ґрунт в Росії, Ленін вїхав за кордон, щоб там організувати видання газети. Такою газетою стала «Искра»—перша загальноросійська політична газета революційних марксистів. До її редакції входили представники соціал-демократичних організацій в Росії: Ленін, Мартов, Потресов і члени групи «Визволення праці»: Плеханов, Аксельрод і Засулич. Справжнім натхненником, організатором і керівником «Искры» був Ленін.

11 грудня 1900 року за кордоном вийшов перший номер «Искры». Епіграфом були взяті слова з відповіді декабристів Пушкіну—«Із іскри полум'я займеться!». Російські марксисты твердо стояли на ґрунті проголошеного Марксом великого лозунга «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» і вважали себе одним із загонів міжнародного робітничого руху. Разом з тим вони прямо заявили, що робітничий клас Росії виступає як продовжувач попередніх революційних поколінь, і висловлювали глибоку переконаність в тому, що саме пролетаріат розв'яже завдання, заповідане історією революційної боротьби в Росії.

Головне завдання «Искры» було визначене в написаній Леніним передовій статті «Насушні завдання нашого руху». Це завдання полягало у створенні в Росії марксистської партії. Без такої партії, вказував Ленін, пролетаріат не здатний піднятися до свідомої класової боротьби, робітничий рух засуджений на безсилля і робітничому класові ніколи не вдасться виконати своє велике історичне завдання: визволити себе і всіх трудящих Росії від політичного й економічного рабства.

«Перед нами,—писав Ленін,—стоїть в усій своїй силі ворожа фортеця, з якої засипають нас хмари ядер і куль, що забирають краших борців. Ми повинні взяти цю фортецю, і ми візьмемо її, якщо всі сили пролетаріату, що пробуджується, з'єднаємо з усіма силами російських революціонерів в одну партію, до якої потягнеться все, що є в Росії живого і чесного» (*Твори, т. 4, стор. 337*).

Створенню партії і присвятила свої сили «Искра».

Як же можна було забезпечити в обстановці того часу створення партії? На це питання Ленін дав відповідь у статті «З чого почати?», опублікованій в «Искре» у травні 1901 року. В цій статті було висунуто знаменитий ленінський план побудови марксистської партії. Головне в тому, писав Ленін, що широкі маси рвуться до боротьби, а у революціонерів нема штабу керівників і організаторів. І на питання «з чого почати?» він відповів: з постановки загальноросійської політичної газети. Така газета забезпечить ідейний розгром ворогів всередині робітничого руху і захистить чистоту революційної теорії. Вона сприятиме встановленню єдиного розуміння програмних цілей і тактичних завдань партії, способів її практичної діяльності. Газета буде могутнім знаряддям і організаційного об'єднання місцевих організацій в єдину партію. Навколо газети, як загальнопартійної справи, виникне сітка агентів, які мають забезпечувати її матеріалами, розповсюджувати її, зв'язувати з робітниками. Організація прихильників газети стане ядром, кісткою майбутньої партії.

«Искра» починала свою діяльність в обстановці, коли обурення самодержавством охопило широкі кола суспільства. В соціал-демократичному русі було багато різних груп, і кожна з них оголошувала єдино правильним рекомендований нею шлях. У цьому русі брали участь і дрібнобуржуазні інтелігенти, яким, по суті справи, були чужі соціалістичні цілі пролетаріату, але до певного часу вони були попутниками робітничого класу, оскільки мова йшла про боротьбу проти царизму. Треба було згуртувати всі революційні марксистські елементи, а для цього відмежуватися від усякого роду попутників, опортуністичних елементів, чітко визначити свою позицію. І «Искра» проголосила:

«Перше, ніж об'єднуватися, і для того, щоб об'єднатися, ми повинні спочатку рішуче й виразно розмежуватися» (*В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 320*).

У першу чергу треба було розмежуватися з «економістами» як основною перешкодою на шляху створення марксистської партії. «Искра» розгорнула проти них енергійну боротьбу.

В боротьбі за революційну марксистську партію видатну роль відіграла книга Леніна «Що робити?», яка вийшла в березні 1902 року.

Вихідним положенням, що пронизує всю книгу Леніна, є ідея про партію як революціонізуючу, керівну і організуючу силу робітничого руху.

Ленін показав, що «економізм» є найліхішою карикатурою на марксизм. «Економісти» твердили: якщо все в історії відбувається за неперушними законами, то, значить, роль свідомих елементів у суспільному розвитку незначна. Більше того, всяка свідомо, планомірна діяльність зайва, навіть шкідлива, бо вона є якимсь насильством над об'єктивним ходом історії. Тому, як заявляли «економісти», партія не може свідомо спрямовувати стихійний робітничий рух, а повинна пасивно чекати, поки пролетаріат поступово сам прийде до соціалізму.

Але марксизм нічого спільного не має з опортуністичною філософією стихійності, яка знецінює в очах робітників теорію, свідомість. Марксизм не тільки не заперече, а, навпаки, надає величезного значення

свідомості, енергії, рішучості передових діячів народу. Правильна теорія є могутньою зброєю, вона допомагає пізнавати сучасне і передбачати майбутнє, вона полегшує і прискорює досягнення пролетаріатом своїх цілей. Ленін писав:

«...роль передового борця може виконати тільки партія, керована передовою теорією» (Твори, т. 5, стор. 331).

Такою передовою, революційною теорією, надійним керівництвом для революційної дії є марксизм.

Пролетаріат веде боротьбу не тільки в галузі політики й економіки, але і в галузі теорії, ідеології. Ідеологічна боротьба має для робітничого класу виняткове, життєво важливе значення. Справа в тому, що в капіталістичному суспільстві існують дві ідеології—буржуазна і соціалістична. Суспільне становище робітничого класу веде його до соціалізму. Але буржуазія, як пануючий клас, намагається всіма силами прищепити пролетаріатові свою ідеологію. «Економісти» допомагають у цьому буржуазії, заперечуючи необхідність внесення в робітничий клас соціалістичної свідомості, заявляючи, що соціалістична ідеологія сама собою виникає з стихійного робітничого руху. Однак соціалістична ідеологія, тобто марксизм, виникає в процесі розвитку науки і вноситься в робітничий рух партією.

«...Всяке схиляння перед стихійністю робітничого руху,—писав Ленін,—всяке применшення ролі «свідомого елементу», ролі соціал-демократії означає тим самим,—цілком незалежно від того, чи бажає цього применшуючий чи ні,— посилення впливу буржуазної ідеології на робітників» (Твори, т. 5, стор. 343).

Між соціалістичною і буржуазною ідеологією йде непримиренна боротьба. Ленін вказував:

«...Питання стоїть тільки так: буржуазна або соціалістична ідеологія. Середина тут нема... Тому всяке применшення соціалістичної ідеології, всяке відсторонення від неї означає тим самим посилення ідеології буржуазної» (там же, стор. 344).

Отже, настійно необхідна безупинна й рішуча боротьба проти буржуазних ідей, що проникають у пролетаріат. Цю боротьбу веде марксистська партія, найважливішим завданням якої є охорона ідейної самостійності пролетаріату, поширення соціалістичної ідеології в робітничому класі. Партія—свідома частина пролетаріату, що вносить соціалістичну свідомість у стихійний робітничий рух.

Ленін роз'ясував, що схиляння перед стихійністю перетворює політичну партію пролетаріату в пасивну силу робітничого руху. Така партія плентається в хвості робітничого руху і зовсім не схожа на керівний штаб цього руху. Фактично пролетаріат лишається без партії і тим самим обеззброюється перед класовими ворогами.

«Економісти» проповідували глибоко помилкові і шкідливі погляди на політичну боротьбу пролетаріату взагалі, на політичні завдання робітничого класу Росії особливо. Вони радили соціал-демократії займатися виключно організацією «економічної боротьби робітників з хазяями і урядом» і тим самим «надати самій економічній боротьбі політичного характеру». Але економічна боротьба з хазяями і урядом обмежує робітничий рух тільки питаннями вигідних умов продажу робочої сили, тимчасом пролетаріат заінтересований у повному знищенні експлуататорського ладу і заміні його соціалізмом.

Для успішної боротьби за соціалізм пролетаріатові необхідна висока класова політична свідомість. Таку свідомість у пролетаріаті виховує

марксистська партія, яка учить його спостерігати і правильно оцінювати всі класи в усіх проявах їх життя, учить відгукуватися з своєї точки зору на всі випадки сваволі й гноблення, хоч би якого класу вони стосувались

Робітничий клас Росії, писав Ленін, повинен виступити як передовий борець за демократію, як організатор і керівник загальнонародної боротьби проти царизму. Для цього пролетаріатові потрібна партія, яка була б справжнім авангардом свого класу. Щоб стати дійсно авангардом, партія повинна організувати всебічні політичні викриття самодержавства і використовувати всі прояви протесту проти цього найлютішого ворога народу, повинна бути попереду всіх у боротьбі за розв'язання всякого загальнодемократичного питання, неухильно обстоюючи інтереси пролетаріату і його соціалістичні цілі. В цьому полягає одне з найважливіших завдань марксистської партії як політичного керівника робітничого класу в боротьбі за своє визволення.

«...Ідеалом соціал-демократа,— вказував Ленін,— повинен бути не секретар тред-юніону, а *народний трибун*, який уміє відгукуватися на всі і всякі прояви сваволі і гніту, де б вони не відбувались, хоч би якої верстви або класу вони стосувались, який уміє узагальнювати всі ці прояви в одну картину поліцейського насильства і капіталістичної експлуатації, який уміє використовувати кожну дрібницю, щоб викладати *перед усіма* свої соціалістичні переконання і свої демократичні вимоги, щоб роз'яснювати *всім* і кожному все-світньоісторичне значення визвольної боротьби пролетаріату» (*Твори, т. 5, стор. 380*).

Цим знаменитим ленінським визначенням народного трибуна керувалась партія, виховуючи своїх членів, вимагаючи від них, щоб вони ставали політичними діячами. Партійні організації вчилися організувати маси, роз'яснюючи їм соціалістичні переконання і демократичні вимоги робітничого класу.

Раболіпність «економістів» перед стихійністю завдавала не меншої шкоди і в галузі організаційних завдань пролетаріату. «Економісти» виправдували кустарництво, вони намагалися створити організації вузько-професійного типу. Ленін писав з жалем, що діяльність тодішніх соціал-демократичних організацій нагадує похід озброєних дрючками селян проти сучасного війська. Щоб перемогти у війні проти царизму і капіталізму, робітничому класові потрібна була міцна організація своїх сил.

«...Дайте нам організацію революціонерів — і ми перевернемо Росію!» — проголосив Ленін (*там же, стор. 420*).

Робітничий клас Росії зможе виконати свої історичні завдання лиш при наявності бойової, централізованої, революційної марксистської партії, нерозривно зв'язаної з масами. Така партія забезпечить міцність, стійкість революційного робітничого руху. Безмежно віддана революції вона користуватиметься таким же безмежним довір'ям найширших робітничих мас. Для побудови такої партії потрібні кадри професійно-революціонерів, які цілком віддалилися б революційній роботі, наполегливо і систематично виробляли б у собі потрібні для цього якості. В ході боротьби складеться добре згуртований колектив випробуваних і довгою політичною школою навчених вождів, без яких «неможлива сучасному суспільству стійка боротьба ні одного класу» (*Твори, т. 5, стор. 416*).

Марксистська партія, писав Ленін,— це «найвища форма соціалістичного робітничого руху». Своєрідністю робітничого руху в Росії було те, що в ньому насамперед виникла політична організація робітничої

класу, що тоді пролетаріат не мав, крім соціал-демократії, інших класових організацій. Але Ленін передбачав появу різних організацій у робітничому русі. Він вказував, що партійну організацію робітничого класу повинні оточувати інші його організації — професійні, культурно-освітні і т. п. Партія, як *найвища форма класової організації*, покликана керувати всіма іншими організаціями пролетаріату.

Ленін показав, що перед революційною марксистською партією робітничого класу Росії стоять величезні історичні завдання. Він пророчо писав:

«Історія поставила тепер перед нами найближче завдання, яке є *найбільш революційним* з усіх *найближчих* завдань пролетаріату якої б то не було іншої країни. Здійснення цього завдання, зруйнування наймогутнішого оплоту не тільки європейської, але також (можемо ми сказати тепер) і азійської реакції зробило б російський пролетаріат авангардом міжнародного революційного пролетаріату» (Твори, т. 5, стор. 334).

Книга В. І. Леніна «Що робити?» відіграла величезну роль в ідейному розгromі «економізму», в згуртуванні партійних кадрів на основі марксизму, в підготовці II з'їзду РСДРП і створенні революційної марксистської партії в Росії. В ній Ленін завдав сильного удару ревізіоністам у західноєвропейських соціал-демократичних партіях в особі Бернштейна і його прихильників, викрив їх опортунізм і зраду інтересів робітничого класу.

В нову історичну епоху, коли наближались революційні бої пролетаріату з буржуазією, Ленін по-новому поставив питання про партію робітничого класу. Західноєвропейські соціалістичні партії не керували всіма проявами класової боротьби пролетаріату. Вони обмежувалися парламентською діяльністю. В них все сильніше давав себе знати опортунізм, вони не вели систематичної підготовки партійних кадрів і робітничих мас до революції.

Ленін перший з марксистів побачив, що робітничому класові потрібна партія *нового типу*. Свої погляди на партію нового типу, на її характер, на її роль в робітничому русі, на основні принципи її діяльності Ленін виклав у книзі «Що робити?».

Історичне значення книги «Що робити?» полягає в тому, що в ній Ленін, розвиваючи ідеї Маркса і Енгельса про пролетарську партію, розробив основи вчення про революційну марксистську партію — партію нового типу:

обґрунтував корінне марксистське положення про те, що марксистська партія є з'єднання робітничого руху з соціалізмом;

розкрив величезне значення теорії наукового соціалізму для стихійного робітничого руху і для всієї діяльності партії;

розробив питання про партію як політичного вождя пролетаріату, як керівну силу робітничого руху, яка об'єднує і спрямовує класову боротьбу пролетаріату;

довів необхідність перебудови всієї роботи партії в дусі виховання і підготовки мас до революції;

показав, що ідейні джерела опортунізму полягають насамперед у схильності перед стихійністю робітничого руху і в приниженні ролі соціалістичної свідомості в робітничому русі.

Ленінська «Искра» високо піднесла прапор боротьби за революційну теорію марксизму. В міжнародній битві революціонерів проти опортуністів російські марксисты зайняли місце в перших рядах. Обстоюючи чистоту марксизму, Ленін з усією силою підкреслив необхідність дальшого

розроблення теорії, збагачення її досвідом практичного руху. Ще в період підготовки «Искры» Ленін писав:

«Ми зовсім не дивимось на теорію Маркса як на щось закінчене і недоторканне; ми переконані, навпаки, що вона поклала тільки наріжні камені тієї науки, яку соціалісти повинні рухати далі в усіх напрямках, коли вони не хочуть відстати від життя» (*Твори, т. 4, стор. 185*).

Ленін роз'яснював, що загальні принципи марксизму повинні застосовуватися в кожній країні з урахуванням її особливостей, що російські соціалісти повинні самостійно розробляти марксистську теорію. Діяльність самого Леніна була зразком такого творчого підходу до марксизму.

Серйозну небезпеку для створення революційної марксистської партії становило народництво, яке знову ожило під впливом революційного піднесення. В кінці 1901 року уламки різних народницьких груп об'єдналися під гучною назвою партії соціалістів-революціонерів. У 1901—1902 роках есери вчинили ряд терористичних актів, зокрема вбили двох царських міністрів. Змовницько-терористичні традиції народовольства, деяка чисто зовнішня революційність есерів справляли вплив на революційну інтелігенцію, на частину робітників і навіть на недосить стійких і принципіально витриманих соціал-демократів.

«Искра» піддала есерів найгострішій критиці. Заперечуючи класові відмінності між пролетаріатом, селянством та інтелігенцією, есери утруднювали усвідомлення робітничим класом його керівної ролі в революційній боротьбі. Проповідуючи єдинокорство інтелігенції з самодержавством, вони відвертали сили революціонерів на зовсім недоцільні терористичні акти і підривали справу організації революційної боротьби мас. Висуваючи вимоги «соціалізації землі», вони обманювали робітників і селян міркуваннями про те, що нібито можна і при збереженні капіталізму запровадити соціалізм шляхом скасування приватної власності на землю і поділу її рівно між селянами.

Одним з основних завдань «Искры» було розроблення проекту програми партії. Визначивши цілі і завдання партії, програма повинна була ідейно зцементувати розрізнені соціал-демократичні організації в єдину партію. В червні 1902 року проект програми був опублікований. У ньому були точно і ясно визначені: кінцева мета робітничого руху — заміна капіталізму соціалізмом; шляхи, які ведуть до цієї мети, — соціалістична революція і диктатура пролетаріату; найближчі завдання робітничої партії в Росії — революційне повалення самодержавства, встановлення демократичної республіки.

«Искра» виступила в обстановці революційного піднесення в країні з широким політичним планом організації загальнонародної боротьби проти царизму. Її діяльність відіграла серйозну роль в підготованні прийдешньої революції.

Одним із своїх головних завдань «Искра» вважала перетворення тодішніх соціал-демократичних комітетів у справжні штаби керівників і організаторів класової боротьби пролетаріату. На відміну від західноєвропейських соціалістичних партій, які обмежувались мирною парламентською діяльністю, «Искра» закликала до революційної боротьби, підносила значення таких революційних методів, як політичні страйки і демонстрації. Роль іскрівських комітетів у робітничому русі все зростала, посилювались їх вплив і керівництво. Перебуваючи в гущі робітничого руху, комітети РСДРП закріплювали свої зв'язки з масами, виховували справжніх вождів мас.

«Искра» послідовно боролась за керівництво пролетаріату револю-

дійною боротьбою мас. Вона висунула перед соціал-демократами завдання «йти в усі класи населення». Під її впливом соціал-демократичні організації розширили сферу своєї роботи.

Особливу увагу «Искра» приділяла селянству як союзникові пролетаріату. «Искра» закликала робітничий клас подати всемірну підтримку селянському рухові. Коли весною 1902 року почалися селянські заворушення, соціал-демократи зустріли їх, ясно розуміючи ової завдання. В 90-і роки соціал-демократичні ідеї ніс на село робітник, висланий з міста за участь в «безпорядках». Тепер комітети РСДРП безпосередньо зв'язуються з селом: появляються звернені до селян листівки, органівуються групи соціал-демократичної пропаганди серед селян. Хоч які скромні були ці перші успіхи, вони мали величезне принципіальне значення, як початок планомірного поширення серед багатомільйонної маси селян ідей класової боротьби і політичної свідомості.

У брошурі «До сільської бідноти», виданій в 1903 році, Ленін доступною мільйонам селян мовою виклав політику робітничої партії, роз'яснив біднякам села, якою повинна бути їх позиція в революційній боротьбі.

«...Всім російським робітникам і всій сільській бідноті,— писав Ленін,— треба обома руками на дві сторони боротьбу вести: однією рукою — боротьбу проти всіх буржуа, в союзі з усіма робітниками; другою рукою — боротьбу з чиновниками в селах, з поміщиками-кріпосниками, в союзі з усіма селянами...

Перший крок на селі— повне визволення селянина, повні права йому, утворення селянських комітетів для повернення відрізків. А останній наш крок і в місті і на селі один буде: *відберемо всі землі, всі фабрики у поміщиків і у буржуазії і побудуємо соціалістичне суспільство»* (Твори, т. 6, стор. 359—360, 368—369).

Розгорнулася соціал-демократична робота в армії. У грудні 1902 року виникла «Військово-революційна організація», що тісно примикала до РСДРП. Зріс вплив соціал-демократії серед шкільної молоді. У вищій школі були створені соціал-демократичні групи. Всеросійський студентський з'їзд, що відбувся на початку 1902 року, прийняв рішення примкнути якомога тісніше до РСДРП.

«Искра» вважала необхідним використати опозиційний рух ліберальної буржуазії. Поки ліберали не були ще оформленою політичною групою, «Искра» заохочувала прояв невдоволення і протесту в їх середовищі, критикуючи в той же час половинчатість і полохливість лібералів. Коли в 1902 році появилася політична група лібералів на чолі з П. Струве з своїм закордонним органом «Освобождение», що претендувала на керівництво визвольним рухом, головним для «Искры» стало викриття антиреволюційності лібералізму.

Всякий прояв національного гніту зустрічав рішучу відсіч «Искры». Вона виступила на захист законних прав фінського народу, гнівно затаврувавши насильства царської зграї. Вона викривала політику колоніальних загарбань на Далекому Сході, оголосила злочинною організовану російським царизмом і європейськими імперіалістами війну проти китайського народу.

Так лєнінська «Искра», неухильно і послідовно розширяючи вплив робітничого класу на всі галузі суспільного життя в країні, пробуджувала політичне невдоволення в різних верствах населення. «Искра» будувала партію боротьби проти всякого економічного, політичного, соціального і національного гніту, виховувала робітничий клас як керівника загальнонародної боротьби проти царизму.

«Искра» послідовно проводила в життя ленінський організаційний план. У «Листі до товариша про наші організаційні завдання» Ленін запропонував таку схему побудови місцевої організації РСДРП. В кожному місті повинен бути один партійний комітет, що має стати на чолі місцевого руху. Треба було покінчити з ненормальним і шкідливим поділом місцевих організацій на два комітети, на дві частини — робітничу і інтелігентську, як це практикувалось «економістами». В комітеті повинні бути всі головні вожаки робітничого руху, що мають найбільші зв'язки з масами і найбільш авторитетні серед них. Комітетові підпорядковані організації двох видів. По-перше, районні групи і заводські підкомітети. Кожний завод повинен бути нашою фортецею, вимагав Ленін. Ці районні і заводські групи зв'язують комітет з робітничими масами. По-друге, групи при самому комітеті, що обслуговують різні потреби партії: групи пропагандистів, транспортні, друкарські, для влаштування конспіративних квартир, для стеження за шпигунами, групи молоді, сприяючих чиновників і т. д. Одні з цих груп входять в партійну організацію, другі примикають до неї, перебувають під її впливом. Таким чином, кожна місцева організація партії повинна була складатися з керівних кадрів, переважно професіональних революціонерів, і широкої сітки периферійних гуртків та груп. Така побудова організації забезпечувала необхідний централізм, дисципліну, тісний зв'язок з масами, маневреність і гнучкість. На основі ленінського плану почалась перебудова соціал-демократичних організацій.

Навколо «Искры» склалась міцна організація професіональних революціонерів. Була створена російська організація «Искры» і «Закордонна ліга російської революційної соціал-демократії». В суворій обстановці підпілля, в боротьбі з численними ворогами загартувались кадри професіональних революціонерів, самовідданих і вірних справі пролетаріату, принципіально витриманих і дисциплінованих, непримиренних до всякої опортуністичної скверни, нерозривно зв'язаних з масами. Такими професіональними революціонерами були І. В. Бабушкін, М. Е. Бауман, Р. С. Землячка, М. І. Калінін, Н. К. Крупська, М. М. Литвінов, Г. І. Петровський, О. А. Пятницький, Я. М. Свердлов, Й. В. Сталін, О. Д. Стасова, С. Г. Шаумян і багато інших іскрівців. Іскрівська організація професіональних революціонерів відіграла видатну роль у створенні й розвитку партії.

У боротьбі за створення партії «Искра» виступала як єдине ціле. Однак у процесі вироблення програмних і тактичних поглядів партії Леніну довелося переборювати всередині редакції серйозні хитання і вагання. У редакції виявились незгоди в питанні про ставлення до ліберальної буржуазії. Ленін був за рішучу критику політичної дряблості й полохливості лібералів, за викриття їх антиреволюційності. Плеханов і Аксельрод розглядали лібералів як союзників у революції.

Гострі спори виникли в питаннях програми. Плеханов проявив вагання в питанні про диктатуру пролетаріату. Тільки завдяки Леніну в проєкті програми було чітко сформульовано основне положення марксизму про диктатуру пролетаріату. Плеханов розчиняв пролетаріат в загальній масі трудящих і не підкреслював, що робітничий клас може і повинен об'єднати навколо себе всіх пригноблених капіталом. Відсутня була у нього і думка про керівництво партії класовою боротьбою пролетаріату. На вимогу Леніна в проєкті програми були ясно виражені пролетарський характер партії та ідея гегемонії робітничого класу, була точно вказана авангардна, керівна роль партії в робітничому русі.

Гостра боротьба розгорнулася в питаннях аграрної програми. Ле

нін висунув вимогу знищення залишків кріпосництва на селі, зокрема повернення селянам «відрізків». В той же час Ленін вважав, що в умовах розгортання революційного селянського руху вимогу повернення селянам «відрізків» необхідно буде замінити програмою націоналізації землі. Проти ленінської пропозиції про націоналізацію землі виступили Плеханов, Аксельрод і Мартов, що говорило про недооцінку ними значення союзу робітників і селян у революції.

В спорах всередині редакції вже тоді намітились дві політичні лінії — революційно-марксистська і опортуністична. Гострі сутички в найважливіших принципіальних питаннях іноді загрожували розпадом колективу керівників «Искры», але до розколу тоді не дійшло.

Керівництво Леніна забезпечило революційно-марксистську позицію «Искры» в усіх питаннях робітничого руху. Ленін згодом характеризував стару «Искру» як цілком більшовицьку за своїм напрямом.

«Більшовизм, — писав Ленін, — провів за три роки, 1900—1903, стару «Искру» і вийшов на боротьбу з меншовизмом, як цільний напрям» (*Твори, т. 16, стор. 39*).

«Искра» починала свою роботу в обстановці ідейних хитань і організаційного хаосу. В результаті майже трирічної діяльності «Искры» було ідейно й організаційно підготовлено створення революційної марксистської партії. В другій половині 1902 — на початку 1903 року всі комітети (крім Воронежського, де ще верховодили «економісти») приєдналися до «Искры». Перемогу «Искры» треба було закріпити на з'їзді партії.

3. II З'їзд РСДРП. ВИНИКНЕННЯ ПАРТІЇ БІЛЬШОВИКІВ.

II з'їзд РСДРП засідав таємно спочатку в Брюсселі, потім у Лондоні з 17 липня по 10 серпня 1903 року. На ньому було 43 делегати, що представляли 26 організацій і мали 51 ухвальний голос. Щодо старанності підготовки, повноти представництва, обширності кола питань, які треба було вирішити, II з'їзд РСДРП був небаченим явищем в усій історії російського революційного руху. Напередодні з'їзду і під час його роботи прокотилась величезна хвиля загальних страйків на півдні. Делегати прибули на з'їзд, приносячи з собою подих революційної бурі, що наближалася.

Головне завдання II з'їзду РСДРП, як вказував Ленін, полягало в створенні дійсної революційної робітничої партії на тих принципіальних і організаційних началах, які були висунуті й розроблені «Искрой». Це завдання вирішувалося в гострій боротьбі з опортунізмом.

«Искра» мала на з'їзді більшість, 33 голоси. Антиіскрівці налічували 8 голосів (3 «економісти» і 5 бундівців). За групою «Южный рабочий» ішли хиткі—центристи, або «болото», як називав їх Ленін; у них було 10 голосів. Хоч більшість з'їзду належала до прихильників «Искры», але не всі, хто зараховував себе до іскрівців, були справжніми іскрівцями-ленінцями. Тверді і послідовні іскрівці, прихильники Леніна, мали 24 голоси; так звані «м'які» іскрівці, що йшли за Мартовим, майбутні меншовики, мали 9 голосів. Антиіскрівці намагались використати у своїх цілях кожен незгод серед іскрівців.

У справі створення партії з'їздові доводилось переборювати таку перешкоду, як гуртківщина. Своєрідністю розвитку соціал-демократії в Росії було існування тоді різних гуртків, що по-різному розуміли найзагальніші основи політики партії. З'їзд мав замінити вузькі гурткові зв'язки єдиним широким партійним зв'язком, створити партію, в якій всі організації ідейно і організаційно тісно зв'язані між собою. Це

вбирання гуртків партією проходило болісно, і на з'їзді принципи партійності не раз стикалися з гуртківщиною.

З'їзд почав свою роботу з питання про місце Бунду в партії. Це було не випадково. «Искра» обстоювала ідею згуртування передових робітників усіх націй, що жили в Росії, в єдину, централізовану партію. Бунд добивався побудови партії на федеративних началах, розглядаючи її як суму національних організацій, незалежних від загальнопартійного керівництва. Такі організації були б слабо зв'язані між собою і не становили б згуртованої пролетарської партії.

Ленін і його прихильники вели непримиренну боротьбу проти бундівського організаційного націоналізму, роз'яснюючи всю шкідливість федерації, яка узаконює відчуженість у внутрішньому житті партії і суперечить принципів централізму. З'їзд відкинув націоналістичний принцип федерації в будівництві партії. Ленінська ідея створення партії на основах централізму і пролетарського інтернаціоналізму перемогла.

Слідом за тим з'їзд розглянув питання про партійну програму.

Гостра боротьба зав'язалась навколо положення програми про диктатуру пролетаріату. Лідери опортуністів—будівель Лібера і «економісти» Акімов і Мартинов—чинили шалений опір включенню в програму положення про диктатуру пролетаріату, вони посилались при цьому на програми західноєвропейських соціалістичних партій, в яких не було поставлено завдання завоювання диктатури пролетаріату. З'їзд завдав рішучого удару по опортуністам і затвердив у програмі корінне марксистське положення про диктатуру пролетаріату.

«Економісти» виступали проти закріпленого в програмі положення про керівну роль партії в робітничому русі і запропонували з'їздові ряд поправок в дусі «теорії стихійності». З'їзд відкинув усі їх поправки.

Особливо уперто опортуністи заперечували проти вимог в селянському питанні. Твердженнями про неревольюційність селянства вони прикривали своє небажання і навіть боязнь підняти маси на революцію. По суті опортуністи ополчались проти керівної ролі пролетаріату в революції, проти союзу робітників і селян.

Виступаючи на захист аграрної програми, Ленін підкреслив, що вимога про знищення залишків кріпосництва має революційний характер.

«Ми віримо,—говорив він,—що з огляду на те, що соціал-демократія виступила тепер на боротьбу за селянські інтереси, ми в майбутньому будемо зважати на факт, що селянська маса звикне дивитися на соціал-демократію, як на захисницю її інтересів» (Твори, т. 6, стор. 440).

Серйозні спори розгорілися по національній програмі. Для такої багатонаціональної країни, як Росія, правильна революційна програма і політика в національному питанні мали виняткове значення. «Искра» висунула вимогу визнання права націй на самовизначення. Цей лозунг повинен був привернути пригноблені національності Росії на сторону пролетаріату як послідовного борця проти національного гніту, сприяти вихованню робітничого класу в дусі пролетарського інтернаціоналізму.

Іскрівській програмі бундівці протипоставили вимогу культурно-національної автономії. Це була глибоко опортуністична і націоналістична вимога: вона розмежовувала робітників за ознакою національної культури і руйнувала інтернаціональну класову єдність пролетаріату; вона обмежувала інтереси трудящих різних націй тільки питаннями культури і відвертала їх від боротьби за революцію, за демократичну

перебудову держави в цілому. Неправильну позицію зайняли представники польської соціал-демократії. Вони помилково вважали, що лозунг права націй на самовизначення зіграє на руку польським націоналістам, і пропонували його зняти.

Ленінські ідеї і програма партії в національному питанні, прийнята II з'їздом РСДРП, були ударом по націоналізму і становили великий крок у розробленні марксистської теорії і політики партії в національному питанні.

Всі атаки опортуністів були відбиті іскрівцями. З'їзд затвердив іскрівську програму, що складалася з двох частин—програми-максимум і програми-мінімум. У програмі-максимум говорилось про кінцеву мету партії—побудову соціалістичного суспільства, про умову її здійснення—соціалістичну революцію і встановлення диктатури пролетаріату. В програмі-мінімум говорилось про найближчі завдання партії—про повалення царизму, про буржуазно-демократичну революцію, встановлення демократичної республіки, восьмигодинний робочий день, повну рівноправність усіх націй і право їх на самовизначення, знищення залишків кріпосництва на селі.

Прийнята II з'їздом програма була марксистською програмою революційної пролетарської партії; вона докорінно відрізнялась від програм західноєвропейських партій. Це була тоді єдина в світі програма робітничої партії, в якій сформульована ідея диктатури пролетаріату. Програма РСДРП була підсумком теоретичної роботи російських марксистів, яка серйозно збагатила марксизм. Ця програма визначила витриману марксистську політику партії і сприяла вихованню пролетаріату в дусі революційної боротьби за владу. Партія могла законно пишатися такою програмою. На її основі склалась і міцніла партія більшовиків. Керуючись нею, партія успішно боролась за перемогу буржуазно-демократичної і соціалістичної революції в Росії.

З'їзд відзначив видатні заслуги «Искры» в боротьбі з опортунізмом, в захисті й розвитку марксизму, в будівництві партії і оголосив «Искру» центральним органом партії. Тим самим з'їзд визнав іскрівський напрям напрямом усієї партії.

При обговоренні статуту партії, особливо першого параграфа—про членство в партії, виявились два різко протилежні підходи до питання про партію. Ленін запропонував таке формулювання першого параграфа: «Членом партії вважається кожний, хто визнає її програму і підтримує партію як матеріальними засобами, так і особистою участю в одній з партійних організацій». На противагу Леніну Мартов вніс своє формулювання, за яким членом партії «вважається кожний, хто приймає її програму, підтримує партію матеріальними засобами і подає їй регулярну особисту допомогу під керівництвом однієї з її організацій». Отже, Ленін при визначенні членства наполягав на «особистій участі в одній з партійних організацій», а Мартов пропонував обмежитися «регулярною особистою допомогою».

Ленін розглядав партію як організоване ціле. Кожний член партії обов'язково повинен перебувати в одній з партійних організацій. Цим забезпечується як марксистське виховання і висока дисциплінованість усіх членів партії, так і справжній контроль і тверде керівництво партії діяльністю кожного її члена. Партія становить тоді струнку систему партійних організацій, що діють за єдиним планом, і є уособленням дисципліни й організованості.

Мартов пропонував приймати в партію всіх бажаючих, не зобов'язуючи їх бути членами однієї з її організацій і не обмежуючи рамками партійної дисципліни. Мартов і його однодумці додержувались при-

йнятої в соціал-демократичних партіях II Інтернаціоналу політики відкритих дверей, що вело до ослаблення суворої витриманості партійної організації пролетаріату. На думку мартовців, всякий страйкар або інтелігент мав право зараховувати себе в партію, навіть коли він не входив і не хотів входити в одну з партійних організацій. Таким чином, партія втрачала б свої чіткі організаційні межі, перетворюючись у різношерстне, розпливчате і неоформлене утворення.

Ленінське поняття членства оберігало твердість лінії марксистської партії і чистоту її принципів, утруднювало доступ у неї хитким елементам.

«Наше завдання,—говорив Ленін,—оберігати твердість, витриманість, чистоту нашої партії. Ми повинні старатися піднести звання і значення члена партії вище, вище і вище,—і через це я проти формулювання Мартова» (*Твори*, т. 6, стор. 447).

Ленін застерігав проти небезпеки засмічення партії всякого роду нестійкими, хиткими й опортуністичними елементами. Ця небезпека, що загрожує робітничій партії в кожній країні, особливо серйозна була в Росії, яка стояла напередодні буржуазно-демократичної революції, в силу чого в партію прагнули попасти дрібнобуржуазні елементи. Ленінська вказівка про старанність добору в партію і високу вимогливість до звання члена партії стала одним з основних організаційних принципів партії більшовиків.

Принципальний смисл боротьби навколо першого параграфу статуту зводився до питання про те, якою повинна бути партія. Ленінці були за монолітну і бойову, чітко організовану і дисципліновану революційну пролетарську партію, мартовці—за розпливчату і різношерстну, неоформлену, дрібнобуржуазну, опортуністичну партію. Ленін виступав за такий внутрішній порядок у партії, який забезпечував би її послідовно революційний характер. Ось чому за мартовське формулювання стояли горю всі опортуністичні елементи: бундівці, «економісти», центристи, «м'які» іскрівці. В результаті об'єднання опортуністів—від Акімова до Троцького—з'їзд більшістю в 28 голосів проти 22 при 1, що утримався, прийняв перший параграф статуту в формулюванні Мартова.

Тимчасова перемога опортуністів у цьому питанні не захитала ленінців. Розгорнулась гостра боротьба в питанні про роль партійних центрів. Опортуністи всіляко намагались урізати керівну роль Центрального Комітету. Вони пропонували обмежити право ЦК розпускати місцеві комітети, вважати обов'язковими для партійних організацій тільки ті постанови ЦК, які мають загальнопартійний характер. З'їзд відхилив ці пропозиції. В статуті було прямо сказано, що ЦК «об'єднує і спрямовує всю практичну діяльність партії», розподіляє сили і засоби партії, організує різні установи партії і керує їх діяльністю, що «всі постанови ЦК обов'язкові для всіх партійних організацій...» («КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. 1, *Держполітвидав УРСР, 1954, стор. 45*). Ці положення залишались в усіх пізніших статутах партії. Таким чином, тверді іскрівці відстояли принцип централізму в побудові партії на противагу опортуністичному принципіві автономізму і федералізму.

Значення боротьби керованих Леніним іскрівців за статут партії величезне. Ленін і його прихильники відстояли на з'їзді іскрівський організаційний план. На основі цього плану виникла і зміцніла революційна марксистська партія в Росії, партія більшовиків.

У зв'язку з затвердженням статуту з'їзд прийняв ряд рішень, спря-

мованих на зміцнення партійності. З'їзд постановив ліквідувати ненормальне становище за кордоном, де були дві організації — «економістський» «Союз російських соціал-демократів за кордоном» і іскрівська «Закардонна ліга російської революційної соціал-демократії», і визнав «Лігу» єдиною закардонною організацією РСДРП. В знак протесту два «економісти», представники закардонного «Союзу», пішли з з'їзду.

Бунд вимагав на з'їзді визнати його єдиним представником єврейського пролетаріату. Це означало б поділ робітників у партійних організаціях за національною ознакою, відмовлення від єдиних класових організацій пролетаріату. Бунд був націоналістичною єврейською організацією. З'їзд відкинув вимогу Бунду. Тоді п'ять бундівців також покинули з'їзд, заявивши, що Бунд виходить із РСДРП. Після того як сім опортуністів залишили з'їзд, співвідношення сил змінилося на користь твердих іскрівців.

Перемогу іскрівських принципів у програмних, тактичних і організаційних питаннях треба було закріпити рішучою ліквідацією гуртківщини і обранням такого керівництва, яке забезпечило б послідовно революційний напрям усієї діяльності партії. Ленінці обстоювали склад ЦК з твердих і послідовних революціонерів. Мартовці добивались переважання в ЦК нестійких, опортуністичних елементів. Тверді іскрівці запропонували обрати редакцію в складі Леніна, Мартова, Плеханова. Мартовці наполягали на збереженні всієї попередньої шестірки редакторів.

Більшість делегатів твердо підтримала ленінський план закріплення перемоги іскрівської партійності. Редакція була обрана в складі Леніна, Мартова, Плеханова. В Центральний Комітет були обрані Кржижановський, Ленгнік, Носков. Але Мартов відмовився від роботи в редакції, а його прихильники не взяли участі в виборах ЦК.

Своїм голосуванням в питанні про центри з'їзд закріпив перемогу ленінських принципів у партії. З того часу прихильників Леніна, що дістали більшість при виборах керівних органів партії, стали називати більшовиками, а противників Леніна — меншовиками. Народжене в боях на з'їзді слово «більшовик» стало рівнозначним поняттю послідовний марксист-революціонер, до кінця відданий справі робітничого класу, справі комунізму.

Перемога більшовиків на з'їзді була підготовлена всім попереднім розвитком соціал-демократичного руху. На з'їзді були представлені партійні кадри, що сформувалися в гострій принципіальній боротьбі з опортуністами. Намір мартовців передати керівництво партією нестійким і хитким елементам не міг не відштовхнути від них послідовних прихильників іскрівської лінії. Інтереси партії проти об'єднання різношерстних опортуністичних елементів, що складалося на з'їзді, енергійно захищали представники найбільших комітетів: Петербурзького — О. В. Шотман, Московського — М. Е. Бауман, Бакинського — Б. М. Кнунянц, Донського — С. І. Гусев, Київського — П. А. Красіков, Одеського — Р. С. Землячка, «Північного союзу» — Л. М. Кніпович і О. М. Стопані, Тульського — С. І. Степанов і Д. І. Ульянов (брат Леніна) та інших.

В ході роботи з'їзду все ясніше вирисовувалась видатна роль Леніна в боротьбі за партію. Навколо Леніна об'єдналися усі, хто до кінця обстоював справу створення марксистської партії.

Створення революційної марксистської партії, партії більшовиків — основний підсумок II з'їзду РСДРП. Робітничий рух в Росії пройшов довгий і тернистий шлях від перших робітничих союзів і марксистських гуртків, поки виробив свою найвищу форму — самостійну політичну

партію. Ця партія була створена на розроблених лєнінською «Искрой» ідейних і організаційних принципах, її основними кадрами були загартовані в боротьбі професіональні революціонери, її керівниками були більшовики-лєнінці.

Поява революційної партії робітничого класу—найважливіша віха в історії Росії. З середини 90-х років пролетаріат виступив як серйозна політична сила в житті країни. А з створенням своєї партії він став перетворюватись у вождя всіх трудящих. У програмі РСДРП робітничий клас, знедолені селянські маси і пригноблені національності знайшли вияв своїх найзаповітніших сподівань. Якщо ліберали обмежувались побажанням поміркованої конституції з збереженням царської монархії, а есери не йшли далі розпливчатої вимоги політичної свободи, то робітнича партія закликала маси до повалення царського самодержавства і обстоювала повну демократизацію всього державного і суспільного життя з метою боротьби за соціалістичну революцію і диктатуру пролетаріату, за корінну перебудову суспільства на началах соціалізму. РСДРП виявилась єдиною партією в Росії, діяльність якої цілком відповідала інтересам країни і народу.

II з'їзд має всесвітньоісторичне значення. Він був поворотним пунктом у міжнародному робітничому русі. В Західній Європі робітничі партії склалися в умовах порівняно мирного розвитку капіталізму, коли епоха буржуазних революцій в основному вже закінчилась, а епоха соціалістичної революції ще не настала. В цій обстановці поступово розвинулись парламентські партії; розбещені буржуазною легальністю, вони мирилися з опортунізмом у своєму середовищі. Робітнича партія в Росії складалась в умовах назрівання революції. Перед нею стояли завдання підготовки мас до цієї революції. Під вогнем поліцейських переслідувань, у гострій боротьбі з різними проявами опортунізму партія загартовувалась як до кінця революційна сила.

Марксистська партія в Росії появилась на початку нової історичної епохи — епохи імперіалізму, коли пролетаріат стояв на порозі революційних битв. Партії II Інтернаціоналу не змогли дати правильного, марксистського розв'язання нових завдань, не гогували робітничий клас до революційних боїв за повалення капіталістичного ладу і встановлення диктатури пролетаріату. Після смерті Енгельса (1895 рік) керівництво II Інтернаціоналу все більше повертало в бік опортунізму. Уже перші бої з ревізіонізмом на порозі XX століття закінчились тим, що лідери західноєвропейських партій фактично підкорились ворогам марксизму, які проповідували відмовлення від соціалістичної революції та угоду з буржуазією. Революційні елементи в II Інтернаціоналі були надто слабкі, щоб змінити становище.

Тільки російські марксисты-більшовики на чолі з Лєніним виявились на висоті завдань нової епохи, давши правильну відповідь на корінні проблеми робітничого руху. Вони визначили роль партії як політичного вождя пролетаріату, поставили завдання завоювання трудящих мас на сторону робітничого класу з метою здійснення соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату. Вони висунули як одне з найнастійніших завдань робітничого руху рішучу боротьбу проти опортунізму і показали зразок такої послідовної і непримиренної боротьби. Вони створили партію, яка систематично виховувала робітничий клас у революційному дусі, партію, в якій формувались кадри керівників, що тісно зв'язані з масами і вміють впливати на них.

Більшовизм виступив найбільш революційним і послідовним марксистським напрямом у міжнародному робітничому русі. В результаті діяльності Лєніна і керованих ним марксистів вперше в Росії вини

ла партія нового типу, непримиренна до опортунізму і революційна щодо буржуазії, партія соціальної революції і диктатури пролетаріату—партія більшовиків.

«Більшовизм,—говорив Ленін,—існує, як течія політичної думки і як політична партія, з 1903 року» (*Твори, т. 31, стор. 8*).

4. БОРОТЬБА БІЛЬШОВИКІВ ЗА ЗМІЦНЕННЯ ПАРТІЇ, ПРОТИ МЕНШОВИКІВ.

Становище всередині партії після II з'їзду ускладнювалося тим, що розкол стався серед самих іскрівців. «Економісти» були до кінця викриті як опортуністи і розгромлені. В особі меншовиків партія мала справу з новими опортуністами, але справжня опортуністична природа меншовиків ще не була викрита. Кожний іскривець повинен був глибоко усвідомити, що партії загрожує серйозна небезпека з боку меншовиків.

Почалася жорстока, уперта боротьба між революціонерами—більшовиками і опортуністами-меншовиками, яка тривала ряд років. Ця боротьба мала величезне значення для долі партії, для розвитку революції і країни. Ленін, більшовики добивалися, щоб партія діяла на підставі затвердженої з'їздом революційної марксистської програми, запроваджувала її в життя. Меншовики прагнули спрямувати партію на шлях опортунізму. Відмовившись підкоритися рішенням з'їзду, вони разом з тим не наважилися заклікати відкрито своїх прихильників до розриву з партією, не проголосили відкрито утворення нової партії. Меншовики незабаром після з'їзду утворили потай від партії свою антипартійну фракційну організацію на чолі з Мартовим, Троцьким і Аксельродом. Вони поставили собі за мету шляхом бойкоту партійних центрів і дезорганізації партійної роботи захопити керівництво партією. Меншовики, як писав Мартов, «підняли повстання проти ленінізму».

Опорним пунктом боротьби проти партії меншовики зробили «Закордонну лігу», де були особливо сильні гурткові традиції, переважали інтелігенти і був відсутній безпосередній зв'язок з робітничою масою. Поступово меншовики захопили всі партійні центри: у листопаді 1903 року—«Искру», а в липні 1904 року—ЦК. Це їм вдалося не тому, що вони зуміли ідейно завоювати партію, переконати її в своїй правоті, а внаслідок допомоги примиренців, що були в партійних центрах.

Глашатаєм примиренства виступив Плеханов, який на з'їзді підтримував Леніна, але незабаром після з'їзду зажадав повернення в редакцію всієї четвірки колишніх редакторів-меншовиків. Ленін не міг погодитися з таким порушенням волі з'їзду і вийшов з редакції. Ленін був кооптований в ЦК і звідти повів боротьбу з опортуністами. Плеханов одноособово кооптував усіх колишніх редакторів у редакцію «Искры». Свої дії він пояснив у статті «Чого не робити». Плеханов писав, що в ім'я миру в партії треба йти на поступки опортуністам. Це означало здати принципиальні позиції своїм противникам. Статтю Плеханова захоплено зустріли всі противники революційної марксистської партії. Буржуазний ліберал Струве розцінив її як «знаменний поворот».

Діяльність самого Плеханова була яскравим прикладом «чого не робити». Почавши з заяви про необхідність поступитися меншовикам, хоч вони стоять на хибній позиції, Плеханов незабаром закінчив тим, що сам став запеклим меншовиком. Партійні кадри наочно переконувалися, як поступливість опортунізму в основних принципиальних питаннях веде до перемоги опортунізму.

Відхід Плеханова від марксизму пояснюється насамперед тим, що він не зрозумів нових завдань робітничого класу в нову історичну епоху.

Дав себе знати і його багаторічний відрив від російського робітничого руху. Серйозну роль у гріхопадінні Плеханова відіграли його хитання і помилки в минулому, ще до II з'їзду.

З № 52 «Искра» перетала бути бойовим органом революційного марксизму, органом боротьби за партію. Меншовики, які захопили «Искру», перетворили її в орган боротьби проти партії, в трибуну для проповіді опортунізму, насамперед у галузі організаційних питань. Самі меншовики змушені були визнати, що «між старою і новою «Искрой» лягла безодня». Підривалися основи партійності: вимога обов'язковості виконання рішень партії була оголошена «бюрократизмом» і «формалізмом», підкорення меншості більшості розглядалося як «грубо механічне» подавлення волі і свободи члена партії, партійна дисципліна третирувалась як «кріпосне право». Меншовики тягли партію назад, до організаційної роздробленості і розпушеності, до гуртківщини і кустарництва.

Треба було дати меншовикам рішучий бій, викрити опортунізм їх поглядів в організаційних питаннях, показати всю небезпеку меншовизму для партії. Це завдання виконав Ленін у книзі «Крок вперед, два кроки назад», яка вийшла у травні 1904 року. Марксистське вчення про партію дістало в ній дальший розвиток. Виходячи з поглядів на марксистську партію як на політичного вождя пролетаріату, Ленін розробив такі організаційні принципи більшовицької партії.

1) *Марксистська партія є частина робітничого класу, його передовий загін.* Партію не можна змішувати з усім класом. Вона утворюється шляхом добору кращих людей робітничого класу, найбільш свідомих, організованих і самовідданих, безмежно вірних революційній справі.

Пролетаріат не однорідний. В ньому є верстви, які відрізняються рівнем своєї свідомості і життєвим досвідом. Більше того, ряди робітничого класу в умовах капіталізму весь час поповнюються вихідцями з розорених селян і дрібних ремісників. Відмінність між передовими елементами і всією іншою масою робітників неминуча. У що б перетворилася партія, коли б вона стала приймати до своїх лав без розбору всіх бажуючих? Ясно, що вона не змогла б виконати роль передового загону.

Корінний порок меншовицьких поглядів на партію полягав у тому, що вони змішували партію і клас. Своєю вимогою надати кожному страйкареві право оголошувати себе членом партії меншовики стирали всяку грань між передовими елементами і всією іншою масою робітників. Партія пленталася б тоді в хвості відсталих настроїв малорозвинених верств, замість того щоб піднімати весь робітничий клас до рівня свідомості його передового загону. Це привело б до того, що партія неминуче втратила б свою авангардну роль.

Партія є найвищим проявом свідомості пролетаріату, вона вбирає в себе багатющий досвід і революційні традиції робітничого класу. Партія озброєна передовою, революційною теорією — знанням законів суспільного розвитку і класової боротьби, і тому вона здатна керувати робітничим класом.

2) *Партія не тільки передовий, але й організований загін робітничого класу.* Партія зможе виконати свою роль передового загону, коли вона буде організована в єдиний, спільний загін робітничого класу, спільний єдністю волі, єдністю дій, єдністю дисципліни.

Для єдності дій пролетаріату необхідна єдність волі, а єдина воля немислима без організації. Партія, як свідомий загін робітничого класу, є втіленням його організованості. Партія зможе виконати свої завдан-

ня керівництва боротьбою робітничого класу, коли вона буде згуртованою організацією.

Меншовики пробували залякати партію тим, що багато інтелігентів залишаться поза партією, бо вони вважають обтяжливою для себе партійну дисципліну і не хочуть вступати до партійної організації. Але партії робітничого класу не потрібні індивідуалістично настроєні інтелігенти. Пролетаріат не боїться організації і дисципліни. Все життя робітників привчає їх до організації. Велике капіталістичне виробництво об'єднує і дисциплінує пролетаріат, класова боротьба допомагає легше засвоїти необхідність організації і дисципліни. Через це передовий робітник цінує організацію, розуміє її значення у боротьбі.

Пролетаріат неоднорідний не тільки щодо рівня свідомості, а й щодо ступеня організованості. Організованість і свідомість тісно зв'язані між собою. Чим вища свідомість, тим досконаліша організація. Серед робітників є і зовсім відсталі, неорганізовані елементи і такі малорозвинені верстви, для яких доступна тільки професійна організація. Партія, як передовий загін робітничого класу, є найдосконалішою класовою організацією пролетаріату.

3) Партія буде міцною і згуртованою організацією тільки при умові, коли вона будуватиметься на началах *централізму*. Принцип централізму означає керівництво партією з центра, яке здійснює з'їзд партії, а між з'їздами — Центральний Комітет, суворе підкорення меншості більшості, нижчих організацій вищим.

Через те що партія в умовах царського самодержавства існувала нелегально, партійні організації не могли будуватися на началах виборності; вони будувалися зверху і мали сугубо конспіративний характер. Але Ленін вважав, що, коли партія стане легальною, партійні організації будуватимуться на основі *демократичного централізму*.

Меншовики демагогічно заявляли, що централізм нібито перетворює партію у «фабрику», а членів партії—в «коліщатка і гвинтики». На ділі меншовики виступали проти партійної дисципліни, вони тягли партію назад, до тих часів, коли кожна організація діяла на свій розсуд, не визнаючи ніякої влади над собою в особі загальнопартійних органів.

«...Раніше,— писав Ленін,— наша партія не була організованим формально цілим, а лише сумою окремих груп, і через те інших відносин між цими групами, крім ідейного впливу, і бути не могло. *Тепер* ми стали організованою партією, а це й означає створення влади, перетворення авторитету ідей в авторитет влади, підкорення партійним вищим інстанціям з боку нижчих» (*Твори*, т. 7, стор. 324).

Без єдиного керівництва з центра партія робітничого класу не може бути справжньою партією, не може виконувати своїх завдань по керівництву класовою боротьбою пролетаріату.

4) Єдина і централізована партія немислима без *дисципліни*. Організація і дисципліна тісно зв'язані між собою, міцна організація неможлива без суворої дисципліни. Свобода обговорення і критики, єдність дії — так визначав дисципліну в робітничій партії Ленін. Після прийняття рішення всі члени партії повинні діяти як один, бо організованість є єдність дії.

Меншовики, бойкотуючи рішення з'їзду і постанови ЦК, на ділі підривали дисципліну в партії. Вони проповідували необов'язковість рішень з'їзду для членів партії, особливо для «обраних», для лідерів. Але в партії робітничого класу не може бути такого порядку, коли її

постанови для рядових членів партії обов'язкові, а для керівників не обов'язкові. Такий «порядок» створює серйозну загрозу єдності партії.

«Інтелігентському індивідуалізму,— писав Ленін,—який показав себе уже в спорах про § 1, виявивши свою схильність до опортуністичного міркування і до анархічної фрази, всяка пролетарська організація і дисципліна здаються *кріпосним правом*. (Твори, т. 7, стор. 315).

Справжня єдність партії — це не тільки ідейна єдність, але і єдність організації, немислима без єдиної дисципліни, обов'язкової для всіх членів партії.

5) Марксистська партія є *втілення зв'язку* передового загону : мільйонними масами робітничого класу.

Ленін розкрив порочність твердження меншовиків, що виділення передових елементів у централізовану і дисципліновану організацію ослаблює їх зв'язки з масами, що побудована на таких принципах партія відірветься від мас.

«Навпаки,—відповідав Ленін,—чим міцніші будуть наші партійні організації, що включають в себе *дійсних* соціал-демократів, чим менше хиткості і нестійкості буде *всередині* партії, тим ширшим, різностороннішим, багатшим і плідотворнішим буде вплив партії на оточуючі її, керовані нею елементи робітничих мас» (там же, стор. 229—230).

Партія постійно піклується про умноження і зміцнення зв'язків безпартійними масами, завоювання довіря свого класу. Без зміцнення зв'язків з робітничими масами, без їх підтримки марксистська партія не може розвиватися.

6) Партія міцніє, і її зв'язки з масами множаться, коли в ній здійснюються *внутріпартійна демократія і самокритика*.

Треба всіляко підвищувати активність усіх членів партії, добиваючись, щоб усі вони брали участь в обговоренні найважливіших питань партійного життя.

«Щоб не на словах тільки стати партією мас,—писав Ленін,—ми повинні до участі в усіх партійних справах залучати все більш і більш широкі маси...» (там же, стор. 93).

Марксистська партія вважає своїм обов'язком проводити «роботу самокритики і нещадного викривання власних мінусів» (там же стор. 182), вбачаючи в цьому найважливіший спосіб подолання недоліків у своїй діяльності і вихованні партійних кадрів.

7) Марксистська партія є *найвища форма* класової організації пролетаріату.

Ленін роз'яснював, що меншовики, стираючи грані між партією як політичною організацією і робітничим класом, на ділі заперечували значення партії як керівної організації робітничого руху.

Марксистська партія об'єднує найбільш свідомі і організовані елементи робітничого класу. Вона озброєна знанням законів суспільного розвитку, має ясну програму і гнучку тактику. Така партія є найкращою школою виховання лідерів робітничого класу; в її рядах передові робітники набувають теоретичні знання і політичний досвід, необхідні для керівництва всіма проявами класової боротьби пролетаріату. Беручи участь у повсякденній боротьбі пролетаріату, непохитно обстоюючи його корінні інтереси, партія, її комітети і діячі завойовують довіру робітничих мас. Все це дає можливість партії як політичній організації

зації забезпечити керівництво всіма іншими організаціями пролетаріату, вироблення їх дружних і погоджених дій, спрямування їх діяльності до єдиної мети — повалення експлуататорського ладу і встановлення соціалістичних порядків.

Ленін показав, що погляди меншовиків, які знайшли свій вияв у дискусії по першому параграфу статуту, переросли в цілу опортуністичну систему. Основні риси організаційного опортунізму меншовиків — це ворожість до централізму, ненависть до дисципліни, захист організаційної відсталості, відкриття дверей робітничої партії для дрібнобуржуазних, опортуністичних елементів, заперечення ролі партії як зняття робітничого класу в його боротьбі за диктатуру пролетаріату, за соціалізм.

Корінна протилежність підходу більшовиків і меншовиків до питань організації була виявом двох протилежних тенденцій у будівництві партії. Більшовики були представниками пролетарської організованості і дисципліни, меншовики — прихильниками буржуазно-інтелігентського індивідуалізму.

Вперше в історії марксизму було дано вичерпну критику організаційного опортунізму, показано особливу небезпеку приниження значення організації для робітничого руху. З величезною силою Ленін у своїй праці розкрив гігантське значення марксистської партії у боротьбі робітничого класу, особливо в новий історичний період, коли в Росії піднімалась найбільша народна революція, а капіталістичний світ дозрів для соціалістичного перевороту.

«У пролетаріату нема іншої зброї в боротьбі за владу, крім організації. Роз'єднаний пануванням анархічної конкуренції в буржуазному світі, придавлений підневільною працею на капітал, відкиданий постійно «на дно» цілковитих злиднів, здичавіння і виродження, пролетаріат може стати і неминуче стане непереможною силою лише завдяки тому, що ідейне об'єднання його принципами марксизму закріплюється матеріальною єдністю організації, яка згуртовує мільйони трудящих в армію робітничого класу. Перед цією армією не встоїть ні одряхліла влада російського самодержавства, ні дряхліюча влада міжнародного капіталу» (В. І. Ленін, *Твори*, т. 7, стор. 366).

«У пролетаріату нема іншої зброї в боротьбі за владу, крім організації» — це ленінське положення стало одним з наріжних каменів більшовизму.

У боротьбі за партію партійні кадри виявили зрілість і глибоке розуміння ленінських організаційних ідей. Багато комітетів виступило з гострою критикою меншовицької «Искры». Уральські комітети прямо зв'язали питання про партію, про її організаційні основи із завданнями боротьби за диктатуру пролетаріату. «Підготовка пролетаріату до диктатури, — писали уральці, — таке важливе організаційне завдання, що йому повинні бути підпорядковані всі інші. Підготовка полягає, між іншим, у створенні настрою на користь сильної, владної пролетарської організації, у з'ясуванні всього значення її» (*Третій з'їзд РСДРП*, *збірник документів і матеріалів*. Госполитиздат. 1955, стор. 146).

Леніну довелося вести боротьбу за партію при відсутності підтримки і навіть при прямій ворожості з боку керівництва західноєвропейських соціал-демократичних партій. Лідери II Інтернаціоналу виступили проти Леніна, який сказав нове слово в марксизмі про роль партії, про її характер і принципи організації, про виховання кадрів партії в рішучій і непримиренній боротьбі проти опортунізму. Меншовики у бо-

ротьбі з більшовиками могли спиратися на такі визнані в той час авторитети, як А. Бебель і К. Каутський.

Більшовики дали гідну відповідь лідерам II Інтернаціоналу. В ряді виступів, зокрема на Амстердамському конгресі II Інтернаціоналу в 1904 році, більшовики прямо заявили, що лєнінське формулювання першого параграфу статуту партії враховувало сумний досвід німецьких соціал-демократів. Статут німецької соціал-демократії не вимагав належності члена партії до однієї з партійних організацій, і це широко використали опортуністичні елементи на шкоду партії.

Більшовики відмовлялися будувати партію за образом і подобою партій II Інтернаціоналу. Уважно вивчаючи і критично використовуючи досвід міжнародного і російського робітничого руху, вони під проводом Лєніна сміливо будували партію нового типу.

Літом 1904 року становище партії було дуже тяжке. Меншовицькі лідери, захопивши партійні центри, почали розколювати партійні організації на місцях. Дезорганізаторська робота меншовиків руйнувала єдність дій робітничого класу. Таке становище було тим більш нетерпимим, що революційна обстановка в країні вимагала згуртування сил партії і забезпечення бойової єдності пролетаріату.

Велику роль у згуртуванні партії відіграла нарада 22 більшовиків, що відбулася в серпні 1904 року в Швейцарії під керівництвом Лєніна. Прийняте на цій нараді звернення «До партії» закликло партійні організації до боротьби за скликання III з'їзду, який приборкає меншовиків і утворить нове керівництво, що відповідатиме волі партії.

У вересні — грудні 1904 року відбулися три конференції — південнокавказька і північна, на яких було представлено 13 комітетів. На цих конференціях було сформовано Бюро комітетів більшості (БКБ) під керівництвом В. І. Лєніна. 22 грудня 1904 року вийшов перший номер газети «Вперед» — гідної продовжувачки справи старої «Искры». До редакції газети входили В. І. Лєнін, В. В. Воровський, А. В. Луначарський, М. С. Ольмінський.

За більшовиками йшли основні промислові райони і великі центри Петербург, Москва, Рига, Баку, Катеринослав, Одеса, Донбас, Центрально-промисловий район, Урал. Основні кадри професійних революціонерів цілком підтримували Лєніна. У боротьбі за більшовизм вирости нові партійні сили. Партія, її величезна більшість, критично перевірила таких керівників, як Плєханов, Аксельрод, Мартов, не пішла далі за ними і згуртувалася навколо Лєніна як свого вождя.

КОРОТКІ ВИСНОВКИ

Десятиліття перед першою російською революцією (1894—1904 роки) було часом великих змін у житті народу. Лєнін відзначав, що з виступом робітничого класу як наймогутнішої революційної сили почалася нова епоха російської історії.

До середини 90-х років завершилася півстолітня історія шукає російськими революціонерами правильної, справді наукової революційної теорії. Ціною незліченних жертв, випробування на практиці і критичного зіставлення різних теорій революційна думка і робітничий рух в Росії прийшли до марксизму. Виникає масовий робітничий рух, зв'язаний з соціал-демократією. В соціал-демократії зароджуються дві течії — революційно-марксистська і опортуністична. Лєнін підносить пропор немирної боротьби за марксизм, створює в Петербурзі «Союз боротьби» — зародок марксистської партії в Росії. Настав новий, лєнінський етап у розвитку марксизму.

На початку ХХ століття в Росії назрівала революція; робітничий клас виводив свою ідейно-політичну зброю для майбутніх боїв. Керована Леніном «Искра» провела переможну боротьбу проти «економістів», підготувала створення марксистської партії. II з'їзд РСДРП поклав початок існуванню партії більшовиків, партії соціальної революції і диктатури пролетаріату.

На II з'їзді і після нього більшовики розгорнули рішучу боротьбу проти меншовиків. Боротьба більшовизму проти меншовизму мала величезне історичне значення. Це була боротьба за марксистську партію нового типу, за керівну роль робітничого класу в революційних боях проти самодержавства і капіталізму. Це була боротьба з опортунізмом у міжнародному робітничому русі.

У вогні цієї боротьби Ленін створив учення про партію як основну зброю робітничого класу в боротьбі за диктатуру пролетаріату, за переможну комуністичну революцію. В особі Леніна виступив великий вождь пролетаріату, гідний продовжувач учення Маркса і Енгельса. Твори Леніна стали величезним ідейним багатством партії, її непохитним теоретичним фундаментом.

Поява в Росії революційної марксистської партії робітничого класу мала надзвичайно велике значення для дальшої долі нашої країни і всього міжнародного робітничого руху. Вперше в історії найбільш пригноблений і найбільш революційний клас — пролетаріат — вступив у революцію, маючи свою самостійну марксистську партію.

РОЗДІЛ III

ПАРТІЯ БІЛЬШОВИКІВ У РЕВОЛЮЦІІ 1905—1907 років

1. РЕВОЛЮЦІЙНИЙ РУХ В РОСІЇ НАПЕРЕДОДНІ 1905 РОКУ. РОСІЙСЬКО-ЯПОНСЬКА ВІЙНА. ДЕВ'ЯТЕ СІЧНЯ. ПОЧАТОК ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ.

Революція в Росії назрівала протягом багатьох років. На початку ХХ століття в Росії склалися такі економічні і політичні умови, які явно свідчили про наростання революційного вибуху в країні. На цей час капіталізм у Росії, як і в усьому світі, вступив у свою найвищу і останню фазу розвитку — імперіалізм, для якого характерне крайнє загострення всіх соціальних і політичних суперечностей капіталістичної системи.

Імперіалізм в Росії мав свої особливості. В наявності була висококонцентрована велика промисловість, в якій дедалі більшого розвитку набирали капіталістичні монополії. Невелика група капіталістів хазяйнувала в усьому промисловому і фінансовому житті країни. Цей капіталістичний імперіалізм переплітався з надзвичайно сильними пережитками кріпосництва в економіці і політичному устрої. Головними з цих пережитків були царизм і поміщицьке землеволодіння. Феодальні (кріпосницькі) пережитки накладали відбиток на весь суспільний лад країни. Вони породжували особливо жорстокі форми експлуатації пролетаріату, безпросвітні злидні селянства, грубе пригноблення неруських національностей.

Пролетаріат Росії зазнавав усіх страхів капіталістичної експлуатації. Економічна криза 1900—1903 років ще більше погіршила становище трудящих. Появилася багатотисячна армія безробітних.

Загальна кількість безробітних перевищила 200 тисяч. Капіталісти роки кризи ще більше знижували заробітну плату робітників, збільшували робочий день. Хоч за законом 1897 року робочий час обмежувався 11,5 години, насправді на більшості підприємств робочий день тривав 12—14 годин.

В роки кризи різко погіршали харчування робітників, їх житлово-побутові умови. Більшість робітників і далі тулилася в підвалах, у бараках і казармах при фабриках. Навіть органи буржуазної преси змушені були визнати, що «життя у них мало чим відрізняється від життя каторжан» (*«Промисленность и торговля» № 21, 1909 рік*).

В. І. Ленін писав про становище робітничого класу:

«Тисячі і десятки тисяч людей, що працюють усе життя на створення чужого багатства, гинуть від голодувань і від постійного недоїдання, умирають передчасно від хвороб, породжуваних жахливими умовами праці, злиденною обстановкою жител, недостатнім відпочинком» (*Твори, т. 5, стор. 13*).

Надзвичайно тяжке було становище трудового селянства. Велика кількість земель, і притому кращих, була до 1905 року зосереджена в руках поміщиків, привілейованого дворянського стану. 10,5 мільйона розорених і задавлених кріпосницькою експлуатацією селянських господарств мало 75 мільйонів десятин, і майже стільки ж — 70 мільйонів десятин — мали 30 тисяч великих поміщиків. Нестача землі змушувала селян орендувати землю у поміщиків на кабальних умовах. Селяни виплачували за землю щороку в цілому близько півмільярда карбованців золотом.

До поміщицької кабали долучилася куркульська. Куркулі зосредили в своїх руках половину всієї селянської землі і більше половини тяглової сили. Куркульство багатіло, а маса селян убожіла. Тільки за останні десять років XIX століття кількість безкінних і однокінних господарств збільшилась з 5,6 мільйона до 6,6 мільйона. Неврожаї і голод були незмінними супутниками життя переважної більшості селян. Щороку вісім-дев'ять мільйонів селянського населення йшло на заробітки: на фабрики, на будівництво залізниць, вирубку і сплав лісу чорноробами у міста і на пристані, батраками і поденщиками до купців.

За найменшу «провину» перед властями і несвоєчасну сплату податків селяни сікли різками і розпродавали їхнє майно. Офіційно аж до 1903 року, а фактично і пізніше селян піддавали тілесним карам. Говорячи про життя селян напередодні 1905 року, В. І. Ленін вказував:

«Усе пореформене сорокаліття є один суцільний процес цього розселення, процес повільного, болісного вимирання. Селянин був доведений до злидарського рівня життя: він жив в одній приміщенні з худобою, одягався в лахміття, харчувався лободою. Селяни голодували хронічно, і десятками тисяч умирали з голоду та епідемії під час неврожаїв, які верталися все частіше й частіше» (*Твори, т. 4, стор. 384*).

Гніт поміщиків і капіталістів у Росії посилювався свавіллям царського самодержавства, яке душило все живе і прогресивне. На сторони інтересів експлуататорів стояли армія, поліція, суд, уся державна система паризму.

Поєднання всіх видів гніту—поміщицького, капіталістичного, і національного—з поліцейським деспотизмом самодержавства робило с

новище народних мас нестерпним і надавало класовим суперечностям особливо гострого і глибокого характеру. Корінні потреби суспільного розвитку, життєві інтереси робітників і селян настійно вимагали насамперед знищення панування поміщиків, царської монархії. Розв'язати ці завдання могла тільки революція.

В роки, які безпосередньо передували революції, політична активність і революційний настрій робітничого класу і селянства швидко посилювалися. Пролетаріат у ці роки відкрито протиставляє себе всім експлуататорським класам і царському урядові, висуває вимоги, які згуртовують усі демократичні сили країни. У 1904 році в ряді промислових міст відбувалися політичні страйки і демонстрації. В грудні вибухнув величезний страйк пролетарів Баку, керований більшовицьким комітетом. Страйк закінчився перемогою робітників. Виступ бакинських робітників викликав страйки солідарності в Петербурзі та інших містах Росії.

Своєю революційною активністю робітничий клас показував приклад селянству. Все частіше селяни різних районів Росії піднімалися на боротьбу. Виступи робітничого класу і селянства справляли політичний вплив на інші верстви суспільства. У 1901—1904 роках розгорнувся студентський рух з вимогою політичних свобод.

Більшовики вчили пролетаріат використовувати в інтересах революції всі опозиційно настроєні щодо царизму елементи і разом з тим неухильно викривали політику ліберальної буржуазії, її прагнення до угоди з царським урядом.

Національна буржуазія Польщі, Прибалтики, Фінляндії, Закавказзя та інших районів була настроєна щодо царизму більш опозиційно, ніж російська буржуазія, тому що царська монархія була носієм не тільки політичного, кріпосницького, але й національного гніту. Буржуазія пригноблених національностей хотіла б визволитися від російського царизму, щоб стати господарем становища і розв'язати собі руки в справі експлуатації трудящих. Але всередині цих націй внаслідок розвитку капіталізму зростав робітничий клас, який вів класову боротьбу не тільки проти царизму, а й проти «своєї» національної буржуазії. Через те буржуазія національних районів Росії була дуже непослідовна у своїй опозиційності і йшла на угоду з царизмом. Велика польська буржуазія, дворянство і духовенство, добиваючись дрібних реформ для Польщі, мирилися з російським царизмом, бо він захищав їх класові інтереси. У Фінляндії буржуазія і поміщики, незважаючи на те, що фінський народ був пригноблений, підкреслювали свою лояльність до царизму. В Латвії, Литві, Естонії царський уряд мав опору в особі німецьких поміщиків-баронів. Багато з них так само, як і представники поміщицько-буржуазної верхівки Грузії, Фінляндії, Польщі, займали великі пости в апараті царського уряду.

Тільки робітничий клас послідовно боровся проти всякого національного гніту, за повне самовизначення пригноблених царизмом націй. Пролетаріат пригноблених національностей все частіше, йдучи за прикладом російських робітників, піднімався на боротьбу з царизмом і виступав проти кріпосницького, класового і національного гніту.

Наростання революційного руху примушувало царський уряд до спроб повернути невеликими поступками ліберальну буржуазію на свій бік. В кінці 1904 року почалася, як говорили тоді, «ліберальна весна». Уряд дозволив буржуазії і органам земства влаштовувати з'їзди і банкети. На них представники ліберальної буржуазії і поміщиків виголошували промови про необхідність конституції, про те, що годилося б представників буржуазії наблизити до влади.

Меншовики виступили з планом «земської кампанії». Вони закликали робітників ходити на банкети, щоб спонукати буржуазію виступити перед царським урядом від імені народу. Тим самим робітників прирікали на те, щоб вони плентались у хвості ліберальної буржуазії.

На противагу цьому більшовики закликали робітників йти не на банкети лібералів, а на вулиці, на демонстрації проти самодержавства на чолі всіх революційних сил, що ведуть боротьбу. Таким чином, напередодні 1905 року різко поглибились незгоди між більшовиками і меншовиками. До незгод в організаційних питаннях, що виникли на II з'їзді і дедалі більше загострювались, долучилися незгоди в галузі тактики, у визначенні лінії партії в наростаючому революційному русі.

Війна з Японією, яка вибухнула у січні 1904 року, загострила всі суперечності суспільного життя в Росії і прискорила революційні події. Російсько-японська війна була однією з перших воєн епохи імперіалізму. Основною її причиною було зіткнення інтересів японського і російського імперіалізму. Правлячі класи Японії багато років грабували Китай. Японія прагнула захопити Корею і Маньчжурію, укріпитися на азіатському континенті. Царизм, що його Ленін охарактеризував як «військово-феодальний імперіалізм», здійснював, у свою чергу, загарбницьку політику на Далекому Сході. Незадовго до війни був зайнятий Ляодунський півострів, посилювся натиск на Корею. На корейському кордоні створювалися концесії заради корисливих інтересів царя і його найближчого оточення. Російська буржуазія шукала нових ринків.

Передбачаючи зіткнення з іншими імперіалістичними державами, Японія посилено готувалася до війни. Росія не була готова до війни, але царизм посліщав розв'язати її, щоб затримати революцію, яка наближалася. «Легка» перемога над Японією, як розраховував царизм, мала принести нові колонії, нові ринки збуту, підняти престиж самодержавства і допомогти зломити революційний рух в країні.

Але розрахунки царизму не справилились. Японські імперіалісти, знаючи завдяки своїй вмілій розвідці про непідготовленість царської армії і флоту, несподівано напали на російську тихоокеанську ескадру і фортецю Порт-Артур. Вони завдали тяжкого удару військовим силам Росії на Далекому Сході.

Російські війська билися хоробро. Але царська армія зазнавала поразки за поразкою, бо не була готова до війни, мала на чолі тупих і бездарних генералів (як Куропаткін) та адміралів (як Рожественський). Розгром першої і другої тихоокеанських ескадр, поразка сухопутної армії під Мукденом, падіння Порт-Артура говорили про те, що війна програна. Царське самодержавство зазнало ганебної поразки.

У зв'язку з війною перед РСДРП вперше постало питання про ставлення робітничого класу до імперіалістичної війни, яку веде уряд своєї країни. Ленін, більшовики дали з приводу цього ясну відповідь. Війна ведеться не в інтересах народів Росії і Японії, а в інтересах царського самодержавства і російського імперіалізму, з одного боку, в інтересах японського імперіалізму і правлячих класів Японії — з другого. Тому більшовики виступали проти війни, роз'яснювали народові її несправедливий характер, закликали до боротьби з самодержавством, яке вело війну.

З усіх соціал-демократичних партій тільки більшовики виступили з лозунгом поразки уряду своєї країни в імперіалістичній війні. Більшовики доводили, що поразка царизму в війні не означає поразки народу, а, навпаки, буде на користь народові. Поразка царизму викличе піднесення революції в Росії, допоможе поваленню царизму і перемозі народної революції.

«Справа російської свободи,—писав Ленін,—і боротьби російського (і всесвітнього) пролетаріату за соціалізм дуже багато залежить від воєнних поразок самодержавства» (*Твори*, т. 8, стор. 36).

Місцеві більшовицькі організації відповідно до цієї ленінської лінії вели роботу серед робітників, селян, інтелігенції, серед солдатів, призваних в армію. Вони випускали прокламації і листівки, в яких роз'яснювались справжні цілі війни, викривалось царське самодержавство. Більшовики закликали до боротьби проти війни і царизму. Революційно-марксистська позиція більшовиків у російсько-японській війні підготувала вироблення ними правильної лінії в імперіалістичній війні 1914—1918 років.

Іншу позицію займали меншовики. Вони виступали під лозунгом «мир що б то не стало», не зв'язуючи його з революційною боротьбою проти самодержавства. Тим самим меншовики підготували собі відкрито оборонську платформу у війні 1914—1918 років.

Війна з самого початку була непопулярна в Росії. Всі революційні і демократичні верстви розуміли, що поразка російської армії є наслідок гнилої не тільки військової організації, а й всього самодержавного ладу. Поразка у війні з Японією завдала найсильніший удар авторитетові царського уряду.

Російсько-японська війна принесла нові злигодні трудовому народові. Війна швидко розхитала господарство, дезорганізувала транспорт, спустошила казну.

В результаті війни в країні зростала дорожнеча. Реальна заробітна плата робітників знизилася майже на 25 процентів. В той же час буржуазна верхівка й інтендантські чиновники загрибали нечувані бар'єри. На селі військова мобілізація забирала у селянських сімей працівників, викликала нарікання і невдоволення селян. Війна була тією останньою краплиною, яка переповнила чашу народного терпіння. В країні назріла глибока революційна криза.

Царський уряд старався всіма заходами затримати зростаючий революційний рух. Для цього він намагався використати всі засоби, в тому числі і найпідліші. В 1904 році священик Гапон утворив серед робітників Петербурга організацію на зразок зубатовської. На початку січня 1905 року, коли почався страйк робітників Путиловського заводу, підтриманий робітниками інших заводів, Гапон, за завданням охоранки, запропонував організувати похід робітників до Зимового палацу, щоб зручити цареві петицію.

Більшовики не змогли цьому перешкодити. Після II з'їзду РСДРП в Петербурзі внаслідок розкольніцької діяльності меншовиків було три соціал-демократичні організації: Петербурзький більшовицький комітет, Петербурзька група меншовиків і група примиренців. Такий стан соціал-демократичних організацій негативно позначався на робітничому русі в столиці.

Більшовики викривали провокаційний замір Гапона і попереджали, що цар може вчинити криваву розправу над робітниками. В листівці Петербурзького комітету говорилося:

«Свобода купується кров'ю, свобода завойовується із зброєю в руках, у жорстоких боях. Не просити царя, і навіть не вимагати від нього, не принижувати себе перед нашим заклятим ворогом, а скинути його з престолу... Визволення робітників може бути справою тільки самих робітників, ні від попів, ні від царів ви свободи

не діждетесь... Геть війну! Геть самодержавство! Хай живе збройне повстання народу! Хай живе революція!».

Під впливом більшовиків, які брали участь у робітничих зборах, до петиції були включені вимоги політичної амністії, політичної свободи, відповідальності міністрів перед народом, рівності всіх перед законом, свободи боротьби праці проти капіталу, відокремлення церкви від держави, восьмигодинного робочого дня та ряд інших вимог, які збігалися з соціал-демократичною програмою. Петиція закінчувалась словами, що виражали всю тяжкість становища трудящих: «Настав край терпінню. Для нас настав той страшний момент, коли краще смерть, ніж продовження нестерпних мук... У нас тільки два шляхи: або до свободи і щастя, або в могилу...».

Але в той час більша частина робітників ще вірила в царя. В неділю, 9 січня, понад 140 тисяч петербурзьких робітників з корогами, іконами і царськими портретами вирушили до Зимового палацу.

Попередження більшовиків справдилися. Беззбройних робітників, їх жінок і дітей за наказом царя війська зустріли залпами з рушниць, шаблями і нагайками. Понад тисячу чоловік було вбито, близько п'яти тисяч поранено.

Буря гніву охопила трудове населення столиці: «У нас немає більше царя!» — кричали тисячі людей, вражені звірячою розправою. Робітники почали озброюватися. Тут же, на вулицях Петербурга, вони героїчно відбивали атаки солдатів і козаків.

День 9 січня з того часу називається «Кривавою неділею». Цей день мав велике значення для політичного пробудження робітників Росії. Вони зрозуміли, чий інтереси захищають цар і царський уряд. Віра робітників у царя була розстріляна. У відповідь на розстріл біля Зимового палацу по всій країні прокотилися страйки протесту. 10 січня в Петербурзі тривали збройні сутички робітників з військами. В Москві 10 січня почався загальний страйк. Пролетаріат Риги 13 січня оголосив страйк і вийшов на політичну демонстрацію. В сутичці з поліцією було вбито 70 чоловік, поранено до 200. 14 січня вибухнув загальний страйк у Варшаві. Загальний страйк, що почався 18 січня в Тифлісі, відкрив смугу політичних страйків у містах Закавказзя.

Ленін при перших звістках про події 9 січня писав:

«Робітничий клас дістав великий урок громадянської війни; революційне виховання пролетаріату за один день ступило вперед так, як воно не могло б ступити в місяці і роки сірого, буденного, забитого життя. Лозунг геройського петербурзького пролетаріату: «смерть або свобода!» луною перекочується тепер по всій Росії» (Твори, т. 8, стор. 75).

9 січня 1905 року підняло на боротьбу з царизмом робітничі маси по всій країні. За один січень 1905 року страйкувало 440 тисяч робітників, тобто більше, ніж за всі попередні 10 років.

Після 9 січня події бурхливо наростали. В країні почалася революція.

1 травня 1905 року політичні страйки під лозунгом «Геть самодержавство!» відбуваються майже в 200 містах Росії. Першотравневі страйки і демонстрації в містах Польщі закінчилися великою збройною сутичкою з військами. Бакинський страйк тривав два тижні.

Пролетарська боротьба викликала революційні заворушення в глибинах стомільйонної селянської маси. Уже в лютому 1905 року починаються аграрні заворушення в Орловській, Воронежській, Курській гу-

берніях. Селянські виступи охоплюють одну губернію за одною. З весни почалися самовільне заорювання поміщицьких земель, випас худоби на поміщицьких землях, захоплення лук. Особливо сильний був рух у Поволжі, Прибалтійському краї, Закавказзі, Польщі. По селах влаштовувалися збори, демонстрації. Весною 1905 року в ряді місць відбулися організовані соціал-демократами страйки сільськогосподарських робітників.

2. БІЛЬШОВИЦЬКА ОЦІНКА ХАРАКТЕРУ, РУШИНИХ СИЛ І ЗАВДАНЬ РЕВОЛЮЦІЇ. ІІІ З'ЇЗД ПАРТІЇ.

Для успішного керівництва революційною боротьбою робітників і селян вирішальне значення мали зміцнення партії і її лінія в революції. Але РСДРП в цей час внаслідок дезорганізаторської діяльності меншовиків була розколота. Після ІІ з'їзду партія переживала глибоку кризу, основою якої було, як вказував Ленін, «уперте небажання меншості ІІ з'їзду підкоритися більшості його» (*Твори, т. 8, стор. 397*).

Ленін добивався найшвидшого скликання ІІІ з'їзду, на якому треба було виробити тактику партії в революції, що почалася, і згуртувати її на основі програми РСДРП.

На з'їзд були запрошені всі організації РСДРП, але меншовики відмовилися від участі в роботі з'їзду і зібралися окремо в Женеві. Своє зібрання, через нечисленність учасників (були делегати тільки від 9 комітетів), вони не наважилися назвати з'їздом і назвали його конференцією партійних працівників.

ІІІ з'їзд відбувався в Лондоні з 12 по 27 квітня 1905 року. На ньому було 38 делегатів — представники 20 більшовицьких комітетів, головним чином від великих промислових центрів. З'їздом керував В. І. Ленін. В числі учасників були М. Г. Цхакая, В. В. Воровський, М. М. Літвінов, А. В. Луначарський, О. О. Богданов, Н. К. Крупська, Р. С. Землячка та інші.

З'їзд розглянув корінні питання революції, яка розгорталася, і визначив завдання пролетаріату як вождя революції. Було обговорено питання про збройне повстання, про ставлення до політики уряду напередодні перевороту, про тимчасовий революційний уряд, про ставлення до селянського руху, про частину партії, що відкололась (меншовиків), про відкритий політичний виступ РСДРП та інші.

«Російський пролетаріат, — говорилося в повідомленні про ІІІ з'їзд РСДРП, написаному Леніним, — зуміє виконати свій обов'язок до кінця. Він зуміє стати на чолі народного збройного повстання. Він не злякається трудного завдання участі в тимчасовому революційному уряді, коли це завдання випаде на його долю. Він зуміє відбити всі контрреволюційні спроби, нещадно роздавити всіх ворогів свободи, грудьми відстояти демократичну республіку, добитися революційним шляхом здійснення всієї нашої програмінімум. Не страшитися, а пристрасно бажати цього результату повинні російські пролетарі. Перемігши в прийдешній демократичній революції, ми зробимо цим гігантський крок вперед до своєї соціалістичної мети, ми скинемо з усієї Європи тяжке ярмо реакційної військової держави і допоможемо швидше, рішучіше і сміливіше піти до соціалізму нашим братам, свідомим робітникам усього світу...» (*Твори, т. 8, стор. 394*).

Стратегічний план, накреслений ІІІ з'їздом, полягав у тому, щоб на першому етапі революції пролетаріат у союзі з усім селянством, при

ізоляції буржуазії борючись за *перемогу* буржуазно-демократичної революції: повалення самодержавства і встановлення демократичної республіки, ліквідацію всіх залишків кріпосництва. При цьому робітничий клас повинен не тільки взяти в ній найбезпосереднішу участь, не тільки самовіддано боротися за її перемогу, але й очолити революцію, а на наступному етапі боротися за її негайне переростання в революцію соціалістичну.

Російська буржуазія не здатна була очолити революцію і довести її до кінця, бо вона не була заінтересована в поваленні самодержавства, а добивалася тільки обмеження його влади і була готова на угоду з царизмом. Їй вигідно було зберегти монархію, залишки кріпосництва, щоб спиратися на них проти пролетаріату. Союзником робітничого класу могло бути тільки селянство, яке прагнуло покінути із залишками кріпосництва на селі, одержати поміщицьку землю і визволитися від царської та поміщицької кабали. Досягти цього селянство могло тільки в результаті повної перемоги революції.

Відповідно до цього стратегічного плану з'їзд розробив і тактичну лінію партії, визнавши головним і невідкладним завданням партії і робітничого класу організацію *збройного повстання*. Виходячи з керівної ролі пролетаріату в загальнодемократичному революційному русі, з'їзд указав, що «завдання організувати пролетаріат для безпосередньої боротьби з самодержавством шляхом збройного повстання є одним з найважливіших і невідкладних завдань партії в нинішній революційній момент» (*«КПРС в резолюціях...», ч. I, стор. 73*). Всім партійним організаціям пропонувалося роз'яснити пролетаріату шляхом агітації і пропаганди не тільки політичне значення, а й практично-організаційну сторону майбутнього збройного повстання.

З'їзд відзначив особливу роль масових політичних страйків напередодні повстання і в ході його. З'їзд рекомендував ужити найенергійніших заходів до організації бойових сил пролетаріату, наперед розробити план збройного повстання, а також вжити заходів для безпосереднього керівництва повстанням, створюючи для цього спеціальні групи з партійних працівників.

Одним з головних тактичних питань, які обговорювалися на з'їзді було питання про тимчасовий революційний уряд, що мав виникнути внаслідок повалення царизму і перемоги народної революції. Більшовики вважали, що тимчасовий революційний уряд повинен бути урядом диктатури класів, які перемогли, тобто *революційно-демократичною диктатурою пролетаріату і селянства*.

Надаючи виняткового значення селянському питанню, з'їзд визначив лінію партії щодо селянського руху в умовах піднесення революційної хвилі. Замість прийнятої II з'їздом РСДРП вимоги повернути селянам «відрізки» III з'їзд висунув вимогу конфіскації (тобто безоплатного відчуження на користь селян) поміщицьких, казенних, церковних, монастирських і удільних земель. У цій вимозі знаходила свій конкретний вираз лінія більшовиків на союз робітничого класу з усім селянством у буржуазно-демократичній революції. І це сприяло розгортанню боротьби селянства проти самодержавно-поміщицького ладу. З'їзд закликав скрізь і негайно утворювати революційні селянські комітети і проводити революційно-демократичні перетворення знизу. Всім партійним організаціям пропонувалося також «прагнути до самостійної організації сільського пролетаріату, до злиття його з пролетаріатом міським під прапором соціал-демократичної партії і до проведення представників його в селянські комітети» (*«КПРС в резолюціях...», ч. I, стор. 77*),

Так більшовики приводили в рух величезні селянські резерви, які повинні були разом з міським пролетаріатом і під його керівництвом боротися проти самодержавства.

В резолюції «Про частину партії, що відкололась» з'їзд осудив опортуністичні погляди меншовиків не тільки в організаційних, але і в тактичних питаннях. Разом з тим, враховуючи насущну необхідність об'єднання сил пролетаріату в революції, яка розгорталася, з'їзд визнав допустимою участь в роботі партійних організацій членів партії, особливо робітників, що примикали до меншовиків, але при умові, щоб вони підкорялися рішенням партійних з'їздів і статуту, підкорялися партійній дисципліні. З'їзд доручив Центральному Комітетові розпустити ті меншовицькі організації, які відмовляться визнати рішення III з'їзду.

III з'їзд скасував формулювання першого параграфу статуту, прийняте за пропозицією Мартова на II з'їзді, і прийняв перший параграф статуту в ленінському формулюванні. Це мало дуже важливе значення в дальшій боротьбі за зміцнення партії нового типу. Таким чином, один з найважливіших ленінських організаційних принципів був закріплений в статуті РСДРП.

З'їзд ліквідував систему двоцентровості (ЦК і ЦО) в партії і обрав єдиний керівний центр в особі Центрального Комітету. Тому що «Искра» опинилася в руках меншовиків і проводила опортуністичну лінію, III з'їзд доручив ЦК створити новий центральний орган під назвою «Пролетарий». Редактором «Пролетария» був обраний Ленін.

Зовсім іншу позицію в усіх питаннях оцінки характеру, рушійних сил і завдань революції зайняли меншовики на своїй Женевській конференції. На їх думку, революція в Росії, як і попередні буржуазні революції в Західній Європі, повинна відбуватися під керівництвом буржуазії і в разі перемоги привести до панування буржуазії.

Меншовики заперечували самостійні завдання пролетаріату в революції. Вони вважали, що справа робітників — підтримувати буржуазію, не допускати, щоб вона в результаті рішучих революційних дій мас відсахнулася від революції. Вони боролися проти керівної ролі пролетаріату в революції і заперечували революційну роль селянства.

Особливо запекло виступали меншовики проти організації збройного повстання, що цілком узгоджувалося з їх опортуністичною «теорією стихійності» в робітничому русі і запереченням активної керівної ролі партії в революції. Повстання, говорили вони, — це процес стихійний, і підготувати його неможливо. Плеханов, Аксельрод, Мартов та інші лідери меншовиків доводили, що повстання може тільки відстрашити буржуазію і що не діло партії робітничого класу займатися його підготовкою. В цьому відношенні, як і в усій своїй лінії, меншовики займали в основному такі ж позиції, як і опортуністи з II Інтернаціоналу.

III з'їзд РСДРП виробив лінію партії в революції, яка почалася, без участі меншовиків і в боротьбі проти них. Більшовики існували фактично як окрема партія з програмою, статутом, тактичною лінією, окремими організаціями, з своїми газетами і Центральним Комітетом. Два з'їзди — дві партії — так охарактеризував В. І. Ленін становище в РСДРП у 1905 році.

Рішення III з'їзду, стратегічний план і тактична лінія партії дістали всебічне теоретичне обґрунтування в книзі Леніна «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції». Ця праця, що є великим вкладом у теорію наукового соціалізму, була написана в червні — липні 1905 року.

В. І. Ленін вперше в історії марксизму розробив питання про особливості буржуазно-демократичної революції в епоху імперіалізму, її рушійні сили і перспективи. Разом з тим Ленін піддав нищівній критиці ворожі марксизмові опортуністичні настанови меншовиків у питаннях теорії, стратегії і тактики партії в революції, а також реформістські настанови лідерів II Інтернаціоналу, підтримкою яких користувалися меншовики.

За своїм характером і завданнями революція, що почалася в Росії, була буржуазною, тобто спрямованою на знищення залишків кріпосницьких порядків, ліквідацію царського самодержавства. Вона не ставила безпосередньо завдання ліквідації капіталістичного ладу. Проте буржуазна революція в Росії, вказував Ленін, мала ряд нових рис і особливостей, якими вона декорінно відрізнялась від минулих західноєвропейських буржуазних революцій епохи висхідного капіталізму.

В російській революції, як це показав В. І. Ленін, на відміну від буржуазних революцій на Заході головною рушійною силою і вождем повинен виступити пролетаріат. Будучи за своїм характером буржуазно-демократичною, революція була пролетарською за керівною роллю в ній пролетаріату і за способами боротьби з самодержавством (страйки і збройне повстання).

Разом з тим вона була селянською революцією тому, що основним питанням була ліквідація поміщицького землеволодіння. Селянство було однією з рушійних сил цієї революції, найближчим союзником пролетаріату, бо селянство могло одержати поміщицьку землю, добитися визволення з-під гніту самодержавства і поміщиків тільки під керівництвом робітничого класу.

Щодо російської буржуазії, то її інтереси тісно перепліталися з інтересами царизму. Налякана революційністю пролетаріату, вона на відміну від західноєвропейської буржуазії не була і не могла бути рушійною силою революції. В міру зростання революційного руху російська буржуазія вступила в пряму угоду з царизмом, переходячи все більше в табір контрреволюції. Шляхом угоди з царизмом вона намагалася ліквідувати революцію.

«Перемога буржуазної революції у нас неможлива, як перемога буржуазії»,—писав Ленін.—Це здається парадоксальним, але це факт. Переважання селянського населення, страшенна придаленість його кріпосницьким (наполовину) великим землеволодінням, сила і свідомість організованого вже в соціалістичну партію пролетаріату,— всі ці обставини надають *нашій* буржуазній революції *особливого* характеру» (Твори, т. 15, стор. 41).

Виходячи з наукового, марксистського аналізу всіх основних рис і особливостей російської революції, Ленін у «Двох тактиках» розвинув і розробив питання:

про гегемонію пролетаріату в буржуазно-демократичній революції про союз робітничого класу з селянством у буржуазно-демократичній революції і про союз пролетаріату з біднішим селянством, з усіма напівпролетарськими масами міста і села в соціалістичній революції;

про збройне повстання як основний засіб повалення царського самодержавства і перемоги революції;

про революційно-демократичну диктатуру робітничого класу і селянства і про тимчасовий революційний уряд як її політичний орган;

про переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну;

про політичну партію пролетаріату як вирішальну умову здійснення ним ролі вождя народної революції.

Від того, чи відіграє робітничий клас роль керівника народної революції, чи пособника буржуазії, залежали два можливі результати революції: або боротьба мас приведе до рішучої перемоги революції над царизмом, або для рішучої перемоги сил не вистачить і справа закінчиться угодою царизму з ліберально-монархічною буржуазією.

Ленін вказував, що в Росії робітничий клас терпить не тільки від капіталізму, але і від недостатнього його розвитку. Збереження залишків кріпосницьких відносин гальмувало розвиток продуктивних сил і було перешкодою для розгортання боротьби робітничого класу за свою кінцеву мету — соціалістичну революцію і перемогу соціалізму. Через те робітничий клас був кровно зацікавлений в якнайшвидшій розчистці країни від усіх залишків кріпосництва.

Для того щоб пролетаріат на ділі став *вождем революції*, йому треба було, по-перше, мати *союзника*, заінтересованого в рішучій перемозі революції, по-друге, відтіснити й *ізолювати* ліберальну буржуазію, яка намагалась закінчити революцію угодою з царизмом за рахунок робітників і селян.

«Послідовним борцем за демократизм, — писав Ленін, — може бути тільки пролетаріат. Переможним борцем за демократизм він може стати лише при тій умові, коли до його революційної боротьби приєднається маса селянства» (*Твори, т. 9, стор. 41—42*).

Всупереч твердженням меншовиків про те, що селянство реакційне, Ленін учив, що корінні інтереси селянства роблять його природним союзником пролетаріату і прихильником рішучого демократичного перевороту. Тільки революційним шляхом можна знищити поміщицьке землеволодіння і завоювати демократичні свободи. Тільки пролетаріат здатний підтримати селянство до кінця в цій боротьбі.

Селянство було неоднорідним: воно складалося з бідноти, яка становила основну його частину, середняків і сільської буржуазії (куркулів). Це було однією з причин його нестійкості. Але нестійкість селянства докорінно відрізнялася від нестійкості буржуазії. Селянство було заінтересоване в ліквідації одного з головних видів приватної власності — поміщицького землеволодіння, в цілковитому знищенні залишків кріпосництва.

В. І. Ленін піддав нищівній критиці опортуністичні настанови меншовиків, розраховані на гегемонію ліберальної буржуазії в революції і підміну революції дрібними реформами. На ділі це привело б не тільки до завоювання влади буржуазією в разі перемоги революції, але і до збереження устоїв самодержавно-кріпосницького ладу.

Буржуазії вигідніше, писав Ленін, щоб необхідні перетворення в буржуазно-демократичному напрямі відбулися шляхом реформ, а не шляхом революції, «щоб ці перетворення якомога менше розвивали революційної самодіяльності, ініціативи й енергії простонароддя, тобто селянства і особливо робітників, бо інакше робітникам тим легше буде, як говорять французи, «перекласти рушницю з одного плеча на друге», тобто спрямувати проти самої буржуазії ту зброю, яку дасть їм буржуазна революція...» (*там же, стор. 32—33*).

В праці Леніна глибоко обґрунтовано питання про засоби, які забезпечують перемогу революції. Всупереч меншовикам, які чіплялися за реформістські способи боротьби, Ленін вважав вирішальним засобом повалення царизму *збройне повстання*. Вперше після Маркса і Енгельса Ленін висунув питання про організацію збройного повстання

як практичне завдання, розв'язанню якого повинна бути підпорядкована вся діяльність партії під час революції.

Для того, щоб підняти революційну енергію мас, залучити їх до відкритої збройної боротьби з царизмом, партія повинна висунути політичні лозунги, особливо близькі і зрозумілі народові. Такими лозунгами більшовики вважали: негайне здійснення революційним шляхом восьмигодинного робочого дня; утворення революційних селянських комітетів для проведення демократичних перетворень на селі, аж до конфіскації поміщицьких земель; масові політичні страйки, озброєння робітників і створення революційної армії.

Ленін надавав надзвичайно великого значення повсюдному здійсненню *восьмигодинного робочого дня* і демократичних перетворень на селі. Це була нова тактика, розрахована на розв'язування активності і творчої ініціативи мас. Застосування цієї тактики паралізувало апарат державної влади, позбавляло його сили для боротьби з революцією.

Новою і важливою зброею було застосування специфічно пролетарського засобу боротьби — *масового політичного страйку*, який відіграв першорядну роль у мобілізації мас на боротьбу проти царизму.

В. І. Ленін по-новому розв'язував основне питання революції — питання про *державну владу*. Ленін довів, що переможна буржуазно-демократична революція, в якій гегемоном виступає пролетаріат, повинна привести не до завоювання влади буржуазією, як це було в буржуазних революціях минулого, а до революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства.

«Рішуча перемога революції над царизмом», — писав Ленін, — *є революційно-демократична диктатура пролетаріату і селянства*.

І така перемога буде саме диктатурою, тобто вона неминуло повинна буде спиратися на військову силу, на озброєння мас на повстання, а не на ті чи інші, «легальним», «мирним шляхом створені установи» (*Твори, т. 9, стор. 38*).

Політичним органом революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства мав стати *тимчасовий революційний уряд*, який спирався б на озброєний народ. Тимчасовий революційний уряд повинен був закріпити завоювання революції, придушити опір контрреволюції, здійснити програму-мінімум РСДРП, тобто встановити демократичну республіку, запровадити восьмигодинний робочий день, конфіскувати поміщицьку землю.

Участь представників соціал-демократії в цьому уряді Ленін вважав не тільки можливою, але за сприятливих умов і необхідною. Вони повинні полегшити нешадну боротьбу з контрреволюцією, відстоювати самостійних інтересів робітничого класу і дальший розвиток революції. Поряд з цим треба було організувати тиск на тимчасовий революційний уряд «знизу», з боку робітничого класу і широких верств трудящих. І участь в уряді і тиск «знизу» повинні сприяти зміцненню розширенню завоювань революції, запровадженню в життя соціал-демократичної програми-мінімум, а також підготовці умов для переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну.

Розкриваючи шкідливість позиції меншовиків, які виступали проти участі в революційному уряді, Ленін вказував, що це означало передачу буржуазії керівництва революцією.

У своїй праці Ленін розробив *теорію переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну*. Ідеї Маркса про безперервну (перманентну) революцію і про союз пролетаріату з селян

ством як необхідну умову такої революції опортуністи II Інтернаціоналу віддали забуттю. Революційним ідеям Маркса вони протипоставили опортуністичну схему, за якою буржуазна революція відділялася від пролетарської тривалим періодом в 50 чи 100 років. В основі цієї антиреволюційної схеми було заперечення керівної ролі пролетаріату у відношенні до селянства, заперечення гегемонії пролетаріату в буржуазно-демократичній революції.

В. І. Ленін розвинув ідею Маркса про безперервну революцію в струнку теорію переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну революцію. За цією теорією, гегемонія пролетаріату в буржуазній революції при союзі пролетаріату і селянства повинна перерости в гегемонію пролетаріату в соціалістичній революції при союзі пролетаріату з селянською біднотою та іншими напівпролетарськими елементами. Демократична диктатура пролетаріату і селянства повинна була підготувати ґрунт для соціалістичної диктатури пролетаріату.

«Пролетаріат повинен провести до кінця демократичний переворот, приєднуючи до себе масу селянства, щоб роздавити силою опір самодержавства і паралізувати нестійкість буржуазії. Пролетаріат повинен вчинити соціалістичний переворот, приєднуючи до себе масу напівпролетарських елементів населення, щоб зломити силою опір буржуазії і паралізувати нестійкість селянства та дрібної буржуазії» (В. І. Ленін, Твори, т. 9, стор. 77).

Обґрунтовуючи вчення про переростання буржуазної революції в соціалістичну, Ленін показав наявність об'єктивних умов для цього в соціально-економічному ладі Росії. Численні залишки кріпосництва і відносно високий розвиток капіталізму в Росії зумовили суперечності двоякого роду. Суперечності між розвитком продуктивних сил і напівкріпосницькими виробничими відносинами створювали передумови для буржуазно-демократичної революції. Суперечності між зростанням продуктивних сил і капіталістичними виробничими відносинами створювали необхідні умови для переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну.

Звідси виникали дві соціальні війни: одна — загальнонародна, проти царя і поміщиків, за демократичну республіку, друга — боротьба пролетаріату проти буржуазії, за диктатуру пролетаріату, за соціалістичний устрій суспільства. У 1905 — 1907 роках на першому плані була загальнонародна боротьба за повалення самодержавства. Робітничий клас був покликаний виступити «на чолі всього народу і особливо селянства — за повну свободу, за послідовний демократичний переворот, за республіку! На чолі всіх трудящих і експлуатованих — за соціалізм!» (там же, стор. 90).

Ленін наполегливо підкреслював завдання безперервного розвитку революції аж до перемоги соціалістичної революції без тривалого інтервалу. В статті «Ставлення соціал-демократії до селянського руху» Ленін вказував:

«...від революції демократичної ми зараз же почнемо переходити і якраз в міру нашої сили, сили свідомого і організованого пролетаріату, почнемо переходити до соціалістичної революції. Ми стоїмо за безперервну революцію. Ми не спинимося на півдорозі» (там же, стор. 204).

Згідно з поглядами західноєвропейських опортуністів і російських меншовиків, пролетаріат у соціалістичній революції виступає один.

без союзників, проти всієї буржуазії, проти всіх непролетарських класів і верств. Революційних можливостей напівпролетарських мас міста і села, які були придушені, експлуатовані капіталом, в силу цього могли стати вірними союзниками пролетаріату в боротьбі проти капіталізму, вони не визнавали. Звідси і неправильний висновок, що умови для соціалістичної революції не можна вважати дозрілими доти, поки пролетаріат в результаті економічного розвитку суспільства не стане більшістю нації.

Ленінська теорія соціалістичної революції розбивала ці надзвичайно шкідливі опортуністичні догми, які прирікали пролетаріат на бездіяльність.

Однією з головних умов перемоги буржуазно-демократичної революції і її переростання в революцію соціалістичну Ленін вважав наявність самостійної політичної партії, покликаної відігравати роль керівника і організатора революційної боротьби робітничого класу. Роль гегемона в цій революції, вказував Ленін, пролетаріат може відіграти тільки тоді, коли він буде згуртований в єдину і самостійну політичну силу під прапором революційно-марксистської партії, яка керує не тільки ідейно, але й практично його боротьбою.

Ленінська теорія соціалістичної революції розбивала не тільки теорії російських меншовиків і реформістів II Інтернаціоналу, а й троцькістську теорію «перманентної революції». Фальсифікуючи Марксову ідею перманентної революції, Троцький заперечував гегемонію пролетаріату в буржуазно-демократичній революції і революційну роль селянства, заперечував революційно-демократичну диктатуру пролетаріату і селянства. Він висунув лівий формою, але опортуністичний змістом лозунг «без царя, а уряд робітничий». Таке перестрибування через буржуазно-демократичний етап революції привело б тільки до ізоляції пролетаріату від багатомільйонних мас селянства і до поразки революції.

Ленінська теорія революції, розроблена в 1905 році, озброїла більшовицьку партію науково обгрунтованими стратегією і тактикою. В ній уже були майже всі основні елементи для висновку про можливість перемоги соціалізму спочатку в одній, окремо взятій капіталістичній країні: положення про гегемонію пролетаріату в революції, про союз робітничого класу з селянством, про керівну і спрямовуючу роль партії нового типу в революції, про переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну. Висновок про можливість перемоги соціалізму в одній країні був зроблений Леніним у 1915 році.

Ленін збагатив марксизм новою теорією соціалістичної революції, що стала могутньою ідейною зброєю у боротьбі за її перемогу.

3. ПІДНЕСЕННЯ РЕВОЛЮЦІЇ. ВСЕРОСІЙСЬКИЙ ПОЛІТИЧНИЙ СТРАЙК. УТВОРЕННЯ РАД, ГРУДНЕВЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ.

Хід революційних подій підтверджував правильність рішень III з'їзду. Хвиля революційного руху піднімалась з кожним днем. Страйкова боротьба набрала більш стійкого, наступального характеру, відзначалася великою організованістю.

Страйк в Іваново-Вознесенську, що почався в травні, тривав 72 дні. Він показав зразок стійкості робітників і був хорошою школою політичного виховання мас. Для керівництва ним була обрана Рада робітничих уповноважених (депутатів). У ході революційних боїв вона перетворилася в одну з перших Рад. Страйк відбувався під безпосереднім

керівництвом більшовиків — робітників Ф. П. Афанасьєва, Є. А. Дунаєва, Ф. М. Самойлова, професіонала-революціонера М. В. Фрунзе. Відкрито відбувалися мітинги і збори робітників, на яких вироблялися вимоги, обговорювалися відповіді фабрикантам і намічались плани дальшої боротьби. Тут же читались доповіді і лекції про завдання робітничого руху. Це був «соціалістичний університет» для робітників. До страйку іваново-вознесенських робітників приєдналися текстильники Шуї, Орехово-Зуєва та інших міст. Царські власті вчинили криваву розправу над робітниками.

Протест проти розстрілу івановських робітників прокотився по всій Росії. Робітники Лодзі у травні 1905 року протягом трьох днів вели барикадні бої з поліцією і військами. Вони показали, писав Ленін, «не тільки новий зразок революційного ентузіазму і героїства, а й вищі форми боротьби» (*Твори, т. 8, стор. 487*). На Уралі в авангарді страйкової боротьби йшли металісти Пермі та Єкатеринбурга (Свердловськ), зброярі затоуствівських заводів, металурги Надеждинська і Нижнього Тагіла, залізничники Челябінська, Уфі, Єкатеринбурга. Самовіддано і героїчно боролися латиські робітники. В Миколаєві, Катеринославі, Харкові, Луганську, Маріуполі, Горлівці та в інших місцях політичні страйки переходили в сутички з поліцією і військами. В червні відбувся загальний страйк у Тифлісі, а потім в Кутаїсі, Батумі, Чіатурах. У червні — липні страйки охопили три чверті всіх промислів та інших підприємств Баку. В серпні загальний страйк бакинських пролетарів супроводився збройними сутичками з військами.

Робітничий клас Росії із страйків виходив політично все більш зрілим, загартованим, нагромаджуючи сили для рішучої боротьби з царизмом.

Літом 1905 року почали скрізь виникати напівлегальні професійні організації. Професійні спілки вже в той час поряд із захистом економічних інтересів робітників висували ряд надзвичайно важливих політичних вимог. Більшовики брали активну участь у створенні і в роботі профспілок, що мало велике значення для всього дальшого розвитку профспілок в Росії як бойових класових організацій пролетаріату.

Своєю послідовною революційною боротьбою пролетаріат учив селянство, як треба боротися з царським ладом. Хвиля селянського руху піднялася слідом за робітничим рухом. Весною і літом 1905 року селянський рух охопив коло 20 процентів усіх повітів, а восени — понад 50 процентів. На Україні і в Прибалтиці прокотилася хвиля страйків сільсько-господарських робітників. Особливо великого розмаху набрав селянський рух у Поволжі, в ряді районів України, в Прибалтиці, в Грузії.

З'єднання пролетарського руху з селянськими повстаннями захитало царську армію і флот. Більшовики розгорнули в 1905 році самовіддану діяльність в армії і флоті. ЦК РСДРП послав для роботи у військах Й. Ф. Дубровінського, О. М. Ярославського, Р. С. Землячку, М. В. Фрунзе та інших видатних діячів.

Більшовики використовували найрізноманітніші форми і методи революційної роботи серед солдатів і матросів: пресу, сходки, демонстрації, гуртки і т. д. Завдяки цій роботі значно посилювався вплив більшовицьких організацій серед солдатів і матросів, налагоджувалися їх зв'язки з робітниками. Революціонізуючу роль відіграла поразка царської армії на Далекому Сході.

Першим масовим виявом невдоволення солдатів і матросів було повстання на броненосці «Потемкин» у червні 1905 року. Вперше в історії команда військового корабля підняла прапор революції і виступила на боротьбу проти існуючого ладу. Повсталий корабель прийшов у Одесу. Але в більшовицькому комітеті не було єдності, його ослабили арешти, а

меншовики не організували повстання робітників Одеси на підтримку потьомкінцям.

Незважаючи на героїзм матросів, повстання закінчилося невдало, бо не мало правильного керівництва. Це була тільки перша спроба революційної боротьби в царських військах. Проте самий факт повстання мав надзвичайно важливе значення. Для робітників, селян і особливо для самих солдатських і матроських мас стала більш зрозумілою і близькою думка про необхідність і можливість приєднання армії і флоту до робітничого класу в боротьбі проти царизму. На порядок денний стало питання про створення революційної армії.

Після виступу «Потемкіна» більшовики посилили революційну роботу у військах. Літо і осінь 1905 року відзначені десятками революційних виступів солдатів і матросів. Окремі виступи робітників, солдатів і селян розросталися в загальноросійський революційний пожежар.

Царизм намагався відвернути народ від революційної боротьби поступками і обіцянками. 6 серпня 1905 року появився маніфест про скликання Державної думи (названої булігінською за ім'ям царського міністра — автора проекту думи). Царський уряд поспішив закінчити російсько-японську війну, яка викликала обурення в народних масах. Наприкінці серпня 1905 року було підписано мир з Японією.

Дума була спробою царизму покінчити з революцією, перевівши її на монархічно-конституційний шлях. Скликанням думи царизм хотів також покласти край опозиційному заворушенню серед ліберальної буржуазії, яка, сама боячись революції, разом з тим лякала нею царя. За проектом, булігінська дума мала являти собою збори поміщиків, капіталістів і мізерної кількості багатих селян. Дума мала тільки дорадчий характер, тобто могла обговорювати деякі питання, як дорадчий орган при цареві. Це була груба підробка народного представництва.

Більшовики закликали робітників і селян до активного бойкоту антинародної думи, зосередивши всю агітаційну кампанію навколо лозунгів: збройне повстання, революційна армія, тимчасовий революційний уряд. Меншовики втнали думу як «поворотний пункт у визвольному русі» і виступили за співробітництво з лібералами в комедії думських виборів, борючись тим самим за парламентський, реформістський шлях розвитку. Тактика меншовиків щодо думи на ділі була на руку ліберальній буржуазії, допомагала їй обманювати народні маси і відвертати їх від революційної боротьби.

Конференція соціал-демократичних організацій Росії, яка зібралася в Ризі у вересні 1905 року для вироблення тактики у відношенні до Державної думи, схвалила більшовицьку лінію активного бойкоту булігінської думи і осудила меншовицьку лінію участі в ній. Тактика активного бойкоту думи була підтримана не тільки робітниками, але й селянством і передовою частиною інтелігенції. Кампанію бойкоту булігінської думи більшовики використали для мобілізації всіх революційних сил, для проведення масових політичних страйків і підготовки збройного повстання.

Літом і восени 1905 року йшла посилена підготовка до загального політичного страйку. Величезна організаційна і агітаційна робота більшовиків сприяла швидкому наростанню нового піднесення революції. Страйк друкарів Москви, який почався у вересні, підтримали робітники інших заводів і фабрик. Страйк супроводився мітингами і демонстраціями. На вулицях Москви відбувалися збройні сутички робітників з поліцією і військами.

Вересневий страйк московських робітників був серйозною політичною

школою для пролетаріату. Масовий політичний страйк, що супроводився революційними мітингами, демонстраціями і збройними сутичками з поліцією, став найбільш поширеною формою боротьби робітничого класу. В ході боротьби виникла Рада робітників п'яти професій: друкарів, металістів, тютюників, столярів і залізничників. Під керівництвом більшовиків все нові верстви робітників втягувалися в політичну боротьбу.

6 жовтня Московський комітет РСДРП ухвалив рішення про загальний політичний страйк у Москві. Страйк швидко охопив усі промислові центри і перетворився у всеросійський. Стали залізниці. Припинили роботу підприємства. Не працювали пошта і телеграф.

Жовтневий страйк вилився в могутній політичний виступ пролетаріату. Він проходить під лозунгом повалення самодержавства, активного бойкоту булігінської думи, скликання Установчих зборів і встановлення демократичної республіки. До страйкуючих робітників приєдналися дрібні службовці, студенти, учні, адвокати, лікарі, інженери і т. д. Кількість учасників страйку перевищила два мільйони чоловік. Всеросійський політичний страйк переконливо показав зв'язок партії більшовиків з народними масами і життєвість більшовицьких лозунгів.

У жовтневому страйку проявився дедалі міцніший зв'язок робітників різних національностей Росії. Латиські, польські, українські, азербайджанські, грузинські, білоруські робітники і робітники інших національностей боролися разом з російськими пролетарями проти свого найлютішого ворога — царського самодержавства.

В. І. Ленін розкрив величезне значення таких масових виступів пролетаріату, як політичні і економічні страйки, демонстрації і т. д. Ці виступи відіграють важливу роль у захисті життєвих інтересів робітничого класу і народних мас, а також у підготовці до вищих форм боротьби — до загального страйку, збройного повстання, а тим самим — до боротьби за владу. Політичний і економічний страйки, писав пізніше Ленін, «взаємно підтримують один одного, становлячи джерело сили один для одного. Без тісного зв'язку цих видів страйку рух, дійсно широкий, масовий, — і до того ж такий, що набуває загальнонародного значення — неможливий» (Твори, т. 18, стор. 64).

В ході політичних страйків робітничий клас не тільки висуває політичні вимоги, які виражають його корінні інтереси, а й відстоює загальні інтереси народних мас. Робітничий клас у політичному страйку виступає як передовий клас всього народу, як гегемон, тобто керівник, народного руху.

Разом з тим велику роль відіграють в робітничому русі і економічні страйки. Беручи в них участь, добиваючись поліпшення свого економічного становища, маси втягуються і в політичний рух.

Всеросійський жовтневий страйк показав могутність робітничого класу як передового борця, організатора і керівника всенародної боротьби проти самодержавства. Він паралізував сили уряду. Революція набувала все більшого розмаху. Царський уряд, наляканий зростанням революції, поспішив піти на деякі поступки, щоб врятувати самодержавний лад. 17 жовтня цар видав маніфест, який містив у собі багато облудних обіцянок. Проголошувалась свобода слова, зборів, утворення товариств і спілок, недоторканність особи. В маніфесті говорилося про створення «російського парламенту» — Державної думи з законодавчими функціями.

Поява царського маніфесту, як указував В. І. Ленін, була зумовлена тим, що встановилася деяка тимчасова рівновага сил: робітники і селяни, які вирвали у царя маніфест, ще не могли повалити царизм, а царизм уже не міг управляти старими засобами.

Буржуазія з радістю прийняла царську подачку. Великі капіталісти

і магнати-поміщики, які господарювали по-капіталістичному, стояли на боці царського уряду, хоч і продовжували ще сперечатися з ним про поділ влади. Маніфест царя цілком їх задовольняв. Вони об'єдналися в «Союз 17 жовтня» — партію октябристів, тобто прихильників жовтневого маніфесту царя. Конституційно-демократична партія (скорочено «кадети») об'єднувала частину капіталістів, поміщиків, земських і міських діячів буржуазних інтелігентів і була провідною партією ліберально-монархічно буржуазії. Кадети прагнули, щоб буржуазія поділила владу з царем поміщиками. Щоб одурити трудящі маси, кадети присвоїли собі фальшиву назву: «Партія народної свободи». А насправді в програмі кадетів не було навіть вимоги республіки.

Характеризуючи партію кадетів, Ленін писав:

«Ліберальні буржуа хитаються між народом і урядом погромників. На словах вони — проти уряду; на ділі вони більш за все бояться боротьби народу; на ділі вони хочуть угоди з монархією, тобто: погромниками, проти народу» (*Твори, т. 11, стор. 262*).

Буржуазні партії побачили в царському маніфесті можливість спрямувати революцію на мирний, конституційний шлях, врятувати самодержавство, напівкріпосницький лад від загибелі. Вони всіляко прославляли маніфест 17 жовтня.

Більшовики заклика́ли робітників і селян не вірити паперовій «конституції» і продовжувати боротьбу аж до повалення царизму. Більшовики заявляли, що уряд обманює народ. Замість обіцяних свобод він з допомогою створених поліцією організацій («Союз руського народу та ін.), які народ прозвав «чорною сотнею», вчинив криваві єврейські погроми, вірмено-татарську різню, вбивства робітників-революціонерів

Після першої перемоги, вирваної загальним політичним страйком потрібна була дальша боротьба; для остаточного повалення царизму Робітники, запалювані більшовиками, енергійно взялися за створення бойових дружин.

Жовтневе піднесення робітничого руху дало поштовх селянській революційній боротьбі.

Селянство в Росії не створило своєї партії. «Всеросійський селянський союз» і «Трудова група», які виникли в ході революції, не були справжніми політичними партіями. Виразниками інтересів селянства виставляли себе есери (соціалісти-революціонери) та енеси (народні соціалісти), але в дійсності вони виражали класові інтереси заможно-куркульської верхівки села. Воскрешаючи старі, народницькі теорії про нібито соціалістичний характер селянського руху, есери заперечували провідну роль робітничого класу в революції. Ленін, більшовики викривали псевдосоціалістичний характер програми есерів, критикували хитання і непослідовність селянських організацій. Разом з тим у боротьбі проти царизму більшовики укладали з ними тимчасові угоди.

Більшовики, будучи передовим загоном пролетаріату, разом з тим взяли на себе захист інтересів селянства. Це стосувалося як економічного інтересу (ліквідація поміщицького землеволодіння і передача землі селянам), так і політичних (повалення самодержавства і всього напівкріпосницького ладу, що був ворогом селянства). Те, що саме більшовики взяли на себе захист інтересів основних мас селянства, мало величезне значення для дальшої боротьби за перемогу революції.

Місцеві більшовицькі організації провадили енергійну роботу по залученню селянства на бік пролетаріату. Починаючи з літа 1905 року були створені аграрні групи при Московському, Казанському, Нижньому

родському, Сімбірському, Саратовському, Самарському, Петербурзькому, Владимирському, Костромському, Іваново-Вознесенському та інших комітетах в Центральній Росії, а також при Вітебському, Мінському, Віленському, Полтавському, Луганському, Одеському та інших комітетах в Білорусії, Литві, на Україні і в Латвії.

Однією з основних форм політичної роботи більшовицьких організацій на селі було поширення прокламацій, листівок, а також організація революційних гуртків серед селян. Московська окружна організація видала спеціальну інструкцію для членів партії, які працювали серед селян. Величезним успіхом у селян користувалась брошура В. І. Леніна «До сільської бідноти», яка не раз перевидавалася місцевими більшовицькими організаціями.

Більшовики послали роботу в військах. На початок осені 1905 року було утворено ряд партійних військових організацій. Найбільшими з них були петербурзька, московська, фінляндська, ризька. Значно більше почало видаватися листівок і відозв до солдатів і матросів. Восени 1905 року відбулися виступи солдатів у Харкові, Києві, Ташкенті, Варшаві та інших містах. Вибухнули повстання матросів у Кронштадті, Владивостоці, Севастополі.

В цей період бурхливого піднесення революційної хвилі виникли *Ради робітничих депутатів*. Вони народилися в результаті революційної творчості робітничого класу. Появившись спочатку для керівництва економічними і політичними страйками, як органи уповноважених або представників робітників різних підприємств, Ради перетворювалися в органи підготовки повстання, були зародком нової влади. На противагу існуючим органам царської влади Ради видавали свої постанови, розпорядження, накази, явочним порядком запроваджували восьмигодинний робочий день, демократичні свободи.

Ленін прозорливо побачив у Радах орган боротьби за перемогу революції, за соціалізм, *орган диктатури народу*. Він високо оцінив їх значення і теоретично розробив питання про Ради. Так, з'єднання на практиці революційної творчості робітничого класу, яка породила Ради, і теоретичного обґрунтування їх Леніним, партією дало чудову форму політичної організації робітничого класу і трудового селянства, що відіграла всесвітньоісторичну роль у боротьбі за перемогу революції, за соціалізм.

Будучи величезним історичним завоюванням робітничого класу, Ради 1905 року стали прообразом Радянської влади, установлені в 1917 році.

Більшовики скрізь увійшли до Рад, і там, де їм удалося здобути керівний вплив, Ради стали бойовими штабами мобілізації революційних сил, підготовки і проведення збройного повстання, зародками органів нової влади. А меншовики дивилися на Ради як на страйкові комітети або як на органи місцевого самоврядування. Петербурзька Рада, керована меншовиками (Троцький, Хрустальов), не виконала своєї головної ролі — не стала органом збройного повстання і боротьби за повалення самодержавства. Визначну роль у революції відіграли керовані більшовиками Московська Рада і районні Ради в Москві.

На початку листопада 1905 року в Росію з еміграції нелегально повернувся В. І. Ленін. Приїхавши до Петербурга, він відразу ж розгорнув кипучу діяльність. Він керував роботою Центрального Комітету партії, очолив редакцію легальної більшовицької газети «Новая жизнь», виступав на засіданнях виконкому Петербурзької Ради робітничих депутатів, брав участь у партійних засіданнях і зборах.

Всеросійський жовтневий політичний страйк безпосередньо

підвів робітничий клас до найвищої форми боротьби — збройного повстання.

Більшовики, втілюючи в життя рішення III з'їзду партії, поєднували агітаційно-пропагандистську діяльність з практичною роботою по підготовці повстання. Активну діяльність розгорнули бойові дружини більшовиків. Було організовано навчання вуличних боїв і стрільби, створювалися майстерні для виготовлення бомб, склади зброї і т. д. Бойові загони і дружини були створені в Петербурзі, Москві, Сормові, Ярославлі, Іваново-Вознесенську, на Уралі, Україні, в Сибіру, на Кавказі, в Закавказзі, в Прибалтиці.

Першим прапор збройного повстання проти царизму підняв московський пролетаріат. Конференція московських більшовиків, яка відбулася 5 грудня, виражаючи волю робітників, висловила за оголошення страйку і збройного повстання. Московська Рада оголосила з 7 грудня загальний політичний страйк з тим, щоб перевести його в повстання.

У перші ж два дні в Москві страйкувало понад 150 тисяч чоловік. На заводах і фабриках влаштовувалися численні мітинги, на вулицях — демонстрації. Почалися перші сутички з козаками і поліцією. Спішно мобілізуючи сили, власті переходили в наступ. Пролетаріат Москви відповів на погромні дії властей барикадами. 10 грудня страйк переріс у збройне повстання. Зав'язалися запеклі бої. Центрами повстання стали Пресня, Замоскворіччя, Рогозько-Симоновський район і район Казанської залізниці. На вулицях Москви було споруджено коло 1000 барикад. Самовіддана боротьба робітників тривала дев'ять днів.

О. М. Горький, безпосередній очевидець збройних боїв, писав: «...тільки що прийшов з вулиці. Біля Сандуновських бань, біля Миколаївського вокзалу, на Смоленському ринку, в Кудрині — йде бій. Хороший бій!.. На вулицях скрізь роззброюють жандармів, поліцію... Робітники поводяться чудово!».

Надзвичайним героїзмом і завзятістю відзначалась боротьба робітників Пресні, що стала основним вогнищем повстання. Тут були зосереджені кращі бойові дружини робітників Москви.

Московські робітники билися самовіддано. Весь світ напружено стежив за ходом цього повстання, що потрясло основи найбільшої монархії. Царський уряд зрозумів, що крах загрожує всьому самодержавно-кріпосницькому режимові, і кинув великі сили на придушення повстання. Прибуття додаткових військових частин у Москву істотно змінило співвідношення сил, що боролися між собою, на користь контрреволюції.

У повсталих робітників не було ще досвіду збройної боротьби, не було необхідної зброї, недостатньо налагоджений був зв'язок з військами. На початку грудня повстав Ростовський полк, розквартирований в Москві. Московський гарнізон вагався. Але організатори повстання упустили час, не використали вагання військ для залучення їх на бік повсталих робітників. Царському урядові удалося удержати війська московського гарнізону й ізолювати їх від повсталих. В руках уряду залишилася залізниця, що зв'язувала Петербург з Москвою. Петербурзька Рада, очолювана меншовиками, не підняла прапора повстання в столиці, не паралізувала дій уряду. Московське повстання не перетворилося в загальноросійське.

Керівництво повстанням в цілому відставало від стихійно наростаючого руху мас. На початку повстання були заарештовані керівні працівники Московського комітету більшовиків і організатори повстання — В. Л. Шанцер (Марат), М. І. Васильєв-Южин та інші. Загальномосковське повстання перетворилося у повстання окремих районів. У ході

боротьби провадилася тактика оборони, а не наступу, що прирікало повстання на поразку.

Меншовики і есери вносили дезорганізацію в ряди повсталих. Підписавши під тиском робітників звернення про загальний страйк і збройне повстання, вони незабаром оголосили про розпуск своїх дружин. 15 грудня ще до прибуття військ з Петербурга меншовики поставили перед Радою вимогу негайно припинити повстання. Капітулянтська позиція меншовиків і есерів сприяла поразці повстання.

На заклик Московського комітету більшовиків і Московської Ради в інтересах збереження революційних сил було вирішено з 19 грудня припинити збройну боротьбу. Непохитною вірою в майбутню перемогу робітничого класу була прийнята остання відозва штабу пресненських бойових дружин: «Ми почали. Ми жінчаємо... Кров, насильство і смерть невідступно йтимуть за нами. Але це — нічого. Майбутнє за робітничим класом. Покоління за поколінням в усіх країнах на досвіді Пресні будуть вчитися наполегливості... Хай живе боротьба і перемога робітників!»

Слідом за Москвою у грудні 1905 року і в січні 1906 року повстання розгорілися в ряді інших міст. 12 грудня на заклик комітету РСДРП виступив пролетаріат Нижнього Новгороду. 13 грудня почалося повстання в Ростові-на-Дону. Політичний страйк у Новоросійську, що почався 3 грудня, переріс у збройне повстання. Влада в місті перейшла до рук Ради робітничих депутатів, у керівництві якої переважали більшовики. Рада була не тільки органом повстання, але й органом нової, народної влади. Новоросійськ тих днів відомий в історії як «Новоросійська республіка». На збройну боротьбу проти самодержавства піднявся пролетаріат України. Особливо великі збройні виступи відбулися в Донбасі, Катеринославі. Революційна боротьба робітників Уралу досягла найбільшої організованості в Пермі (на Мотовилихинському заводі) і в Уфі.

З великою силою вели збройну боротьбу робітники Сибіру, особливо Красноярська і Чити, де були великі більшовицькі організації. Тут до повсталих робітників приєдналися солдати. В Красноярську була утворена об'єднана Рада робітників і солдатів, яка стала органом революційної влади. Рада оголосила свободу друку, зборів, спілок, установила восьмигодинний робочий день, роззброїла поліцію і жандармів. У Читі на бік робітників перейшов гарнізон. Створена в кінці листопада в Читі Рада солдатських і козачих депутатів була фактичною владою в місті. Виникла так звана «Читинська республіка».

Величезного розмаху набрала збройна боротьба робітників, батраків і селян Польщі і Прибалтики.

Хвиля повстань прокотилася в Закавказзі, де більшовицькі організації вміло поєднували боротьбу робітників і селянський рух. Особливим завзяттям відзначалося повстання селян в Гурії, де цілі волості і повіти опинилися в руках повсталих. Широко розгорнулася збройна боротьба проти царизму в Фінляндії, яка входила тоді до складу Росії.

Всі ці повстання були з нечуваною жорстокістю придушені царським урядом. За царем міцно закріпилася кличка «Микола кривавий».

Очолюване більшовиками грудневе збройне повстання, що розгорнулося за починком московських робітників, було найвищою точкою революції.

Більшовики і меншовики докорінно розійшлися в оцінці повстання. Меншовики осудили героїчну боротьбу російського пролетаріату, який піднявся на збройне повстання. «Не треба було братися за зброю», — заявив Плеханов. Навпаки, говорили більшовики, треба було братися рішучіше, роз'яснювати масам, що не можна забезпечити перемогу над царизмом тільки страйками та іншими мирними засобами, що перемога

революції могла бути завойована тільки збройною боротьбою. Ленін високо оцінював грудневе повстання, глибоко аналізував його позитивні сторони і причини поразки, закликав усіх свідомих робітників вивчати уроки повстання і готуватися до нових боїв.

Грудневе повстання показало небувалий ріст політичної свідомості і організованості робітничого класу. З 9 січня було пройдено величезний шлях. Робітничий клас героїчно боровся із зброєю в руках за повалення самодержавства, за перемогу революції. Ідея повалення царської монархії і ліквідації напівкріпосницького ладу міцно входила в свідомість робітничого класу і мільйонів трудящих Росії.

Грудневі події переконливо підтверджували, що «свобода не дається без величезних жертв, що збройний опір царизму повинен бути зломлений і розтросчений збройною рукою» (*В. І. Ленін, Твори, т. 8, стор. 489*).

4. БУДІВНИЦТВО ПАРТІЇ БІЛЬШОВИКІВ В УМОВАХ РЕВОЛЮЦІЇ. IV З'ЇЗД РСДРП.

Більшовицька партія формувалася і зростала до 1905 року в умовах підпільної, нелегальної роботи. В цьому її відмінність від соціал-демократичних партій більшості інших країн, які розвивалися в легальних умовах. За найменшу спробу організувати робітничий гурток чи видати відозву, листівку люди платилися роками тюрми і каторги. Члени партії чи партійного комітету не могли влаштовувати відкритих зборів. Керівництво місцевого партійного комітету призначалося Центральним або обласним комітетом РСДРП. Революційні газети, брошури і книги друкувалися головним чином за кордоном і таємно переправлялися в Росію.

Умови підпілля вимагали від усіх членів партії суворої конспірації, однак партія не була замкнутою організацією. В усій своїй роботі вона була тісно зв'язана з робітниками та іншими верствами трудящих, керувала багатьма виступами робітничого класу.

Піднесення революції створило нові умови для діяльності партії. Революційною боротьбою мас була завойована свобода зборів, спілок, друку. По всій країні проходили мітинги, збори, наради і з'їзди представників різних громадських організацій. Явочним порядком захоплювалися зали, аудиторії для масових зборів. Літом і восени 1905 року величезні мітинги відбувалися під відкритим небом. Більшовицькі оратори, як і представники інших партій, відкрито зверталися до мас, викладали платформу своєї партії і закликали боротися за неї. Ідеї партії набували великого поширення і знаходили все більшу кількість активних прихильників.

«Навесні 1905 р., — писав В. І. Ленін, — наша партія була союзом підпільних гуртків; восени вона стала партією мільйонів прилетаріату» (*Твори, т. 15, стор. 126*).

Використовуючи відносні свободи, багато більшовицьких організацій налагодили випуск легальних робітничих газет: «Борьба» і «Вперед» — Москві, «Кавказский рабочий листок» — в Закавказзі, «Красноярский рабочий» — в Красноярську, «Забайкальский рабочий» — в Читі та інше. Значно збільшився випуск листівок і прокламацій. В період революції більшовицькими організаціями було видано понад 2000 листівок різних назв, щомісячний тираж яких перевищував 1 мільйон примірників. Широко видавалась марксистська література.

В нових умовах треба було внести зміни в будову партії і в її організаційну роботу. В статті «Про реорганізацію партії» Ленін дав розгорнуту програму такої перебудови. Треба було всебічно використати легальні можливості, створювати відкриті і напіввідкриті партійні органи і сіт

організацій, які примикають до них, але обов'язково в той же час зберегти конспіративний апарат партії. Ленін поставив завдання залучити до лав РСДРП масу нових членів, насамперед з числа робітників. «Нехай увіллється через них свіжий дух молоді революційної Росії»,—писав Ленін. Треба було окрізь, де була можливість, запровадити вибори керівних партійних органів. Замість гуртків, які існували в підпіллі, треба було створювати осередки як основну первинну організацію партії.

Партія перебудувала свою роботу з урахуванням нових умов. На практиці почав здійснюватись принцип демократичного централізму.

В ході революції партія зростала, залучаючи до своїх лав кращих робітників. На кінець 1905 року петербурзька організація налічувала близько 3 тисяч членів, московська — 2500, іваново-вознесенська — близько 900 членів партії, бакинська і харківська організації — по 1000 членів.

В Росії в цей період діяло понад 50 більшовицьких комітетів і груп. Більшовицькі організації переважали в промислових центрах. А меншовики користувалися впливом серед ремісників, інтелігенції, студентства, міського міщанства і серед менш свідомої частини робітників.

У період піднесення революції до РСДРП ввійшло багато нових робітників. Партія ставала масовою. Молоді члени партії тільки поступово узнавали про існування більшовиків і меншовиків, які мали різні погляди і платформи. Вони старалися розібратися в розходженнях між ними. Існування відособлених більшовицьких і меншовицьких організацій на місцях, що виступали під ім'ям РСДРП, викликало у них невдоволення. Класове чуття підказувало їм, що такий стан партії ослабляє робітничий клас, партію і революцію. Але в той час меншовики продовжували вважати себе соціал-демократами, не відмовлялися відкрито від програми РСДРП і проводили роботу по залученню до своїх організацій нових членів. Потрібен був певний час, щоб партійні маси переконалися на власному досвіді у зрадництві меншовиків і зрозуміли, що єдиними виразниками інтересів робітничого класу, соціалізму є більшовики.

Незабаром після III з'їзду РСДРП багато членів партії почали виступати з вимогами об'єднання партії. Цей рух знизу партійних мас, передових робітників за об'єднання партії виражав їх піклування про зміцнення партії і її авторитету в робітничому класі, про згуртування всіх сил для успішної боротьби за перемогу революції. ЦК партії, обраний на III з'їзді РСДРП, виступив на підтримку цих вимог. Ленін, більшовики були твердо переконані в тому, що кінець кінцем в РСДРП переможуть революційні марксистські принципи, а меншовики будуть ізольовані.

Ленін, характеризуючи історію боротьби в рядах РСДРП, вказував:

«Слід сказати, що на зміну формальним розколам з меншовиками, які були весною 1905 року і в січні 1912 року, приходили напівоб'єднання і об'єднання 1906 і 1907, потім 1910 років не тільки в силу перипетій боротьби, але й під тиском низів, які вимагали перевірних іспитів власним досвідом» (*«Ленінський збірник» XXXV, стор. 303*).

Ленін, більшовики вважали, що треба добитися того, щоб уся РСДРП стала на позиції революційного марксизму і керувала робітничим і революційним рухом Росії. Більшовики старалися завоювати на свій бік якомога ширші верстви робітників соціал-демократів. Ленін поставив завдання добитися визнання всією РСДРП платформи III з'їзду партії. Він указував, що перемога більшовиків над меншовиками вимагала в тих умовах застосування тактики лавірування і компромісів, «ро-

зуміється, такого і таких, яке полегшувало, прискорювало, зміцнювало посилювало більшовиків за рахунок меншовиків» (*Твори, т. 31, стор. 53*)

Питання про об'єднання повинен був вирішити черговий з'їзд партії Більшовикам не вдалося скликати з'їзд у призначений час через страйк залізничників і збройне повстання, яке почалося в Москві. Делегати, що з'їхалися у Таммерфорс, організували конференцію більшовиків, яка працювала з 12 до 17 грудня 1905 року.

Конференція висловила за партійне об'єднання, за «негайне і одчасне злиття практичних (центрів) і літературних центральних органів на началах рівності...» (*«КПРС в резолюціях...», ч. 1, стор. 93*). В резолюції «Реорганізація партії» конференція рекомендувала проводити в партії широке виборне начало і принцип демократичного централізму. Відступи від цього принципу були визнані допустимими тільки в силу непереборних практичних перешкод. В «Аграрній резолюції» конференція підтвердила рішення III з'їзду про підтримку селянського руху аж до конфіскації державних, поміщицьких та інших приватновласницьких земель.

В кінці грудня було утворено об'єднаний ЦК РСДРП, якому було доручено скликати IV з'їзд.

Ленін вважав необхідним, щоб більшовики прийшли на з'їзд із своєю платформою в усіх найважливіших питаннях революції, щоб робітники ясно бачили, на яких позиціях стоять більшовики, і могли зробити вибір між більшовиками і меншовиками. У другій половині лютого 1906 року Ленін розробив платформу більшовиків — проект основних резолюцій з'їзду. Резолюції більшовиків кликали до підготовки нового революційного натиску на самодержавство. Головною формою боротьби визнавалась збройна боротьба широких народних мас. Меншовики висунули до з'їзду свою тактичну платформу, в якій по суті відмовлялися від революційної боротьби. В результаті обговорення обох платформ більшість партійних організації висловились за більшовицьку платформу.

IV (об'єднаний) з'їзд РСДРП працював у Стокгольмі з 10 по 25 квітня 1906 року. На з'їзді було 112 делегатів з ухвальним голосом від 57 місцевих організацій і 22 делегати з дорадчим. На з'їзді були представлені національні організації: від Соціал-демократії Королівства Польського і Литви — 3 чоловіка, від Бунду — 3, Латиської соціал-демократичної робітничої партії — 3, по одному представнику від Української соціал-демократичної робітничої партії і Фінляндської робітничої партії.

Серед делегатів-більшовиків були В. І. Ленін, Ф. А. Сергеев (Артем), В. В. Воровський, К. Є. Ворошилов, М. І. Калінін, Н. К. Крупська, А. В. Луначарський, І. І. Скворцов-Степанов, Й. В. Сталін, М. В. Фрунзе, С. Г. Шаумян, О. М. Ярославський. Більшовиків на з'їзді підтримував делегат від соціал-демократії Польщі і Литви Ф. Е. Дзержинський.

Серед делегатів з ухвальним голосом було 46 більшовиків і 62 меншовики. Кількісна перевага меншовиків пояснювалась тим, що багато більшовицьких партійних організацій, які очолювали збройне повстання, не змогли прислати своїх делегатів. Центр, Урал, Сибір, Північ — оплоти більшовиків — були представлені невеликою кількістю делегатів. А меншовики, які мали найчисленніші організації в непромислових районах країни, дістали можливість послати більше своїх делегатів. Такий склад з'їзду визначив меншовицький характер більшості його рішень.

З'їзд обговорив аграрне питання, поточний момент і класові завдання пролетаріату, питання про ставлення до Державної думи та інші.

Доповідачем від більшовиків в аграрному питанні виступив В. І. Ленін, який захищав вимогу конфіскації всієї поміщицької землі і націоналізації землі, тобто скасування приватної власності на землю і пере-

дачі всіх земель у власність держави. Аграрна програма більшовиків кликала селян на боротьбу проти поміщиків і царя. Націоналізацію землі, як і розв'язання аграрно-селянського питання в цілому, можна було здійснити тільки при умові повалення царського самодержавства, захоплення влади народом і встановлення революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства. Націоналізація землі повинна була не тільки знищити залишки кріпосництва, але й посилити класову боротьбу всередині самого селянства, сприяючи згуртуванню бідноти навколо пролетаріату, прискорюючи переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну.

Частина більшовицьких делегатів з'їзду (Й. В. Сталін, С. Суворов та інші) захищала вимоги поділу поміщицьких земель і передачу їх у приватну власність селян. Помилка «подільників» полягала в тому, що вони виходили з положення про тривалу перерву між буржуазно-демократичною і соціалістичною революціями і не враховували завдань переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну.

Меншовики відстоювали програму муніципалізації землі, яка означала перехід поміщицької землі в розпорядження місцевих органів самоврядування (муніципалітетів), у яких селяни повинні були орендувати землю. Політична шкідливість програми муніципалізації полягала в тому, що замість заклику до революційних дій вона сіяла шкідливі ілюзії щодо можливості розв'язання аграрного питання мирним шляхом, при збереженні реакційної центральної влади. Замість ідеї союзу робітничого класу і селянства меншовики по суті проповідували політику угоди селян з поміщиками. Ленін критикував програму меншовиків і вимоги «подільників». Разом з тим він відзначав, що вимоги «подільників» є помилковими, але не шкідливими, а меншовицьку програму вважав і помилковою і шкідливою. Більшістю голосів з'їзд прийняв меншовицьку аграрну програму. Проте більшовикам удалося добитися включення в резолюцію лозунга конфіскації поміщицької землі замість пропонованої меншовиками опортуністичної формули «відчуження».

Доповідь «Про сучасний момент і класові завдання пролетаріату» зробив В. І. Ленін. Більшовики виступали за викриття партій ліберальної буржуазії і за союз з демократичними силами у боротьбі проти царського самодержавства і політичних партій, які його підтримували. А меншовики віддавали керівництво революцією буржуазії.

В питанні про думу більшовики висували завдання боротися з конституційними ілюзіями, що їх поширювала ліберальна буржуазія серед народу, руйнувати віру в обіцянки і закони царського уряду, викривати двоєдушність, хиткість кадетської більшості думи. А меншовики, розглядаючи думу як «загальнонаціональний політичний центр», здатний об'єднувати, «координувати» боротьбу з старим режимом, вели лінію на згортання революції, намагаючись звернути її на парламентський, думський шлях. В цьому особливо виразно проявилась роль меншовиків як провідників буржуазного впливу на робітничий клас.

В організаційному питанні IV з'їзд прийняв ленінське формулювання першого параграфа статуту, відкинувши, таким чином, опортуністичне формулювання Мартова.

Вперше було включено до статуту більшовицьке формулювання про демократичний централізм. З того часу воно входить у статут партії.

З'їзд прийняв рішення про об'єднання з польською і латиською соціал-демократією, що увійшли до складу РСДРП як територіальні організації, що ведуть роботу серед пролетаріату всіх національностей даного району. З'їзд прийняв також проект умов об'єднання Бунду з

РСДРП, але в спеціальній резолюції рішуче висловився проти організації пролетаріату за національностями. Українська соціал-демократична партія не була прийнята до складу РСДРП як організація, що представляла дрібнобуржуазну інтелігенцію. Робітничий клас України об'єднувався і боровся у загальноросійських організаціях робітничої партії.

До Центрального Комітету, обраного на IV з'їзді, увійшли 3 більшовики і 7 меншовиків. Редакція центрального органу — газети «Соціал-демократ» була створена тільки з меншовиків.

Гостра боротьба на з'їзді більшовиків з меншовиками в усіх принципових питаннях революції мала важливе значення для виховання пролетаріату, для викриття меншовиків, для боротьби за виховання марксистської партії, партії нового типу. Життя вимагало відповіді на вирішальні питання революції. В ході революції незгоди між більшовиками і меншовиками поглиблювались. Меншовики скочувалися з шабля на шабель, все виразніше проявляючи свою роль агентури буржуазії в робітничому русі.

Відразу ж після з'їзду Ленін написав від імені делегатів-більшовиків звернення до партії, в якому дав принципову критику меншовицьких рішень, прийнятих, незважаючи на протести більшовиків IV з'їздом. Він піддав рішучій критиці програму муніципалізації землі і закликів усіх соціал-демократів добитися на черговому з'їзді рішення про скасування цієї програми. Більшовики розгорнули в рядах РСДРП боротьбу за те, щоб наступний з'їзд партії прийняв правильні, революційні марксистські рішення і тим самим скасував не правильні, меншовицькі резолюції IV з'їзду.

Тому що центральний орган партії опинився в руках меншовиків, більшовики 21 серпня 1906 року випустили перший номер нелегальної газети «Пролетарій» за редакцією В. І. Леніна, яка стала фактично центральним органом більшовиків. Більшовики організували випуск легальних газет («Волна», «Вперед», «Эхо»).

На IV з'їзді відбулося тільки формальне об'єднання більшовиків і меншовиків у рамках РСДРП. На ділі ті і другі мали свої погляди, свою платформу в найважливіших питаннях революції. Більшовики дали вели глибоко принципову боротьбу проти меншовиків, проти опортунізму в робітничому русі. Більшовики зберегли свою організаційну самостійність і керівний центр. Меншовики, в свою чергу, мали свої самостійні організації. Ленін пізніше писав:

«З меншовиками ми в 1903—1912 роках бували по кілька років формально в єдиній с.-д. партії, ніколи не припиняючи ідейної і політичної боротьби з ними, як з провідниками буржуазного впливу на пролетаріат і опортуністами» (Твори, т. I стор. 50).

Більшовики керувалися положенням Леніна про те, що не можна змішувати політику об'єднання із сплутуванням більшовиків з меншовиками, із сплутуванням їх ідейних і політичних позицій. Ленін, більшовики, враховуючи величезну шкоду, якої завдавала лінія меншовиків, що ставала все більш опортуністичною (підтримка кадетських дум, капітуляція перед ліберальною буржуазією, курс на згортання революційної боротьби), посилили боротьбу проти цієї лінії.

5. ТАКТИКА БІЛЬШОВИКІВ ЩОДО I І II ДЕРЖАВНИХ ДУМ. У З'ІЗД РСДРП. ПРИЧИНИ ПОРАЗКИ РЕВОЛЮЦІЇ.

Після поразки грудневого збройного повстання революція поступово пішла на спад. Але глибокі були причини, що породили революцію, і сильні революційні настрої мас як у місті, так і на селі. Революційна боротьба тривала аж до середини 1907 року. Робітничий клас і народні маси Росії, які піднялися на революцію, відступали з боями.

Царизм посилював натиск. У країні діяли каральні експедиції, військово-польові суди, лютували чорносотенні банди погромників. Царські кати громили Ради робітничих депутатів, профспілки та інші масові організації робітників, селян і солдатів. Особливо жорстоких переслідувань зазнали кращі представники робітничого класу — більшовики. Тисячі з них були розстріляні, засуджені до смертної кари, повішені без суду і слідства.

У боротьбі проти революції царський уряд діяв не тільки методом репресій, а й за допомогою реформ. 11 грудня 1905 року в розпалі збройного повстання в Москві було видано закон про вибори до Державної думи. Царизм намагався посягти серед мас ілюзії відносно того, що можна добитися здійснення своїх вимог мирним шляхом, через «російський парламент». Уряд прагнув насамперед одурити селян, які ще вірили в можливість одержати через думу поміщицьку землю, відірвати їх від робітничого класу і тим самим завдати остаточного удару революції.

За новим виборчим законом, більше половини населення країни позбавлялося виборчих прав. Вибори в думу не були ні загальними, ні рівними, ні прямими, ні таємними. В майбутній думі забезпечувалась величезна перевага представникам від поміщиків і капіталістів. Населення поділялося на окремі розряди за майново-класовою ознакою — так звані курії (землевласницьку, міську, селянську і робітничу). По кожній курії обиралися виборщики, але нерівною кількістю голосів. У поміщиків один виборщик припадав на 2 тисячі виборців, у селян — на 30 тисяч, а у робітників — на 90 тисяч.

Наполеглива боротьба робітничого класу і селянства у 1906 році породжувала надії на нове революційне піднесення. В цих умовах більшовики не могли відмовитися від настанови на дальше поглиблення і розширення революції. Через це вони, відповідно до рішення Таммерфорської конференції, закликали маси до бойкоту думи і широко використовували виборчі збори для агітації за збройне повстання. А меншовики проголосили тактику напівбойкоту, часткової участі у виборах (обрання уповноважених і виборщиків і потім відмова від виборів членів думи). Така половинчата і безпринципна настанова меншовиків розколювала робітників, сприяла поширенню шкідливих конституційних ілюзій.

У січні — лютому 1906 року в РСДРП відбулася широка дискусія в питаннях думської тактики на основі більшовицької і меншовицької платформ. Більшість місцевих партійних організацій висловились за тактику активного бойкоту. Найбільш свідомі і революційні робітники і частина демократичної інтелігенції бойкотували вибори. Проте зірвати вибори в думу не вдалося. Основна причина невдачі бойкоту полягала у відсутності масового революційного піднесення, здатного зірвати скликання думи. Невдачі бойкоту сприяли також дезорганізаторські настанови меншовиків і наявність сильних конституційних ілюзій у селянства, яке у значній своїй частині піддалося на загра-

вання кадетів. Пізніше, аналізуючи досвід революції, Ленін визнає за помилку бойкот I думи в 1906 році, бо життя показало, що на це час найвища точка піднесення революції була вже пройдена.

Більшість у I Державній думі дістала кадетська партія.

Більшовики поставили перед собою завдання — викривати діяльність думи, цього фігового листка самодержавства. Одне з найважливіших політичних завдань партії в цей період Ленін вбачав у боротьбі з конституційними ілюзіями селян. Для зміцнення союзу робітничого класу і селян більшовики підтримували трудовиків — селянських депутатів I думи, які відображали тоді прагнення селянських мас у боротьбі за землю.

Меншовики, виходячи з опортуністичної оцінки рушійних сил перспектив революції, розглядали думу як «центр згуртування» революційних сил. Меншовицький ЦК, обраний IV з'їздом, закликів підтримати думу в її намірі утворити кадетське міністерство. Така позиція могла тільки зміцнити конституційні ілюзії, породжувати облудні надії на можливість мирного переходу влади до народу.

ЦК не виражав волі партії в думських питаннях. Більшість місцевих партійних організацій, виходячи з ленінської оцінки думи, критику меншовицьких позицій з боку більшовиків, осудила опортуністичну лінію ЦК.

Скликання I думи не припинило революційного руху. Пролетаріат вів тяжкі ар'єргардні бої з наступаючою політичною реакцією, вступивши в революційний рух найглибші резерви. Враховуючи досвід грудневого повстання, партія посилила роботу серед селян і особливо серед солдатів. У кінці 1905 — на початку 1906 року ряд військових партійних організацій почав видавати спеціальні газети для солдатів і матросів: «Казарма» (Петербург), що була фактично центральним органом військової організації більшовиків, «Солдатская жизнь» (Москва), «Солдат» (Севастополь), «Голос солдата» (Рига), «Жизнь казармы» (Воронеж) та інші.

Літом 1906 року з новою силою вибухнув селянський рух. Селянські заворушення охопили 215 повітів — половину всіх повітів Європейської Росії. Тривали далі революційні виступи у військах. Найбільші збройні виступи солдатів і матросів у 1906 році відбулися в Балтійському флоті: у Свеаборгу, Кронштадті, Ревелі.

Для остаточного придушення революції царський уряд вжив нових заходів. 8 липня 1906 року I Державна дума, з трибуни якої царський уряд часто піддавали критиці, головним чином в аграрному питанні, була розпущена. Після розпуску думи наступ контрреволюції посилювався.

В умовах спаду революції більшовики змінили свою тактику. Вони вирішили взяти участь у II Державній думі, щоб використати як трибуну для революційної агітації, для викриття самодержавства і контрреволюційної буржуазії.

Більшовики розгорнули виборчу кампанію, використовуючи її для організації і політичної освіти пролетаріату. Вони висунули ідею «лівого блоку» з трудовиками. Більшовики підкреслювали революційно-демократичний характер аграрних вимог трудовиків, які, за словами Леніна, незважаючи на свою дрібнобуржуазну обмеженість, виражають «щось реальне і прогресивне в даний історичний момент» (*Твори, т. 1, стор. 206*).

Головною метою думської тактики більшовиків було звільнення селянства з-під впливу ліберальної буржуазії, створення в думі революційного блоку представників робітничого класу і селянства.

Меншовики були прихильниками блоку з кадегатами і в період виборчої кампанії і в самій думі, допомагаючи буржуазії сіяти в народі блудні надії на можливість завоювання свободи без збройного повстання.

Опортуністична позиція меншовицького ЦК в основних питаннях тактики викликала обурення величезної більшості місцевих партійних організацій, які вимагали якнайшвидшого скликання екстреного партійного з'їзду. У вересні 1906 року Петербурзький комітет, Обласне бюро соціал-демократичних організацій Центральної Росії, Головне правління Соціал-демократії Королівства Польського і Литви, ЦК Соціал-демократії Латиського краю прийняли звернення про скликання партійного з'їзду. Це звернення було підтримане багатьма партійними організаціями.

З 30 квітня по 19 травня 1907 року в Лондоні відбувався V з'їзд РСДРП. На з'їзді було 336 делегатів, які представляли 147 тисяч членів партії (46 тисяч більшовиків, 38 тисяч меншовиків, 25 тисяч бундівців, 25 тисяч польських соціал-демократів, 13 тисяч латиських соціал-демократів). Серед делегатів було 105 більшовиків, 97 меншовиків, 44 члени Соціал-демократії Королівства Польського і Литви і 29 члени Соціал-демократії Латиського краю, решта делегатів представляла Бунд та інші організації партії.

Рішуча боротьба більшовиків на чолі з Леніним проти опортуністичних течій і проти примиренства до них, повсякденна роз'яснювальна робота серед членів партії привели до того, що більшовики дістали на з'їзді більшість серед делегатів найбільших промислових центрів (Петербург, Москва, Урал, Іваново-Вознесенськ та інші). Меншовики прийшли на з'їзд головним чином від селянських та ремісничих районів.

На з'їзді була згуртована група делегатів-більшовиків: В. І. Ленін, А. С. Бубнов, К. Є. Ворошилов, Й. Ф. Дубровінський, М. М. Лядов, Й. В. Сталін, М. Г. Цхакая, С. Г. Шаумян, О. М. Ярославський та інші.

В роботі V з'їзду РСДРП брав участь великий пролетарський письменник О. М. Горький. Горький був тісно зв'язаний з робітничим рухом, з партією більшовиків. Справжній друг народу, він всім серцем співчував революції і дуже багато допомагав більшовикам. В. І. Ленін високо цінував Горького і підтримував з ним тісний зв'язок на протязі багатьох років. О. М. Горький не раз відкрито виступав проти меншовиків, засуджував їх опортуністичну лінію, бичував кадетів, лібералів, вів самовіддану боротьбу проти царизму.

На з'їзді більшовиків підтримували соціал-демократичні партії Польщі і Латвії. Однак представники цих партій іноді вагалися, віддавали свої голоси меншовикам.

З'їзд прийняв в основних питаннях більшовицькі рішення, які визначили політику партії на тривалий час.

Головним на з'їзді було питання про ставлення до буржуазних партій. З доповіддю виступив В. І. Ленін.

Партії виражали інтереси певних класів Росії. Різне ставлення більшовиків і меншовиків до непролетарських партій визначало разом з тим їх позиції в корінних питаннях революції. Ленін вважав необхідною боротьбу з чорносотенними партіями («Союзом руського народу», «Радою об'єднаного дворянства» та іншими), з партіями великих поміщиків і буржуазії («Союзом 17 жовтня», торгово-промисловою партією та іншими). Щодо партії ліберальної буржуазії — партії кадетів — Ленін пропонував у ході боротьби з нею особливо

викривати її облудний демократизм, щоб не дати кадетам можливо повести за собою селянство і міську дрібну буржуазію. А меншови пропонували укласти блок з кадетами в Державній думі. Ленін викр на з'їзді цю капітулянтську тактику меншовиків.

Інакше Ленін оцінював трудовиків, як називали тоді предст: ників думської трудової групи, до складу якої входили депутати і селян: безпартійні, есери, народні соціалісти. Вони хиталися між п коренням гегемонії лібералів і рішучою боротьбою проти поміщиць го землеволодіння і кріпосницької держави. Ленін пропонував викр вати реакційну сторону трудової групи і разом з тим вважав доці ним за певних умов укладати угоди з трудовиками, як представника дрібнобуржуазної демократії, у спільній боротьбі робітничого класу і селянства проти поміщиків і самодержавства.

У питанні про ставлення до буржуазних партій з'їзд прийняв більшовицьку резолюцію.

Цілковитого провалу зазнали меншовики у зв'язку з їх ідеєю т званого «робітничого з'їзду». Цю ідею висунув меншовик Аксельрод і підтримав ряд інших видатних меншовиків. Вони пропонували зібрати з'їзд представників різних робітничих організацій і на цьому з'їзді заснувати «широкую робітничу партію», до якої ввійшли б соціал-демократи, есери і анархісти. На ділі це означало б ліквідацію РСДРП. За пропозицією більшовиків ідея «робітничого з'їзду» була засуджена як безумовно шкідлива для робітничого руху. Проти «робітничого з'їзду» разом з більшовиками йшли польські соціал-демократи (на чолі з Розою Люксембург) і латиші.

Більшовики здобули велику перемогу над опортуністами в питанні про лінію представників робітничого класу в Державній думі. З'їзд вирішив, що загальний характер думської діяльності соціал-демократів повинен бути підпорядкований позадумській боротьбі, що дум треба використати насамперед як трибуну для викриття царського самодержавства, а також угодовської політики буржуазії, для прогосшення і пропаганди революційної програми партії.

Це була нова, революційно-марксистська лінія поведінки представників пролетаріату в парламентських установах. Вона показувала приклад всьому міжнародному робітничому рухові. Вона набувала особливо великого значення у зв'язку з тим, що західноєвропейські соціал-демократи все більше сповзали на шлях опортунізму, відмовилися від революційної боротьби, сіяли в робітничому класі ілюзії про можливість завоювання влади парламентським шляхом.

З'їзд прийняв також більшовицьку резолюцію про відносини між партією і профспілками. Внаслідок революції в Росії бурхливо зростає профспілковий рух. На початок 1907 року налічувалось близько 6 профспілок. Від того, за ким підуть профспілки, багато в чому залежить хід революційної боротьби. Меншовики обстоювали «нейтральність» профспілок. Більшовики вважали необхідним виховувати робітничий дух розуміння класової боротьби і соціалістичних завдань пролетаріату. V з'їзд визначив, що всі члени РСДРП повинні сприяти «визнанню професійними спілками ідейного керівництва с.-д. партії...» («КП в резолюціях...», ч. I, стор. 152).

V з'їзд обрав ЦК, в якому прихильники ленінської лінії дістали більшість. Проте до складу ЦК увійшли також меншовики і представники національних соціал-демократичних організацій, які хиталися між більшовиками і меншовиками. Враховуючи ненадійність керівництва з боку ЦК, утвореного з представників різних течій, більшовики

шовики під час з'їзду провели нараду, на якій створили свій більшовицький центр.

Перемога на з'їзді не запаморочила голову більшовикам. Ленін підкреслював, що не можна чванитися успіхами в боротьбі проти опортуністів, що буде ще багато боїв і випробувань.

Перша російська революція тривала коло двох з половиною років. Відступ революції фактично почався після поразки грудневого збройного повстання. Революція відступала поволі, з боями. До середини 1907 року стало очевидним, що у робітників і селян не вистачило сил для перемоги над царизмом. Реакція перейшла в рішучий наступ.

3 червня 1907 року царський уряд розігнав II Державну думу. Соціал-демократична фракція думи була заарештована. Одночасно було видано новий виборчий закон, який забезпечував у III Державній думі неподільне панування кріпосників-поміщиків і представників великої буржуазії.

Робітничі організації були розгромлені. Всім своїм тягарем реакція обрушилась на більшовицьку партію. З особливою старанністю поліцейські власті намагалися знайти Леніна, щоб розправитися з ним. Попереджений заздалегідь вірними друзями, Ленін по кризі Фінської затоки, з небезпекою для життя, переходить за кордон. Тут в період другої еміграції він перебував аж до квітня 1917 року.

Перша народна революція в Росії закінчилася поразкою.

Одна з причин поразки революції полягала в тому, що робітничому класові Росії ще не вдалося створити міцного союзу з селянством у боротьбі проти царизму; селянство діяло розрізнено, недосить організовано і рішуче. Найбільші революційні виступи селян відбулися тоді, коли царизмові вдалося вже придушити основні вогнища революції в промислових центрах країни. Більшість селян, тоді політично дуже відсталих, ще вірила цареві. Перебуваючи під впливом есерів і кадетів, вони покладали надії на царську Державну думу. Не було дружнього революційного натиску на царизм і з боку трудящих мас пригноблених народів, сили яких підривали буржуазні і дрібнобуржуазні націоналістичні партії.

Все це негативно позначилося і на поведінці армії, яка складалася в основному з селян, одягнених у солдатські шинелі. Хоч окремі частини активно виступали проти самодержавства, більшість солдатів залишалася вірною царському урядові і виконувала його накази.

Робітничий клас виступив як провідна сила революції. Але і робітники діяли недосить дружно: окремі загони робітників піднялися на боротьбу тоді, коли авангард пролетаріату був уже значно ослаблений. Внаслідок відсутності єдиного загальноросійського центра по керівництву повстанням збройна боротьба набула характеру розрізнених місцевих повстань.

РСДРП в результаті розкольніцької, дезорганізаторської діяльності меншовиків не була єдиною. Більшовики боролися за всебічне розгортання революції, за повалення царизму шляхом збройного повстання, за зміцнення союзу робітничого класу і селянства, за ізоляцію кадетської буржуазії, за створення тимчасового революційного уряду з робітників і селян. Меншовики вперто боролися проти революційної лінії більшовиків і діяли як агентура буржуазії в робітничому русі. Відсутність єдності всередині РСДРП розколювала ряди робітничого класу і тим самим ослабляла його натиск. В силу цих причин пролетаріат не зміг повністю і до кінця виконати свою роль гегемона революції і привести її до перемоги.

Контрреволюційну роль відіграла російська ліберальна буржуазія, яка пішла на угоду з царизмом.

Поразці революції в Росії сприяла фінансова допомога царському уряду з боку іноземних імперіалістів, які боялися втратити свої капітали, вкладені в промисловість Росії, а також поширення революції в інші країни.

Зміцненню становища царизму допомогло укладення миру з Японією в серпні 1905 року.

Незважаючи на те, що перша російська революція зазнала поразки, *в самодержавному ладі була пробита перша бреш*. Пролетаріат своєю героїчною боротьбою добився для себе і всього народу ряду політичних і економічних завоювань. Вперше в Росії було завойовано, хоч і на короткий час, свободу слова, спілок, зборів, створено легальну робітничу пресу, освітні і культурні товариства, професійні організації.

Революція вирвала у царизму першу представницьку установу — Державну думу. Хоч Державна дума, підтасована і обмежена у своїх правах, була безсилим додатком царизму, більшовики використали думу як трибуну для революційної агітації і викриття царизму та політичних партій буржуазії.

Пролетаріат добився ряду поліпшень в умовах своєї праці. У багатьох галузях промисловості була трохи підвишена заробітна плата робітників. Селянство в результаті революції добилося скасування викупних платежів, зниження орендних і продажних цін на землю.

Але головна мета революції — повалення царизму — не була досягнута. Революція переконливо показала народним масам, що неможливо підірвати царську владу, що її треба знищити.

6. МІЖНАРОДНЕ ЗНАЧЕННЯ РЕВОЛЮЦІЇ.

Російська революція 1905—1907 років відкрила собою нову епоху — епоху надзвичайно глибоких політичних потрясінь і революційних битв. Завданий нею перший удар по царизму, інтереси якого перепліталися з інтересами західного імперіалізму, ослабляв імперіалістичну систему в цілому.

Революція поклала початок новому етапу в міжнародному робітничому русі і справила могутній вплив на розвиток національно-визвольної боротьби народів колоній та напівколоній.

Революція справила величезне враження і викликала гаряче співчуття у пролетаріату Німеччини, Франції, Італії, Австро-Угорщини, Румунії, Болгарії та інших країн. «Трудящі Парижа, міста революції, — говорилося в маніфесті, адресованому пролетарям Росії, — всім серцем з вами і звертаються до вас з словами: розраховуйте на нас! Наша допомога вам забезпечена! Геть царизм! Геть експлуататори! Хай живе соціальна революція!»

З великим запалом зустріли революцію в Росії представники французької соціалістичної думки — Ж. Гед, П. Лафарг, Ж. Жорес, видатні діячі німецької соціал-демократії — А. Бебель, Р. Люксембург, К. Лібкнехт, Ф. Мерінг, К. Цеткін та інші. «Свобода, яку дістане Росія, буде одночасно свободою для Пруссії, для Саксонії, для Німеччини», — говорив К. Лібкнехт, закликаючи німецьких робітників «стати під прапор російської революції».

Палкий відгук знайшли революційні події у трудящих слов'янських земель Австро-Угорщини, особливо Чехії, Моравії, Галичини, почалося піднесення національно-визвольної боротьби сербів, чорногорців, словенців, хорватів, македонців. На вулицях Праги в листопаді

1905 року відбувалися барикадні бої. Під впливом широкого страйкового руху австрійський уряд був змушений ввести загальне виборче право.

Трудящі Румунії гаряче вітали революційних моряків броненосця «Потемкин» і в їх особі народ Росії, який піднявся на революцію. В 1907 році у Молдові і Валахії почався могутній селянський рух.

Всупереч волі правих соціал-демократичних і профспілкових лідерів робітники Німеччини, Італії, Болгарії, Австро-Угорщини та інших країн все частіше почали вдаватися до політичних страйків.

Надзвичайно велике значення мала російська революція для національно-визвольного руху в країнах Сходу. В ряді найбільших країн Сходу — Ірані, Туреччині, Китаї — у 1905—1912 роках відбулися буржуазні революції. Почалося піднесення національно-визвольного руху в Індії, Афганістані, Індонезії та в інших країнах. Ленін відзначав, що могутнє повстання 1905 року залишило глибокі сліди і що його впливу, який виявляється в поступальному русі сотень мільйонів людей, не можна викоренити.

У 1912 році було повалено монархічний режим у Китаї. Характеризуючи китайську революцію, Ленін пророчо говорив про великий народ, «який уміє не тільки оплакувати своє вікове рабство, не тільки мріяти про свободу і рівність, але й боротися з віковими гнобителями Китаю» (*Твори, т. 18, стор. 136*).

Демократичні революції, що почалися після 1905 року в країнах Сходу, розхитували колоніальну систему імперіалізму.

Боротьба більшовиків за революційне розв'язання корінних питань російської революції — таких, як питання про керівну роль партії робітничого класу, про союз робітничого класу і селянства, про гегемонію пролетаріату, про революційно-демократичну диктатуру пролетаріату і селянства, про переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, про керівництво національно-визвольним рухом, про форми і засоби революційної боротьби, — завдала серйозного удару опортуністам II Інтернаціоналу. Більшовики спростували погляди, які панували в партіях II Інтернаціоналу, про неминучість гегемонії буржуазії в буржуазних революціях, про реакційність селянства, про тривалу перерву між буржуазною і соціалістичною революціями.

Боротьба більшовиків проти опортунізму сприяла дальшому розмежуванню між революційною і реформістською течіями в соціал-демократичних партіях Європи, формуванню лівих течій (німецьких лівих соціал-демократів, болгарських «тесчаків», лівих у Британській соціалістичній партії та інших). Більшовики показували зразок боротьби проти опортунізму і приклад завоювання міцних позицій в масах.

Ленін, більшовики викривали і центристів у II Інтернаціоналі. На центристських позиціях стояли офіційні керівники II Інтернаціоналу. Вони проводили політику примирення і поступок щодо опортуністів. Ленін наполегливо штовхав лівих у німецькій соціал-демократії на розрив не тільки з реформістами, а й з центристами.

КОРОТКІ ВИСНОВКИ

Перша російська революція була видатною подією, що справила надзвичайно великий вплив на весь дальший розвиток країни і міжнародного революційного руху. Революція підняла до свідомої революційної творчості найлирші народні маси Росії і збагатила їх великим політичним досвідом.

«Кожний місяць цього періоду дорівнював, — указував В. І. Ленін, — в розумінні навчання основам політичної науки — і

мас і вождів, і класів і партій — рокові «мирного», «конституційного» розв'язку» (*Твори, т. 31, стор. 10*).

Революція переконливо показала, що тільки революційною боротьбою мас, спільною боротьбою пригноблених народів Росії мож повалити царське самодержавство, а потім і ярмо капіталізму.

Революція показала всі класи і партії в дії, розкрила їх прагнення їх роль і значення в країні. Народні маси могли бачити, за що борються ті чи інші партії, хто і які класові інтереси захищає.

Революція наочно підтвердила, що єдність робітничого класу найважливішою умовою перемоги революції.

Трудове селянство, незважаючи на всі його хитання, виступив як союзник робітничого класу. Правда, цей союз перебував у процесі формування, був ще стихійним, не оформленим, часто не усвідомленим. Сили робітників і селян були ще роздроблені, недосить організовані.

Пролетаріат вперше в історії виступив як вождь, гегемон буржуазно-демократичної революції, вирвавши у ліберальної буржуазії керівництво народними масами. Тим самим була підтверджена здатність пролетаріату стати керівником революції, навіть коли через недостатній розвиток капіталізму він своєю кількістю становить меншість населення країни. Революція разом з тим довела здатність демократичних мас селянства допомогти пролетаріату в завоюванні перемоги. Революція виразно показала контрреволюційність буржуазії.

Перша російська революція була наочним свідченням того, що центр світового революційного руху перемістився в Росію, а героїчний російський пролетаріат став авангардом революційного пролетаріату всього світу.

Перша російська революція висунула нові засоби і форми боротьби, яких не знали минулі революції. Вперше застосовувався масовий політичний страйк, який переростав у збройне повстання. Стратегією в ході революції Ради робітничих депутатів були не тільки організовані повстання, а й зародковою формою революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства. Вони стали прообразом Радянської влади, що утвердилася в нашій країні внаслідок перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції.

✓ На протязі всієї революції разом з російськими робітниками і селянами героїчно боролися проти царизму і поміщиків робітники і селяни України, Білорусії, Польщі, Прибалтики, Закавказзя, Середньої Азії та інших країн царської Росії. Досвід революції підтвердив необхідність і можливість бойового союзу трудящих всіх національностей Росії під керівництвом пролетаріату в їх спільній боротьбі за національне і соціальне визволення.

У цей період Ленін розробив найважливіші питання революції і виробив лінію партії робітничого класу в боротьбі за перемогу революції.

Роки революції стали випробуванням двох політичних ліній: більшовицької і меншовицької. Хід революційної боротьби підтвердив правильність стратегічного плану і тактики більшовиків.

Надзвичайно важливою віхою в житті партії був у цей період III з'їзд, який дав марксистсько-ленінське визначення характеру і сили шийних сил революції. З'їзд озброїв партію революційно-марксистським стратегічним планом і тактичною лінією, які докорінно відрізняли від опортуністичних настанов меншовиків. З'їзд прийняв ленінське формулювання першого параграфу статуту, що мало велике значення для зміцнення партії.

На IV (об'єднавчому) з'їзді більшовики в інтересах революції, в інтересах єдності робітничого класу роблять спробу партійного об'єднання на платформі революційного марксизму. Однак принципіальні незгоди з меншовиками виявились надто глибокими. Результатом з'їзду було здійснення тільки формальної єдності з меншовиками в рамках РСДРП.

На V з'їзді РСДРП були прийняті більшовицькі резолюції в таких надзвичайно важливих питаннях, як ставлення до буржуазних партій, про профспілки, про так званій «робітничий з'їзд», та інших. У прийнятих з'їздом рішеннях, у співвідношенні сил на з'їзді знайшли своє відображення успіхи, досягнуті більшовиками в ході революції, їх успіхи у завоюванні мас.

За роки революції партія більшовиків пройшла велику політичну школу, набула величезний досвід організаторської роботи в масах. Якщо до 1905 року більшовиків знало тільки порівняно невелике коло людей, то в результаті революції більшовиків узнали широкі маси. Більшовики самовіддано билися за інтереси народу, були на найбільш бойових і небезпечних ділянках боротьби. Партія перетворилася в масову партію. Все це залишило глибокий слід у свідомості народних мас і проявилось пізніше у Жовтневій соціалістичній революції.

«Без такої «генеральної репетиції», як у 1905 році, революція в 1917 як буржуазна, лютнева, так і пролетарська, Жовтнева, були б неможливі» (*В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 274*).

П. Т. ТРОНЬКО

З ІСТОРІЇ БОРОТЬБИ КОМСОМОЛУ УКРАЇНИ ПРО ГІТЛЕРІВСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Протягом всієї своєї історії Комуністична партія спрямовувала діяльність свого бойового помічника і резерва — Ленінської Комуністичної Спілки Молоді. Заповіти великого Леніна, рішення партії з різних питань життя, роботи, навчання, виховання завжди були і залишатимуться дороговказом для всієї діяльності комсомолу.

Величезна ідейно-виховна робота, яку проводила Комуністична партія серед комсомольців і молоді у довоєнний період, знаменувалась великими успіхами: за роки Радянської влади в нашій країні виросло покоління молодих радянських людей з новою мораллю. Це покоління виросло разом з тими перетвореннями, які докорінно змінили обличчя нашої країни. В роки мирної праці молодь була в перших лавах будівництва соціалізму. А коли гітлерівські орди вдерлися на територію Радянської Вітчизни, юнаки і дівчата нашої країни разом з усіма трудящими самовіддано стали на захист рідної Батьківщини. У жорстоких боях з ворогом на фронтах Великої Вітчизняної війни, у партизанських загонах і в підпіллі, на підприємствах в тилу країни молодь продемонструвала свою відданість Комуністичній партії, палку любов до своєї матері-Вітчизни.

З початком війни для найшвидшої мобілізації всіх сил комсомолу і позаспілкової молоді на виконання завдань партії ЦК ВЛКСМ ухвалив спеціальну постанову «Про заходи по военній роботі в комсомолі»¹.

На комсомольських зборах і мітингах молоді робітники, колгоспники, студенти, шкільна молодь країни, в тому числі й України, давали священну клятву віддати для перемоги над ворогом свої знання, сили і працю, а якщо буде потрібно й своє життя.

Так, в перший же день нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз усі комсомольські організації Києва на своїх зборах проголосили себе мобілізованими на виконання будь-якого завдання партії і уряду².

Почуття палкого радянського патріотизму і любові до Батьківщини знаходили свій прояв у колективних і особистих заявах тисяч юнаків і дівчат республіки з проханням послати їх на фронт. В цих заявах, сповнених ненависті і гніву до гітлерівських загарбників, юнаки і дівчата комсомольці і комсомолки вузів і шкіл Києва, гірники Донбасу, металург

¹ Архів ЦК ВЛКСМ, протокол № 286, п. 30, арк. 156.

² Газ. «Комсомольская правда» від 28 червня 1941 р.

ти Дніпропетровська, машинобудівники Харкова, молоді патріоти Одещини, Запоріжжя, Чернігівщини, Житомирщини, всієї Радянської України висловили готовність віддати всі сили і життя в боротьбі за захист своєї Вітчизни.

На другий день війни з 41 комсомольця колгоспу «Зоря комунізму», Харківської області, наприклад, 37 пішли добровольцями на фронт¹. З Києва пішло в армію 40 тис. комсомольців². 98 тис. комсомольської молоді пішло добровольцями в армію із Сталінської організації³, 86 тис. чоловік послала на фронт Харківська обласна комсомольська організація, в тому числі місто Харків дало армії 44 тис. членів ВЛКСМ⁴. 73 200 комсомольців вступили в ряди Червоної Армії на захист рідного міста Одеси⁵.

ЛКСМ України дала армії понад мільйон комсомольців. На всіх фронтах війни разом з синами інших братніх народів СРСР мужньо захищали свою Батьківщину посланці комсомолу Радянської України.

З перших же днів війни у зведеннях Радінформбюро повідомлялось про подвиги багатьох представників української молоді, які мужньо билися за честь і незалежність своєї Батьківщини. У серпні 1941 р. країна узнала про героїчний вчинок українського комсомольця Івана Вдовенка, який спрямував свій охоплений полум'ям літак на міст противника. 20-літньому юнаку було посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу⁶. В цьому ж місяці комсомолец Іван Серєда, боєць однієї з частин Північно-Західного фронту, під час бою непомітно підповз до ворожого танку, вскочив на нього і сильним ударом сокири зігнув ствол кулемету. Танк і його екіпаж були захоплені в полон. Іван Серєда також був удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

У грудні 1941 р. при обороні Севастополя, виконуючи чергове завдання міського комітету оборони, загинули за Батьківщину секретар Кримського обкому комсомолу Домбровський і Севастопольського міськкому комсомолу Багрій.

В боях за Севастополь великий подвиг здійснили чорноморські моряки — Микола Фільченко, Василь Цибулько, Юрій Паршин, Іван Красносельський, Данило Одинцов.

У дні шаленого штурму чорноморської фортеці група моряків під командуванням старшого політкерівника Мельникова на дальніх підступах до міста стримувала натиск ворога. Німці, почавши наступ, послали попереду піхоти сім танків. Щоб то не стало їх треба було знищити. П'ять моряків добровільно погодились виконати це небезпечне завдання. Озброївшись, вони непомітно пробралися вперед і сховалися за невеликим пагорбком. Коли з'явилися танки, моряки відкрили по них вогонь і підпалили три танки, решта повернула назад. За кілька годин знову з'явилися 15 танків. Зав'язався нерівний бій. Незабаром був тяжко поранений Василь Цибулько і убитий Іван Красносельський. Витративши всі патрони і бутилки з пальною рідиною, політкерівник Фільченко під'язав гранату до пояса і першим кинувся під танк. Слідом за політкерівником його друзі — Паршин і Одинцов повторили подвиг товариша. У цьому

¹ Архів ЦК ЛКСМУ, Звіт про роботу Харківської обласної комсомольської організації за період Вітчизняної війни, стор. 8.

² Там же, Звіт про роботу Київської обласної комсомольської організації за період Вітчизняної війни, стор. 9—10.

³ Там же, Звіт про участь комсомольців і молоді Сталінської області в Вітчизняній війні, стор. 3.

⁴ Там же, Стенографічний звіт XIII з'їзду ЛКСМУ, т. II, стор. 70.

⁵ Там же, Звіт Одеського обкому комсомолу за роки Вітчизняної війни.

⁶ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України (далі — ПА ІІП ЦК КП України), ф. 1, оп. 9, од. зб. 123, арк. 20.

бою герої, знищивши 10 танків, загинули смертю хоробрих, але не пропустили ворога¹.

Молоді українці не шкодували в боротьбі з ворогом свого життя, як не шкодували його в боях за Україну сини російського й інших народів СРСР.

Комсомолец Микола Красношапка народився в Донбасі в с. Луганське. Він захищав Ленінград як свій рідний дім. В бою 26 серпня 1942 р. він героїськи загинув, знищивши одинадцять фашистів. На ознаменування його заслуг трудящі міста Леніна спорудили сержанту Красношапки пам'ятник².

Колишній вчитель з Вінницької області Петро Сокур, б'ючись на Карельському перешийку, в рукопашній сутичці убив 18 фашистів, за що був удостоєний звання Героя Радянського Союзу³. Танкіст Микола Шматько, комсомолец з Дніпропетровської області, разом з членами екіпажу свого «КВ» в боях під Сталінградом спалив 9 ворожих танків, знищив 11 гармат, 10 кулеметів, 7 мінометів, розстріляв і розчавив гусицями понад 500 фашистів⁴.

Багато визначних подвигів у боях за Батьківщину зробили льотчики — вихованці комсомолу України. З перших днів війни і до її закінчення вони громили гітлерівських загарбників у повітрі і на землі.

9 серпня 1941 р. Президія Верховної Ради СРСР присвоїла звання Героя Радянського Союзу молодшому лейтенанту Степану Рідному Льотчик-винищувач українець Рідний разом з російськими братами Харитоновим, Здоровцевим і Жуковим показав приклад того, як треба битися з ворожою авіацією. За три дні — 10, 11 і 12 липня він особисто знищив у повітряних боях чотири літаки противника⁵. Маріупольський комсомолец, льотчик-винищувач Герой Радянського Союзу Олександр Перепелиця, б'ючись з ворогом на Південно-Західному фронті, за три місяці боїв у кінці 1941 р. і на початку 1942 р. знищив 800 німецьких солдатів і офіцерів, 100 підвод з кінями і чотири польові гармати.

27 березня 1942 р. за доблесть і мужність уряд присвоїв звання Героя Радянського Союзу вихованцю донецького комсомолу лейтенанту Івану Склярову. Льотчики-гвардійці під командуванням Склярова завдали ворогу великих втрат в живій силі і техніці⁶.

Біографія Героя Радянського Союзу, вихованця українського комсомолу Василя Бондаренка така ж, як і багатьох інших юнаків. Він народився у 1922 р. у сім'ї селянина-батрака села М'якенківки, Решетилівського району, Полтавської області. Після смерті батьків виховувався дитячому будинку, потім працював на шахті, заводі. Одночасно вчився в аероклубі.

З перших днів війни і до її закінчення льотчик Василь Бондаренко знаходився на фронтах Вітчизняної війни. У складі полку радянських асів, яким командував Шестаков, він зробив багато подвигів, був шість разів поранений, двічі контужений, двічі горів у повітрі. За час війни він зробив 497 бойових вилітів, 110 разів літав до німців у тил, провів 9 штурмових ударів по живій силі і аеродромах ворога, в результаті чого знищив 25 паровозів, один залізничний ешелон, понад 50 автомашин, радіостанцій, понад 100 підвод, багато живої сили ворога. Бондаренко

¹ Архів ЦК ВЛКСМ, Звіт про роботу комсомольських організацій Криму в період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу, стор. 19.

² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 123, арк. 23.

³ Там же, арк. 36.

⁴ Там же, арк. 23.

⁵ Там же, арк. 20.

⁶ Там же, арк. 21.

провів 88 повітряних боїв, під час яких особисто збив 29 і у групових боях 6 літаків, а також знищив на землі 9 фашистських літаків, перегнав два німецькі літаки, захоплені партизанами в тилу ворога. Партія і уряд високо відзначили його бойову роботу, нагородивши 15 орденами і медалями СРСР і присвоївши звання Героя Радянського Союзу¹.

В боях з ворогом уславився вихованець комсомолу України Іван Кожедуб. У 1941 р. він закінчив Чугуївське авіаційне училище. Вперше на фронт попав 13 березня 1943 р., а 6 червня на Курській дузі він збив перший німецький літак. За першим пішли інші. В боях за Дніпро льотчик показав високий клас повітряного бою. Німці там кинули на бомбардування наших переправ і плацдармів усю свою авіацію. Кожедуб на своєму літаку піднімався по кілька разів на день. В цих боях він збив 11 німецьких літаків. Громив Кожедуб ворога також над Прибалтикою, над Польщею, над Німеччиною². Іван Кожедуб — перший українець, удостоєний звання тричі Героя Радянського Союзу.

У роки Вітчизняної війни з честю виконували свій обов'язок, захищаючи свободу і незалежність своєї Батьківщини, дівчата-комсомолки. Студентка Київського університету Людмила Павлюченко в перші дні війни добровільно пішла на фронт і скоро стала майстром снайперської справи. Беручи участь у захисті Одеси і Севастополя, вона знищила із своєї снайперської гвинтівки 309 гітлерівців. Уряд удостоїв відважну комсомолку звання Героя Радянського Союзу³.

Під Севастополем героїчно боролася українська комсомолка-розвідниця Герой Радянського Союзу Марія Байда. Вона спочатку була медсестрою, а згодом, оволодівши автоматом, стала вправним стрільцем. В одній сутичці з німцями Марія Байда знищила кілька десятків гітлерівців.

Під Сталінградом героїчно боролась вихованка київського комсомолу Гуля Корольова. Під хутором Вертячий в боях за висоту 56,8 вона полягла смертю хоробрих. Про її славні бойові діла у наказі командира дивізії в грудні 1942 р. повідомлялось: «В боях з німецько-фашистськими загарбниками проявила виключну мужність і героїство санінструктор стрілецького полку комсомолка Корольова.

Славна дочка радянського народу Гуля Корольова віддала всі свої сили і саме життя палкій боротьбі за честь, свободу і незалежність своєї любимої Вітчизни.

Вона добровільно пішла на фронт. Спочатку вона виступала на сцені перед бійцями і командирами, художнім словом і піснею закликала їх до боротьби з ненависними ворогами рідної країни.

Але коли дивізія вступила в бій, тов. Корольова замінила професію артистки на бійця.

Під час бойових дій ця безстрашна комсомолка врятувала життя понад ста бійцям і командирам.

Зокрема в період переправи через Дон тов. Корольова переправилась вплав на східний берег, надала першу медичну допомогу 60 пораненим бійцям і командирам і відправила їх в санчастину.

В бою за висоту 56,8 вона підносила гранати в траншеї бійцям, закликала їх взяти висоту, наслідуючи приклад безстрашних героїв, і сама в критичний момент підняла взвод бійців і повела в атаку. Будучи двічі пораненою, вона не залишила поля бою, заявивши близьким товаришам: «Я понад усе боюся, щоб мене не вважали боягузом».

¹ Біжучий архів Київського обкому КП України.

² ПА ЦП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 123, арк. 32.

³ Там же, арк. 25.

Тов. Корольова загинула від руки фашистів на бойовому посту, залишаючись до кінця вірною і відданою своїй Батьківщині.

Пам'ять про героїню комсомолку буде вічно жити в серцях бійців командирів нашої дивізії.

Наказую: за бойові заслуги і самовіддану боротьбу з німецькими загарбниками зарахувати червоноармійця Корольову Маріонеллу Володимирівну почесним червоноармійцем стрілецького полку, 1-го відділення, 1-го взводу, 1-ї стрілецької роти»¹.

І зараз у підрозділі, куди зарахована Гуля почесним червоноармійцем, на повірці особового складу, коли по списку першою викликається «червоноармієць Корольова!», правофланговий солдат відповідає: «Героїчно загинула в боях за висоту 56,8».

Розгром гітлерівських орд під Сталінградом і початок переможного наступу Червоної Армії збіглися із знаменною подією в житті українського народу — 25-річчям Радянської України. В ті дні доблесні воїни всіх братніх республік на чолі із своїм старшим братом — великим російським народом в тяжких, кривавих боях звільняли перші українські міста і села від німецько-фашистських загарбників.

В міру звільнення українських земель в ряди Червоної Армії вливалися десятки й сотні тисяч молоді, які з тієї чи іншої причини не могли вступити в армію в 1941 р.

Першими форсували Дніпро і закріпилися на правому березі безстрашні комсомольці — сини великого російського народу Петухов, Семінов, Сисолятин та Іванов². За цей подвиг юнакам указом Президії Верховної Ради СРСР від 18 листопада 1943 р. було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Першим увірвався в Київ, на Хрещатик, комсомолец Вишедубчанського району, Київської області, капітан Нечипір Шолуденко; влучив вогнем він трошив німців, що тікали, давив їх гусеницями. У схватці Шолуденко загинув. Він був похований з воїнською пошаною на Хрещатику³. У Львів першими увірвалися і звільнили його від окупантів танкісти-уральці, воїни Уральського гвардійського танкового корпусу. Червоний прапор на міській ратуші підняв комсомолец Олександр Марченко — вихованець уральського комсомолу⁴.

Звільнивши рідну землю від гітлерівських загарбників, частини Радянської Армії швидко просувалися на Захід, щоб добити ворога в його лігві і звільнити народи Європи назавжди від коричневої чуми.

В боях з ворогом здійснив подвиг член ВЛКСМ, молодший сержант Олександр Шевченко, уроженець с. Мовчанівки, Рокитнянського району Київської області.

Ось що повідомляли про його вчинок товариші по частині:

«З кривавими боями, ламаючи відчайдушний опір ворога, наша частина наближалася до радянсько-угорського кордону.

І ось настав день, якого ми, друзі Олександра Шевченка, ніколи не забудемо.

Рота атакувала ворожі укріплення. Відділення Олександра Шевченка першим увірвалося в передову лінію траншей противника. Бійці ділили рішуче, але перед переважаючими силами противника змушені були залагати.

В цей момент бійці побачили, що з гранатами в руках до дзоту підбігає боєць. Він, не звертаючи уваги на кулі, на смертельну небезпеку,

¹ Біжучий архів Київського обкому КП України.

² ЦА ІІП ЦК КП України, ф. 5, оп. 2/8, од. зб. 185, арк. 276.

³ Там же, ф. 5, оп. 2/6, од. зб. 185, арк. 277.

⁴ Там же, ф. 7, оп. 10, од. зб. 88, арк. 22.

зупинявся ні на секунду. Пролунав оглушливий вибух. Це Олександр кинув у дзот гранату, але він не розрахував кидка, і кулемет продовжував поливати свинцем місцевість.

Тоді всі побачили таке, від чого холодне серце, завмирає дихання. Олександр Шевченко кинувся вперед і своїми грудьми закрити амбразуру ворожого дзоту. Своім молодим серцем він прикрив наступ підрозділу.

Німецький кулемет замовк. Шлях був вільний.

І наче підняті якоюсь неземною силою, піднялись бійці і нестримною лавиною рушили вперед: «За нашого комсорга, за нашого Шевченка—бий гадів!»

Ніяка сила не могла вдержати наступальний порив наших воїнів—вони штурмом оволоділи ворожими позиціями¹.

Наказом Міністра Збройних Сил Герой Радянського Союзу Олександр Шевченко навечно зарахований у списки піхотного полку.

Комсомолец Віктор Закаблука народився і виріс у Києві, учився у 71-й середній школі. 17 серпня він здійснив героїчний подвиг. Під шаленим вогнем противника він підняв відділення в атаку і першим в Радянській Армії вийшов на колишній державний кордон між СРСР і Німеччиною в районі р. Шешупе (Східна Пруссія), де підняв Червоний прапор. За цей подвиг він був нагороджений орденом Вітчизняної війни I ступеня і представлений до звання Героя Радянського Союзу². В битвах з ворогом за свободу і незалежність своєї Батьківщини комсомол України виховав сотні безстрашних героїв—піхотинців, льотчиків, моряків, танкістів.

Одеська обласна комсомольська організація виховала 60 Героїв Радянського Союзу, Запорізька—50, Київська—52, Сталінська—60, Криворізька—28, Харківська міська—30, Синельниківська районна комсомольська організація—12, Перещепинська районна, Дніпропетровської області—9; тільки в одному селі цього району—Голубовці було удостоєно звання Героя Радянського Союзу шість вихованців ленінського комсомолу³.

«Трудящі України,—говорив М. С. Хрущов,—як і всі народи нашої країни, проявили полум'яний радянський патріотизм і безмежну відданість своїй Батьківщині—Радянському Союзові. Сотні тисяч робітників, селян, інтелігенції України пішли на фронт і доблесно билися в рядах Радянської Армії»⁴.

На фабриках і заводах, в колгоспах і радгоспах, на залізницях, мобілізаційних пунктах, в санітарних і пожежних дружинах, винищувальних батальйонах і загонах народного ополчення, на будівництві оборонних споруд, на фронті і в тилу—всюди комсомольці віддавали всі свої сили справі перемоги над ворогом.

* *
*

У другій половині літа 1941 р. гітлерівські війська окупували майже всю Правобережну Україну, увірвались у Крим, блокували Одесу і підійшли до столиці України—Києва.

¹ ПА ІІП ЦК КП України. ф. 5, оп. 2/6, од. зб. 185, арк. 250.

² Біжучий архів Київського обкому КП України.

³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9-а, од. зб. 123, арк. 16, 17; оп. 10, од. зб. 83, арк. 6; ф. 5, оп. 2/6, од. зб. 185, арк. 248; ф. 7, оп. 10, од. зб. 93, арк. 71; од. зб. 97, арк. 29.

⁴ М. С. Хрущов, Звітна доповідь ЦК КП(б)У XVI з'їздові Комуністичної партії (більшовиків) України, Держполітвидав УРСР, К., 1949, стор. 9.

У зв'язку з загрозою окупації республіки керівні органи КП(б)У комсомолу, враховуючи досвід партизанського руху і підпільної боротьби в період громадянської війни й іноземної інтервенції 1918—1920 рр розпочали створення партизанських загонів і баз для них у тих районах, яким загрожувала ворожа окупація¹.

Надаючи великого значення розвитку всенародного руху в тилу ворога, ЦК ВКП(б) поставив перед партійними органами завдання організувати нещадну боротьбу проти гітлерівських загарбників у всіх районах, окупованих гітлерівськими військами. У директивному листі від 29 червня 1941 р. ЦК ВКП(б) і Рада Народних Комісарів СРСР пропонували для керівництва боротьбою в тилу ворога «...завчасно, під відпалом відальність перших секретарів обкомів і райкомів партії створити з кращих людей надійні підпільні осередки і явочні квартири в кожному місті районного центру, робітничому селищі, залізничній станції, радгоспі, колгоспі»².

ЦК КП(б)У і особисто М. С. Хрушов повсякденно керували підготовкою партійного підпілля і створенням партизанських загонів у республіці. Для безпосереднього керівництва всією цією роботою була створена оперативна група у складі відповідальних працівників ЦК КП(б)У і ЦК ЛКСМУ³.

7 липня 1941 р. при Київському обкомі КП(б)У відбулася нарада перших секретарів райкомів і міськкомів партії області, на якій були дані докладні вказівки по всіх питаннях, пов'язаних з організацією партійного підпілля і партизанських загонів на Київщині на випадок окупації області⁴.

За липень і серпень 1941 р. в Києві і області були сформовані підпільний обком і міськком КП(б)У, в тому числі по Києву — дев'ять підпільних райкомів партії, 37 партійних організацій і диверсійних груп, склад яких входило 646 комуністів, 11 партизанських загонів, які налічували 1780 чоловік⁵. В області для роботи у підпіллі було залишено 50 чоловік партійного активу.

На 1 жовтня 1941 р. на території Радянської України ЦК КП(б)У і партійними організаціями на місцях було створено 23 підпільні обкоми, 63 міськкоми і 564 райкоми КП(б)У⁶. У 783 партизанських загонах і 191 диверсійній групі для боротьби з ворогом було залишено 3333 чоловіки⁷. Близько 60% підпільників було комуністами і комсомольцями⁸.

Під керівництвом ЦК КП(б)У і партійних органів на місцях ЦК ЛКСМУ і обкоми комсомолу республіки провели значну роботу по створенню комсомольського підпілля і комплектуванню особовим складом партизанських загонів, створюваних партійними організаціями. ЦК ЛКСМУ і керівні комсомольські органи на місцях в перших числах липня 1941 р. поряд з комплектуванням комсомольського підпілля виділяли значну кількість кращих комсомольців для партизанських загонів, груп диверсантів, розвідників, зв'язківців, які створювалися тільки з членів ВЛКСМ й молоді.

¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 59, од. зб. 59—1, арк. 36.

² Партархів Чернігівського обкому КП України, ф. 1, од. зб. 2, арк. 5.

³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 59, оп. 51—9, од. зб. 2, арк. 36.

⁴ Там же, ф. 1, оп. 1—9, од. зб. 25, арк. 92.

⁵ Там же, арк. 35, 36, 93.

⁶ Там же, ф. 62, оп. 62—1, од. зб. 90, арк. 31.

⁷ Там же, ф. 1, оп. 1—14, од. зб. 14, арк. 12.

⁸ Там же, од. зб. 17, арк. 12.

* *
*

На листопад 1941 р. гітлерівським військам вдалося тимчасово окупувати майже всю територію України, за винятком кількох районів Харківської, Сталінської і Ворошиловградської областей.

Вдершись на територію Української РСР, німецько-фашистські загарбники почали нищити українську національну культуру і державність, намагаючись перетворити українців на рабів німецьких князів і баронів.

Гітлерівці ставили собі за мету планомірне фізичне винищення радянського народу і перш за все комуністів і комсомольців. Тільки за перші вісім місяців війни було розстріляно, повішено і знищено в душогубках понад 2 млн. чоловік мирного українського населення¹. Жахливі факти свідчать, що на Україні не було міста, села, населеного пункту, де б гітлерівці не здійснювали катувань і вбивств мирних жителів і полонених червоноармійців.

В ці тяжкі дні в Києві, Дніпропетровську, Одесі, Сталіно, Ворошиловграді, Харкові, Кіровограді, Горлівці, Павлограді, у Чернігівській, Сумській, Полтавській, Житомирській областях і у багатьох інших місцях республіки більшовицьке підпілля стає організуючою і спрямовуючою силою українського народу в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників.

У складній роботі в тилу ворога підпільні організації КП(б)У завжди мали своїх вірних помічників, якими були підпільні комсомольські організації, що їх вони уважно і дбайливо вирощували.

В тяжкій обстановці, яка склалася в перший період Великої Вітчизняної війни, у складі комсомольського підпілля республіки відбулися великі зміни. Значна частина підпільників у перші дні окупації загинула в гестапо, в результаті чого припинила свою діяльність більшість створених підпільних обкомів і райкомів ЛКСМУ.

Партійні організації і комуністи-підпільники піднімають боездатність комсомольських організацій, що уціліли, створюють нові підпільні комсомольські організації і патріотичні групи молоді. Разом з тим комсомольські і молодіжні організації виникали самостійно, з ініціативи і під керівництвом найбільш свідомої передової частини молоді.

Проте, виникнувши самостійно, комсомольці—керівники таких організацій, як правило, шукали зв'язку з партійними організаціями і комуністами-підпільниками.

Виникнення підпільних комсомольських організацій і патріотичних груп за ініціативою передової молоді в обстановці, коли гітлерівці розстрілювали без суду і слідства за найменшу спробу порушення «нового порядку», не говорячи вже про приналежність до партизанів і підпільників, про що добре знали юнаки й дівчата, ще раз підтвердило, що за роки Радянської влади склалося нове суспільство, виростає нова людина.

Всенародну славу набув у нашій країні справді легендарний подвиг комсомольців-підпільників міста Полтави, очолюваних славною героїнею Лялею Убийвовк. Дочка радянського лікаря, студентка Харківського університету комсомолка Ляля Убийвовк організувала бойову підпільну організацію з 20 своїх товаришів—комсомольців і встановила зв'язок з партизанським загonom Жарова, який діяв у Диканських лісах. Одержуючи вказівки від комуністів, комсомольці-підпільники протягом шести місяців своєї роботи регулярно приймали по радіоприймачу передачі Москви, друкували їх зміст і розповсюджували серед населення.

¹ Газ. «Комсомольская правда» від 26 грудня 1942 р.

За допомогою знайомого лікаря комсомольці передавали у табір з радянськими військовополоненими продукти харчування, зібрані у населення, зведення Радінформбюро, визволили з фашистського ув'язнення 18 полонених.

Захоплені окупантами, вони, незважаючи на жорстокі катування, не підкорилися ворогу. 26 травня 1942 р. Ляля Убийвовк разом з своїми товаришами була розстріляна гестапівцями.

Наприкінці 1941 р. в с. Кримки, Первомайського району, Миколаївської області, один з кращих учнів Кримської середньої школи комсомолець Парфентій Гречаний створив підпільну комсомольську організацію. До її складу увійшли учні старших класів Ю. Ісайченко, Д. Попик, А. Кучер, І. Герасименко, І. Белічков, М. Кравець. Керівником організації став директор школи комуніст Володимир Степанович Моргуненко.

Ризикуючи життям, комсомольці-підпільники здійснювали терористичні і диверсійні акти: убивали фашистських солдатів і офіцерів, поліцаїв і старост, підривали мости на дорогах, пускали під укіс залізничні ешелони з живою силою і військовою технікою противника між станціями Велика Врадіївка і Кам'яний міст, звільнили з концтаборів близько 200 військовополонених, допомагали партизанам продуктами харчування¹.

З новою силою почали бити ворога іскрівці після розгрому гітлерівських загарбників під Сталінградом. На той час у складі «Партизанської іскри» налічувалося близько 40 молодих патріотів. На озброєнні у них було 25 гвинтівок, дев'ять пістолетів, станковий кулемет. До січня 1943 р. члени «Партизанської іскри» нещадно знищували окупантів. У лютому героїчна підпільна група була розкрита і після жорстокого катування майже всі її учасники — 25 чоловік на чолі з керівником-комуністом В. С. Моргуненком були розстріляні.

Уряд високо оцінив безсмертний подвиг учасників підпільної комсомольської організації «Партизанська іскра». За мужність і героїзм у боротьбі проти фашистських загарбників 40 чоловік були нагороджені орденами, а її організаторам і керівникам — П. Гречаному, Д. Д'яченку, В. Моргуненку було присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу.

Величезну допомогу Радянській Армії надавала героїчна підпільна комсомольська організація м. Сталіно, очолювана Савою Григоровичем Матекиним і Степаном Васильовичем Скобловим. Вміло поєднуючи усі форми роботи в нелегальних умовах, підпільники завдавали удари по ворогу аж до звільнення міста Червоною Армією.

Історія виникнення і бойова діяльність цієї організації така.

На початку Великої Вітчизняної війни викладач історії 68-ї школи селищ Авдотїно і Будьоновка С. Матекин, будучи в рядах Червоної Армії, потрапляє в оточення і 26 жовтня 1941 р. повертається в своє рідне селище, де починає працювати завідуючим учбовою частиною цієї ж 68-ї школи.

Відомо, що в Донбасі, заграючи з населенням, гітлерівці не одразу закрили всі школи. За пропозицією німецьких властей деякі з цих шкіл мали продовжувати навчання на «новій основі» за програмою, складеною в Берліні.

С. Матекин, працюючи завучем, ставить перед собою завдання організувати боротьбу проти окупантів. До цього він залучає близьких йому

¹ Газ. «Радянська Україна» від 30 квітня 1956 р.; газ. «Комсомольская правда» від 27 квітня 1956 р.

товаришів: С. Скоблова — старшого піонервожатога і вчителя молодших класів, П. Орлова — колишнього студента Донецького індустріального інституту, який після закриття інституту став працювати учителем креслення, вчителів Л. Каравацьку, А. Романчук, В. Збишевського.

Ця група комсомольців-активістів стала основним ядром підпільної організації. В першій половині листопада 1941 р. на квартирі Скоблова відбулося перше організаційне засідання підпільників. На засіданні було вирішено в найближчий час створити на шахтах, заводах, в школі бойові групи з кращих комсомольців і молоді, влаштувати друкарню для видання листівок; тоді ж прийняли присягу і поставили як основне завдання — збирати зброю, щоб при підході частин Радянської Армії до України підняти в тилу у німців повстання¹.

Кожному члену організації була доручена певна робота. З метою конспірації було встановлено такий порядок, при якому кожний підпільник знав тільки двох або трьох найближчих товаришів, а керівників штабу знало тільки основне ядро організації².

Перші листівки у кількості 30 штук, написані від руки, підпільники випустили 22 листопада 1941 р. У січні 1942 р. у фашистській газеті «Донецкий вестник» було вміщено повідомлення німецької комендатури про розстріл в м. Сталіно п'яти дівчат за надання допомоги радянським військовополоненим. У відповідь на це Матекин і Скоблов написали листівку, присвячену пам'яті радянських патріоток. Листівку від руки переписали підпільниці Каравацька і Романчук і вночі разом з іншими розклеїли їх на заборах і стінах будинків у м. Сталіно, в Авдотїно, Будионівці, Олексіївці, Чулкові.

У лютому 1942 р. Скоблов обладнав друкарню з саморобним шрифтом. Підпільники стали сотнями примірників випускати листівки, в яких викривали «новий» гітлерівський порядок у Донбасі.

Поряд з цим, налагодивши зв'язок із молоддю навколишніх сіл Селівівського району — Мушкетово і Оленівки, підпільники на початку 1942 р. розпочали диверсійно-терористичну діяльність³. В зв'язку з цим постало питання про зброю. Придбати її вирішили так. Одного вечора дівчата-підпільниці запросили до себе офіцерів німецької військової частини, яка стояла у селищі Авдотїно. А тим часом декілька членів організації вбили вартового, пробралися в розташування цієї частини і вивезли шість гвинтівок і три ящики з патронами⁴. Незабаром п'ятеро підпільників на чолі з Скобловим вчинили напад на німецький обоз, вбили 10 німців і захопили 2 ящики гранат, 10 автоматів і 11 пістолетів⁵.

Крім того, комсомольці діставали зброю й іншими шляхами. Так, М. Градов, пробравшись у розташування німецької частини, виніс звідти п'ять гвинтівок і декілька гранат, Б. Орлов і Гончаров у червні 1942 р. у лісі вбили п'ятьох гітлерівців і придбали два пістолети та три автомати⁶. Всю зброю, яку діставали, підпільники здавали на спеціально створений штабом склад.

У тяжкі дні наступу німецько-фашистських військ на Ростов і Сталінград підпільники послали удари по ворогу. Цьому в значній мірі сприяло налагодження у липні 1942 р. зв'язку організації із Сталінським

¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—9, од. зб. 106, арк. 134.

² Архів ЦК ВЛКСМ, ЛКСМУ у Вітчизняній війні, т. І, арк. 286; ПА, ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—9, од. зб. 106, арк. 137.

³ Архів ЦК ЛКСМУ, Звіт про участь комсомольців і молоді Сталінської області у Вітчизняній війні, стор. 9.

⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—9, од. зб. 106, арк. 143.

⁵ Архів ЦК ВЛКСМ, ЛКСМУ у Вітчизняній війні, т. І, стор. 287.

⁶ Там же.

обкомом партії¹. В цей час підпільники вбивають 10 гітлерівців, які охороняли радянських військовополонених², виводять з ладу 20 вантажних автомашин, які призначалися для відправки на фронт³, і т. д.

У серпні 1942 р. підпільники зазнають втрати: гестапо арештувало бойового керівника організації С. Г. Матекина. Незважаючи на нелюдські катування, Матекин не назвав жодного ім'я і вмер як герой.

Проте ця тяжка втрата не викликала розгубленості, комсомольці ще тісніше згуртовуються і послідовно завдають ударів по гітлерівських загарбниках. Організацію очолив один з бойових помічників Матекина, член штабу кандидат партії С. В. Скоблов.

В умовах жорстоких репресій і терору комсомольці пускають під укіс залізничні ешелони, висаджують у повітря мости, вбивають гітлерівців, здійснюють ряд диверсійних актів.

Слава про діяльність організації сягає по заводах і рудниках за межі Будьоннівського селища, зростає її авторитет, міцніють зв'язки з молоддю.

За вказівкою відділу партизанського руху в селищі Авдотьїно створюється ще одна підпільна організація під назвою «Молодша група». Вона була створена присланими для посилення підпільної роботи з штабу 4-го Українського фронту Колодиним і Львовським. В організацію ввійшла в основному молодь 1923—1925 рр. народження.

У травні 1943 р. за дорученням штабу цієї організації дві підпільниці, колишні учениці С. Матекина — Надія Львовська і Надія Дорохина вчинили аварію великого залізничного ешелону з боеприпасами⁴. Згодом вони ж беруть участь у висадженні у повітря заводу, який виготовляв воєнну продукцію для німецької армії та ін.

Однак з-за відсутності досвіду конспірації основна частина безстрашних комсомольців-підпільників Сталінської організації три місяці не дожила до звільнення рідного міста Червоною Армією. У травні 1943 р. почалися масові арешти. Молодих патріотів жорстоко катували. Проте жоден з членів організації не зрадив своїх товаришів.

Незважаючи на арешт і розстріл 18 найбільш активних підпільників, фашистам не вдалося задушити організацію. Підпільників, які залишилися, очолює брат загиблого керівника організації Степана Скоблова — Микола Скоблов. Ця група здійснює велику агітаційно-пропагандистську і бойову роботу. Не знаючи, в якому місці залишилася зброя, вони заново добувають гвинтівки і гранати, створюють примітивний друкарський верстат. У десятках примірників вони розповсюджують складені ними листівки «Звернення до робітників Донбасу», «Заклик до молоді», звернення до поліцейських і старост, здійснюють ряд диверсій, пускають під укіс біля Чумаково військовий ешелон⁵ і т. д.

Із звільненням м. Сталіно у вересні 1943 р. закінчила свою бойову діяльність героїчна підпільна комсомольська організація. 48 членів цієї організації мужньо боролися з ворогом, допомагаючи Червоній Армії. 25 з них, найбільш активних героїв, загинуло за Батьківщину. Ось їх імена: Сава Матекин, Борис Орлов, Степан Скоблов, Лідія Каравацька, Варвара Татарчук, Антоніна Романчук, Іван Григорюк, Василь Романчук, Микола Градов, Лев Кадиков, Микола Ляшук, Клавдія Каравацька, Іріада Брильова, Володимир Шустницький, Надія Дорохина, Іван Ходокормов, Василь Гончаренко, Микола Саламатинков, Микола Карасев,

¹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—9, од. зб. 108, арк. 37.

² «За нашу Советскую Родину», изд-во «Молодая гвардия», 1948, стор. 119.

³ Архів ЦК ВЛКСМ, ЛКСМУ у Вітчизняній війні, т. I, стор. 286.

⁴ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—9, од. зб. 108, арк. 147.

⁵ Там же, од. зб. 109, арк. 348.

Надія Льговська, Павло Колядин, Володимир Кирилов, Борис Вапай Володимир Гончаров, Євген Діденко¹.

На всій території Радянської України десятки тисяч юних патріотів вели нещадну боротьбу проти іноземних поневолювачів. З особливою силою кращі якості радянської молоді втілилися в легендарному подвигу підпільної комсомольської організації м. Краснодона, Луганської області, з гордим ім'ям «Молода гвардія», яка по праву займає провідне місце серед комсомольського підпілля України у другій половині 1942 р.

Форми, методи і розмах бойової діяльності підпільної організації «Молода гвардія» свідчать про те, що майже всі ділянки організаційно-конспіративної, пропагандистської і безпосередньо бойової роботи підпільників стояли на вищому рівні по задуму і виконанню, ніж у будь-якій іншій комсомольській організації республіки.

Своїм бойовим подвигом молодогвардійці Краснодона здобули загальне визнання не тільки молоді Радянського Союзу, а й далеко за його межами, серед молоді країн народної демократії й багатьох капіталістичних країн.

Ніякі репресії гітлерівських катів не могли задушити комсомольське підпілля на тимчасово окупованій Україні. Воно росло й зміцнювалося за рахунок кращої радянської молоді. На зміну героям, які загинули в катівнях гестапо, піднімалися нові легіони юних патріотів, множачи удари по ворогу.

«В усіх областях,— говорив М. С. Хрущов,— активно діяли підпільні партійні й комсомольські організації. Вони піднімали патріотичний дух радянських людей і створювали умови для росту партизанського руху. Незважаючи на нечуваний терор, німцям не вдалося задушити більшовицьке підпілля»².

Радянські люди брали участь у всенародній боротьбі проти гітлерівських окупантів, особливо на другому етапі Вітчизняної війни, не тільки у складі підпільних організацій, антифашистських груп, партизанських загонів. Була величезна кількість окремих патріотів, особливо з числа молоді, які не зуміли зв'язатися з підпільними організаціями, однак, натхненні почуттям палкого радянського патріотизму і безмежною любов'ю до Батьківщини, піднімалися на боротьбу проти гітлерівських загарбників. Ця боротьба відбувалася у найрізноманітніших формах: юнаки і дівчата писали від руки листівки і малювали карикатури, що викривали «новий порядок» Гітлера, розповсюджували серед населення зведення Радінформбюро, допомагали пораненим червоноармійцям, вбавляли квітами могили загиблих радянських воїнів, провадили диверсійну роботу, чим могли допомагали партизанам і т. д.

У с. Мисайлівці, Богуславського району, Київської області, у час окупації почала боротьбу проти загарбників рядова комсомолка колгоспниці Марія Гризун. Вона надавала допомогу пораненим солдатам і офіцерам Радянської Армії, писала від руки й розповсюджувала серед односельчан листівки, закликаючи їх до партизанської боротьби.

У липні 1943 р. гестапівці арештували Марію. Перед стратою вона своєю кров'ю писала у в'язниці на стіні камери: «Друзі і товариші помстяться за мене, за всіх, хто загинув від рук німців. Ви переможете!»

Марію Гризун після нелюдських катувань вивели в ліс, поклавши її на землю й розстріляли з автоматів.

¹ Архів ЦК ВЛКСМ, ЛКСМУ у Вітчизняній війні, т. I, стор. 296.

² М. С. Хрущов, Звітна доповідь ЦК КП(б)У XVI з'їздові Комуністичної партії (більшовиків) України, стор. 10.

³ Архів ЦК ЛКСМУ, Сценіграфічний звіт XIII з'їзду ЛКСМУ, т. I, стор. 21.

Скромна бойова робота комсомолки-патріотки залишила незгладний слід у серцях радянських людей. У Богуславському районі про юну патріотку, яка віддала своє життя за Батьківщину, люди склали пісню, назвавши Марію Гризун — Марією Богуславкою:

«У четвер, уранці
Марину забрали,
Німецькі поганці
Її катували.
Тіло її біле
Собаками рвали.
— Продай Україну,—
Німці казали.

Живу Марину
У яму поклали,
Кулями пробили
Серце молоде.
Буде вам розплата,—
Ліс старий гуде,—
Армія Червона
На Берлін іде»¹.

У тяжкі дні 1941 р., коли Радянська Армія з боями відходила за Дніпро, залишаючи Київ, на Подолі у будинок, де жив піонер Костя Кравчук, ввійшли два поранених солдати. Один з них попросив Костю: «Сховай і збережи це»,— і подав йому два полкових прапори.

Костя нікому не говорив про свою таємницю. Обгорнувши бойові прапори брезентом, обмазаним смолою, він сховав дорогоцінний згорток у колодязь. Через два роки, коли Київ був звільнений від німецько-фашистських загарбників, піонер Костя Кравчук приніс прапори військовому коменданту міста. За цей подвиг Костя Кравчук був нагороджений орденом Червоного Прапора.

Подібних фактів можна навести дуже багато.

* *
*

Незважаючи на відсутність другого фронту в Європі в 1941—1942 рр., Радянська Армія один-на-один стримувала натиск гітлерівських орд і своїм безприкладним героїзмом назавжди поховала міф про непереможність гітлерівської армії.

Радісні звістки про успішний наступ Червоної Армії взимку 1942—1943 рр. доходили до найвіддаленіших кутків окупованих районів Радянської України. Трудящі міст і сіл республіки безперервно поповнювали партизанські загони і створювали нові.

ЦК КП України вжив ряд організаційно-політичних заходів, спрямованих на перетворення партизанського руху у всенародну війну. Було передислоковано деякі крупніші партизанські з'єднання з північних у західні і південно-західні області України для здійснення ними бойових рейдів і активізації там існуючих партизанських загонів та створення нових. Одночасно ЦК КП(б)У зміцнив партійні організації партизанських загонів, більшовицьке підпілля, створив нові підпільні партійні організації. З цією метою в тил противника була направлена велика кількість партійних працівників для роботи уповноваженими ЦК КП(б)У, секретарями і членами підпільних комітетів, комісарами і політпрацівниками загонів та партійними організаторами.

В новій політичній обстановці масового вигнання німецько-фашистських загарбників, що почалося, перед керівними комсомольськими органами постало завдання — всебічно посилити керівництво діяльністю комсомольських організацій в тилу ворога.

ЦК ВЛКСМ і ЦК ЛКСМУ, керуючись вказівками ЦК ВКП(б), за прикладом партійних організацій посилали досвідчених комсомольських

¹ Архів ЦК ЛКСМУ, Звіт про роботу Київської обласної комсомольської організації за період Вітчизняної війни, стор. 135.

працівників на бази партизанських загонів із завданням зміцнювати існуючі й створювати нові підпільні комсомольські організації, особливо в місцях, які мали важливе воєнно-стратегічне значення.

Починаючи з кінця 1942 і початку 1943 р. в тил ворога для виконання обов'язків уповноважених ЦК ЛКСМУ, секретарів підпільних обкомів, міськкомів, райкомів комсомолу і помічників комісарів по комсомолу партизанських з'єднань було перекинуто 126 керівних працівників ЦК ЛКСМУ. Крім того, разом з Українським штабом партизанського руху ЦК ЛКСМУ направив у тил ворога 227 комсомольських груп у складі 925 чоловік для організації партизанських загонів і диверсійних груп¹.

На 1 липня 1943 р. комсомольськими працівниками, направлені для роботи в тил ворога, було створено 4 підпільних обкоми ЛКСМУ, 39 райкомів, 155 підпільних організацій у складі 2387 чоловік, 778 організацій у партизанських загонах, в яких налічувалося 5710 чоловік, і підбрано для роботи 1737 окремих комсомольців. Всього працювало підпілля близько 10 тис. членів ВЛКСМ².

В обстановці бойової і політичної активності зустріли комсомол і молодь у тилу ворога 25-у роковину ленінського комсомолу.

В зв'язку з цією знаменною датою секретар ЦК КП(б)У Мико Сергійович Хрушов у жовтні 1943 р. надіслав привітального листа молодим партизанам і партизанкам, юнакам і дівчатам тимчасово окупованих областей України. У цьому привітанні М. С. Хрушов писав: «Молоді українці — дівчата і юнаки тимчасово окупованих областей України! Молоді партизани і партизанки, комсомольці і комсомолки!

ЦК КП(б)У вітає вас з днем славного ювілею — 25-річчям існування вірного і бойового помічника Комуністичної партії — Ленінської Комуністичної Спілки Молоді. Ви відзначаєте цей день у тяжких умовах німецько-фашистської окупації, у підпіллі, на партизанських шляхах. Успішний наступ доблесної Червоної Армії наближає день звільнення рідної України. Мобілізуйте всі ваші сили на активну боротьбу з окупантами — всі, як один, беріть зброю і виступайте проти загарбників! Бийте німців і їх прихвостнів усюди і чим тільки можете! Рятуйте радянських людей від угону в Німеччину! Не давайте німцям знищувати ваші села і міста! Знищуйте окупантів і їх техніку! Піднімайте весь народ на активну допомогу Червоній Армії! Смерть німецьким окупантам!»

Поздоровлення і заклики ЦК КП(б)У запалили комсомольців і молодь окупованих районів на нові героїчні діла в ім'я повного звільнення своєї любимой Батьківщини від німецько-фашистських загарбників.

За період бойових дій до жовтня 1944 р. народні месники Української РСР, безперервно руйнуючи тили гітлерівської армії, завдавали їй величезної втрати в живій силі і техніці. Величезна 220-тисячна армія партизанів, безперервно завдаючи удари по комунікаціях ворога, допомагала тим самим успішному просуванню Червоної Армії.

Комсомольці-партизани у всіх ділах виступали як бойові і вірні помічники комуністів. Величезна армія комсомольців-партизанів, яка влічувала в своїх рядах близько 25 тис. чоловік⁴, а разом з молоддю понад 100 тис. чоловік⁵, становила активну силу партизанських загонів.

В роки Вітчизняної війни в різні періоди було створено і вело б

¹ Архів ЦК ВЛКСМ, ЛКСМУ у Вітчизняній війні, т. I, стор. 244, 227.

² ПА ІП ЦК КП України, ф. I, оп. 1—9, од. зб. 98, арк. 16.

³ Архів ЦК ВЛКСМ, ЛКСМУ у Вітчизняній війні, т. I, стор. 84.

⁴ XVI з'їзд КП(б)У, Держполітвидав УРСР, К., 1949, стор. 14.

⁵ Архів ЦК ЛКСМУ, Стенографічний звіт XIII з'їзду ЛКСМУ, т. I, стор. 19.

ротьбу проти гітлерівських загарбників 12 підпільних обкомів, 264 міськкоми і райкоми ЛКСМУ¹.

Уряд високо оцінив діяльність українських партизанів і підпільників, нагородивши 41 тис. чоловік орденами і медалями Радянського Союзу, 58 чоловікам було присвоєно звання Героя Радянського Союзу, а О. Федорову і С. Ковпаку — двічі Героя Радянського Союзу. Серед цих нагороджених орденами і медалями — 8875 комсомольців. 26 комсомольцям — підпільникам і партизанам присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

26 червня 1944 р. в ознаменування 25-річчя ЛКСМУ і за заслуги у справі організації молоді Радянської України в роки Вітчизняної війни на активну боротьбу проти німецько-фашистських загарбників Президія Верховної Ради СРСР нагородила Ленінську Комуністичну Спілку Молоді України орденом бойового Червоного Прапора.

Одночасно з нагородою в день ювілею ЦК ВКП(б) надіслав комсомолу України привітання, в якому писав: «Центральний Комітет ВКП(б) шле свій привіт комсомолу України в день його двадцятип'ятиріччя.

Чверть століття комсомольці й комсомолки України працюють і борються під керівництвом ленінської партії і свято бережуть заповіді Леніна.

У дні Вітчизняної війни молодь України в рядах Червоної Армії, партизанських загонах разом з усім радянським народом героїчно бореться проти німецько-фашистських пригноблювачів.

Центральний Комітет ВКП(б) висловлює впевненість у тому, що молодь України і її передовий загін — комсомол будуть і надалі віддавати всі свої сили справі остаточного розгрому ворога, повного звільнення всієї радянської землі від німецьких загарбників і найшвидшої відбудови народного господарства, зруйнованого фашистськими мерзотниками.

ЦК ВКП(б) певен, що комсомол буде й надалі помічником ленінської партії по вихованню молоді в дусі вірності соціалістичній Батьківщині й беззавітного служіння радянському народові»².

В цьому історичному привітанні Центрального Комітету ВКП(б) і нагородженні ЛКСМУ були підбиті підсумки великої двадцятип'ятирічної праці Комуністичної партії по вихованню молодого покоління Радянської України.

У Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу проти гітлерівських загарбників та їх спільників одержали перемогу наші доблесні Збройні Сили, мільйони радянських людей на фронті і в тилу, виховані і керовані Комуністичною партією. Молоді патріоти нашої країни разом з усім народом на фронті і в тилу показали безприкладні зразки мужності і самопожертвування в боротьбі за честь, свободу і незалежність своєї Батьківщини, внесли величезний вклад у спільну справу розгрому ворога.

¹ Архів ЦК ВЛКСМ, ЛКСМУ у Вітчизняній війні, т. II, стор. 3.

² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 7—2, од. зб. 117, арк. 2—3.

Ф. Є. ЛОСЬ

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЗВИТОК РЕВОЛЮЦІЙНОЇ СВІДОМОСТІ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УКРАЇНИ В КІНЦІ ХІХ І НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

За роки Радянської влади вчені провели значну роботу по вивченню історії робітничого класу нашої країни. Ще в 20-х роках ХХ ст. (опубліковані праці М. Балабанова «Очерки по истории рабочего движения России» і «Нариси історії робітничого класу на Україні», а та праця К. Пажитнова «Очерки по истории рабочего класса на Украине»). Ці роботи були написані з неправильних методологічних настанов, з не приділялося уваги розвитку політичної свідомості робітничого класу.

Пізніше радянські вчені неодноразово зверталися до цієї важкої теми. Так, в 40-х роках вийшли в світ праці А. Рашина «Формирование промышленного пролетариата в России», Г. Панкратовой «Развитие капитализма в России и возникновение рабочего движения». В 50-х роках опубліковані праці О. О. Нестеренка¹ та автора даної статті².

Наукове висвітлення історії робітничого класу нашої країни має велике значення. Особливо це стосується історії розвитку робітничого класу на Україні, де доводилось вести запеклу боротьбу з українськими фашистами та націоналістами, які заперечували існування робітничого класу в українській нації. Його будь-яке самостійне значення в революційній боротьбі. Вони вважали, що робітничий клас України «ні з технічного, ні з громадського, ні з культурного боку не є суспільною верствою такої високої вартості»³.

Радянські історики в своїх працях, присвячених формуванню робітничого класу України, на основі великого документального матеріалу викривають і спростовують ці та інші брехливі твердження буржуазних націоналістів. Вони доводять, що робітничий клас України формувався і розвивався як складова і невід'ємна частина всеросійського робітничого класу, що його політична свідомість зростала разом з політичною свідомістю всього російського пролетаріату. Робітничий рух на Україні був складовою частиною всього російського робітничого руху.

Проте слід сказати, що така сторона процесу формування робітничого класу, як розвиток його політичної свідомості, ще далеко не повністю вивчена в історичній літературі і потребує більш поглибленого дослідження.

¹ О. О. Нестеренко, Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці ХІХ і на початку ХХ ст., Держполітвидав УРСР, 1952

² Ф. Є. Лось, Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце ХІХ и начале ХХ ст. (конец ХІХ — 1904 г.), Госполитиздат УССР, 1955.

³ «Записки українського наукового товариства в Києві», кн. X, К., 1912, стор.

В радянській історичній літературі ще нема жодної роботи, навіть статті, спеціально присвяченої розвитку революційної свідомості робітничого класу. Дана стаття є першою спробою показати основні етапи формування і зростання політичної свідомості робітничого класу України.

* * *

Великі вчителі пролетаріату Маркс, Енгельс і Ленін в своїх творах дали методологічні основи для вивчення питання формування і розвитку робітничого класу, показали основні етапи зростання політичної свідомості робітників.

Формування і розвиток робітничого класу відбувалися в процесі зародження і зростання капіталістичної промисловості. Відомо, що В. І. Ленін відзначав три головні стадії розвитку капіталізму в російській промисловості: дрібне товарне виробництво (дрібні, переважно селянські промисли) — капіталістична мануфактура — фабрика (велика машинна індустрія) ¹.

Перша стадія капіталізму в промисловості вже супроводжується, як писав В. І. Ленін, «...появою найманих робітників і кустарів, що працюють на скупщиків» ². Друга, мануфактурна, стадія капіталістичного розвитку промисловості характеризується появою робітних людей, які працюють по найму. В мануфактурі ми бачимо, як «прірва між власником засобів виробництва й робітником досягає вже значних розмірів. Виростають «багаті» промислові селища, в яких масу жителів стансвлять зовсім неіміщі робітники» ³. В цьому вже позначався розкол між працею і капіталом.

Вища форма капіталістичної промисловості — фабрика розвивається в Росії ще в 30—40-х роках ХІХ ст. В ці роки в Росії почався промисловий переворот, який закінчився в другій половині ХІХ ст. перебудовою виробництва на основі нової техніки. Промисловість остаточно відокремилась від землеробства і створився «...особливий клас населення, зовсім чужий старому селянству, що різниться від нього іншим ладом життя, іншим ладом сімейних відносин, вищим рівнем потреб, як матеріальних, так і духовних» ⁴. Це були зовсім нові кадри промислового пролетаріату, які докорінно відрізнялися від робітників періоду кріпосництва, часів перших стадій розвитку капіталізму.

Процес формування робітничого класу включав не тільки кількісне зростання фабрично-заводських робітників, створення постійних кадрів на фабриках, заводах, шахтах та інших промислових підприємствах, а й політичне виховання робітничого класу, яке відбувалося в процесі революційної боротьби.

Тяжке економічне становище і політична безправність ще в першій половині ХІХ ст. штовхали робітників на боротьбу за поліпшення умов свого життя. Виступи робітників Луганського казенного заводу в 1818 р. і робітників-кріпаків мануфактури Уварова у Чернігівській губернії в 1823 р. були одними з перших в історії робітничого руху на Україні.

Протягом 70-х років ХІХ ст. на Україні відбулося близько 30 страйків. Страйкова боротьба робітників зростала з кожним роком. Найбільш свідомі з них розуміли, що для успішної боротьби з капіталістами потрібна організація. Почали виникати перші робітничі союзи. В 1875 р. в Оде-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 466—467.

² Там же, стор. 325.

³ Там же, стор. 469.

⁴ Там же, стор. 471.

сі була створена перша робітнича організація «Південноросійський союз робітників», а в 1881 р. в Києві — «Південноросійський робітничий союз». Хоч ці союзи і починали брати участь в робітничих страйках, але вони були дуже слабо зв'язані з робітничим рухом. Незважаючи на розгром цих організацій, робітничий рух продовжував зростати, про що свідчили, зокрема, все частіші хвилювання робітників на шахтах Донбасу.

На основі дальшого зростання робітничого руху як в Росії, так і на Заході почали створюватися марксистські організації. Перша російська марксистська група «Визволення праці» виникла в 1883 р. Головною її заслугою було теоретичне заснування російської соціал-демократії. З цього часу російський робітничий рух «прямо зближався з російськими соціал-демократами, прагнучи злитися з ними»¹. Група «Визволення праці» провела велику роботу щодо поширення марксизму в Росії, в тому числі й на Україні. Вона ще не була практично зв'язана з робітничим рухом, хоч і зробила, як вказував В. І. Ленін, перший крок йому назустріч.

В кінці 80-х і на початку 90-х років минулого століття з'явилися перші соціал-демократичні організації на Україні — в Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Миколаєві та в інших містах. Ці соціал-демократичні організації розповсюджували серед робітників марксистську літературу: «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, «Становище робітничого класу в Англії» Ф. Енгельса, «Капітал» К. Маркса та ін. Серед українських робітників була розповсюджена промова робітника Петра Алексеєва, яку він виголосив на судовому процесі в 1877 р.² Проте й ці соціал-демократичні організації ще не були практично зв'язані з масовим робітничим рухом.

Виключна роль у поєднанні соціалізму з робітничим рухом належить В. І. Леніну. Його геніальні праці і безпосередня участь в робітничому революційному русі відіграли величезну роль в ідейно-політичному виході робітничого класу як Росії, так і України.

В 1894 р. Ленін видав книгу «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів», в якій вказав на історичну роль російського пролетаріату. «...Російський робітник, піднявшись на чолі всіх демократичних елементів, звалить абсолютизм і поведе російський пролетаріат (поруч з пролетаріатом усіх країн) *прямою шляхом відкритої політичної боротьби до переможної комуністичної революції*»³.

Створений Леніним петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу» почав здійснювати з'єднання соціалізму з робітничим рухом. Під впливом цього союзу відбулося об'єднання робітничих гуртків у такі самі організації і в інших містах, в тому числі в Катеринославі і Києві.

«Союзи боротьби» видавали і розповсюджували серед робітників прокламації і листівки. На початку травня 1897 р. київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу» видав прокламацію, яка закликала робітників до боротьби за скорочення робочого дня й «за те, що власники заводів при розрахунках з робітниками не затримували грошей»⁴. 33 примірники цієї прокламації були знайдені на заводі Гретеф і Криванека і на машинобудівному заводі купця Шиманського⁵.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 230.

² Центральний державний історичний архів УРСР (далі — ЦДІА УРСР), ф. 3, спр. 3674, 1890, арк. 153—154.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 269.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. Канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора, 3-є діловодство, спр. 397, 1897, арк. 1.

⁵ Там же, спр. 398, арк. 1—2.

Після I з'їзду РСДРП партійні комітети посилили агітацію серед робітників. Вони видавали брошури, прокламації і розповсюджували їх серед робітників. Так, у Києві на Верхній Солом'янці було знайдено дві брошури видання 1897 р. — «В пам'ять про Карла Маркса» на десяти сторінках і «Бойовий заклик робітничого класу» на дванадцяти сторінках¹.

Київський комітет РСДРП видав брошуру «Робітничі союзи, або як взятися за розум». На її обкладинці зверху було написано: «Російська соціал-демократична робітничка партія». Значна частина примірників цієї брошури була розповсюджена на заводі Грєтера і Криванека; дев'ять примірників її були підібрані поліцією на Софіївській площі і проти присутніх місць у міському сквері². На гільзовій фабриці Ю. Каца була розповсюджена прокламація Київського комітету РСДРП «Робітникам фабрики Каца», яка закликала робітників до страйку³. Серед робітників Києва розповсюджувалась також робітничка газета «Вперед»⁴.

Комітети РСДРП закликали робітників до святкування Першого травня. Подільський губернатор повідомляв міністра внутрішніх справ, що «в ніч на 28 квітня 1898 р. на ст. Жмеринка, Вінницького повіту, невідомими особами були розклеєні від імені «соціал-демократичної робітничої партії» вісім прокламацій, які підбурювали робітників до страйку 1 Травня»⁵.

Місцеві жандармські органи змушені були все частіше доносити про значний вплив соціал-демократів на робітничий рух. В таємному повідомленні Департаменту поліції від 22 квітня 1900 р. начальник Катеринославського губернського жандармського управління писав, що «соціал-демократична пропаганда звилася собі гніздо на всіх заводах Катеринославської губернії»⁶.

Наведені факти свідчать про те, що видання і розповсюдження комітетами РСДРП брошур, прокламацій знаменували, як вказував В. І. Ленін, величезний крок по шляху злиття робітничого руху з російськими соціал-демократами.

В зв'язку із зближенням російських соціал-демократів з робітничою масою, починаючи з другої половини 90-х років, визвольний рух в Росії посилювався. Головну роль в цьому русі почав відігравати пролетаріат.

Під впливом петербурзьких страйків зростає робітничий рух в інших містах, в тому числі й на Україні. В 1895 р. в зв'язку із зменшенням заробітної плати вибухнуло хвилювання робітників на Горлівських копальнях. Трохи пізніше почалися заворушення на Голубівській шахті. Навесні 1898 р. 2 тис. робітників Рутченківських рудників вимагали знищення землянок і заміни їх кращим житлом.

В перших лавах пролетаріату, який боровся, йшли робітники Катеринослава та Луганська. Найбільш значними виступами робітників в кінці XIX ст. були травневі страйки на Брянському заводі Катеринослава в 1898 р. і Луганському паровозобудівному заводі в 1899 р.⁷

По всій Росії на підприємствах, підпорядкованих нагляду фабричної інспекції, в 1895 р. відбулося 68 страйків, які охопили 31 195 робіт-

¹ ЦДІА УРСР, ф. Канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора, 3-є діловодство, спр. 256, 1899, арк. 1.

² Там же, спр. 437, арк. 1; спр. 458, арк. 1.

³ Там же, спр. 460, арк. 1—2.

⁴ Там же, спр. 435, арк. 1.

⁵ Там же, спр. 464, арк. 2.

⁶ Паргархів Луганського обкому КП України, ф. 2, зв. 1-а, од. зб. 10, арк. 7—8.

⁷ Там же, ф. 1, зв. 1, од. зб. 10, 1900, арк. 8.

ників, у 1896 р.— 118 страйків, в яких взяло участь 29 527 чоловік, в 1897 р.— відповідно 145 і 58 870, в 1898 р.— 215 і 43 150, в 1899 р.— 189 і 57 498¹. На Україні на подібних підприємствах з 1895 по 1899 р. відбулося 65 страйків, в яких взяло участь понад 6 тис. робітників².

Робітничий рух в кінці 90-х років минулого століття був найбільш сильним в Херсонській і Катеринославській губерніях. За ними йшли Харківська і Київська. Під час страйків в 90-х роках робітники вже виявляли деякі зародки свідомості, ці страйки багато в чому відрізнялись від колишніх бунтів робітників. «Якщо бунти,— писав В. І. Ленін,— були повстанням просто пригноблених людей, то систематичні страйки виражали вже собою зародки класової боротьби, але саме тільки зародки»³.

Проте, незважаючи на пробудження робітничого класу, його свідомість залишалась тоді ще на дуже низькому рівні, і рух робітників носив стихійний характер. У робітників ще не було соціал-демократичної свідомості, вони не розуміли необхідності заміни існуючого ладу, знищення приватної власності і організації соціалістичного устрою.

Соціал-демократія розгорнула величезну роботу в справі керівництва робітничим рухом по всій Росії, в тому числі і на Україні. Під керівництвом В. І. Леніна вона вносила соціалістичну свідомість в ряди робітничого класу і шим надавала стихійному робітничому рухові соціал-демократичного характеру.

Одночасно із зростанням класової свідомості всього пролетаріату Росії підвищувалася свідомість пролетаріату України.

У посиленні робітничого руху, в пробудженні революційної свідомості робітничого класу відбувся значний перелом на початку ХХ ст. В цей період в Росії капіталізм переріс в імперіалізм, в умовах якого суперечності досягли крайніх меж. Всі риси імперіалізму були властиві також й імперіалістичній стадії російського капіталізму. Однак російський імперіалізм мав свої особливості, які справили великий вплив на загострення класових суперечностей в країні. Внаслідок швидкого розвитку капіталізму, наявності залишків кріпосництва, великого засилля іноземної буржуазії, високої концентрації промисловості і робітничого класу, Росія виявилася вузловим пунктом усіх суперечностей імперіалізму, де наростала народна революція, яка мала необхідні умови для переростання її в революцію соціалістичну. В цей час центр світового революційного руху остаточно перемістився в Росію.

На початку ХХ ст. всі передові представники робітничого класу України вважали себе невід'ємною частиною всеросійського робітничого класу і разом з ним вступили на шлях політичної боротьби. Робітничий клас перейшов від зародкової стадії боротьби з окремими капіталістами до класової боротьби. «Боротьба робітників,— писав В. І. Ленін,— стає класовою боротьбою лише тоді, коли всі передові представники всього робітничого класу всієї країни усвідомлюють себе єдиним робітничим класом і починають вести боротьбу не проти окремих хазяїв, а проти всього класу капіталістів і проти уряду, який підтримує цей клас. Тільки тоді, коли окремий робітник усвідомлює себе членом усього робітничого класу, коли у своїй щоденній, дрібній боротьбі з окремими хазяями і з окремими чиновниками він бачить боротьбу проти всієї буржуазії і проти всього уряду, тільки тоді його боротьба стає класовою боротьбою»⁴. Основоположники марксизму-ленінізму К. Маркс і Ф. Енгельс вчили

¹ «Статистические сведения о стачках рабочих на фабриках и заводах за десятилетие 1895—1904 гг.», СПб, 1905, табл. I.

² Там же, табл. I.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 5, стор. 336.

⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 189—190.

що в міру того, як боротьба робітників з капіталістами стає класовою боротьбою, вона необхідно стає політичною боротьбою¹.

Боротьбу російського пролетаріату після II з'їзду РСДРП очолила марксистська партія, яка була створена й озброєна знанням законів розвитку суспільства, знанням законів класової боротьби під керівництвом В. І. Леніна.

Російська соціал-демократична робітнича партія об'єднувала в своїх лавах і передову, найбільш свідому частину робітників України. Більшовицький прапор, який підняв В. І. Ленін на II з'їзді РСДРП, став прапором і робітничого класу України. Очолювані В. І. Леніном більшовики піднімали робітничий клас на політичну боротьбу, спрямовуючи її проти царизму і капіталізму. Вони вчили, що кінцевою метою класової боротьби робітничого класу є завоювання політичної влади і створення соціалістичного суспільства.

В політичному вихованні робітничого класу і в організації революційної боротьби величезну роль відіграла ленінська газета «Искра», широко розповсюджувана і на Україні.

Показником швидкого зростання революційної сили і свідомості робітничого класу на початку ХХ ст. був широкий розмах страйкового руху і перехід до вуличних демонстрацій, під час яких робітники висували політичні вимоги, лозунг «Геть царське самодержавство!».

Такими ж страйками і вуличними демонстраціями ознаменувався з 1900—1902 рр. і робітничий рух на Україні. Під час вуличних демонстрацій робітники висували лозунги, спрямовані проти самодержавства, вимагали політичної свободи, 8-годинного робочого дня. Харківська маївка 1900 р. була першою робітничою політичною демонстрацією загальноросійського значення. Вона показала, що робітничий клас Росії був спроможний вести не тільки економічну боротьбу, а й політичну.

Борючись за повалення царизму, за політичні свободи і 8-годинний робочий день, робітничий клас України показав, що він усвідомив себе як клас, і виступив на широку арену політичної боротьби під керівництвом загальноросійської соціал-демократичної організації.

Про високу політичну зрілість робітничого класу в цей період свідчила, як підкреслював В. І. Ленін, вимога 8-годинного робочого дня. «А вимога 8-мигодинного робочого дня є вимога всього пролетаріату, звернена не до окремих хазяїв, а до державної влади, як до представниці всього сучасного суспільного й політичного ладу, до всього класу капіталістів, що володіють усіма засобами виробництва. Вимога 8-мигодинного робочого дня набула особливого значення: вона є проголошення солідарності з міжнародним соціалістичним рухом»².

Розмах революційного руху робітничого класу ще більше посилюється в 1902 р. Відбулися страйки і демонстрації робітників в Батумі. Ростовський страйк перетворився у видатну демонстрацію. Ширше розгорнув революційний рух і пролетаріат України.

Великий крок у розвитку робітничого руху ознаменував собою загальний страйк на півдні Росії. В цьому виступі виявилася з особливою силою класова солідарність робітників Закавказзя і України. Загальний страйк мав політичне значення — він показав не тільки силу робітничого класу, а й те, що капіталістів захищав царський уряд і що робітники не зможуть добитися поліпшення свого становища без завоювання політичної свободи. В ході загального страйку робітничий клас виступав проти капіталістів і царського уряду як єдиний, до кінця революційний клас.

¹ К. Маркс, Ф. Енгельс, Вибрані твори в двох томах, т. I, Держполітвидав УРСР, 1955, стор. 16.

² В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 328.

На Україні страйковий рух злився з політичними демонстраціями, в ряді міст відбулися масові політичні збори. Майже повсюди політичною боротьбою робітників керували місцеві соціал-демократичні комітети.

Про широкий розмах страйкового руху свідчать такі дані. За п'ятиріччя (1900—1904 рр.) на підприємствах Росії, що підлягали фабричній інспекції, відбулося 1030 страйків, в яких взяло участь 210 тис. робітників. З цієї кількості значна частина страйків припадала на підприємства України. Всього на Україні за ці роки, за даними фабричної інспекції, відбувся 241 страйк, в яких взяли участь 39 042 робітники.

Страйковий рух на Україні на початку ХХ ст. був набагато інтенсивнішим, ніж це було в останні п'ять років ХІХ ст. Якщо в 1895—1899 рр. на Україні відбулося 65 страйків, то в наступне п'ятиріччя кількість страйків збільшилась до 241, а кількість страйкарів зросла з 6 тис. до 39 тис. чоловік.

На 1900—1904 рр. припадає 78,7% всіх страйків, які відбулися на Україні за 1895—1904 рр., і 86,6% всіх страйкарів. Найбільша хвиля страйкового руху на Україні прокотилася в 1903 р. Тільки на підприємствах, підпорядкованих нагляду фабричної інспекції, в цьому році було 155 страйків, в яких взяли участь 26 683 робітники, що складало 64% всіх страйків останнього п'ятиріччя і 68% всіх страйкарів.

Зростання страйкової боротьби робітників України свідчить про те, що робітничий клас України усвідомив свої класові завдання і почав вести боротьбу як клас проти царизму і буржуазії.

Озброївшись лєнінським вченням, робітничий клас України на початку ХХ ст. ставав найреволюційнішим класом, здатним згуртувати навколо себе трудящі маси і повести їх на боротьбу проти соціального і національного гніту.

Політична боротьба робітничого класу України, як і всієї Росії, вплинула і на селянство, яке бачило в ньому послідовного борця проти поміщицько-капіталістичного гніту. Під впливом страйку 1903 р. селяни посилили боротьбу проти поміщиків і в ряді місцевостей припинили оплату податків. Селянські хвилювання охопили Закавказзя, Україну і частину центральних губерній Росії. В селах Катеринославської губернії селяни на сільських сходках заявляли про свою солідарність з страйкарями.

Робітничий клас України, розуміючи, що тільки він здатний вести рішучу боротьбу з царизмом і очолити боротьбу всіх трудящих за політичні свободи, взяв участь в земській кампанії 1904 р. тільки для того, щоб розширити фронт боротьби проти самодержавства. В. І. Ленін попереджав, що в боротьбі за політичне визволення пролетаріат не повинен на певному етапі байдуже ставитись до своїх союзників з буржуазної демократії. «Партія пролетаріату повинна вміти ловити всякого ліберала якраз в той момент, коли він зібрався посунутись на вершок, і змушувати його посунутись на аршин. А упреться,— так ми підємо вперед без нього і через нього»¹.

Політична зрілість робітничого класу України виявилася в тому, що він зумів перетворити банкет земців на політичні вуличні демонстрації.

Найбільш свідома частина робітничого класу розуміла, що боротьба для нього «за політичну свободу і демократичну республіку в буржуазному суспільстві є лише один з необхідних етапів у боротьбі за соціальну революцію, яка знищує буржуазні порядки»².

Формування робітничого класу України і зростання його політичної

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 5, стор. 306.

² В. І. Ленін, Твори, т. 8, стор. 8.

свідомості відбувалися в непримиренній боротьбі з дрібнобуржуазними опортуністичними партіями—меншовіками, есерами і українськими буржуазними націоналістами.

Робітники, керуючись вказівками Леніна, виступили проти ганебної політики царського уряду. Так, в резолюції, прийнятій на робітничих зборах, скликаних в грудні 1904 р. Катеринославським комітетом РСДРП, говорилось: «...Ми, робітники, заявляємо, що вважаємо царський уряд нашим найлютішим ворогом. Царський уряд є величезною перешкодою для розвитку країни і, особливо, для справи визволення робітничого класу, тією перешкодою, без усунення якої неможлива ні успішна боротьба за таке визволення, ні будь-які істотні поліпшення в сучасному становищі робітничого класу, ні взагалі досягнення більш відповідних потребам порядків у державі. В силу всього цього ми, робітники, своєю першою найближчою метою ставимо вимогу заміни царського самодержавства... вільною державою, керованою самим народом і заснованою на безумовній рівності і правах усіх громадян, без різниці станів, статі, релігії і національності»¹.

На початку ХХ ст. передова частина робітничого класу України розуміла, що виконати роль авангарду у визволенні свого народу від соціального і національного гніту робітничий клас зуміє тільки тоді, коли він буде виступати разом з робітничим класом Росії. Тому передові робітники під керівництвом більшовиків рішуче виступили проти спроб націоналістів розколоти єдність робітничого класу, роздрібнити його соціал-демократичні організації по національних ознаках.

Добиваючись монопольного панування на власному національному ринку для збуту своїх товарів і експлуатації українських трудящих, українська буржуазія намагалася видати свою класову справу за справу загальнонародну. Прагнучи відвернути увагу робітників від соціальних питань і революційної боротьби, вона вела брехливу пропаганду так званої «гармонії інтересів», запевняючи, нібито українському народу не властиві класове розшарування, ворожа класова боротьба, тому, мовляв, робітничому класу України нема чого виступати разом з робітничим класом Росії проти царизму і буржуазії. Боячись революції, що назривала, українська буржуазія намагалася посіяти ворожнечу між робітниками різних національностей і цим самим відірвати робітників від загальноросійського революційного руху. Українські ліберали організували в 1903 р. націоналістичну «Українську демократичну партію». Незабаром після цього була заснована «Українська радикальна партія». В 1905 р. обидві партії злилися в одну — «Українську радикально-демократичну партію» (УРДП) ліберально-буржуазного напрямку. Ще раніше, в 1900 р. була заснована дрібнобуржуазна націоналістична так звана «Революційна Українська партія» (РУП); через два роки від неї відокремилась частина членів і заснувала «Українську народну партію» (НУП), яка стала на відкрито шовіністичні позиції.

Подібно до єврейської дрібнобуржуазної партії «Бунд», РУП виступила за розмежування соціал-демократичних організацій за національними ознаками, що було відмовою від єдиних класових територіальних організацій робітничого класу. Такий принцип побудови партії приводив до відриву робітників України від усього російського пролетаріату, до затримки зростання класової самосвідомості українського пролетаріату і підкорення його інтересам української буржуазії.

Передова частина робітничого класу України виступила проти РУП і «Бунду». Вони розуміли, що їх політика веде до відокремлення робітників однієї нації від іншої. Відчуженість робітничих класів різних на-

¹ Державний архів Дніпропетровської області, ф. 3, спр. 50, арк. 309.

родностей, пригноблених самодержавством, зазначав В. І. Ленін, «...є величезне зло, величезна перешкода в боротьбі з самодержавством, і ми не повинні узаконювати цього зла, освячувати цього неподобства ніякими «принципами» партійної особистості або партійної «федерації»¹.

Керуючись вказівками Леніна, більшовики України виступили проти поділу робітничих організацій за національними ознаками і закликали робітників усіх націй до спільної боротьби проти царизму і буржуазії. Так, Одеський комітет в своїй листівці, яка була випущена в січні 1904 р., писав, що всім робітникам необхідно об'єднатися проти спільного ворога. «Робітничий клас — однаково в місті чи в селі — повинен раз і назавжди запам'ятати це і не давати себе обдурювати. Де б робітники не працювали, в місті або в селі, і якої б мови вони не були — росіяни, поляки, українці, євреї, німці, вірмени, грузини, татари та інші — все одно ні в якому випадку не повинні ворогувати, тому що це корисно тільки нашому ворогові — буржуазії». Листівки закликали до спільної боротьби, «задля чого всі чисто робітники повинні скрізь увійти в одну спілку, в одну партію та твердо підтримувати її»².

Одним з показників високої свідомості робітничого класу Україна початку ХХ ст. було те, що робітники не вступали в націоналістичні організації. Наприклад, один з колишніх членів РУП Микола Галаган в своїй «Спогадах» писав, що РУП не була справжньою політичною партією, не мала зв'язків з робітничим класом. «Тим менше ще могла себе вважати РУП за партію пролетарську; для цього у неї було занадто мало даних, або й зовсім їх не було, бо важко вважати за достатній аргумент те, що в РУП було кілька десятків робітників шмуклерів, іконостасників чи чорноробів з шкіряних та цегельних фабрик»³.

Боротьба свідомих робітників проти всякого національного гніту і націоналізму свідчила про високу свідомість робітничого класу України. Проте не слід думати, що робітничий клас був однорідним за своїм складом. Найбільш свідому його частину становили кадрові робітники, особливо металісти, залізничники та шахтарі. Але серед робітників було багато недавніх виходців з селян, кустарів і ремісників, які не пройшли ще достатньої школи політичного виховання і тому вносили в робітничий клас дрібнобуржуазні навички, певні коливання і хитання. Ці відсталі верстви робітників були живильним середовищем для всякого роду опортуністичних угруповань. Перед революційною соціал-демократією стояли завдання величезної ваги по вихованню робітничого класу і боротьбі з відсталими настроями робітників.

Будучи найреволюційнішим класом суспільства, робітничий клас України був носієм найпередовішої ідеології, творцем пролетарської культури на Україні. Вже робітничі листівки, соціал-демократичні прокламації були, як указував В. І. Ленін, першою формою соціал-демократичної літератури⁴. Керуючись ленінським вченням, робітничий клас України разом з робітничим класом Росії готувався до революції, що на зривала.

Великий вплив на зростання політичної свідомості трудящих зробила революція 1905—1907 рр., у якій робітничий клас виступив гегемоном, вождем. До цієї ролі робітничий клас був підготовлений всім ходом економічного і політичного розриву країни.

Пролетаріат Росії, боротьба якого з самодержавством стала особливо впертою після 9 січня 1905 р., зайняв перше місце в міжнародному

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 6, стор. 407.

² ЦДА УРСР, ф. 386, спр. 413, арк. 21.

³ М. Галаган, З моїх спогадів, ч. 1, Львів, 1930, стор. 127.

⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 190.

обітничому русі. Тільки в 1905 р. страйкувало близько чотирьох мільонів робітників і службовців¹. Такого розмаху страйкового руху не знала жодна з капіталістичних країн. На Україні за цей період кількість страйкуючих робітників досягла 500 тис. чоловік. Робітничий клас підвів ух мас до вищої форми боротьби — до збройного повстання. Він, хоча на короткий час, завоював свободу друку, зборів, спілок, своєю революційною тактикою змінив шляху фальшиву булігінську думу, вирвав у аря маніфест про конституцію і зробив раз і назавжди неможливим правління Росією без представницьких установ.

У 1905 р. робітничий клас України за прикладом передових робітників Петербурга і Москви створив масові організації: Ради робітничих депутатів, збори делегатів від усіх фабрик. В роки першої російської революції пролетаріат завоював право створювати професійні організації. Кожний місяць цього періоду, — писав В. І. Ленін, — дорівнював, в розумінні навчання основам політичної науки — і мас і вождів, і класів і арій, — рокові «мирного» «конституційного» розвитку»².

Робітничий клас Росії, в тому числі й України, під керівництвом партії більшовиків під час революції 1905—1907 рр. завойовував на свою сторону революційне селянство, допомагав йому в революційній боротьбі, спрямовуючи її і керуючи нею. Під керівництвом більшовиків робітничий клас України відвоював українське селянство з-під впливу українських націоналістичних партій, які, блокуючись з кадетами, намагалися повернути селянство в бік ліберальної буржуазії. Великим завойованням робітничого класу було вже те, що українське селянство не пішло за буржуазією і українськими націоналістами, а разом з усім селянством Росії ставало на шлях союзу з робітничим класом у боротьбі проти самодержавства. Більшість селянських депутатів від українських губерній в ІІ Думу підтримувала вимоги націоналізації землі³.

Робітничий клас пробудив до боротьби і революційну демократичну інтелігенцію, яка почала виступати проти царизму і захищати інтереси українського народу.

Боротьба робітничого класу викликала до життя і національно-визвольний рух серед пригноблених народів Росії. В цей період в Росії, говорив В. І. Ленін, більше половини (точно: 57 проц.) населення зазнало національного гноблення, не користувалося навіть свободою рідної мови, піддавалося насильственій русифікації⁴.

Робітничий клас України, борючись проти царизму і капіталістичної експлуатації, виступав і проти національного гніту.

Величезною перемогою робітників України було й те, що вони не стали під прапор буржуазного націоналізму. В процесі боротьби робітничий клас України ідейно і організаційно зміцнів, став найбільш свідомим передовим класом суспільства. Він виступив за дійсну свободу українського народу. Пролетаріат України не піддався солодким промовам націоналістів, які намагалися відокремити робітників України від всеросійського пролетаріату, і виступив разом з усім робітничим класом Росії проти царизму і поміщицько-буржуазного гніту. Він набув величезного усвідомлення і переконався, що тільки в спільній боротьбі робітників усіх національностей, очолюваних російським пролетаріатом, під керівництвом більшовиків, можливе повалення найлютішого ворога всього народу — самодержавства.

Спільною боротьбою з усім робітничим класом Росії пролетаріат

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 16, стор. 264.

² В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 10.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 13, стор. 243—244.

⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 23, стор. 229.

України завдав рішучого удару по націоналістам, які марно намагалися підірвати єдність революційних дій українських і російських робітників.

Невтомна боротьба більшовиків після революції 1905—1907 рр. проти меншовиків, ліквідаторів, троцькістів, одзовістів і буржуазних націоналістів, вигнання меншовиків з РСДРП сприяли зростанню і зміцненню рядів пролетаріату.

В роки реакції, коли з партії пішли попутники, особливо інтелігенти, збільшилась роль робітників у будівництві партії. Так, більшовицька газета «Пролетарій», описуючи становище в Харківській організації. 13 червня 1909 р. відзначала: «Інтелігенції в організації, крім небагатьох випадків, зовсім нема, і працювати доводиться всюдо робітникам». Таке ж становище було в Катеринославській, Миколаївській та в інших соціал-демократичних організаціях. Робітники звільнялися від конституційних ілюзій, у них зникала віра в ліберальних лакеїв чорносотенного царизму. Все це говорило про зростання соціалістичної свідомості робітників після поразки першої російської революції.

Багато робітників, які вийшли з села, під час проведення аграрної реформи Столипіна продали свої мізерні наділи за безцінь куркулям і перетворилися в дійсних пролетарів. В зв'язку з цим в 1906—1914 рр. середовищі робітничого класу відбулися якісні зміни, значно збільшився пролетарський прошарок робітників, зміцніла чисто пролетарська основа руху в боротьбі проти царизму і капіталістичного гніту.

Робітничий рух за ці роки піднявся на вищий ступінь. «Якщо в 1905-му році він починався з масових страйків і гапонати, то в 1912-му році, незважаючи на поліцейський розгром організацій нашої партії, рух починається з масових страйків і *піднесення республіканського прапора!*¹ В роки нового революційного піднесення, як і в революції 1905—1907 рр., робітничий клас виступав як гегемон у боротьбі проти царизму і капіталістичного гніту

Більшовицькі організації України, які героїчно пронесли революційний прапор крізь роки чорної столипінської реакції, очолили робітничий клас України в період нового революційного піднесення і першої світової імперіалістичної війни.

Велику роль в організації робітничого класу України, в політичному його вихованні відіграли праці В. І. Леніна, більшовицькі газети «Звезда» і «Правда», які широко розповсюджувалися серед українських робітників. Під впливом газети «Правда» виховувалося ціле покоління революційного пролетаріату, яке потім відіграло величезну роль в боротьбі за перемогу Жовтневої соціалістичної революції в нашій країні. Важливе значення у вихованні нового покоління революційних борців, які залишилися вірними прапору інтернаціоналізму і пролетарської революції, мало широке використання більшовицькою партією думської трибуни.

На формування політичної свідомості робітничого класу України величезний вплив зробили робітники великих промислових центрів Росії. Впливався в ряди порівняно ще молодого робітничого класу України загартовані пролетарі великих промислових центрів Росії прискорювали пробудження робітників України до революційної боротьби. Передові російські робітники передавали робітникам України досвід революційної боротьби, всіляко допомагали в боротьбі проти царизму, гніту поміщиків і капіталістів.

В. І. Ленін надавав величезного значення зближенню російських і українських робітників, впливові російської передової культури на робіт

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 89

ників України. Він писав українським робітникам, що потрібно «...всяку можливість єднання з великоруським свідомим робітником, з його літературою, з його колом ідей обов'язково всіма силами ловити, використовувати, закріпляти, цього вимагають корінні інтереси і українського і великоруського робітничого руху»¹.

Робітничий клас України на досвіді революційної боротьби переконався в справедливості ленінських слів, що тільки «при єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна *можлива*, без такої єдності про неї не може бути й мови»².

Викриваючи класову суть століпінського законодавства і борючись за здійснення ленінської аграрної програми, більшовики все більше зміцнювали серед трудящих ідею гегемонії пролетаріату в буржуазно-демократичній революції. Робітничий клас дедалі більше усвідомлював, що тільки він, завоювавши на свій бік селянство, зможе добитися повної перемоги над самодержавством і капіталізмом.

Наступна боротьба більшовицької партії за чистоту марксистської теорії, за її дальший розвиток ідейно загартувала робітничий клас і сприяла його політичній свідомості в роки першої світової війни.

В результаті великої роботи, проведеної під керівництвом більшовицької партії і її вождя В. І. Леніна, зросла політична свідомість і організованість робітничого класу Росії, в тому числі й робітничого класу України.

На Україні склалися всі необхідні передумови для переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Робітничий клас, розуміючи свої класові завдання, разом з усім пролетаріатом Росії очолив боротьбу трудящих проти царизму, за перемогу пролетарської революції.

Озброївшись марксистсько-ленінською ідеологією, робітничий клас України разом з російським пролетаріатом, під керівництвом більшовицької партії відіграв вирішальну роль у поваленні влади царизму, поміщиків і буржуазії, в утворенні диктатури пролетаріату.

Після перемоги Жовтневої революції, очоливши всіх трудящих, робітничий клас СРСР, керований Комуністичною партією, успішно будує комуністичне суспільство.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 15—16.

² Там же, стор. 14.

О. К. КАСИМЕНКО

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ДАЛЬШОЇ НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ІСТОРІЇ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ 1648—1654 рр.

Непорушна дружба народів Радянського Союзу є одним з найбільш широким завоювань Великої Жовтневої соціалістичної революції. Радянська історична наука, натхнена рішеннями XX з'їзду КПРС, покликана займатись глибоким марксистсько-ленінським дослідженням передумов, виникнення й розвитку цієї дружби.

Значну увагу в історичних дослідженнях необхідно і далі приділяти всебічному висвітленню історії багатовікової дружби двох великих братніх народів — російського й українського. Це тим більше потрібно, що саме тепер іноземні реакційні історики та жалюгідні найманці з української буржуазно-націоналістичної еміграції посилюють свою фальсифікуючу «діяльність» щодо історії України. Вони спрямовують вістря своїх наклепів насамперед проти радянської ідеології дружби всіх народів проти великої історичної дружби російського і українського народів.

Дальше наукове дослідження історії дружби російського й українського народів, зокрема проблеми возз'єднання України з Росією в 1654 р., а також науково обгрунтовані і методологічно вірні вирішення багатьох важливих питань визвольної війни 1648—1654 рр. є необхідною умовою дальшого розвитку важливих питань в українській радянській історіографії. За останній час виявлено нові документальні матеріали цієї проблематики, і їх вивчення та узагальнення дає змогу нашим історикам не лише збагатити радянську історіографію, а й піднести ідейно-теоретичний рівень досліджень, викорінюючи будь-які залишки старих вульгаризаторських поглядів і тверджень з питань визвольної війни українського народу і возз'єднання України з Росією.

Науковій розробці проблеми визвольної війни і возз'єднання України з Росією довгий час в радянській історіографії не приділялося належної уваги, а якщо і приділялося, то робилося це в ряді випадків з далеко не марксистських, вульгаризаторських, спрошено соціологічних позицій.

Лише напередодні Великої Вітчизняної війни було покладено початок в історичних працях і художній літературі глибокому і всебічному відображенню основних етапів визвольної війни, висвітленню боротьби українського народу за возз'єднання України з Росією, а також визначенню дійсної ролі Богдана Хмельницького. Це було зроблено, зокрема в монографічному дослідженні професора М. Н. Петровського¹.

¹ М. Петровський, *Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654 рр.)*, К., 1940.

Дальшій розробці історії визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. сприяло встановлення Радянським урядом в роки Великої Вітчизняної війни ордена Богдана Хмельницького, в чому знайшло яскравий вияв визнання важливості періоду визвольної війни і видатних заслуг великого сина українського народу.

В зв'язку з всенародним святом 300-річчя возз'єднання України з Росією радянська історична наука збагатилася важливими настановчими документами, що мають надзвичайно велике методологічне значення¹, а також багатьма ґрунтовними науковими працями, які сприяли дальшому вивченню багатьох важливих питань цієї проблеми.

Провідне місце серед цих праць по праву належить дослідженням професора І. П. Крип'якевича і професора В. О. Голубуцького, написаним з марксистсько-ленінських методологічних позицій. Велика монографія І. П. Крип'якевича «Богдан Хмельницький» та інші його праці² ґрунтуються на багатому документальному матеріалі, в значній мірі новому, виявленому в радянських і закордонних архівах. Широка ерудиція автора, вміння правильно оцінювати історичні події дали йому змогу фундаментально розробити багато важливих питань соціально-економічної і політичної історії України періоду визвольної війни і возз'єднання України з Росією, а також всебічно охарактеризувати діяльність Богдана Хмельницького. Звичайно, при розробці деяких складних проблем мали місце і окремі недоліки, але вони незначні, і автор уникає їх в дальших своїх працях. Так, наприклад, у монографії «Богдан Хмельницький», хоч і було дано широке висвітлення соціальної політики Богдана Хмельницького, але ж потрібної повноти при характеристиці складності і суперечливості цієї політики ще не було. Згодом І. П. Крип'якевич виступив із спеціальною статтею³ про соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького, в якій дав науково обґрунтовані визначення соціально-економічних поглядів гетьмана як представника козацької старшини і разом з тим показав, що цей видатний діяч був тісно зв'язаний з народними масами, був їх керівником у визвольній війні.

Дуже важливими науковими розробками проблем визвольної війни і возз'єднання України з Росією є дослідницькі праці професора В. О. Голубуцького в галузі політичної історії визвольної війни⁴. Оригінальними є його дослідження дипломатичних відносин між Україною та її сусідами, а також висвітлення багатьох важливих етапів всенародної боротьби українського народу за возз'єднання з Росією.

Крім згаданих праць, радянська історіографія за останні роки поповнилася значною кількістю колективних монографій і збірників статей, присвячених знаменній даті, що вийшли як на Україні, так і в інших рес-

¹ Постанова ЦК КПРС, Ради Міністрів Союзу РСР і Президії Верховної Ради СРСР «Про 300-річчя возз'єднання України з Росією»; «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.)», схвалені Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу»; О. І. Кириченко, Про 300-річчя возз'єднання України з Росією, Доповідь на Ювілейній сесії Верховної Ради Української РСР 22 травня 1954 р., та ін.

² І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, К., 1954; його ж, Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст., К., 1953; його ж, Богдан Хмельницький — поборник возз'єднання України з Росією, Львів, 1953.

³ І. П. Крип'якевич, Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького, «Український історичний журнал», 1957, № 1.

⁴ В. А. Голубуцький, Освободительная война украинского народа под руководством Хмельницкого, М., 1954; його ж, Росія і визвольна війна українського народу 1648—1654 рр., К., 1954; його ж, Богдан Хмельницький — великий син українського народу, К., 1953; його ж, Між Замостям і Зборювом (Із історії дипломатичних відносин у період визвольної війни українського народу проти панської Польщі), «Доповіді наукової сесії Київського державного педагогічного інституту, присвяченої 300-річчю возз'єднання України з Росією», К., 1954.

публіках¹. В них багато істориків опублікували свої дослідницькі статті, в яких поставлено і висвітлено велику кількість окремих важливих питань визвольної війни і возз'єднання України з Росією.

Виятково велику роль у науковій розробці цих питань відіграли також документальні збірники і, насамперед, тритомник «Воссоединение Украины с Россией»².

Слід відзначити також, що протягом останніх років у братніх соціалістичних країнах з'явився ряд праць, які висвітлюють окремі моменти визвольної війни українського народу та її вплив на антифеодальний рух трудящих мас на сусідніх з Україною землях³.

Внаслідок значних колективних зусиль істориків як нашої республіки, так і всього Радянського Союзу, а також країн народної демократії рівень наукової розробки згаданої проблеми значно підвищився, а історіографія цих питань стала набагато ширшою і змістовнішою.

Проте поряд з цінними і обгрунтованими поглядами, твердженнями і узагальненнями можна зустріти в історичній літературі окремі недоліки в постановці і розв'язанні тих чи інших наукових питань. Це пояснюється значною мірою тим, що деякі історики ще недостатньо опрацювали першоджерельний матеріал, не завжди творчо підходять до розв'язання питань, що їх вони прагнуть підняти.

¹ «Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією», К., 1954; «Воссоединение Украины с Россией, 1654—1954, Сборник статей», М., 1954; И. Греков, В. Королюк, И. Миллер, Воссоединение Украины с Россией в 1654 г., М., 1954; «Історичне значення возз'єднання України з Росією», К., 1954; «Віковична дружба російського і українського народів, Збірник статей, присвячених 300-річчю ювілею возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.)», К., 1954; «Наукові записки Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка», т. XIII, вип. I, «Збірник історичного факультету», № 4, К., 1954; «Збірник наукових робіт, присвячених 300-річчю возз'єднання України з Росією», Харків, 1954; «300 років возз'єднання України з Росією, Науковий збірник», Львів, 1954; «Доповіді наукової сесії Київського державного педагогічного інституту, присвяченої 300-річчю возз'єднання України з Росією», К., 1954; «300 років возз'єднання України з Росією, Науковий збірник Чернівецького державного університету», Львів, 1954; «Наукові записки Ужгородського державного університету», т. IX, Ужгород, 1954; «Труды Одесского государственного университета им. К. И. Мечникова», т. 144, Серия исторических наук, вып. 4, К., 1954; «Наукові записки Черкаського державного педагогічного інституту», т. IV, сесія історико-філологічних наук, К., 1954; та ін.

² «Воссоединение Украины с Россией», тт. I, II, III, М., 1953; «Трехсотлетие воссоединения Украины с Россией, Сборник документов для преподавателей средней школы», М., 1954; «Визвольна війна українського народу в 1648—1654 рр. Возз'єднання України з Росією». Анотований покажчик рукописних матеріалів Львівської бібліотеки АН УРСР, Львів, 1954.

³ Див. напр., Sesja naukowa w trzechsetną rocznicę zjednoczenia Ukrainy z Rosją, 1654—1954, Materiały, Warszawa, 1956; А. П ш и б о с ь, Крестьянское движение в Польше в 1651 г. и освободительная война украинского народа под руководством Богдана Хмельницкого, зб. «Воссоединение Украины с Россией, 1654—1954», М., 1954; Adam Przyboś, Materiały do powstania Kostki-Napierskiego 1651 r. Wrocław, 1951; Bohdan Baranowski, Narodowo-wyzwoleńcza walka ludu ukraińskiego w XVII wieku, журн. «Nowe drogi», 1954, № 1; B. Baranowski, Z. Libiszowska, Problem narodowo-wyzwoleńczej walki ludu ukraińskiego w XVII w. w historiografii polskiej, журн. «Kwartalnik historyczny», 1954, № 2; J. Bardach, W 300-ną rocznicę powstania chłopskiego pod wodzą Kostki-Napierskiego, журн. «Nowe drogi», 1951, № 3; Olgierd Górka, Nieznana kronika tatarska lat 1644—1650, журн. «Kwartalnik historyczny», 1955, № 3; «Sesja poświęcona 300 rocznicy zjednoczenia Ukrainy z Rosją», журн. «Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego», 1955, № 1—2; Z. Wójcik, Feudalna Rzeczpospolita wobec umowy w Perejasławiu, журн. «Kwartalnik historyczny», 1954, № 3; Франтішек Гейд, Визвольна боротьба українського народу в першій половині XVII ст. і політика Ватикану та Габсбургів, «Історичні зв'язки слов'янських народів», «Наукові записки інституту історії Академії наук Української РСР», т. 7, К., 1956; «Věčna družba, Sbornik prací k třístému výročí opětného sjednocení Ukrainy s Ruskem», Praha, 1955; та ін.

На основі широко розгорнутої принципової критики і самокритики в творчих дискусіях радянські вчені можуть виявляти і виправляти недоліки, наполегливо рухати вперед наукову розробку історії визвольної війни і возз'єднання України з Росією. Потрібно ширше досліджувати і ґрунтовніше висвітлювати питання, які до цього часу ще недостатньо вивчалися і не мають своїх спеціальних розробок в нашій літературі. Це в першу чергу стосується таких надзвичайно важливих питань, як класова боротьба на Україні в період визвольної війни (не тільки між селянами і феодалами, а й між іншими соціальними угрупованнями), зміна співвідношення класових сил у ході війни, процес складання української державності, етапи розвитку російсько-українських відносин та ін.

Успішна наукова розробка питання визвольної війни вимагає подолання всіх залишків старих, невірних поглядів, які ще мали місце в нашій літературі¹. Необхідно терпеливо і постійно роз'яснювати історикам, що помиляються, хибність їх поглядів і тверджень з окремих важливих питань визвольної війни.

При розгляді міцних зв'язків російського і українського народів напередодні і під час возз'єднання України з Росією особливу увагу слід приділяти дослідженню економічних зв'язків між ними, оскільки багатівкові економічні зв'язки російського і українського народів були і є одним з важливих факторів у взаєминах двох братніх народів.

В минулому багато буржуазних істориків, особливо польських і українських, намагалися довести, що до возз'єднання Україна економічно була зв'язана лише з Польщею; з усіх зовнішньоекономічних зв'язків України вони висували на перший план ввіз і вивіз через Гданський порт. Ці твердження перекручували історичну правду і були розраховані на протиставлення історичних процесів розвитку України і Росії. Такі погляди широко культивувалися буржуазним націоналістом М. Грушевським та його «школою» і не лише в дореволюційні часи, а й за Радянської влади. Мало це місце і в різних «студіях» кафедри історії України, якою керував М. Грушевський вже в системі Академії наук Української РСР.

В працях радянських істориків останнього часу звернуто увагу на наявність широких економічних зв'язків між Україною і Росією. В невеликій за розміром роботі О. П. Лоли², спеціально присвяченій економічним зв'язкам України і Росії напередодні і під час визвольної війни, використовуються нові документальні матеріали, показано значення цих зв'язків. Мало в цій праці показано роль різних соціальних груп у здійсненні російсько-українських економічних зв'язків.

При аналізі характеру і розмаху економічних зв'язків між Росією і Україною звертає на себе увагу широка участь в них народних мас, зокрема ремісничого населення. Деякі матеріали з цього питання подані в праці О. С. Компан про участь міського населення України у визволь-

¹ Деякі невірні погляди, на нашу думку, були викладені і в статті І. Д. Бойка «Підвищувати ідейний і теоретичний рівень наукових праць з історії» (журн. «Комуніст України» 1956, № 6). Згадана стаття є рецензією на мою книгу «Російсько-українські взаємовідносини 1648—початку 1651 рр.», (К., 1955). В цій рецензії міститься ряд справедливих критичних зауважень, які я вже прийняв і ще врахую, досліджуючи далі російсько-українські взаємовідносини періоду визвольної війни. Однак з твердженнями І. Д. Бойка в ряді питань (роль народних мас в російсько-українських економічних зв'язках, ступінь свідомості й організованості народних мас під час визвольної війни, характер Зборівського договору 1649 р., оцінка історичних заслуг Богдана Хмельницького та ін.) погодитися не можна, про що автор даної статті вже відзначав коротко у статті, опублікованій в журналі «Комуніст України», 1958, № 8.

² О. П. Лола, Зв'язки України з Росією напередодні і під час визвольної війни 1648—1654 рр., К., 1954.

ній війні¹. Та в літературі ще далеко неповно висвітлено таке важливе питання, як взаємний перехід ремісників з України в Росію і навпаки, та значення цих постійних виробничих зв'язків в економічному житті обох країн.

Дані про участь в економічних зв'язках широких народних мас наводяться і в роботах інших істориків². Тому слід вважати невірними ще наявні в історичній літературі окремі твердження, в яких недооцінюється пряма і посередня участь народних мас в економічних зв'язках Росії і України, а самі зв'язки розглядаються лише в плані зв'язків купецьких, тобто торгових.

Давні економічні зв'язки між російським і українським народами особливо зросли і зміцніли напередодні і під час визвольної війни. Характерною їх особливістю було те, що вже на той час вони відбувалися не лише в торговельній сфері, а й у виробничій. Зокрема слід вказати на відомі численні факти перебування українських ремісників у Росії і навпаки, що сприяло піднесенню рівня ремісничого виробництва на Україні і в Росії, поширювало обмін і вживання предметів ремісничого виробу, в тому числі зрядь праці і зброї.

Численні першоджерела дають можливість говорити про найширші торговельні зв'язки, в яких головну роль відігравали російські та українські купці, але одночасно ці ж самі документи свідчать про те, що в економічних зв'язках важливу роль відігравали середня і дрібна шляхта, козацька старшина, ремісники, рядове козацтво і селянство. Активна участь народних мас у російсько-українських економічних зв'язках сприяла створенню економічної бази для переможного визвольного руху на Україні, що забезпечив воз'єднання України з Росією.

З документів як опублікованих, так і тих, що зберігаються в архівах, але вже введені в науковий обіг, можна бачити, що широкі кола населення прикордонних місцевостей російських і українських земель були тісно зв'язані між собою укладом свого економічного життя. Українське населення—часто з відома російських прикордонних властей, а ще частіше і без їх відома—користувалося на російській території сіножатями, пасовищами, лісами, орними землями, ставило пасіки, будувало млини³.

Слід відзначити, що Боярська дума в Москві спеціально розглядала питання про ставлення до українських селян, які явочним порядком засівали хлібом землю в межах Російської держави. Характерно, що замість того, щоб вжити звичайних у таких випадках заходів, Боярська дума вирішила «пождать как у черкас с поляки, что учинитца»⁴.

Особливо велику роль у зміцненні російсько-українських економічних зв'язків відігравало масове переселення українців у Росію. Основну масу переселенців завжди становили покріпачені селяни, рядове козацтво і міське трудове населення⁵. Треба також відмітити, що на Українці

¹ О. С. К о м п а н, *Участь міського населення у визвольній війні українського народу 1648—1654 рр.*, К., 1954.

² Див. А. И. К о з а ч е н к о, *Борьба украинского народа против иноземных поработителей, за воссоединение с Россией*, М., 1954, стор. 166.

³ «Акты ЮЗР», т. III, Дополнение, № 66, стор. 68; «Воссоединение Украины с Россией», т.т. II, III; ЦДАДА, ф. Разрядный приказ, Севский стол, стовб. 137, 168; Приказной стол, стовб. 279, Белгородский стол, стовб. 262, 288; Сношения России с Польшей, спр. I-а, арк. 425 та ін.

⁴ «Акты ЮЗР», т. III, Дополнение, № 66, стор. 68.

⁵ Див. про це в дослідженнях: І. П. К р и п'я к е в и ч, *Богдан Хмельницький*, К., 1954; А. А. Н о в о с е л ь с ь к и й, *Борьба Московского государства с татарами в XVII в.*, М.—Л., 1948; Е. М. А п а н о в и ч, *Переселение украинцев в Россию накануне освободительной войны 1648—1654 гг.*, сб. «Воссоединение Украины с Россией», М., 1954; А. Г. С л ю с а р с ь к и й, *Заселення Слобідської України в зв'язку з бороть-*

уло багато переселенців з Росії, які склалися переважно з російських пікачів—кріпаків і посадських людей.

Переселення українців до Росії у великих розмірах відбувалося ще адовго до початку визвольної війни. Криваві зlodіяння польської шляхи примушували десятки тисяч селян, козаків і міщан рятуватися за російським кордоном. Процес переселення не припинявся і під час визвольної війни 1648—1654 рр. У період піднесення активності народних мас, оли військо повсталого українського народу вело запеклі бої, хвиля переселення різко спадала. Були випадки, коли переселенці, які давно жили межах Росії, поверталися на Україну, щоб узяти участь у народно-визвольній війні¹. А коли наставали тяжкі часи невдач і виникала загроза повернення польських панів, хвиля переселення різко підносилась і через кордон в Росію йшла велика маса людей, які шукали там захисту і юртянку.

Вивчаючи зміщення економічних зв'язків України з Росією, слід не забувати, що воно відбувалося в умовах панування феодально-кріпосницької системи господарства і гострих соціальних суперечностей між основними класами феодального суспільства. На російсько-українських економічних взаєминах відбивалися всі риси феодального способу виробництва, але при всьому цьому вони відіграли велику роль у розгортанні і перемозі народно-визвольного руху. І ця роль російсько-українських економічних взаємин визначалась насамперед активною участю з них широких народних мас.

Важливе значення для вірного висвітлення ходу визвольної війни і боротьби українського народу за возз'єднання з Росією має питання про ставлення польської шляхти до зростаючих економічних зв'язків України з Росією. Але це питання до цього часу ще зовсім не досліджене в історичній літературі.

При вивченні історії визвольної війни 1648—1654 рр. в нашій історіографії вже багато зроблено щодо висвітлення ролі народних мас. Це велике і благородне завдання і далі стоїть перед істориками. Слід з ще більшою повнотою показати високий за тих умов рівень свідомості мас в їх тяжкій боротьбі проти польсько-шляхетського гніту, за возз'єднання України з Росією. Необхідно, на нашу думку, звернути більше уваги на те, щоб показати роль і значення кожного класу, стану у визвольній війні.

То був час, коли широкі народні маси піднялися на боротьбу і гостро реагували на всі події, зв'язані з розгортанням мужньої боротьби проти польсько-шляхетських загарбників. В цьому також проявився народний характер визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. Путивльський купець Т. Внуков розповідав у серпні 1650 р., що він був у Каневі та Ірклієві і чув від багатьох людей таке: «Миколай Потоцький с поляки идет на Черкасы войною и черкаской де гетман Богдан Хмельницкой пошел наскоро против поляков (насправді в похід на Молдавію.—О. К.) к городу Уманю»². На всіх шляхах, говорив Внуков, весь час зустрічалися українські селяни і козаки, які йшли до табору Богдана Хмельницького.

бою українського народу проти іноземної неволі, «Збірник наукових робіт, присвячений 300-річчю возз'єднання України з Росією», Харків, 1954; И. Б е л я е в, О сторожевой, станичной и полевой службе на польской Украине Московского государства, «Чтения в Московском обществе истории и древностей Российских», 1846, кн. 9; В. Юркевич, Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького, К., 1932; Д. И. Б а г а л е й, Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства, М., 1887.

¹ «Воссоединение Украины с Россией», т. II, № 93, стор. 215.

² ЦДАДА, ф. Сношения России с Польшей, 1650, спр. 1-а, арк. 575.

Польський хроніст М. Голінський, говорячи про події 1649 р., примушений був визнати, що коли «пішла по руській землі поголоска між холопами, що з ляхами війна, і вони знову кидають своїх панів, поспішаючи на війну—як козаки, так і хлопи»¹.

Не може бути ніякого сумніву в тому, що повсталий український народ не тільки пильно стежив за ходом війни, а й з винятковою самовідданістю виступав на криваві битви за своє визволення. Кожному історику, який вивчає цей період, повинно бути зрозумілим, що народ не був сліпим зняряддям в руках експлуататорських класів.

За останній час наша історична література збагатилася рядом нових статей, присвячених вивченню змісту і характеру народно-визвольних воєн, ролі в них селянства, його основних вимог, а також значенню тих змін соціально-економічних умов життя, що їх приносили визвольні війни і антифеодальна боротьба селянства в період цих воєн.

Змістовною працею, спеціально присвяченою дослідженню антифеодальної боротьби селянства і взагалі ролі народних мас у визвольній війні, є стаття І. А. Гриценко². Цінність цієї праці в тому, що в ній поєднано дослідження значного документального матеріалу з цієї важливої і малодослідженої теми з досить широкими історіографічними характеристиками праці і поглядів ряду істориків, що раніше вивчали це питання. Одночасно з цим слід відзначити, що І. А. Гриценко без достатніх підстав твердить, начебто радянські історики М. Н. Петровський³, М. М. Ткаченко⁴, К. І. Стецюк⁵ до деякої міри перебільшують ступінь послаблення, розхитання визвольною війною феодальних відносин на Лівобережній Україні. Насправді саме І. А. Гриценко в своїй статті припускає певну недооцінку тих значних досягнень антифеодальної боротьби народних мас, які були тимчасово здобуті особливо в перші роки визвольної війни. Наводячи перелік феодальних і державних повинностей селян після 1650 р. (а перелік цей перевищує 17 різних повинностей), автор згаданої статті зазначає: незаперечним є те, що названі повинності селяни відбували також протягом 1648—1649 рр. Насправді таке твердження І. А. Гриценка в значній мірі суперечить всім даним про розмах антифеодальної боротьби народних мас і її наслідки саме в перші роки війни.

Цікаві думки висловлюють Є. Ф. Белінський у статті «Роль народних мас у визвольній війні українського народу. 1648—1654 рр.»⁶ і М. М. Гамрецький у статті «Боротьба трудящих Волині проти гніту панської Польщі в 1648—1654 рр.»⁷.

Тісне переплетіння боротьби проти іноземних загарбників з антифеодальною боротьбою трудящих мас зумовило велику силу визвольного руху українського народу в середині XVII ст. Тому особливо важливим є уважне ставлення до тих іноді, здавалося б, незначних і тимчасових за-

¹ Записки М. Голінського, арк. 352.

² І. А. Гриценко, Із історії антифеодальної боротьби селянських мас Лівобережної України під час визвольної війни 1648—1654 рр., «300 років возз'єднання України з Росією, Науковий збірник Чернівецького державного університету», Львів, 1954.

³ М. Петровський, Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654 рр.), К., 1940.

⁴ М. Ткаченко, Нариси історії селян на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст. «Записки історико-філологічного відділу УАН», кн. XXVI, К., 1933.

⁵ К. І. Стецюк, Вплив повстання Разіна на Україну, К., 1947.

⁶ Є. Ф. Белінський, Роль народних мас у визвольній війні українського народу 1648—1654 рр., «Наукові записки Ужгородського державного університету», т. IX, Ужгород, 1954.

⁷ М. М. Гамрецький, Боротьба трудящих Волині проти гніту панської Польщі в 1648—1654 рр., «Наукові записки Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка», т. XIII, вип. I, «Збірник історичного факультету», № 4, К., 1954.

воювань, що їх здобували покріпачені селяни, навіть в межах невеликих територій, під час руйнування магнатсько-шляхетських маєтків, у тому числі й українських феодалів. В ході визвольної війни у величезній кількості випадків повстали селяни, зруйнувавши феодальні маєтки, знищивши або вигнавши феодала і його посіпак, захоплювали землю, послабляли на деякий час феодальний гніт, звільнялись від багатьох феодальних повинностей, податків тощо.

Підтвердженням того, як часто повсталі селяни захоплювали землі феодалів, поривали своє «послушенство» їм, є ряд гетьманських універсалів. В одному з них — від 20 вересня 1650 р. — говорить: «...Дошла до нас ведомость, же некоторые своевольные под час теперешний, гды войско до земли волошские рушило, тые то поданы, которые до подданства належать, не будучи паном своим послушными и зычлывыми и овшем приятельны, много шляхты панов своих потопили, порабовали, и теперь не устаючи в передсеv—взятю своем на здоровье панское наступают и послушными быти не хотят, але бунты и своеволю вчиняют»¹.

Особливо яскраво говорить в гетьманському універсалі від 24 березня 1652 р. про зміни, що наступили на Україні в становищі селян під час визвольної війни в розумінні досягнення їх особистої свободи: «Майже кожна людина на усій Україні користувалася свободою і важко їй буде забути, як вона була паном над своїм паном...»².

Такі ж відомості подаються і в ряді інших гетьманських універсалів³.

Всі ці дані твердять, що антифеодальна боротьба покріпаченого селянства в умовах переможного розгортання народно-визвольної війни приносила хоч і часткові, але істотні завоювання. Звичайно, ці завоювання могли бути лише тимчасовими, бо селяни все ж залишалися в державній системі феодального ладу і на них незабаром знову лягали нові феодальні повинності. Але в умовах тодішньої війни цей процес накладання на них нових феодальних повинностей іноді здійснювався не так швидко.

Таким чином, слід визнати зовсім безпідставними намагання деяких істориків заперечувати досягнення антифеодальної боротьби селянства в тому відношенні, що селяни могли жити і працювати без феодалів.

При вивченні визвольної війни значну увагу слід приділити політичній обстановці, яка створилася на Україні в період укладення Зборівського договору, та визначенню його характеру. Робити це слід ще й тому, що досі у висвітленні цих питань подекуди має місце певний схематизм та нехтування тодішньою конкретною обстановкою. Слід пам'ятати, що і в цій справі багато було наплутали і перекручували буржуазні історики. Так, один з них — Д. М. Одинець — писав: «Соціальний і політичний консерватизм, властивий думці і діям Хмельницького, знайшов своє відображення і в Зборівському договорі»⁴.

Як відомо, саме тяжкі обставини на полі битви під Зборовом примусили гетьмана Богдана Хмельницького погодитися на укладення мирного договору, зміст якого ні в якій мірі не розв'язував основних вимог народно-визвольного руху. Згаданий договір був занадто далекий від програмних вимог, що їх висувала козацька старшина, і ще далі стояв

¹ «Памятники Киевской комиссии для разбора древних актов», т. II, отд. III, К., 1898, стор. 60—61.

² «Ojczyzste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski», t. II, Kraków, 1845, стор. 131.

³ Журн. «Киевская старина», липень 1883 р., стор. 16; «Акты по истории землеуладения в Малороссии», отд. III, № 17; «Чтения в Историческом обществе Пестора летописца», кн. 4, К., 1890, стор. 106.

⁴ Д. М. О д и н е ц, Присоединение Украины к Московскому государству, Париж, 1936, стор. 20.

від вимог широких народних мас. Звичайно, козацька старшина і не ставила своїм завданням відстоювати соціальні інтереси покріпачених селян, і тому умови Зборівського договору не включали ніяких статей на захист соціальних інтересів народних мас, а, навпаки, передбачали повернення частини селян під владу панів.

Але разом з тим Зборівський договір був певним завоюванням народно-визвольного руху на Україні. Польсько-шляхетський уряд змушений був погодитись з утворенням трьох воеводств — Чернігівського, Київського і Брацлавського, де влада фактично залишалася в руках гетьманського управління. Це означало великий крок вперед в ліквідації польсько-шляхетського гніту на Україні. Не треба забувати, що навіть офіційно козаками було визнано 40 тис. чоловік, переважна більшість яких була до війни кріпаками. Насправді ж козацькими правами користувалося значно більше згаданої кількості.

Звичайно, Зборівський договір не здійснював давно жаданого визволення України від польсько-шляхетської неволі і возз'єднання її з Росією. Тому навіть керівна частина козацької старшини боляче переживала укладення цього миру. Своє ставлення до Зборівського мирного договору гетьман Богдан Хмельницький визначив у розмові з російським представником Л. Жеденьовим, говорячи, що не такого миру йому хотілося і не так сталося, як повинно було б бути¹.

Але при всіх своїх негативних рисах Зборівський договір все ж давав змогу вживати заходи для зміцнення військових сил повсталого українського народу, для організації військово-економічної бази визвольної війни. Збереження так званої козацької території в значній мірі поза контролем польсько-шляхетської адміністрації відкривало шлях до дальшого зміцнення економічних, політичних і воєнних зв'язків між Україною і Росією. В той же час весь народно-визвольний табір добре розумів недовговічність та тимчасовість Зборівського договору і посилено готувався до відсічі нового наступу шляхетської Польщі, до переможного завершення визвольної війни.

Слід відзначити, що останнім часом в деяких працях виявляються помилкові твердження щодо суті і характеру Зборівського договору. Так, І. Д. Бойком в кількох статтях² настійно висловлюються зовсім невірні, на наш погляд, твердження про те, що найтяжчі для народних мас пункти Зборівського договору були зумовлені соціальною політикою Богдана Хмельницького і козацької старшини і що цей договір слід вважати зрадницьким актом щодо народних мас.

Це не відповідає історичній дійсності. Взагалі подібні твердження є не чим іншим, як переспівом поглядів, які свого часу висловлювалися буржуазними істориками.

Необхідно значно ширше поставити наукову розробку питань міжнародної обстановки періоду визвольної війни і дипломатичних взаємовідносин України з іншими країнами. В існуючій літературі ці питання зовсім не висвітлені, що значно ускладнює створення широкої і всебічної історії визвольної війни.

Невідкладним завданням наших істориків є дослідження не тільки міжнародної обстановки в середині XVII ст. і дипломатичних взаємин гетьманського управління з урядами сусідніх країн, а й співчутливого ставлення і підтримки широкими народними масами цих країн визвольної війни на Україні. Це завдання найкраще можна здійснити у творчій

¹ «Акты ЮЗР», т. III, № 279, стор. 350.

² Див., напр., І. Д. Бойко, Освободительная война украинского народа 1648—1654 гг. и воссоединение Украины с Россией, зб. «Воссоединение Украины с Россией», М., 1954, стор. 119—120 та ін.

співдружбі істориків нашої країни з ученими братніх соціалістичних держав.

Безперечно, заслуговує на увагу дослідників і таке важливе питання, як процес складання української державності в роки визвольної війни. Багато буржуазних істориків всіляко перекручували трактовку цього питання. Ще й досі буржуазно-націоналістичні історики на всі лади переспівують «настанови» запеклого монархіста В. Липинського про те, що під час визвольної війни всі творчі, конструктивні дії по створенню держави проводились українською шляхтою, а широкі народні маси виступали лише як руйнівна, деструктивна сила¹.

В радянській історичній літературі протягом довгого часу це питання зовсім не розроблялося або висловлювалися зовсім невірні думки з цього приводу. В останні роки колектив істориків, що працював над створенням I тома «Історії Української РСР», розробив основні положення, які характеризують зміст і характер процесу складання української державності.

Однак зроблено лише перші кроки в розробці цього важливого питання. Дослідження процесу формування української державності—це складна проблема, що включає в себе велику кількість таких питань, які майже зовсім не висвітлені в нашій літературі. До них належать ліквідація органів польсько-шляхетської влади на Україні, створення центральної влади—гетьманського управління—і низових його органів, використання досвіду військово-адміністративного управління Запорозької Січі і запорозького козацтва в цілому та ін. Українська державність складалася в умовах феодального суспільства, на базі феодальних виробничих відносин, і тому це була феодальна державність. Створювані на Україні органи влади в руках української шляхти і козацької старшини були засобом класового пригноблення закріпаченого селянства. Одночасно треба приділити увагу висвітленню боротьби різних соціальних угруповань в таборі української шляхти і козацької старшини, які боролися за посилення свого впливу в органах влади.

В дослідженні визвольної війни дуже важливе значення має науково обгрунтована, витримана в дусі марксизму-ленізму характеристика і оцінка діяльності та історичних заслуг гетьмана Богдана Хмельницького. Історична література, яка характеризує роль цього видатного українського державного діяча і полководця, народного героя боротьби за возз'єднання України з Росією, величезна і різноманітна.

У короткій статті немає змоги дати всебічну характеристику воєнної і політичної діяльності та соціальної політики Хмельницького. Тому нам доведеться обмежитися лише деякими зауваженнями. Слід, насамперед, відзначити, що у виступах деяких істориків ще мають місце невірні оцінки ролі і заслуг цього видатного діяча. Правда, неправильні оцінки даються після різних похвальних заяв на адресу Хмельницького, але від цього не змінюється характер таких тверджень.

Мали місце окремі спроби заперечити в основному вірний висновок про те, що Богдан Хмельницький, упевнений в силі селянських мас, взяв керівництво визвольною війною в свої руки, став народним полководцем визвольної війни. Ті історики, які називають Хмельницького народним вождем в тому розумінні, що він очолив народні маси в боротьбі проти польсько-шляхетського поневолення, за возз'єднання України з Росією, звинувачувалися в ідеалізації Богдана Хмельницького². К. Гуслистый,

¹ В. Липинський, Україна на переломі, Відень, 1922.

² В. Е. Шутой, А. Ф. Чмыга, Статті по істории в «Трудах» українських університетов и педагогических институтов, журн. «Вопросы истории», 1956, № 7, стор. 131.

закликаючи до правильної оцінки ролі Богдана Хмельницького в історії в той же час без будь-яких конкретних доказів звинувачував багатьох істориків в апологетиці цього видатного державного діяча та полководця і перетворенні його в ікону¹. Звичайно, наша історична наука найрішучіше заперечує і відкидає апологетику або намагання перетворити в ікону будь-якого історичного діяча, в тому числі Богдана Хмельницького. Коли б у згаданому виступі наводились якісь конкретні прояви дійсних викривлень, тоді він був би цілком виправданий і корисний. В іншому ж випадкові відсутність доказів зобов'язує насторожено поставитися до подібних виступів. Хоч наведений вислів і побудований в плані заклик до вірної оцінки, але в той же час в ньому виразно виступає тенденція автора протиставити якісь свої оцінки тим визначенням історичних заслуг Богдана Хмельницького, які так широко і міцно увійшли в свідомість нашого народу².

В історичній літературі були спроби пояснити всі тяжкі моменти для народно-визвольного руху в ході війни тим, що Хмельницький сам був феодалом та неуспішно проводив політику феодалів-кріпосників. Звичайно, науково обгрунтований аналіз соціальних суперечностей у народно-визвольному таборі і соціальної політики гетьманського управління, очолюваного Хмельницьким, повинен бути широко досліджений і завжди братися до уваги. Та було б неввірно виключну увагу зосереджувати тільки на цій стороні діяльності Хмельницького, затіняючи його видатну роль у керівництві народною боротьбою за визволення від іноземного гніту.

Пережитки вульгарного соціологізму, що мали місце у деякій раніше надрукованій радянській літературі, вже час рішуче викоринювати. Звичайно, Хмельницький, як виходець з дрібної шляхти і представник козацької старшини, належав до експлуаторських класів і в своїй соціальної політиці часто діяв відповідно до їх інтересів. Але разом з тим він зумів піднятися до розуміння загальнонародних інтересів щодо боротьби за визволення з-під польсько-шляхетського гніту, за возз'єднання України з Росією. У здійсненні цих історичних завдань він був найтісніше зв'язаний з народними масами, які з великою повагою і довірою ставилися до нього. Саме про це свідчать численні факти періоду визвольної війни. Так, говорячи про перспективи дальшої боротьби з шляхетською Польщею, він зазначав: «Поможе мені вся чернь, по Люблін, по Краків, від якої я не відступаю і не відступлю, бо це права рука наша...»³.

Про те, як ставилися широкі народні маси до Богдана Хмельницького, який користувався серед них непохитним авторитетом, можна було б навести багато фактів. Та наведемо один із складних моментів визвольної війни, коли через поразку козацьких військ прийшлося в 1651 р. вести переговори з польським командуванням про перемир'я. Під Білою Церквою гетьман повинен був їхати на переговори, але прості козаки-селяни не хотіли його пустити, висловлюючи побоювання за його життя. І навіть після того, як польсько-шляхетська сторона обіцяла дати в заставу значних панів, козаки говорили: «І триста Потоцьких та Собеських не варті добродія нашого, пана гетьмана»⁴.

Хоч Б. Хмельницький і належав до класу феодалів, але його діяльність

¹ Журн. «Вопросы истории». 1956, № 8, стор. 203

² До речі, К. Г. Гуслисту належало б теж уважно підходити до оцінки Богдана Хмельницького. Адже свого часу він разом з іншими авторами дотримувався дуже невірних оцінок цього видатного діяча. Див., наприклад, примітки до книги «Поєзія Т. Г. Шевченка», Харків 1935, стор. 176, 186

³ «Памятники Киевской комиссии для разбора древних актов», т. I, К., 1899, стор. 320—321.

⁴ Там же, стор. 500.

ність і заслуги в історії невіддільні від боротьби народних мас проти іноземного поневолення. Він очолив рух за возз'єднання України з Росією, яке відкрило новий визначний період спільного історичного розвитку двох братніх народів—російського і українського.

Дальша наукова розробка такої кардинальної проблеми, як визвольна війна українського народу і возз'єднання України з Росією, а також цілого ряду органічно пов'язаних з нею інших питань, є одним з найпочесніших і першочергових завдань наших дослідників. Не може бути сумніву, що лише постійна боротьба з різними викривленнями й перекрученнями історичної дійсності дасть змогу українським радянським історикам створити фундаментальні праці, зробити новий цінний вклад в радянську історіографію.

Ю. О. БОЄВ

МОЛОДОТУРЕЦЬКА РЕВОЛЮЦІЯ І ПОЛІТИКА ВЕЛИКИХ ДЕРЖАВ

Перша в історії Туреччини буржуазна революція, 50-річчя з початку якої минає цього року, як і наступні революції в Персії і Китаї, показала, що російське «могутнє повстання 1905 року лишило глибокі сліди і що його вплив, який виявляється в поступальному русі *сотень і сотень* мільйонів людей, викоренити не можна»¹.

Турецька буржуазна революція 1908 р. мала обмежений характер. Турецька буржуазія (за своїм характером виключно торгова) була занадто слабкою, щоб наважитись на послідовну антиімперіалістичну революцію, і занадто тісно зв'язаною з поміщицьким землеволодінням, щоб очолити або хоча б підтримати антифеодальні вимоги селян. Тому протест турецької буржуазії та її представників — молодотурків і створеної ними партії «Єднання і прогрес» спрямовувався переважно проти султанського самодержавства і кричущих пороків абдулхамідівського режиму. Буржуазія боялась робітничо-селянських мас і того, що ці маси вивуться з-під її впливу.

Незважаючи на все це, революція була важливим етапом в історії народів Турецької імперії. В. І. Ленін, відзначаючи, що цим народам треба ще пройти довгу і важку школу боротьби і поразок, разом з тим додавав: «Але тільки запеклі педанти і мумії, що вижили з розуму, можуть плакатися з приводу вступу народів до цієї нестерпно тяжкої школи; ця школа вчить... революції, концентрує в масах сучасних рабів ту ненависть, яку вічно таять у собі раби, забиті, тупі, темні, і яка веде до величезних історичних подвигів рабів, які усвідомили ганьбу свого рабства»².

Підготовка, хід і характер молодотурецької революції знайшли певне висвітлення в радянській історичній літературі³. Зате ще дуже мало досліджена політика урядів великих держав та їх ставлення до цих подій. Тимчасом у зарубіжній буржуазній історичній літературі відносно цього питання існує ряд порочних концепцій.

Однією з таких брехливих від початку до кінця концепцій є твердження про «дружно доброзичливу» політику Англії щодо «оновленої

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 23, стор. 232

² В. І. Ленін, Твори, т. 15, стор. 153.

³ Див., напр., А. Алімов, Революция 1908 года в Турции, сб. статей «Пробуждение Азии», Л., 1935; Х. Цовикян, Влияние русской революции 1905 г. на революционное движение в Турции, журн. «Советское востоковедение», 1945, № 3; А. Миллер, Буржуазная революция 1908 г. в Турции, журн. «Советское востоковедение», 1955, № 6; Х. Габибдуллин, Младотурецкая революция, М., 1936; І. Белякевич, Ленін про революцію 1908 року в Туреччині, «Наукові записки» Львівського державного університету, т. X, вип. 3, 1948.

Туреччини (англійські історики Найт, Аббот, Бакстон, Фрезер, Рамзей, Блеквуд та ін.). Не відстають від англійських колег у захисті і реабілітації своїх імперіалістичних урядів буржуазні історики Франції, Німеччини, США.

Значна література і численні збірки дипломатичних документів такого роду, торкаючись питань економічного порядку і взаємовідносин держав, майже не дають матеріалу з питання, яке досліджується в даній статті. Це ж саме можна сказати і про незначну обсягом турецьку літературу. Офіційна історія Туреччини «Тарих»¹ не висвітлює ставлення держав до революції і викладає всі події, пов'язані з нею, на двох сторінках. Вся вона пройнята реакційними ідеями пантюркізму. Те ж саме можна сказати і про історію турецької революції сучасного буржуазного історика Баюра².

Дана стаття не претендує на повне висвітлення всієї суми взаємовідносин конституційної Туреччини з великими державами. Мета її зводиться до розкриття з допомогою неопублікованих архівних документів основних положень, висловлених В. І. Леніним з приводу молодотурецької революції, про те, що конституційний рух у Туреччині загрожував вирвати цю країну з лабет європейських капіталістичних хижаків³. Факти з усією очевидністю стверджують вірність ленінського положення про те, що змова імперіалістичних держав проти Туреччини — «це — змова в ім'я прямого придушення революції в Азії або посередніх ударів цій революції»⁴. Підвищений інтерес, який виявляли Троїстий союз і Антанта до Туреччини, пояснюється, крім усього, надзвичайно вигідним її стратегічним положенням. Як і в багатьох інших районах світу, в цій частині земної кулі точилася запекла боротьба за ринки збуту, сфери прикладання капіталу, за викачування максимального прибутку. Форми прояву такої експансіоністської політики відповідали конкретним можливостям різних імперіалістичних держав.

Незважаючи на помітне посилення німецького впливу в фінансах і економіці Туреччини, пануючим на початку ХХ ст. залишався в цій країні вплив англо-французького капіталу.

У боротьбу, що розгорнулася за залізничне будівництво на території Оттоманської імперії, активно вступили капіталісти США. Напрямок проєктованих ліній вказував європейській дипломатії, «що основною метою американців є не здобуття прибутків із залізниць, а використання мінеральних багатств центральної і південно-східної областей Малої Азії»⁵.

На початку ХХ ст. Італія не менш, ніж інші великі держави, почала зиявати винятковий інтерес до долі Оттоманської імперії, зокрема до її африканських володінь — Тріполі і Кіренаїки. Поштові контори, які відкривалися в цих володіннях, були засобом проникнення італійського капіталу. При цьому на захист промисловців і банкірів негайно з'являвся італійській військово-морський флот⁶. Ще міцнішою опорою діяльності італійських імперіалістів у Тріполі і Кіренаїці були католицькі духовні заклади, які купували за дорогу ціну землі, готуючи успішні політичні плани збройного захоплення всієї території⁷.

В руках зажерливих імперіалістів перебував такий потужний ін-

¹ «Tarih». Istanbul, 1933.

² Y. Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, Ankara, 1940—1943.

³ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 15, стор. 161.

⁴ Там же, стор. 194.

⁵ Архів зовнішньої політики Росії (далі—АЗПР), ф. Політархіву, спр. 1035, арк. 22.

⁶ Там же, спр. 1029, арк. 155, 156, 176; спр. 1032, арк. 111.

⁷ Там же, спр. 1029, арк. 155.

струмент експлуатації народів Оттоманської імперії, як «Адміністрація публічного боргу», створена в 1881 р. після фінансового банкрутства Туреччини для забезпечення сплати боргу іноземним кредиторам.

Адміністративна рада оттоманського публічного боргу, створена для захисту інтересів кредиторів, складалася з делегатів Англії, Франції, Німеччини, Італії та Австро-Угорщини, делегата від місцевих кредиторів і одного з членів правління Оттоманського банку. Держави Антанти розпоряджалися більшістю капіталів в оттоманському боргу (Франція — 63%, Англія — 22%, Німеччина — 14,8%)¹. Франції та Англії належало головування у раді оттоманського боргу, в їх руках були всі концесійні залізниці, за винятком Багдадської, всі порти, переважна більшість копалень та рудників, електростанції, муніципальні підприємства. Під їх контролем перебували і банківські справи Туреччини.

Про методи господарювання іноземних капіталістів в Оттоманській імперії на шкоду розвитку продуктивних сил Туреччини дає уявлення тютюнове виробництво, підпорядковане монополії «Régie du Tabac». Ця монополія, створена в 1883 р. віденською і берлінською кредитними організаціями, незабаром майже повністю потрапила до рук французів. Монополія одержала повне право в галузі регулювання виробництва тютюну, його переробки, продажу і експорту; вона була надана на 30 років з правом дальшого продовження. Монополія проіснувала до 1925 р.²

Загальний висновок з далеко неповного аналізу економічної експансії імперіалістичних держав у Туреччині напередодні молодотурецької революції зводиться до того, що згадані держави перетворили Туреччину на свою напівколонію. Цей процес, як наслідок поразки конституційного руху 1876—1878 рр. і всієї політики дружби абдулхамідівського режиму з іноземним капіталом, був завершений.

Перемога молодотурецької революції була значною загрозою пануванню імперіалістичних держав у Туреччині. Ця загроза виявилася тому, що вперше в історії країни почався демократичний рух мас: робітників, дрібної буржуазії та селянства.

В обстановці загального ентузіазму проходили по всій країні урочисті маніфестації під лозунгом «Воля, рівність і братерство». Народні маси виступили рішучими захисниками принципів демократії. Страйки робітників, які почалися в липні, тривали з неослабною силою. Вони показали, що революція залучила до руху і нечисленний турецький пролетаріат, який до 1908 р. не мав жодної своєї робітничої організації.

Першими застрайкували вантажники Стамбула³. 26 липня в Смірні почався страйк пароплавних робітників, носильників, робітників килимних фабрик⁴. В середині серпня в Салоніках спалахнули страйки службовців міського трамваю, а також на залізницях. Прикажчики великих торгових домів, робітники тютюнових фабрик, цегельних заводів та інших підприємств висували під час страйків вимоги, які мали ґрунтовні підстави, особливо щодо іноземних підприємств, що за колишнього режиму безкарно експлуатували населення. В кінці серпня страйками були охоплені службовці на лініях Східної залізниці; на французькій ділі

¹ E. Mears, *Modern Turkey*. N. Y., 1924, стор. 357; А. Д. Новичев, *Очерки экономики Турции до мировой войны*, М., 1937, стор. 127, 181.

² А. Д. Новичев, назв. праця, стор. 71 і далі; P. Lyautey, *Le drame oriental*, le rôle de la France, Paris, 1924, стор. 152—153.

³ Э. Найт, *Революционный переворот в Турции*. СПб., 1914, стор. 161.

⁴ АЗПР, ф. Посольства в Константинополі, спр. 2482-6, арк. 12.

ищі залізниці Солунь—Константинополь перервалося сполучення, водії кондуктори трамваю Бельгійської компанії в Салоніках (Солунь) припинили роботу¹. Припинився рух поїздів по Айданській залізниці, що належала англійському капіталові².

Про заворушення в Хіджазі і Анатолійських вілайетах повідомляв у своїх донесеннях російський консул³. Ненависть до іноземних поневолювачів панувала скрізь; в натопті лунали вигуки, «що не треба іноземців, бо за конституцією всі турецькі піддані рівні і не потребують порад іноземців та їх втручання»⁴. Так, під час революційних заворушень у Бруссі 22 серпня натопт у кілька тисяч чоловік поставив вимогу звільнити ряд осіб із султанської адміністрації, зруйнував друкарню, намагався вбити директора тютюнової монополії⁵.

Піднялося на боротьбу і турецьке селянство, яке сподівалося поліпшити своє тяжке становище і скасувати податки. Російський посол Зінов'єв повідомляв з Константинополя: «У провінціях, особливо малоазіатських, влада дискредитована, внаслідок чого в багатьох цих провінціях панує анархія і податі надходять дуже неакуратно. Крім цього, у східних азійських областях лютує голод, трудящі класи населення доведені до повного розорення... Майже на всьому просторі Турецької імперії стан справ є тривожним, скрізь існують смуги або зародки їх»⁶.

Селянські заворушення в Брусському вілайеті, в районі Ерзерума, Діарбекіра, Сіваса та в інших місцях⁷, зростання страйкового руху, під час якого висувались і політичні вимоги, налякали молодотурків та імперіалістичні держави. Молодотурки, відчувачи безсилля своєї буржуазної ідеології і бачачи безплідність тактики «посередників» у конфліктах робітників з іноземними підприємцями, вдалися до крайнього засобу: розстрілів і терору. Вони жорстоко придушили страйк вугільників у Стамбулі, послали в Брусський, Ерзерумський та інші вілайети солдатів, які розстрілювали селян і примушували скоритися⁸. Виконуючи вимоги іноземних підприємців і спираючись на збройну силу, молодотурки швидко придушили робітничий рух.

Незважаючи на поразку, робітничий рух Туреччини зробив великий вплив на долю першої турецької революції, яка показала «ту саму безхарактерність і підлість лібералізму, те саме виняткове значення самостійності демократичних мас, те саме чітке розмежування пролетаріату від всілякої буржуазії»⁹.

Яскравим прикладом угодництва молодотурків перед іноземними імперіалістами є збереження ними на троні султана Абдул-Хаміда. В числі інших міркувань враховувалось і те, що поваленням султана можна було викликати незадоволення і репресії західних держав¹⁰. Останні бачили в султані запоруку збереження залежності Туреччини від іноземного капіталу.

¹ АЗПР, ф. Політархіву, спр. 781, арк. 63.

² Там же, спр. 2482-6, арк. 21.

³ Там же, спр. 1032, арк. 2.

⁴ Там же, спр. 409, арк. 140, 167.

⁵ Там же, спр. 1030, арк. 154.

⁶ Там же, спр. 1031, арк. 142; спр. 1034, арк. 57.

⁷ Там же, спр. 1034, арк. 55, 56, 70; журн. «Красный архив», 1930, т. 44, стор. 11; Центральний державний військово-історичний архів (далі—ЦДВІА), ф. 2000, спр. 355, арк. 14.

⁸ АЗПР, ф. Політархіву, спр. 1034, арк. 70; ф. Посольства в Константинополі, спр. 2482-6, арк. 12, 23.

⁹ В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 523.

¹⁰ «British documents on the origins of the war 1898—1914» (далі—BD), London, 1933, vol. 5, стор. 254; A. S a g r o u, La Jeune-Turquie et la Révolution, Paris, 1912, стор. 169.

Імперіалістичні держави брали до уваги і те, що в Туреччині існували групи революціонерів, які під впливом ідей російської революції 1905 р. виступали з вимогами широких демократичних і соціальних реформ. Царська дипломатія знала про зв'язок деяких молодотурків «з вірменськими, македонськими та закордонними революціонерами і навіть анархістами, між іншим і російськими»¹. Побоювались і того, що головні керівники комітетів молодотурецької партії «Єднання і прогрес» «перебувають під впливом ультрасоціалістичних елементів Західної Європи і особливо Франції»² і що в їх середовищі можуть узяти гору крайні елементи.

В країні, де за попереднього режиму слова «конституція» і «свобода» були виключені з ужитку, за короткий час у все зростаючій кількості почали з'являтися на книжковому ринку тисячі різних книг. Класики європейської, і особливо російської, літератури почали завойовувати симпатії турецьких читачів. За свідченням сучасника, «Толстой, Горький, Чехов проникають у дім турецького інтелігента, і в шафі його з'являється «Капітал» Карла Маркса, перекладений на турецьку мову»³.

В таких обставинах від молодотурків вимагалися все нові докази їх «благонадійності», і вони негайно їх подали. Директор газети «Мешверет», яка виходила у Франції, керівний діяч партії Ахмед-Різа в липні 1908 р. заявив кореспондентам газети «Юманіте» (тодішній орган Об'єднаної соціалістичної партії Франції), що молодотурки «не можуть мріяти про реалізацію в Туреччині соціалізму і цілковитої демократії»⁴.

Як у серпневій програмі молодотурків 1908 р., так і у виступах керівних діячів партії «Єднання і прогрес» настійливо провадилась думка про необхідність для населення діяти в мирі і згоді з іноземцями.

В кінці серпня 1908 р. центральний комітет молодотурецької партії адресував усім редакціям турецьких газет циркуляр, в якому під загрозою обвинувачення у зраді вітчизні пропонувалось «не вміщувати статей, не витриманих і здатних ображати самолюбство всіх класів, а так само не повинні з'являтися в газетах і статті з питань, що стосуються Єгипту, Боснії або привілейованих провінцій»⁵.

Навіть добір складу уряду і дипломатичних представників за кордон провадився молодотурками на базі їх політики загравання з великими державами. Спроба молодотурків знайти спільну мову з Англією знайшла своє виявлення в тому, що вони домоглися зняття з поста великого візира—Ферід-паші, відомого своєю германофільською і австрійською орієнтацією. Замість нього був призначений за згодою Абдул-Хаміда Саїд-паша, а потім ще більш запеклий англофіл Кяміль-паша, який підібрав відповідний склад уряду⁶. Висловлюючи настрої цього уряду, радник оттоманського посольства в Парижі Джедад-бей запевняв, що «відтепер наші дружні відносини з старими друзями (мова йде про Англію і Францію.—Ю. Б.) зміцнились. Ми повинні працювати для розвитку цих

¹ АЗПР, ф. Політархіву, спр. 863, арк. 3.

² Там же, спр. 1030, арк. 130.

³ И. Голобородько, Турция, СПб, изд. 2-е, стор. 280.

⁴ Газ. «L'Humanité» від 26 липня 1908 р.

⁵ АЗПР, ф. Політархіву, спр. 1030, арк. 147.

⁶ Цікаво відзначити, що Кяміль-паша, будучи в свій час генерал-губернатором у Смірні, коли його хотіли заарештувати за розпорядженням султана, просив притулку у британського консула Кумебербача і дістав його. Відтоді він зберіг з консулом найближчі відносини і постійно листувався з ним (АЗПР ф. Політархіву, спр. 410, арк. 99). Призначений головою Державної ради Тевфік-паша одержав 200 турецьких лір щомісячної платні від англійського уряду (журн. «Красный архив», 1930, т. 44, стор. 4).

дружніх відносин, ми не повинні брати участі в суперництві, в основі якого неважко помітити капіталістичну конкуренцію»¹.

Саме в зв'язку з революцією 1908 р., подіями на Балканах і революційним рухом у Персії між державами відбувалися торги з метою урвати собі шматок з Оттоманської імперії, що розпадалася.

В той час, про який іде мова, ця сторона діяльності імперіалістичної буржуазії старанно маскувалася. Ставлення великих держав до молодотурецької революції відбивала так звана ліберальна і «демократична» преса, яка розсипалася в похвалах на адресу «оновленої» Туреччини. Це маскуванню добре розуміли кращі представники демократії в Європі. Жан Жорес—керівник Об'єднаної соціалістичної партії Франції, ідеалізуючи характер молодотурецької революції, разом з тим зривав фарисейську завісу з політики великих держав. «Не слід вірити в щирість прийому Європою турецької революції,— писав він,— вона їй посміхається, але вимушеною посмішкою жадаючого спадкоємця, який раптом побачив, що він (тобто «хворий», під яким Жорес має на увазі Туреччину.—Ю. Б.) помолодшав і ридужав від хвороби, від якої він чекав смерті, що тягне за собою пограбування»².

Англія прагнула використати молодотурецьку революцію для витіснення свого німецького конкурента, звідси випливала її заява про «гарячу підтримку молодотурецької революції»³. Уже 29 липня в Константинополі була одержана звістка від короля Едуарда про те, що англійська ескадра прибуде сюди для привітання султана⁴. Новий англійський посол Лоутер, вручаючи вірчі грамоти, заявив: «Я певен, що нема нікого, крім англійського короля, хто був би більш ширим другом вашої імператорської величності»⁵.

Англійська дипломатія навіть не приховувала того, що Англія повинна влаштуватися в Туреччині як єдиний і повновладний господар, зайняти тут таке ж становище, яке вона займає в Єгипті⁶. Місцеві власті зверталися до британських консулів за порадами і звітували їм про свої розпорядження⁷. Про тісні контакти, що встановилися між Англією і молодотурками, та про значно зрослий політичний вплив цієї країни в Туреччині повідомляв у своїх донесеннях російський посол Зінов'єв. За його відомостями, «Англія почала поводити себе зовсім інакше в Константинополі і порушувати питання, які довго дрімали»⁸. Перебудову турецького флоту було доручено англійському контр-адміралові Гамблю, який особисто взяв на себе керівництво флотом і обійшов з ескадрою турецькі порти Середземного моря. Реформу митних установ було покладено на англійця Кроуфорда. На початку лютого 1909 р. Константинополь відвідав член англійської приватної ради і особистий друг короля Едуарда Ернст Кассель, на якого було покладено англійським міністерством фінансів завдання виготовити проект заснування англійських банків у Туреччині⁹.

Ватажки молодотурків робили все можливе для забезпечення англійських інтересів на Близькому Сході. Кяміль-паша навіть усунув ге-

¹ Газ. «L'Humanité» від 26 липня 1908 р.

² Газ «L'Humanité» від 3 серпня 1908 р.

³ A. Gauvain. L'Europe au jour le jour. P ris, 1917, vol. 1, стр. 291.

⁴ АЗПР, ф. Політархіву, спр. 1030, арк. 126.

⁵ Там же, арк. 118.

⁶ Журн. «Красный архив», 1930, т. 44, стор. 36.

⁷ АЗПР, ф. Політархіву, спр. 1034, арк. 54.

⁸ Там же, спр. 1030, арк. 125.

⁹ Там же, спр. 1034, арк. 45.

нерала Сидкі-пашу — командуючого четвертим корпусом, — «дії якого в районі Персидської затоки викликали незадоволення Англії»¹, а представник комітету «Єднання і прогрес» Вахіб-бей заявив у промові до народу, що «тільки Англія захищає Туреччину від зазіхань великих держав»².

Англійська дипломатія, сп'яніла від своїх успіхів, навіть почала переговори з Туреччиною про укладення англо-турецької політичної угоди і просила турків скласти проект такого договору³.

Відчувши слабкість становища свого наймита Кяміль-паші і побачивши опозицію комітетові «Єднання і прогрес» у турецькому парламенті⁴, англійська дипломатія зтягнула підписання угоди. До моменту контрреволюційного перевороту в Туреччині (квітень 1909 р.) Англія порушувала і такі питання, як проблема проток. Робилося це таємно від Росії, але російська дипломатія перебувала в курсі цих англо-турецьких переговорів, які почалися ще в лютому 1908 р. і тривали майже цілий рік. Мова йшла про необхідність спорудження укріплень Босфору, причому англійська дипломатія, відповідаючи на запит турків про причини таких порад, заявила про наявну нібито загрозу з боку Росії захопити протоки⁵.

Залякуючи турків, англійська дипломатія 29 липня 1908 р. запропонувала Порті послуги англійського флоту; англійський консул в Ерзерумі запропонував мобілізувати 20 полків Хамідіє⁶ в окрузі четвертого корпусу, а 5 серпня Англія порадила туркам «стежити за діями іноземних держав щодо Туреччини»⁷, маючи на увазі Росію.

Продовжуючи лякати турків загрозою зосередження російських дивізій поблизу Сарикамиша, уряд Англії запевнив Порту, що вона може бути спокійна в тому, що Англія «неодмінно вживе свій моральний вплив на той випадок, якщо зосередження вказаних військ викликало б тривогу в Туреччині»⁸.

Відчуваючи, що політика загравання з молодотурками та її антиросійська спрямованість можуть налякати Росію, і прагнучи замаскувати цю лінію зовнішньої політики Англії, статс-секретар Грей в інструкції до Лоутера попереджав: «Ми повинні бути обережними, щоб Росія не дістала враження, що ми повертаємось до старої політики підтримування Туреччини як бар'єра проти неї, і ми повинні показувати готовність працювати разом з Росією, коли можливо»⁹.

Прє неміцність воєнних і політичних угруповань свідчить і боротьба, що розгорнулася навколо Багдадської залізниці. Ще до молодотурецької революції Англія пропонувала Туреччині й Німеччині нейтралізувати її або ж збудувати на англійські капітали лінії від пункту вступу її у межі Багдадського вілайету до узбережжя Персидської затоки. Франція також забажала тоді ввійти в угоду з Німеччиною щодо будівництва лінії «Коні—Ереклі» при умові надання їй відповідної участі в адміністрації залізниці. При цьому бралась до уваги та обставина, що

¹ АЗПР, ф. Політархіву, спр. 3030, арк. 126.

² ЦДВІА, ф. 2000, оп. 1, спр. 355, арк. 7.

³ АЗПР, ф. Політархіву, спр. 1031, арк. 112.

⁴ Там же, спр. 1034, арк. 44.

⁵ Там же, арк. 15; спр. 1033, арк. 26; спр. 1031, арк. 39; спр. 1029, арк. 33.

⁶ Регулярна гвардійська турецька армія.

⁷ АЗПР, ф. Політархіву, спр. 1030, арк. 125, 126.

⁸ Там же, арк. 164.

⁹ ВД, vol. 5, док. № 207, стор. 266.

французькі капітали становили 30% у будівництві дільниці від Конії до Ереклі і що підприємство виявилось вигідним¹.

З моменту приходу до влади молодотурків англійська дипломатія зажадала від турецького уряду задоволення вимог лондонського кабінету у питанні про Багдадську залізницю². Вимогливий тон британської дипломатії, її заяви про те, що «будь-яка спроба Порти зблизитись з іноземним урядом, вплив якого був опорою деспотичного режиму, що існував раніше (мається на увазі Німеччина.—Ю. Б.), справить дуже несприятливе враження на англійський уряд і поведе за собою докорінну зміну його політики», поєднувалися з лицемірними обіцянками не перешкоджати Туреччині у встановленні її влади в Кувейті³. Це робилося для того, щоб розв'язати питання про Багдадську залізницю в бажаному для Англії напрямі.

При всьому своєму англофільстві турецький уряд не міг не поставити цих вимог Англії на розгляд султана. Внаслідок незгод щодо англійської політики в правлячих колах Туреччини⁴ Порта вирішила зіграти на суперечностях великих держав. У вересні 1908 р. Кяміль-паша запевнив султана в тому, що Англія не одержить залізничної дільниці до Персидської затоки⁵.

Дістаючи запевнення Англії в тому, що вона зобов'язується з свого боку всіляко утримуватись від втручання в справи прилеглих до Персидської затоки турецьких володінь⁶, Порта вичікувала, сподіваючись, що англійський план буде зірвано Францією і Росією.

Занепокоєний можливістю англо-німецької угоди в питанні про Багдадську залізницю, французький уряд, змінивши свою позицію, заявив у грудні 1909 р., що такий варіант «не відповідає французьким інтересам і навряд чи забезпечує інтереси Росії»⁷.

Паризький кабінет вбачав у такій угоді поділ Туреччини між німецькою і англійською сферами впливу, надання Німеччині свободи дій у Європейській Туреччині і Малій Азії. В Парижі вже бачили Англію повновладним господарем Персидської затоки і турецьких областей, які примикають до неї⁸. Французький уряд категорично заявив про цілком небажаний для нього такий стан справ, як англо-німецька угода⁹.

Царський уряд Росії в свою чергу недоброзичливо поставився до дій Англії і вважав за потрібне обговорити питання про більш точне визначення сфери діяльності Німеччини, щоб захистити від її впливу області Туреччини і Персії, які цікавили Росію¹⁰.

Імперіалістична гризня, що розгорнулася навколо будівництва Багдадської залізниці, була лише одним з численних епізодів головної лінії політики пограбування Туреччини.

Політика Франції в цьому плані особливо характерна. Можна цілком приєднатися до думки колишнього турецького посла в Німеччині Мухтар-паші про те, що позиція Франції щодо Туреччини повністю визначалась тоді «зазіханнями її фінансистів»¹¹. Ці зазіхання були та-

¹ АЗПР, ф. Політархіву, спр. 1030, арк. 44.

² Там же, арк. 126.

³ Там же, спр. 1031, арк. 133.

⁴ Там же, арк. 133; спр. 1030, арк. 171.

⁵ Там же, спр. 1030, арк. 171.

⁶ Там же, арк. 172.

⁷ Там же, спр. 1035, арк. 98.

⁸ Там же.

⁹ Там же, арк. 99.

¹⁰ Там же, арк. 100.

¹¹ M. Moukhtar Pacha, La Turquie, L'Allemagne et l'Europe, Paris, 1924, тор. 107.

кими сильними, що російський морський агент у Константинополі робив прямий висновок, що у випадку неплатежів по зобов'язаннях Франції вдасться до загрози з допомогою свого флоту¹.

Революційний переворот у Туреччині був сюрпризом для французької дипломатії. Він викликав переполох серед французької буржуазії, яка боялася за свої капіталовкладення, про що свідчило різке падіння турецьких цінностей на паризькій біржі.

Французький посол у Константинополі Констан, професор права, старий радикал, який, за свідченням співробітника посольства Шарля Ру, «дуже добре пристосувався до оттоманської автократії»², зайняв гостро негативну позицію щодо молодотурецької революції. Палкий прихильник султанської Туреччини, друг Абдул-Хаміда, незмінний провідник інтересів фінансової олігархії Франції, він не уявляв собі іншого режиму в Туреччині, ніж султанський. У своїх методах захисту французьких фінансових інтересів Констан ішов навіть на розрив дипломатичних відносин з дореволюційною Туреччиною³.

Молодотурецька революція сплутала на деякий час розстановку фігур на шаховій дошці імперіалістичної дипломатії.

Першим прагненням молодотурків, які вирішили запровадити в Туреччині конституційний режим, було звернутися до Констана з метою дістати підтримку і пораду. Французький уряд не поспішав офіційно висловити своє співчуття молодотурецькій революції. Міністр закордонних справ Пішон розіслав циркуляр, в якому, на відміну від англійської позиції, зазначалося, що зараз важко діяти погоджено з заінтересованими урядами щодо подій у Туреччині і треба поки що вичікувати⁴.

Таку позицію французького уряду і відсутність будь-яких французьких пропозицій на військові замовлення Туреччині використали англійці, австрійці і німці, запропонувавши свої проекти. Туреччина негайно уклала контракт на поставку воєнних замовлень з Німеччини⁵.

В Парижі швидко зрозуміли, що коли Франція «не зможе зберегти в Константинополі того місця, яке події зобов'язують її зайняти, то, безперечно, інші держави це зроблять зараз же»⁶. Російський посол повідомляв з Парижа, що «тут, мабуть, заздалегідь готові до певних поступок громадській думці Туреччини і її патріотичному настрою, наприклад на ґрунті капітуляції, аби заручитись симпатіями молодотурків і таким чином відновити вплив Франції в Константинополі та зберегти тут, наскільки можливо, інтереси французьких капіталістів». На його думку, таке ставлення ґрунтується «на спритності і спокої, з якими відбувся державний переворот»⁷.

Цю саму думку розвивав у своєму виступі у французькій палаті депутатів голова парламентської комісії в закордонних справах Поль Дешанель⁸, підтримують її і найвпливовіші паризькі газети.

У факті призначення нового турецького посла у Францію Наумаши, католика, колишнього правителя Лівану, офіційний орган

¹ Центральний державний архів військово-морського флоту, ф. 418, спр. 238 арк. 4.

² F. Charles Roux, Souvenirs diplomatiques d'un âge révolu, Paris, 1956, стор. 120.

³ АЗПР, ф. Політархіву, спр. 1034, арк. 166; спр. 1030, арк. 126; ф. Канцелярії, спр. 70, арк. 133.

⁴ «Documents diplomatiques français relatifs aux origines de la guerre de 1914 (1871-1914) 2 me série (1901—1911)» (далі—DDF), vol. XI, стор. 730.

⁵ ЦДБІА, ф. 2000, оп. 1, спр. 355, арк. 35.

⁶ P. Deschanel, Hors des frontières, Paris, 1910, стор. 157.

⁷ АЗПР, ф. Канцелярії, 1908, спр. 104, арк. 288.

⁸ P. Deschanel, назв. праця, стор. 155.

Journal des débats» побачив «вияв дружніх почуттів Кяміль-паші до Франції»¹. «Турецька революція,—з задоволенням повідомляла газета,— за задумом її авторів була абсолютно мирною. Вона не викликала ніяких ексцесів, що їх майже неминуче викликає народний ух».

Голосні крики в пресі про симпатії Франції до нової Туреччини, про необхідність встановлення тісної франко-турецької дружби супроводжувались настійливими вимогами посилення економічного проникнення в Туреччину. В статтях відомих французьких публіцистів Говена, Фіделя, Ларру говорилося про необхідність ще більшого проникнення французьких капіталів у торгівлю, промисловість, банки, залізниці Оттоманської імперії². Такі ж голоси лунали і серед французьких дипломатів³.

В середині листопада 1908 р., набагато пізніше, ніж інші держави, французький уряд офіційно визначив свою позицію. У палаті депутатів виступили міністр закордонних справ Пішон і кілька депутатів. Тейтмотив цих виступів був такий: «Допомогти оновленій Туреччині вийти зміцнілою з теперішньої кризи, більш спроможною підтримати цілісність її володінь і розгорнути її економічне процвітання»⁴. В імперіалістичних розрахунках, що прикривалися пишномовними фразами, враховувалось насамперед те, що Англія починає розпоряджатись в Туреччині, як у себе вдома⁵.

У вересні 1908 р. Константинополь відвідав французький міністр фінансів Кальо. У зв'язку з проханням турецьких міністрів вказати засоби для поліпшення стану фінансів Кальо порадив їм «зайнятися насамперед виготовленням ліквідаційного бюджету і потурбуватися про засоби ліквідувати незатверджений борг»⁶. В хід була пушена добре налагоджена система «Оттоманського публічного боргу». Слідом за кредитом у 400 тис. турецьких лір Оттоманський банк дав позику у 300 тис. лір⁷, а потім були визначені умови турецької чотирипроцентної позики на 4711 124 турецьких фунтів. Як завжди при такого роду лозиках, французькі капіталісти поставили вимогу, щоб у Франції були зроблені військові замовлення⁸, і домоглися укладення контракту на поставку в Туреччину фірмою «Крезо» 2 млн. снарядів⁹. Щодо «незатвердженого боргу», про який згадував Кальо, то в цьому питанні провадив роботу запрошений в Туреччину як фінансовий радник Лоран¹⁰. Все це свідчило про те, що молодотурки пішли уторованою стежкою закабалення своєї країни іноземним, зокрема французьким, капіталом.

Політика царської Росії диктувалась її політичним і військово-стратегічним міркуваннями. Царська Росія здавня діяла на Балканах в надрямі зміцнення своїх позицій в цьому районі під маскою захисту інтересів слов'янства. Досить у цьому зв'язку згадати Мюршштегську угоду 1903 р. між Росією і Австрією про реформи в Македонії; англо-російську угоду 1908 р., укладену в Ревелі, про нові реформи в цій балканській провінції Туреччини; проект будівництва залізниці Дунай—Адріатичне море через Новобазарський санджак до Салонік. Молодотурецька революція загрожувала завдати удару цій традиційній політиці

¹ Газ. «Journal des débats» від 8 вересня 1908 р.

² А. Gauvain, назв. праця, стор. 10, 13.

³ DDF, s. 2, vol. XI, стор. 721—722.

⁴ P. Deschanel, назв. праця, стор. 158.

⁵ DDF, s. 2, vol. XI, стор. 1041—1042.

⁶ АЗПР, ф. Політархіву, спр. 1030, арк. 149.

⁷ Там же, арк. 148.

⁸ ЦДВІА, ф. 2000, оп. 1, спр. 355, арк. 35.

⁹ Там же, арк. 15.

¹⁰ АЗПР, ф. Політархіву, спр. 1034, арк. 2.

російського царизму. І нарешті, суто об'єктивно царизм з ненавистю ставився до революційного руху в сусідній країні, яка межувала з його власними колоніальними володіннями в Закавказзі.

Цікаво відзначити, що російська ліберальна преса, на відміну від чорносотенно-монархічної, співчутливо відгукнулася на події в Туреччині. Російські ліберали хвалили молодотурецьку революцію саме за те, що вона найбільше схожа на їх «кадетський ідеал». Їм подобалося у цій революції те, що відрізняло її від ненависної їм революції 1905–1907 рр.

Однак ліберальна буржуазія з не меншим запалом, ніж чорносотенна, виступила за продовження іноземного втручання у внутрішні справи Туреччини. Вороже ставлення царської дипломатії до конституції в Туреччині¹ швидко змінилося, як тільки вона помітила «позитивні», з її погляду, риси молодотурецької революції². На початку серпня міністр закордонних справ Ізвольський в інструкції послу в Константинополі поставив вимогу дати «нові підтвердження тих широкіх і доброзичливих почуттів, якими незмінно пройнятий Петербурзький кабінет у відношенні до Туреччини»³. Коли ж французькі фінансисти запитали царський уряд, чи не буде з його боку заперечень проти позики Туреччині 600 тис. лір, вони дістали таку відповідь: російський уряд «з співчуттям ставився до виявленого турецькими правлячими колами наміру зміцнити новостановлений порядок, який має на меті запобігти ускладненню в Туреччині»⁴. Показне сприятливе ставлення до революції висловив Зінов'єв редакції молодотурецької газети «Ікдам». Він обіцяв вплинути на деякі редакції російських газет з тим, щоб вони взяли протурецький тон⁵.

Роблячи такі заяви, царська Росія виходила з міркувань неможливості для неї скористатися подіями в Туреччині для захвату проток. Це було ясно для правлячих кіл Росії ще до революції в Туреччині. Коли на особливій нараді ради міністрів 21 січня 1908 р. Ізвольський поставив питання «про можливість таких подій, яким запобігти не може Росія», натякаючи на рішучу політику в районі Балкан, міністр внутрішніх справ Столипін відверто заявив: «Зараз міністр закордонних справ ні на яку підтримку для рішучої політики розраховувати не може. Нова мобілізація в Росії надала б сили революції, з якої ми тільки починаємо виходити»⁶. Питання про протоки було поставлене знову на розгляд особливої наради 3 серпня 1908 р., через десять днів після молодотурецької революції, і знову було прийнято рішення про передчасність активних дій⁷.

В цей же час виникла ідея створення на Балканах федерації з Сербією, Болгарією, Чорногорією і Туреччиною. Цю ідею висловив Ізвольський 12 листопада 1908 р. в Державній думі⁸. За день до цього виступила Сербія, а згодом Чорногорія почала переговори з Туреччиною про оборонний договір⁹. Туреччина, в свою чергу, звернулася до Болгарії з та

¹ Журн. «Красный архив», 1930, т. 43, стор. 25, 31; т. 44, стор. 12–13.

² Там же, т. 43, стор. 43.

³ АЗПР, ф. Політархіву, спр. 1032, арк. 217.

⁴ Там же, спр. 1030, арк. 148.

⁵ Там же, арк. 143.

⁶ Центральний державний історичний архів СРСР у Ленінграді, ф. 1276, оп. 1, спр. 628, арк. 42.

⁷ Журн. «Красный архив», 1930, т. 43, стор. 44–45.

⁸ Мандельштам. Младотурецькая держава, М., 1915, стор. 38.

⁹ АЗПР, ф. Канцелярії. 1908, спр. 104, арк. 374; ЦДВІА, ф. 2000, оп. 1, спр. 107, арк. 107.

кою ж пропозицією¹. Керівний діяч молодотурецької партії Ахмед Різа заявив російському послу в Парижі про намір молодотурків укласти союз з Росією і створити Балканську федерацію².

Безперечно, це питання було тісно зв'язане з головним у зовнішньополітичній діяльності молодотурків — з остаточним вибором їх орієнтації у ворогуючих коаліціях великих держав. Турецька дипломатія не випадково зтягувала переговори про створення Балканської федерації. В зв'язку з цією ідеєю, а також у зв'язку з пропозиціями таємного союзу, що надійшли від Австрії³, відбулося на початку листопада 1909 р. спеціальне засідання головного молодотурецького комітету з Салоніках. Офіцерство висловилось на користь міцного союзу з Австрією і Німеччиною, цією, на їх думку, «єдиною вдалою комбінацією, що забезпечує Туреччині воєнну і економічну міць»⁴. Переважна більшість членів комітету виступила на цьому засіданні проти залучення Туреччини до союзів доти, доки вона «не зможе диктувати власні умови»⁵.

В усякому разі ідея Балканської федерації, яка базувалася на думці російської дипломатії про Туреччину як про можливого «мирного, працьовитого сусіда»⁶, дістала відгук у таборі Антанти⁷. Остання вбачала в Балканському союзі греблю проти німецько-австрійського «Drang nach Osten».

Німеччина в своїх планах закабалення Туреччини одверто робила ставку на Абдул-Хаміда і його оточення. В перші дні після початку повстання Німеччина подала безпосередню допомогу султанові, коли точилася боротьба між повстанцями і урядовими військами. Німецьке посольство постачало султанові гроші для плати військам і для придушення революції⁸. Але коли стало ясно, що реакції доведеться відступити, а робітники і селяни Туреччини можуть розвинути широкий демократичний рух, німецький повірений у справах Кідерлен-Вехтер порадив султанові виконати поки що свої обіцянки молодотуркам для того, щоб врятувати трон⁹. В умовах революції, що весь час розвивалася, правлячі кола Німеччини швидко оцінили всі «хороші якості» молодотурків, які, на їх думку, одні спроможні запобігти дальшому розвитку революції. Кідерлен писав у Берлін: «Небезпека становища... полягає в питанні про те, чи зможуть досі розумні вожді втримати маси в руках, або ж навпаки, вони будуть самі масами потягнуті до все нових вимог»¹⁰.

Але минув деякий час, і російський посол у Берліні Остен-Сакен повідомив, що в німецьких урядових колах дістала велике поширення думка німецького посла Маршалла про події в Туреччині: «Переворот заслуговує сприятливої оцінки тому, що його зробив військовий елемент... Барон Маршалл схильний навіть бачити в успіху перевороту сприятливу для Європи обставину, бо він усунув небезпеку революції...»¹¹.

¹ АЗПР, ф. Політархіву, спр. 1151, арк. 31.

² АЗПР, ф. Канцелярії, 1908, спр. 104, арк. 432

³ ЦДВІА, ф. 2000, оп. 1, спр. 1017, арк. 107.

⁴ АЗПР, ф. Політархіву, спр. 1151, арк. 113.

⁵ Там же.

⁶ Там же, спр. 1035, арк. 117.

⁷ АЗПР, ф. Канцелярії, 1908, спр. 104, арк. 432.

⁸ Die grosse Politik der europäischen Kabinette 1871—1914, Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes (далі—GP), Bd. XXV, t. 2, Berlin, 1927, стор. 564—565.

⁹ Там же, стор. 566.

¹⁰ Там же, стор. 565—566.

¹¹ Журн. «Красный архив». 1930, т. 44, стор. 9.

Утриматись від неприхованих ворожих дій проти Туреччини примувало імперіалістичну Німеччину те міркування, що іноземне втручання могло викликати в Туреччині ще сильніший народний рух проти імперіалізму. Як повідомив у Берлін Кідерлен, «найбільша небезпека, особливо для всіх іноземців і немусульман, полягала б у будь-яких спробах іноземного втручання, а також у появі іноземних суден або ж у нових пропозиціях реформ для Македонії»¹.

Посилення впливу Антанти в Туреччині відразу ж після резолюції стривожило німецьку дипломатію, яка не без підстави вважала турецький уряд ворожим для Німеччини². Тому вона намагалась з ініціативи кайзера Вільгельма спекулювати на англо-російському проєкті реформ у Македонії, виробленому під час Ревельського побачення в червні 1908 р. Галасом проти англо-російського втручання у внутрішні справи Туреччини німецька дипломатія хотіла підбурити молодотурків проти держав Антанти і одночасно нажити собі політичний капітал. Так, німецька дипломатія підбурила редакцію молодотурецької газети «Ікдам» надрукувати прокламацію, складену ще до революції паризьким комітетом партії «Єднання і прогрес». Цю прокламацію, яка викривала втручання Антанти у внутрішні справи Туреччини, передрукували всі газети, що виходили у Константинополі європейськими мовами³. Кідерлен в той же час висловлював надію, що «конституційна Туреччина вчинить великий опір тим, хто досі втручався в її внутрішні справи»⁴, маючи на увазі держави Антанти.

Продовжуючи свою провокаційну політику протиставлення одних держав Антанти іншим, німецька дипломатія підказувала турецькому урядові, щоб він не поведився нерозсудливо у відношенні до Англії, а вимагав би її підтримки в боротьбі проти Росії⁵. Німеччина, нарешті, розраховувала на ті труднощі, перед якими повинна була опинитись Англія в зв'язку з впливом молодотурецької революції на населення англійських колоній в Азії⁶. Такі ж розрахунки були і щодо Росії. Кідерлен у спеціальному листі канцлеру Німеччини Бюлову висловлював припущення, що молодотурецька революція потягне за собою рух серед мусульман Кавказу і тому Росії доведеться припинити політику поділу Туреччини⁷. Німецька дипломатія, йдучи на цей раз за англійською, «дружно» попереджала Порту, що Туреччині загрожує неминуча небезпека з боку Росії і що їй необхідно підготувати мобілізацію четвертого корпусу⁸.

Не меншу активність виявляла німецька дипломатія і в питанні про Балканський блок, що підготовлявся тоді. Прагнучи зруйнувати його, вона взяла на себе ініціативу в створенні турецько-румунського союзу, домігшись при цьому згоди Румунії на передбачуваний блок⁹, а трохи пізніше кайзер заявив своєму особистому другові Махмуду Шекету — командуючому турецькою армією, — що Німеччина готова вжити крайніх заходів щодо Росії, щоб зруйнувати задуми російської дипломатії про створення Балканського союзу¹⁰.

¹ GP, Bd. XXV, t. 2, стор. 566.

² АЗПР, ф. Політархіву, спр. 1030, арк. 174.

³ Там же, спр. 1032, арк. 222.

⁴ GP, Bd. XXV, t. 2, стор. 578.

⁵ Там же, t. 1, стор. 200.

⁶ BD, vol. 5, док. № 216, стор. 311.

⁷ GP, Bd. XXV, t. 2, стор. 590.

⁸ АЗПР, ф. Політархіву, спр. 1031, арк. 57.

⁹ Там же, арк. 124.

¹⁰ Там же, спр. 1035, арк. 119.

Австро-Угорщина при активній підтримці Німеччини відразу ж після революційного перевороту в Туреччині вирішила зробити ряд агресивних кроків на Балканах з метою територіальних загарбань і щоб завдати ударів молодотурецькій революції, вплив якої на багатонаціональну імперію Габсбургів був дуже великий. За свідченням начальника австрійського генерального штабу Конрада фон Гетцендорфа, «молодотурецький переворот у Туреччині знову роздвув великосербську агітацію, надзвичайно ворожу Австро-Угорщині. Він був прикладом для запровадження конституційного правління в Боснії і Герцеговині і спонукав до оголошення анексії. Внаслідок молодотурецької революції «південнослов'янське питання» для монархії вступило в нову, вищу стадію»¹.

Позиція Австро-Угорщини під час повстання турецьких революційних військ була аналогічною позиції Німеччини. Ізвольський телеграфував російському послу в Лондоні: «Віденський кабінет вважає цілком необхідним, щоб султан мав можливість впоратися з цим рухом»². Однак, прагнучи здійснити давно задумані плани анексії Боснії і Герцеговини, Австро-Угорщина маскувала їх фальшивими деклараціями про своє співчуття оновленій Туреччині³. При цьому австрійська дипломатія, за прикладом німецької і англійської, розпалювала недовіря Порту до оточуючих Туреччину слов'янських народів, особливо до Росії⁴. Міжнародна обстановка, що склалася, здавалась австрійській дипломатії сприятливою для здійснення анексії, якою можна було завдати подвійного удару: по Сербії, і сербському національному рухові і по молодотурецькій революції. Свою думку про анексію міністр закордонних справ Еренталь повідомив послам у Берліні і Константинополі 4 серпня 1908 р. 19 серпня на засіданні австро-угорської ради міністрів було прийнято рішення анексувати Боснію і Герцеговину⁵, а 7 жовтня 1908 р. відбулася анексія. Підступність австрійської дипломатії досягла такої міри, що через два тижні після анексії вона звернулася до Порту з пропозицією укласти таємний союз, за яким Новобазарський санджак був би гарантований від будь-яких спроб Сербії або Чорногорії оволодіти цією територією⁶.

Не менш агресивну позицію щодо Туреччини зайняв третій учасник Троїстого союзу — Італія. Слабкий, але пожадливіший італійський імперіалізм знову виступив з настійними претензіями на африканські землі Оттоманської імперії — Тріполітанію і Кіренаїку. Італія прагнула влаштуватися і на Балканському півострові, насамперед в Албанії, для того, щоб мати доступ до ринків балканських країн і Оттоманської імперії.

Ця лінія зовнішньої політики італійського імперіалізму не була таємницею для держав — учасниць двох ворожих коаліцій. Країни Антанти використали зазіхання італійського імперіалізму для того, щоб відірвати Італію від Троїстого союзу.

Напередодні молодотурецької революції Італія рішуче відмовилась задовольнити прохання турецького уряду укласти угоду про «непорушен-

¹ С. Hötzen dorff, Aus meiner Dienstzeit (1906—1918), Wien, 1921—1925, t. I, стор. 92.

² Журн «Красный архив», 1930, т. 43, стор. 22.

³ АЗПР, ф. Посольства в Константинополі, спр. 2307, арк. 41.

⁴ АЗПР, ф. Політархіву, спр. 1030, арк. 111.

⁵ Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der Bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914 (далі—ÖUAP), Wien und Leipzig, 1930, Bd. I, док. № 40.

⁶ ЦДВІА, ф. 2000, оп. 1, спр. 1017, арк. 107.

ня статус-кво в Середземному морі»¹. З цього моменту Туреччина почала шукати зближення з Англією і Францією і на початку 1907 р. погодилася на зроблену їй паризьким кабінетом пропозицію про укладення спеціальної угоди. За цією угодою Франція зобов'язувалася гарантувати територіальну недоторканість Тріполі протягом двох наступних років, а турецький уряд прийняв замість цього на себе зобов'язання зробити Франції якомога ширші поступки в питанні про розмежування обопільних володінь в Африці². Пропонувала свої послуги Порті «для забезпечення безпеки цієї області» і Англія³.

В таких умовах італійський імперіалізм міг поживитися за рахунок Оттоманської імперії лише при спільній збройній інтервенції великих держав у Туреччину. Тому римський кабінет відразу ж після молодотурецької революції запропонував таку інтервенцію. За повідомленням російського посла в Італії Корфа, міністр закордонних справ Тіттоні заявив йому, що «збереження загальноєвропейського миру він вбачає лише в угоді між державами і, в разі потреби, в спільному їх сприянні, яке могло б виявитись так само, як у Китаї, коли уряди поспішили на визволення європейських місій, обложених у Пекіні»⁴. Ті самі думки Тіттоні вклав австрійському і німецькому послам⁵. Італія пильно стежила за поведінкою Англії і була готова негайно ж після приєднання Англією Єгипту приступити до здійснення своїх намірів щодо Тріполі⁶.

Настійливо продовжуючи свою лінію на захват африканських володінь Туреччини, італійський уряд підготував собі базу і створив можливість розв'язати війну з Туреччиною в 1911 р., в результаті якої Тріполітанія і Кіренаїка були захоплені італійськими імперіалістами.

* * *

Фактичні дані, наведені в цій статті, спростовують поширену в буржуазній історичній літературі легенду про нібито «цивілізаторську благодійну роль» імперіалістичних держав в Оттоманській імперії.

Боротьба імперіалістичних держав за панування в Туреччині були складовою частиною імперіалістичних суперечностей. В розглядуваний період першість у цій боротьбі була на стороні держав Антанти, що, як найстарші колоніальні держави, мали найбільш міцні економічні і політичні позиції в Туреччині. Але вже в цей час німецько-англійські суперечності в Туреччині були основним змістом так званого східного питання і однією з причин виникнення першої світової війни.

Молодотурецька революція внаслідок внутрішніх соціально-економічних умов і міжнародної обстановки розвивалась по низхідній лінії і кінець кінцем зазнала невдачі. Авантюризм, кар'єризм і здирство, що стали характерною рисою ватажків молодотурків, використовувались імперіалістичною дипломатією для посилення економічних і політичних позицій в Туреччині. Купка молодотурецьких лідерів у складі Енвера, Талаата і Джеммала напередодні імперіалістичної війни переорієнтувалася на Німеччину. Вона повела країну шляхом нових кабальних позик, зберігаючи режим капітуляцій і розорення, довівши її до катастрофи в роки першої світової війни.

¹ АЗПР, ф. Політархіву, спр. 1029, арк. 156.

² Там же, арк. 156, 160; спр. 1030, арк. 8.

³ Там же, спр. 1034, арк. 22.

⁴ Журн. «Красный архив», 1930, т. 43, стор. 46—47.

⁵ GP, Bd. XXV, t. 2, стор. 600; ОУАР, Bd. 1, стор. 21.

⁶ АЗПР, ф. Політархіву, спр. 1034, арк. 145.

ПОВІДОМЛЕННЯ

С. Н. САЖЕНЮК

СПІВРОБІТНИЦТВО РОСІЙСЬКОГО І УКРАЇНСЬКОГО НАРОДІВ У РАДЯНСЬКОМУ БУДІВНИЦТВІ НА УКРАЇНІ В 1919 р.

Трудящі України, пройшовши разом з російським та іншими народами нашої країни славний шлях революційної боротьби, після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції пліч-о-пліч з ними героїчно боролися проти іноземних імперіалістів і внутрішньої контрреволюції, за перемогу над ворогами і відновлення Радянської влади. В результаті тяжкої боротьби, з допомогою братнього російського народу український народ наприкінці 1918 р. вигнав з рідної землі полчища мецьких імперіалістів, до весни 1919 р. розгромив на півдні України терентів Антанти, а також буржуазно-націоналістичну Директорію. Ули зірвані спроби американо-англо-французьких імперіалістів перерити Україну в свою колонію, зробити її плацдармом для наступу в Радянську Росію.

Уже в ході збройної боротьби проти буржуазно-націоналістичної директорії та іноземних інтервентів трудящі України під керівництвом ємуністичної партії провадили велику творчу діяльність у всіх галузях державного, господарського і культурного будівництва. Після вигнання з української землі петлюрівських бандитів та інтервентів Антанти перед українським народом постало найважливіше і найневідданіше завдання—зміцнити Радянську владу, ліквідувати розруху народного господарства, будувати нову українську соціалістичну культуру. Це це доводилось здійснювати в дуже напруженій і складній обстановці.

Будувати Радянську владу доводилось на спустошеному місці, при відсутності достатнього досвіду по організації радянського державного апарату. В. І. Ленін, характеризуючи становище, яке склалося на Україні в той період, писав: «Найгірші часи, коли ми сиділи в Смольному перші тижні після Жовтневої революції і боролися з розрухою, ніщо порівнянні з тими труднощами, які переживає тепер Україна»¹.

Радянський уряд України, виражаючи прагнення українського народу, приділяв особливу увагу справі зміцнення братерських зв'язків Радянською Росією. У своїй декларації 25 січня 1919 р. Тимчасовий бітничо-селянський уряд України заявив про бажання укласти тісний союз з усіма народами країни і перш за все з російським народом, з російською Федерацією. «У нас однакові політичні, економічні і воєнні

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 63.

завдання, — підкреслювалось в декларації Радянського уряду України. — Боротьба з білогвардійцями, боротьба з імперіалізмом союзників і боротьба з українською буржуазією в особі Директорії однаково є необхідною умовою для зміцнення Радянської влади як в Росії, так і на Україні»¹.

Українським Радянським урядом були видані декрети про націоналізацію залізниць, банків, головних галузей промисловості і т. ін. Уряд підтвердив декрет про конфіскацію поміщицьких і монастирських земель і передачу їх безземельним та малоземельним селянам.

В тяжких умовах воєнної інтервенції і громадянської війни на Україні, як і в Радянській Росії, було запроваджено політику воєнного комунізму.

Для забезпечення керівництва промисловістю та іншими галузями народного господарства за прикладом Радянської Росії, де в грудні 1917 р. була створена Вища Рада Народного Господарства (ВРНГ), на Україні в січні 1919 р. було організовано Раду Народного Господарства (Укруднаргосп), яку очолив Е. Квірінг.

Центральний Комітет РКП(б), Рада Народних Комісарів РРФСР, весь великий російський народ подавали всебічну допомогу трудящим України. У промові на мітингу в Петрограді 13 березня 1919 р. В. І. Ленін, звертаючись до петроградських робітників, закликав: «Ми можемо тепер і ми повинні допомогти українським товаришам, тому що їм доводиться будувати апарат Радянської влади на місці, очищеному і спустошеному стражданнями, так, як ніде не терпіли і не страждали.

Ми в Центральному Комітеті нашої партії, обговоривши це становище, дали завдання — спочатку зробити все для побудови апарату на Україні...»².

У відповідь на заклик Комуністичної партії, вождя і вчителя В. І. Леніна робітничий клас Радянської Росії послав до братньої Української Радянської Республіки своїх кращих товаришів — партійних, радянських і профспілкових працівників, спеціалістів з різних галузей промисловості. ЦК РКП(б) у квітні — травні 1919 р. надіслав на допомогу КП(б)У 182 партійних працівників³. Особливо велику допомогу українському народові подавали робітники Москви і Петрограда. Так, тільки з Москви на початку 1919 р. в розпорядження Наркомпроду України було послано близько 2700 робітників⁴.

Допомога Радянської Росії трудящим України кадрами мала велике значення. Російські робітники перенесли на Україну досвід соціалістичного будівництва і цим самим значно полегшили процес створення на Україні в короткий час державного і господарського апарату.

Велике значення для зміцнення дружби і братерського співробітництва українського народу з братнім російським народом у розгортанні державного, господарського і культурного будівництва мали рішення III з'їзду КП(б)У і постанови III Всеукраїнського з'їзду Рад України (березень 1919 р.). У роботі цих з'їздів брав активну участь представник ЦК РКП(б), голова ВЦВК Я. М. Свердлов. III з'їзд КП(б)У поставив перед Комуністичною партією України як найважливіше завдання — боротьбу за зміцнення єдності Радянської України з усіма радянськими республіками і особливо з Радянською Росією, що було основою успіху

¹ «Узаконення та розпорядження Робітничо-Селянського Уряду України за 1919 рік». Харків, 1925, стор. 48.

² В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 64.

³ «Известия Центрального Комитета Российской Коммунистической партии (большевиків)» від 4 липня 1919 р.

⁴ «Известия Наркомпрода», 1919, № 3—4, стор. 12.

в боротьбі проти ворогів Радянської влади і в проведенні соціалістичного будівництва на Україні¹.

З'їзд, враховуючи досвід Радянської Росії, накреслив найголовніші завдання в галузі зміцнення диктатури пролетаріату на Україні, а саме: а) довести до кінця розпочату вже експропріацію капіталістів і поміщиків; б) передати всі засоби виробництва і обігу у власність Радянської республіки; в) всемірно піднести виробничі сили країни² та ін.

III Всеукраїнський з'їзд Рад, що проходив у Харкові з 6 по 10 березня 1919 р., повністю схвалив і затвердив проект Конституції Української РСР. Основою державного ладу республіки Конституція УРСР законодавчо утверджувала диктатуру пролетаріату в формі Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів.

У першій Конституції Радянської України були відбиті непереборна воля і прагнення українського народу до тісної дружби з російським та іншими народами нашої країни. «...Українська Соціалістична Радянська Республіка,— говорилося в статті 4 Конституції,— заявляє про свою цілковиту солідарність з нині існуючими вже радянськими республіками і про своє рішення вступити з ними в найтісніше політичне об'єднання...»³.

Затвердження Конституції УРСР завдало рішучого удару по ворожій націоналістичній пропаганді есерів, боротьбистів і бундівців, які виступали проти союзу Радянської України з РРФСР, а також по антиленінських поглядах Пятакова, що виступав проти права націй на самовизначення.

Величезну роль у зміцненні єдності, братерського співробітництва народів нашої країни, для викриття ідеології і політики буржуазного націоналізму мали рішення VIII з'їзду РКП(б) про перехід від політики нейтралізації середняка до міцного союзу з ним для будівництва і укріплення Червоної Армії, для залучення його до соціалістичного будівництва.

Політика Комуністичної партії, спрямована на зміцнення союзу і дружби з російським та іншими народами нашої країни, знаходила теплу підтримку і схвалення трудящих України. Яскравим свідченням цього є боротьба українських робітників за профспілкову єдність з робітничим класом Радянської Росії. Меншовики і есери, які за час німецької окупації окопалися в керівних центрах українських профспілок, виходячи з контрреволюційної теорії «нейтральності» профспілок, намагалися протиставити профспілки Радянській владі і перешкодити трудящим взяти активну участь у будівництві соціалізму. Після III з'їзду КП(б)У під керівництвом партійних організацій проходили профспілкові конференції всіх виробничих спілок України. Всі вони, виганяючи зрадницьке меншовицько-есерівське керівництво, висловлювались за об'єднання українських профспілок з всеросійськими.

25 березня 1919 р. в Катеринославі збори делегатів ради спілки металістів засудили шкідливу для справи соціалізму політику меншовицького керівництва про так звану незалежність українських профспілок і доставили вимогу встановити прямий організаційний зв'язок Української спілки металістів із всеросійською⁴. Всеукраїнська конференція працівників водного транспорту (квітень 1919 р.) в своїй резолюції

¹ «КП(б)У в резолюціях ее съездов и конференцій», Харків, 1927, стор. 41, 46.

² Там же, стор. 42.

³ «III Всеукраїнський з'їзд Рад. Стенографічний звіт», Харків, 1932, стор. 283.

⁴ «Известия Всероссийского Центрального Исполнительного комитета» (далі—*Ізвестия ВЦИК*) від 28 березня 1919 р.

підкреслювала, що «з цього часу виробниче об'єднання робітників водного транспорту Дніпровського басейну входить як складова частина у Всеросійську спілку працівників водного транспорту»¹. Аналогічні рішення були ухвалені Всеукраїнським з'їздом харчовиків, службовців аптек² та ін.

Всеукраїнський з'їзд профспілок, що проходив у Харкові з 27 квітня по 5 травня 1919 р., засудив діяльність меншовицького «Уцентропрофу», яка спрямовувалась в інтересах ворогів робітничого класу, і прийняв постанову про його розпуск. З'їзд профспілок «став на платформі про об'єднання з Великоросією як в питаннях політичних, так і в економічних»³ і заявив, що він приєднується «до принципів організаційного будівництва, встановленого для всього профспілкового руху Росії...»⁴. На з'їзді було обрано три члени ВЦРПС⁵, на яких покладался обов'язок закріпити зв'язки з загальноросійським профспілковим рухом.

Зміцнення єдності робітничого класу України з передовим авангардом пролетарської революції — робітниками Радянської Росії — було великою перемогою ленінських принципів пролетарського інтернаціоналізму і мало велике значення для успішного розв'язання українськими трудящими питань соціалістичного будівництва.

Керуючись рішеннями III з'їзду КП(б)У і III Всеукраїнського з'їзду Рад, Уряд Української РСР здійснив необхідні заходи для розширення в першу чергу економічного співробітництва з РРФСР. 8 березня 1919 р. Раднарком України прийняв рішення про об'єднання діяльності Уккранднаргоспу з ВРНГ і повідомив про це Уряд РРФСР⁶. Виходячи з цього рішення Вища Рада Народного Господарства 25 березня цього ж року ухвалила постанову про встановлення єдиної економічної політики двох братніх республік — УРСР і РРФСР.

Згідно з цією постановою встановлювались єдині для обох республік виробничі органи, які визначали спільний для РРФСР і УРСР виробничий план; всі товарні фонди обох республік об'єднувались, і розподіл їх проводився за загальними нормами, виробленими представниками обох республік; встановлювались єдині граничні ціни на сировину. Промисловість Української РСР фінансувалась ВРНГ через Уккранднаргосп. Питання націоналізації і організації виробництва на території УРСР розв'язувались Радою Народного Господарства України⁷.

Відповідно до угоди про єдину економічну політику Радянська Росія надавала Україні великої економічної і фінансової допомоги, необхідної для здійснення відбудовних робіт в промисловості, на транспорті і для налагодження товарообміну в республіці. Велику увагу питанню про подання допомоги Україні приділяв В. І. Ленін. Ще в січні 1919 р. В. І. Ленін склав проект розпорядження Раднаркому, в якому зазначалося:

- «1) Послати максимум грошей у Харків.
- 2) ВРНГ — якнайшвидше туди мануфактури та ін. ...
- 3) Створити центр у Харкові...

¹ Газ. «Коммунист» — орган Центрального і Київського комітетів КП(б)У — від 29 квітня 1919 р.

² Газ. «Правда» від 27 квітня і 13 травня 1919 р.

³ Архів Інституту історії ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 242, арк. 79.

⁴ «Вестник Совета Народного хозяйства Украины», № 1, 10 червня 1919 р., стор. 39.

⁵ Там же.

⁶ «Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні. Збірник документів і матеріалів», Вид-во АН УРСР, К., 1957, стор. 440.

⁷ «Узаконення та розпорядження Робітничо-Селянського Уряду України за 1919 рік», стор. 518—569.

Людей послати

організаторів хоча б кілька,— знайомих з продовольчою справою...»¹.

На початку лютого 1919 р. Радянський уряд України звернувся до Раднаркому РРФСР з проською надати кредит в 1 млрд. крб. Ця просьба Радянської України була негайно задоволена. За період з 13 грудня 1918 р. по 28 квітня 1919 р. урядом РРФСР було асигновано 550 млн. крб. на потреби промисловості України і 380 млн. крб. — на відбудову залізничного транспорту². Велику увагу Радянська Росія приділяла налагодженню роботи цукрової промисловості України. На Україну було перенесено Головний цукровий комітет як центральний виробничий орган, спільний для України і Росії. Для потреб цукрової промисловості Раднаркомом РРФСР до другої половини березня 1919 р. було асигновано 500 млн. крб.³.

Для успішного здійснення соціалістичних перетворень велике значення мало запровадження на Україні єдиної з Радянською Росією грошової системи і об'єднання банківської справи. Так, рахуючись з потребами України в грошових знаках, Радянська Росія до кінця квітня 1919 р. прислала їй грошових знаків на 4 млрд. 675 млн. крб.⁴.

Велику допомогу Радянська Росія подавала для відбудови Донбасу⁵ і залізничного транспорту України. Ще 14 січня 1919 р. ВРНГ дала розпорядження Головлісу відправити на Україну для проведення відбудовних робіт в Донбасі 2—3 тис. вагонів кріпильного лісу⁶. Радянська Росія надсилала в Донбас необхідний будівельний матеріал. Так, в березні 1919 р. в Донбас з РРФСР було доставлено 4 маршрутних поїзди з кріпильним лісом, на початку квітня — 196 вагонів таких же матеріалів⁷ та ін. Всього до 22 червня 1919 р. із Радянської Росії на Україну прибуло 1363 вагони вантажу, головним чином лісоматеріалів⁸.

Для налагодження роботи залізничного транспорту Радянська Росія передала на Україну велику кількість вагонів, паровозів і технічних мастил. В результаті під кінець березня 1919 р. на залізницях України паровозний парк збільшився до 800 паровозів і вагонний — до 24 тис. вагонів⁹. Для машинобудівної промисловості України в першому кварталі 1919 р. з Радянської Росії було надіслано 61 верстат вартістю приблизно 5 млн. крб., відправлено також різного лимарного, столярного і слюсарного інструмента на суму до 12 млн. крб.¹⁰.

Радянська Росія посилала на Україну телефонно-телеграфну і радіоапаратуру, нафтопродукти, рідке паливо¹¹.

Радянська Росія подала велику допомогу урядові Української РСР по відбудові сільського господарства України і проведенню весняної посівної кампанії 1919 р. Із Москви, Рибінська, Люберця та інших міст

¹ «Ленинский сборник», т. XXIV, стор. 188.

² «Известия ВУЦИК» від 11 червня 1919 р.

³ Центральний державний архів Жовтневої революції та соціалістичного будівництва СРСР (далі — ЦДАЖР СРСР), ф. 3429, оп. 1, спр. 1200, арк. 183.

⁴ «Известия ВУЦИК» від 11 червня 1919 р.

⁵ За перші чотири місяці 1919 р. Радянська влада була встановлена лише в п'яти північних вугільних районах Донбасу; південні райони були захоплені денікінськими бандами. Трудівникам Донбасу доводилось працювати в тяжких умовах прифронтової обстановки.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 3429, оп. 1, спр. 1200, арк. 13.

⁷ Газ. «Коммунист» від 27 квітня 1919 р.

⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 1943, оп. 1, спр. 531, арк. 205.

⁹ Журн. «Народное хозяйство Украины». 1919, № 2—3, стор. 57.

¹⁰ Газ. «Коммунист» від 26 квітня 1919 р.

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 359, арк. 16; спр. 848, арк. 35.

РРФСР на Україну було відправлено: плугів — 10 796, культиваторів — 3342, борін — 754, сіялок — 405, жниварок — 1771, молотарок — 104, віялок — 243, кіс — 20 749, серпів — 29 750 і велику кількість різних запасних частин, всього на суму 16 730 тис. крб.¹ Сюди не входили товари, які привозили на Україну для продуктообміну різні кооперативні організації Радянської Росії.

За прикладом трудящих селян Радянської Росії бідніше селянство України, ламаючи шалений опір куркульства, весною 1919 р. почало також створювати перші комуні і артїлі. До липня 1919 р. на Україні було організовано 517 сільськогосподарських комун і артїлей². Це були перші кроки по перебудові індивідуального сільського господарства на соціалістичних началах, всіляко підтримувані Радянським урядом України.

Великий російський народ в тяжкий період громадянської війни і розрухи ділявся з братнім українським народом і своїми дуже невеликими запасами мануфактури та інших промтоварів³. Весною 1919 р. в радянських газетах України можна було не раз прочитати такі хвилюючі повідомлення: «Голодний Петроград надсилає селянам і робітникам України знову ще півтора мільйона аршин мануфактури»⁴.

На заклик Комуністичної партії посилену економічну допомогу українським трудящим подавали братні радянські республіки — Білорусія, Литва і Латвія, — які на основі товарообміну посилали на Україну ліс, фанеру, меблі, папір, картон, сірники, сільськогосподарський інвентар⁵.

Братерська допомога РРФСР та інших радянських республік мала величезне значення в налагодженні роботи органів радянської влади, у відновленні економічного і культурного життя Радянської України.

Правильна політика Комуністичної партії, що відбивала життєві інтереси широких трудящих мас, а також братерська і безкорислива допомога російського та інших народів мобілізували робітничий клас і трудове селянство на боротьбу з господарською розрухою. Робітничий клас спрямував свої творчі сили насамперед на відродження виробничої діяльності найважливіших промислових підприємств України, особливо тих, які мали оборонне значення. Перші, правда, незначні успіхи були досягнуті у збільшенні видобутку вугілля Донбасу, який в березні 1919 р. становив 13 309 млн. пудів проти 10 026 пудів у січні⁶. Почали працювати і випускати продукцію металургійні заводи Катеринославщини, Харківський паровозобудівний завод та ін.

Частину промислової продукції, сировини і палива трудящі України відправляли в Радянську Росію для потреб народного господарства й оборони. За період з січня по травень 1919 р. із Донбасу до Радянської Росії було відправлено 30 млн. пудів вугілля. В лютому і березні 1919 р. металургійні заводи України посилали щодня до Радянської Росії близько 40 вагонів металу⁷. Наприклад, із Олександрівського металургійного заводу до 6 березня 1919 р. було відправлено в РРФСР 79 923 пуди заліза, в тому числі 39 923 пуди сортового. В лютому трудя-

¹ Газ. «Більшовик» — орган ЦК КП(б)У — від 5 червня 1919 р.

² «Экономический бюллетень Укрсовнархоза», № 2, 10 липня 1919 р.

³ Газ «Известия ВЦИК» від 11 червня 1919 р.; газ «Коммунист» від 27 червня 1919 р.

⁴ Газ. «Коммунист» від 25 травня 1919 р.

⁵ Газ. «Коммунист» від 26 квітня 1919 р.; «Известия ВУЦИК» від 24 квітня 1919 р.

⁶ «Экономический бюллетень Укрсовнархоза», № 2, 10 липня 1919 р.

⁷ «Історія Української РСР», т. II, Вид-во АН УРСР, К., 1957, стор. 152.

ці України відправили в РРФСР 58 вагонів соди різних сортів, у ієрезні — 450 тис. пудів солі¹ та ін.

Весною 1919 р. трудящі України у відповідь на заклик Центрального Комітету партії подавали посилену допомогу братньому російському народові у розгромі білогвардійської армії Колчака. Голова президії ЗУЦВК Г. І. Петровський 25 квітня 1919 р. виступив по цьому питанню в газеті «Коммунист» із статтею «На допомогу Російській Радянській Республіці»². За директивою В. І. Леніна в травні 1919 р. на Україні швидко формувалися військові частини для Східного фронту³.

В березні 1919 р. вождь партії і народу В. І. Ленін звернувся до грудящих України із закликом подати продовольчу допомогу голодуючим робітникам братньої Радянської Росії. «Перший соціалістичний зоб'язок кожного громадянина України, — говорив Ленін, — допомогти півночі»⁴. Заклик В. І. Леніна знайшов теплий відгук і підтримку серед комуністів і всіх трудящих України⁵.

Про почуття і настрої трудящих України до російського народу, про прагнення якомога більше допомогти йому в боротьбі з голодом свідчить резолюція робітників м. Генічеська, прийнята на зборах по доповіді про поточні питання (квітень 1919 р.). «...Шлемо свій братерський привіт нашим голодуючим братам далекої стійкої півночі, — зазначалось в резолюції, — і клянемося всі, як один, що не заспокоїмося доти, поки не пришлемо вам всі лишки хліба і поки не розтрошимо ворогів»⁶.

Висловлюючи прагнення українського трудового селянства, Всеукраїнський з'їзд волосних виконкомів, що проходив наприкінці травня — на початку червня 1919 р., вітав усі заходи Радянського уряду України, спрямовані на зміцнення дружби з РРФСР, і ухвалив постанову зібрати для російських робітників по твердих цінах від кожної волості 700—800 пудів борошна і 130—150 пудів сала і масла⁷.

У повітах і волостях України створювалися спеціальні комітети, бюро із представників від партійних організацій, спецсмів і комбідів, які керували збором продовольства для промислових центрів Радянської Росії⁸. По селах України в широкому масштабі проходив збір хліба і різних продуктів харчування для російських робітників, і в першу чергу для Петрограда й Москви. В «День хліба півночі» (тобто в період збору хліба для Радянської Росії) в Катеринославській губернії було зібрано близько 80 вагонів хліба, причому 40% зібраного хліба було дано селянами безкоштовно⁹. Наркомпрод УРСР повідомляв, що в багатьох районах України, і особливо в Таврійській губернії, селяни з охотою везуть так званий «дарчий хліб для Леніна і Москви». Трудящими селянами цієї губернії до початку травня було зібрано для пролетарських центрів Радянської Росії 30 вагонів хліба¹⁰.

Незважаючи на тяжкі умови боротьби з куркульсько-націоналістичними бандами, трудящі України прагнули виділити і послати

¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 3429, оп. 1, спр. 1200, арк. 179, 137, 138.

² Газ. «Коммунист» від 25 квітня 1919 р.

³ Центральний державний архів Червоної Армії (далі — ЦДАЧА), ф. 103, оп. 1, спр. 19, арк. 26.

⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 32.

⁵ «КП(б)У в резолюціях ее съездов и конференцій», стор. 49; Архів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 72, арк. 2; од. зб. 243, арк. 16.

⁶ Архів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 197, арк. 1.

⁷ Газ. «Коммунист» від 15 червня 1919 р.

⁸ Газ. «Коммунист» від 6 травня 1919 р.

⁹ Газ. «Правда» від 15 травня 1919 р.

¹⁰ Газ. «Коммунист» від 7 травня 1919 р.

якомога більше хліба та інших продовольчих продуктів для російського робітничого класу. В доповіді на з'їзді представників волвиконкомів Наркомпрод УРСР О. Г. Шліхтер повідомляв, що трудящі України до травня 1919 р. відправили в РРФСР 780 тис. пудів хліба і 3 млн. пудів різного продовольства. Для Радянської Росії Україна доставила понад 1,5 млн. пудів м'ясних виробів, 50 тис. пудів жирів, 231 тис. пудів кондовиробів¹. Продовжуючи виконувати свій братерський, інтернаціональний обов'язок, трудящі України протягом червня 1919 р. послали в промислові центри Радянської Росії 3244 вагони продовольства².

Поряд з цим Радянська Україна подавала продовольчу допомогу й іншим братнім Радянським республікам. Так, до кінця квітня з України в Білорусько-Литовську Радянську Республіку було відправлено близько 190 вагонів продовольства³. За період з 16 березня по 23 квітня 1919 р. із України в Латвію було відправлено 115 вагонів продовольчих вантажів⁴.

Український народ виходячи із свого братнього обов'язку проявляв велике піклування про дітей трудящих Російської Федерації, які страждали від голоду. 14 березня 1919 р. Раднарком України видав декрет «Про заснування Ради захисту дітей». Одним з основних завдань Ради була «...організація дитячих трудових колоній...», постачання продовольства дітям Радянської Росії...»⁵. При губернських відділах соцзабезпечення були створені місцеві Ради захисту дітей. Вони сприяли організації дитячих трудових колоній для дітей Радянської Росії.

По селах і містах України проходив збір хліба, продуктів харчування і грошей для дітей Петрограда і Москви. При активній участі видатного письменника В. Короленка із Полтавської губернії для дітей Москви і Петрограда було відправлено 31 вагон продовольства⁶. В квітні 1919 р. бійці і командири 2-ої Української радянської дивізії відправили для дітей Москви 10 вагонів сухарів, захоплених у петлюрівців⁷. У червні із Києва для дітей Петрограда було відправлено 20 тис. коробок сухого молока⁸ і т. д. Про те, наскільки велике значення приділялось справі подання допомоги дітям трудящих Радянської Росії, свідчить той факт, що Наркомпрод УРСР дозволив безплатну пересилку продовольчих посилок вагою до 20 фунтів на адресу: «Москва і Петроград, продкомітету для голодуючих дітей»⁹.

Тисячі дітей трудящих РРФСР були розміщені на Україні в спеціальних колоніях. Так, лише в Полтавській губернії в червні 1919 р. в дитячих колоніях було розміщено 9 тис. дітей, що прибули з Радянської Росії¹⁰. З любов'ю поставилися до прийому дітей півночі і трудящі інших губерній. В телеграмі на ім'я В. І. Леніна від 27 березня 1919 р. Мелітопольська повітова рада повідомляла, що трудящі повіту готові прийняти і розмістити 10 тис. дітей Радянської Росії¹¹. Наприкінці березня в м. Конотопі був відкритий дитячий притулок на 1500 дітей як

¹ «Известия Наркомпрода Украины», 1919, № 7—8, стор. 38.

² ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 3, спр. 368, арк. 10.

³ Газ. «Коммунист» від 23 квітня 1919 р.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 919, оп. 1, спр. 16, арк. 156.

⁵ «Узаконення та розпорядження Робітничо-Селянського Уряду України на 1919 рік», стор. 377.

⁶ М. Супруненко, Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни, К., 1951, стор. 161.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 919, оп. 1, спр. 710, арк. 46.

⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 94, спр. 580, арк. 379-а.

⁹ Газ. «Коммунист» від 9 травня 1919 р.

¹⁰ Газ. «Известия ВУЦВК» від 22 червня 1919 р.

¹¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 94, спр. 586, арк. 1.

місцевих, так і тих, які прибували з губерній Радянської Росії. Всього на Чернігівщині, згідно з рішенням II Чернігівської губернської конференції КП(б)У (лютий 1919 р.), до 15 квітня 1919 р. мали розмістити в колоніях 10 тис. голодуючих дітей Росії¹. Багато дітей-сиріт брали до себе і усиновляли самі трудящі України.

В результаті контрреволюційної агітації дрібнобуржуазних партій, а також прямого тиску озброєних націоналістичних банд куркульству вдалося перетягти на свій бік частину середнього селянства і зірвати план виконання продрозверстки. В таких умовах замість 50 млн. Наркомпрод України зміг заготовити до червня 1919 р. лише 10,5 млн. пудів хліба², що було недостатньо навіть для мінімального задоволення потреб трудового населення і Червоної Армії на Україні. Але і за таких обставин трудящі України, йдучи на величезні жертви в ім'я інтернаціональної справи — захисту завоювань Великого Жовтня, все ж зуміли послати голодуючим братам Радянської Росії в першій половині 1919 р. кілька мільйонів пудів хліба, в тому числі пролетарським столицям — Петрограду й Москві близько 2 млн. пудів³. Безумовно, це полегшувало становище російського робітничого класу в боротьбі з голодом.

Прикриваючись старим контрреволюційним прапором «самостійності», українські буржуазні націоналісти зводили наклеп на політику, яку проводили КП(б)У і Радянський уряд України у продовольчій справі. Допомогу, яку трудящі України подавали своїм братам, вони намагалися показати як «пограбування України» Радянською Росією.

Відкидаючи цей злісний наклеп українських буржуазних націоналістів на російський народ, О. Т. Шліхтер у доповіді на Всеукраїнському з'їзді волвиконкомів 4 червня 1919 р. показав, що господарська допомога, яку подає Радянська Росія своїй сестрі Україні, в кілька разів перевищує ту допомогу, яку вона одержала від Радянської України продовольством. До кінця травня 1919 р. Радянська Росія прислала для трудящих України лише однієї мануфактури більш як на 194 млн. крб.⁴ Крім того, як відомо, сотні мільйонів карбованців було асигновано Раднаркомом РРФСР для відбудови народного господарства та ін.

Центральний Комітет КП(б)У і Радянський уряд України, рішуче борючись проти української націоналістичної контрреволюції, зміцнювали дружні зв'язки українського народу з усіма братніми народами. Пленум ЦК КП(б)У, що відбувся 8 квітня 1919 р., вказав на необхідність вести непримиренну боротьбу з проявами українського буржуазного націоналізму, великоросійського шовінізму, антисемітизму і спробами злісного перекручення партійної лінії в галузі земельної і продовольчої політики з боку контрреволюційних організацій⁵. Партійні організації на місцях послалили роз'яснювальну роботу серед трудящих, допомагаючи їм розібратися в демагогії українських буржуазних націоналістів і викрити підлий наклеп на великий російський народ. В процесі братерського співробітництва і взаємодопомоги по зміцненню Радянської влади, по відбудові народного господарства зростали і міцніли

¹ Боряба трудящихся Черниговщины за власть Советов (1917—1919). Сборник документов и материалов, Чернигов, 1957, стор. 288, 316.

² Історія Української РСР, т. II, стор. 155.

³ А. Ш л и х т е р, Учитель и друг трудящихся (Из воспоминаний о Ленине), М., 1957, стор. 63.

⁴ Газ. «Більшовик» від 5 червня 1919 р.

⁵ Архів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 197, арк. 6.

інтернаціональні зв'язки і непорушна дружба українського народу з російським та іншими народами нашої країни.

В першій половині 1919 р. під керівництвом Комуністичної партії зміцнювалося і розширювалося культурне співробітництво російського і українського народів, що мало важливе значення в дальшому духовному зближенні двох братніх народів, у зміцненні взаємного довір'я і дружби між ними.

Тільки після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції відкрились широкі можливості і перспективи для розквіту культури українського народу. А тому на Україні після вигнання інтервентів і петлюрівців і встановлення Радянської влади вживалися всі необхідні заходи, щоб поставити освіту й культуру на службу трудящим масам. Для керівництва всією діяльністю в галузі освіти і культури був організований Народний комісаріат освіти на чолі з В. П. Затонським; на місцях були створені відділи народної освіти.

У проведенні культурного будівництва на Україні велику роль відіграв досвід розв'язання цього питання в РРФСР і її братерська допомога. Здійснення заходів культурного будівництва в Радянській Росії мало великий вплив на розвиток нової української культури, соціалістичної за змістом і національної по формі. Соціалістична українська культура розвивалася на основі марксизму-ленінізму в умовах непримиренної боротьби проти українських буржуазних націоналістів, які прагнули відірвати її від радянської російської культури і підкорити її загниваючій культурі Заходу.

Використовуючи досвід РРФСР, органи народної освіти України до середини 1919 р. провели ряд важливих заходів у справі будівництва нової радянської школи. Замість багатьох типів старої школи — гімназій, реальних, комерційних училищ та ін. — створювалась єдина трудова школа, яка ставила своєю метою підготовку молодого покоління до корисної виробничої і суспільної праці. «Положення про єдину трудову школу» було прийняте Колегією Наркомосу УРСР 13 травня 1919 р. Як зазначалося в рішенні Колегії Наркомосу України, дане положення складено відповідно до положення про єдину трудову школу в РРФСР, враховуючи місцеві умови¹.

Проте в той період серед деякої частини керівних працівників України (Х. Раковський і Г. Пятаков) мали місце викривлення національного питання і особливо необхідності розвитку української національної культури. Так, Х. Раковський, грубо перекинувши ленінську національну політику, у ряді своїх виступів на початку 1919 р., зокрема на III Всеукраїнському з'їзді Рад, зневажливо висловлювався про українську мову, заявляючи, що «ми покінчили з національними відмінностями»². Комуністична партія України з допомогою ЦК РКП(б) і особисто В. І. Леніна виправила помилки та викривлення в національному питанні, допущені в першій половині 1919 р.

Здійснюючи заходи культурного будівництва, трудящі України спиралися на широку допомогу Радянської Росії. За розпорядженням уряду Радянської Росії Наркомос РРФСР подавав Наркомосу УРСР окремим губернським і повітовим відділам народної освіти фінансову допомогу, допомогу підручниками, учбовим приладдям, а також допомогу по підготовці національних кадрів. Так, вже 20 січня 1919 р. Наркомос РРФСР відпустив Середино-Будському повітовому відділу народної освіти Чернігівської губернії 100 тис. крб.³. У квітні Наркомос

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 10, оп. 2, спр. 1, арк. 74.

² «III Всеукраїнський з'їзд Рад. Стенографічний звіт», стор. 77—78.

³ ЦДАЖР СРСР, ф. 2306, оп. 1, спр. 222, арк. 21.

РРФСР відпустив Харківському губвідділу народів для шкіл, народних будинків та інших закладів підручників, наочних посібників і літератури на загальну суму 1300 тис. крб.¹, Донецькому губвідділу народів в травні 1919 р.— 400 тис. крб.².

Починаючи з 1919 р. між Наркомосами УРСР і РРФСР встановлюється тісне співробітництво. Представники Наркомосу РРФСР приїжджали на Україну і подавали допомогу у будівництві радянської школи. Для вивчення досвіду роботи єдиної трудової школи в Радянську Росію із України посилалися групи вчителів, а також працівників органів народної освіти. Наприклад, в березні 1919 р. в Москву, Петроград з метою вивчення справи підготовки і перепідготовки вчительських кадрів був командирований представник Чернігівського губерніського відділу народної освіти³. На основі використання досвіду органів народної освіти Москви, Петрограда був складений учбовий план шеститижневих курсів для вчителів шкіл 1-го і 2-го ступеня Чернігівської губернії. А для читання лекцій на літніх учительських курсах (1919 р.) Чернігівським губвідділом Народів були запрошені кращі професорсько-викладацькі сили Москви і Петрограда, а також інструкторський персонал Наркомосу РРФСР⁴.

Однією з форм культурного співробітництва двох братніх республік було взаємне представництво на з'їздах і конференціях. Наприклад, на I Всеросійському з'їзді по позашкільній освіті який відбувся в Москві в травні 1919 р. і в роботі якого брав участь В. І. Ленін, знаходилось понад 100 представників від України⁵. Це було великою школою для представників молодого українського радянського інтелігенції.

За пропозицією Наркомосу УРСР у квітні 1919 р. було встановлено обмін друкowanими виданнями літератури РРФСР і УРСР, що мало велике значення для зміцнення культурних зв'язків двох братніх народів. З цієї ж пропозицією Наркомос України також звернувся до радянських республік Латвії, Білорусії і Угорщини⁶. Між радянськими республіками Росії і України встановився систематичний обмін пресою. Газети з Москви, Петрограда у великій кількості надсилалися в губернії і повіти України, а газети із Києва, Харкова та інших міст — в Радянську Росію.

У 1919 р. встановлюються також тісні наукові зв'язки і творче співробітництво між вченими українського, російського та інших народів Радянської країни. В братерській співдружності з російськими вченими вперше в історії українського народу в лютому 1919 р. була створена Академія наук Української РСР; її першим президентом був видатний вчений В. І. Вернадський. Російські вчені подавали всіляку допомогу в роботі Академії наук Радянської України. Так, у травні 1919 р. Президія Російської Академії наук відрядила в Київ академіка А. Є. Ферсмана⁷ для встановлення зв'язку з молодого науковою установою.

Під благотворним впливом російської культури в той час розвивалися українська література і мистецтво, зміцнювалися творчі зв'язки між українськими і російськими театрами. Передові театри Радянської Росії і Наркомос РРФСР подавали допомогу в організації на Україні

¹ ЦДАЖР СРСР. ф. 2306. оп. 1, спр. 180, арк. 222, 223.

² Там же, спр. 181, арк. 19.

³ Журн. «Просвещение» (шотитижневий журнал Чернігівського губвідділу народів), 1919, № 2, стор. 24.

⁴ Там же, № 5, стор. 20—23.

⁵ Газ. «Правда» від 7 травня 1919 р.

⁶ Газ. «Коммунист» від 4 квітня 1919 р.

⁷ Газ. «Экономическая жизнь» (орган ВРНГ РРФСР), № 11, 31 травня 1919 р.

театрів, клубів, селянських народних будинків, які перетворювалися в центри української радянської культури. Така допомога була подана московськими театрами в організації клубів і театрів у повітах Чернігівської губернії, куди із Москви було перевезено театральне обладнання і запрошені артисти¹.

Із Радянської Росії на Україну не раз приїжджали цілі театральні колективи, що мало велике значення для зміцнення культурних зв'язків між двома братніми народами. З 15 січня до 1 червня 1919 р. група московських артистів, які входили до складу 7-ої пересувної фронтової трупи, виступала в смузі Південного і Українського фронтів і дала 70 концертів. Виступи московських артистів мали великий успіх серед трудящих Радянської України, бійців Червоної Армії². У березні в Київському оперному театрі відбулися гастролі групи московських оперних артистів. Газета «Коммунист» 28 березня 1919 р. писала, що спектакль російських артистів «був справжнім святом»³. На початку червня 1919 р. в Харкові виступав Московський художній театр⁴. Артисти молодого українського театру в 1919 р. виїжджали з гастрольями в Радянську Росію і на фронт. Газета «Театр» у квітні 1919 р. повідомляла, що група оперних артистів Києва «одержала цими днями запрошення відділу народної освіти Воронежської Ради робітничих депутатів переїхати у Воронеж на рік для гастролей... у Воронежі»⁵.

Співробітництво російського і українського народів у першій половині 1919 р. виявилось також і на такій важливій ділянці ідейного і культурного виховання трудящих мас, яким є кіно. 2 квітня 1919 р. Колегія Наркомосу РРФСР, заслухавши питання «Про взаємовідносини кінокомітету Радянської Росії з кінокомітетом України», визнала необхідним «встановити правильні взаємовідносини з Україною для повного об'єднання в галузі кінематографії»⁶. Починаючи з 1919 р. між УРСР і РРФСР встановлюється систематичний обмін кінокартинами і кіноматеріалами. Так, газета «Театр» наприкінці квітня повідомила про прибуття із Москви «нових художніх фільмів, у тому числі «Трое» з Горьким...»⁷.

Організоване Комуністичною партією в першій половині 1919 р. співробітництво російського і українського народів в галузі культурного будівництва мало важливе значення для мобілізації їх спільних зусиль у боротьбі проти інтервентів і внутрішньої контрреволюції, що більше зміцнювало всебічні братерські зв'язки двох великих народів.

Це співробітництво відіграло велику роль у подоланні пережитків взаємного недовір'я, що залишалося як спадщина від дореволюційної колонізаторської політики царизму, зміцнювало і розширювало узи братерської дружби.

Співробітництво російського і українського народів, як і інших народів країни Рад, створювало необхідні передумови для більш тісного їх об'єднання — створення воєнно-політичного союзу влітку 1919 р., який забезпечив перемогу трудящим нашої країни над силами міжнародного імперіалізму в роки громадянської війни.

¹ Журн. «Просвещение», 1919, № 4, стор. 20.

² ЦДАЧА, ф. 9, оп. 11, спр. 27, арк. 5, 11.

³ Газ. «Коммунист» від 28 березня 1919 р.

⁴ Газ. «Известия ВУЦИК» від 8 червня 1919 р.

⁵ Газ. «Театр» (орган Управління державних театрів України) від 13—16 квітня 1919 р.

⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 2306, оп. 1, спр. 180, арк. 186.

⁷ Газ. «Театр» від 27—30 квітня 1919 р.

Т. М. МУРАВЬОВА

З ІСТОРІЇ СПІЛЬНОЇ БОРОТЬБИ НАРОДНИХ МАС РОСІЇ ТА УКРАЇНИ ПРОТИ КРІПОСНИЦЬКОГО ГНІТУ В 70-х РОКАХ XVIII ст.

Питання про спільну боротьбу російських і українських трудящих проти кріпосницького гніту не знайшло відображення у працях дворянських і буржуазних істориків. Лише радянська історіографія поставила і розв'язала це питання.

Яскравою сторінкою в історії спільної боротьби російських і українських трудящих мас проти кріпосництва була селянська війна під керівництвом О. Пугачова (1773—1775 рр.).

В архівних фондах 70—90-х років XVIII ст. є багато важливих, до цього часу не використаних матеріалів, які дають можливість більш різнобічно показати вплив селянської війни під керівництвом О. Пугачова на селянський рух України, особливо Лівобережної й Слобідської.

Риси панщинного господарства, з виключною глибиною розкриті В. І. Леніним в праці «Розвиток капіталізму в Росії», були характерні для Лівобережної і Слобідської України¹.

Разом з тим з другої половини XVIII ст. все більш помітним ставав розклад феодально-кріпосницької системи і визрівання в надрах її нових, капіталістичних відносин. Проявом розкладу феодально-кріпосницької системи було зростання товаризації поміщицьких господарств і проникнення товарно-грошових відносин у селянське господарство, в результаті чого розхитувався один з устоїв панщинної системи — панування натурального господарства.

Поміщики вивозили на ринок велику кількість продуктів сільського господарства, худобу, засновували промислові підприємства. Товарність поміщицьких господарств не вела, проте, до перетворення їх у капіталістичні господарства, оскільки вони продовжували базуватися на праці кріпаків, техніка виробництва була відсталою, рутинною.

Панування кріпосницької системи затримувало проникнення товарно-грошових відносин у селянське господарство, у зв'язку з чим гальмувався і процес розшарування селянства. Проте в ході цього процесу з маси селянства поволі виділялась заможна верхівка, що використовувала у своєму господарстві найману працю збіднілого селянського населення. Найбільш інтенсивно процес розшарування йшов серед козацтва.

Промисловість Лівобережної й Слобідської України в 70-х роках XVIII ст. була представлена ремеслами, дрібною селянською промисловістю, поміщицькими, казенними підприємствами й купецькими мануфактурами. Широкого розвитку на Лівобережній і Слобідській Україні досягла поміщицька промисловість. Заснування поміщиками промислових підприємств посилювало кріпосницьку експлуатацію, оскільки в своїй більшості ці підприємства працювали на основі застосування праці кріпаків.

З розвитком суспільного поділу праці поглиблювались економічні зв'язки між окремими частинами Лівобережної і Слобідської України.

¹ У зв'язку з тим, що у нас є дані про участь українського народу в селянській війні 1773—1775 рр. та про її вплив на дальший розвиток селянського руху лише по Лівобережній і Слобідській Україні, ми даватимемо характеристику економічного розвитку тільки цих частин України.

Міцніли також економічні зв'язки з російськими губерніями і Білорусією, чому сприяло скасування російським урядом внутрішніх мит. Лівобережна й Слобідська Україна все більше включались в систему всеросійського ринку.

У 70-х роках на Лівобережній і Слобідській Україні панувала феодальна власність на землю, яка була основою феодальної експлуатації. У зв'язку з товаризацією поміщицьких господарств зростала експлуатація селян поміщиками, які за рахунок посилення кріпосного гніту намагалися виробити на ринок якнайбільше продуктів сільського господарства.

Розширюючи площу орної землі, поміщики Лівобережної і Слобідської України скуповували й захоплювали селянські землі, луки, ліси, а також закріпачували козаків та селян. Поміщики часто скорочували наділи кріпакам і навіть обезземелювали їх. Обезземелення селян поміщиками супроводжувалось збільшенням повинностей кріпакам. Нерідким явищем була вже чотири-п'ятиденна панщина, до якої добавлялись ще й різні побори¹. На кінець 60-х років у монастирських володіннях панщина доходила до п'яти-шести днів на тиждень².

Відбувалося також переведення селян на грошовий оброк, який поміщики намагалися одержати в якнайбільшому розмірі. Існувала й змішана форма феодально-кріпосницьких повинностей, коли кріпаки, крім тяжкої панщини, платили ще й грошовий оброк.

Жорстока експлуатація селян поміщиками здійснювалась методами позаекономічного примусу. Характеризуючи методи експлуатації при феодалізмі, В. І. Ленін писав: «Кріпосницька організація суспільної праці трималась на дисципліні палки, при крайній темноті й забитості трудящих, яких грабувала і з яких знушалась жменька поміщиків»³.

Посилюючи все більше й більше експлуатацію, поміщики Лівобережної й Слобідської України настійно просили царський уряд видати указ про остаточне закріпачення селян. Відповідно на їх домагання і був указ 3 травня 1783 р., який завершив процес юридичного оформлення кріпосного права на Лівобережній і Слобідській Україні.

В другій половині XVIII ст. на Лівобережній і Слобідській Україні спостерігалось збільшення податків на козаків, державних селян.

Зростання кріпосницького гніту все більше загострювало суперечності між поміщиками і селянами. У селянському русі брали участь усі групи селянського населення, але найбільш активна роль у ньому належала поміщицьким селянам.

Форми селянського руху були різноманітні, але змістом всіх виступів була боротьба проти кріпосницького гніту.

Селянський рух України був складовою частиною виступів селян усієї Росії, про що свідчить спільність характеру, змісту і форм боротьби, одночасність етапів селянського руху. Одним з проявів класової боротьби селянства було самозванство. Дуже часто появлялися самозванці в останній третині XVIII ст., частина з них діяла й на Україні. К. В. Сівков налічує з 1764 по 1797 р. 21 випадок самозванства, крім Пугачова. Самозванці в своїй більшості були солдатами-втікачами, селянами або одновірцями⁴.

¹ І. О. Гуржій, Повстання селян в Турбаях, К., 1950, стор. 36.

² И. Лучицкий, Крестьянское землевладение в Суражском уезде Черняговской губернии в 1767 и 1882 годах, журн. «Юридический вестник», 1889, т. III, № 12, стор. 608.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 373.

⁴ К. В. Сивков, Самозванчество в России в последней трети XVIII ст., «Исторические записки», 1950, № 31, стор. 88—90.

Причиною поширення самозванства були царистські ілюзії селянства, але, незважаючи на такий характер виступів, у вимогах самозванців були виражені і класові інтереси селян: знищення кріпацтва і дворян. Класова природа самозванства найбільш яскраво проявилась у період селянської війни 1773—1775 рр., в діяльності О. Пугачова і його сподвижників.

Царський уряд проводив політику національно-колоніального пригнічення неросійських народів, намагався розділити їх, протиставити один одному. Але у боротьбі проти феодално-кріпосницького гніту зростала єдність трудящих багатонаціональної Російської імперії. У роки селянської війни на боротьбу з гнобителями піднімалось селянство Приуралля, Поволжя і більшості центральних губерній Росії. Ця героїчна боротьба знайшла гаряче схвалення й підтримку серед народних мас України.

О. Пугачов, який очолив селянську війну, орієнтувався на повсталих селян. Йому добре були відомі народні злидні, які він не раз бачив під час своїх багаторічних блукань. Одного разу Пугачов поділився своїми спостереженнями над життям народу з учасником селянської війни Чикою-Зарубіним: «Вот де, детушки, я страдаю уже двенадцать лет, и был де я у черкасов на Дону и по России во многих городах, то примечал, что везде народ раззорен, и вы де также терпите много обид и налог»¹.

Пугачов не раз бував на Україні. Ще в період війни Росії з Пруссією (1756—1763), перебуваючи в діючій армії, він проходив через Київ, під час російсько-турецької війни 1768—1774 рр. об'їздив південну Україну, був в Бахмуті, потім, пройшовши південні степи, стояв з полком під Бендерами (Молдавія), у взятті яких пізніше він брав участь; довелося Пугачову побувати і в с. Голій Кам'янці, Єлисаветградської провінції, звідки він у 1770 р. був відпущений додому у зв'язку з хворобою².

Період перебування Пугачова на Україні був періодом напруженої класової боротьби селянських мас.

На Правобережжі «за святу правду, волю» (Т. Шевченко) піднімались проти шляхти гайдамаки. Коліївщина, що спалахнула в 1768 р., захопила значну територію Київщини й Брацлавщини, на Січі сірома неодноразово виступала проти гноблення старшини, пікінери Новоросії боролись проти важких умов виснажливої служби, знушань офіцерства; селяни с. Кліщинців на Лубенщині, сіл Кулаги, Суботовичі Стародубського полку чинили енергійний опір військовим командам, направленим для придушення повстання в цих селах, яке продовжувалося протягом багатьох років³. О. Пугачов на Україні бачив втікачів з Росії—кріпаків і солдат, яким, в міру можливості, допомагали трудящі України.

Обізнаність з настроями і антикріпосницькою боротьбою українського селянства була, як видно, причиною того, що Пугачов, втікши у 1772 р. з Дону, рушив на Україну, де переховувався певний час від переслідувань органів царської влади. Пугачов жив в слободі Кабанні, Ізюмської провінції, Слобідської України, у селянина Коровки⁴.

Через деякий час Пугачов вирішив переїхати на поселення у Бендери, в супроводі сина Коровки Антона, але, довідавшись по дорозі, що

¹ «Пугачевщина», Сборник документов, т. II, Госиздат, 1929, стор. 131.

² «Восстание Емельяна Пугачева». Документальный сборник, Соцэкгиз, Л., 1935, стор. 93—94; К. Г. Гуслистий, Коліївщина, К., 1947, стор. 38.

³ І. О. Гуржій, назв. праця, стор. 54—56.

⁴ «Восстание Емельяна Пугачева». Документальный сборник, стор. 102—103.

в Бендерах не засновуються нові поселення, він з Антоном Коровкою рушив на північ Лівобережжя в Стародубській розкольніцькій слободі звідти на Ветку (біля Гомеля). Потім Пугачов дійшов до Добрянського прикордонного форпосту і оголосив себе розкольнічком, вихідцем з Польщі (їм дозволено було повертатися на батьківщину), а з Добрянки рушив на Урал, де й очолив селянську війну¹.

Останнє перебування Пугачова на Україні ще більше зблизило його з українським народом, і тому в роки селянської війни він звернувся до трудящих України з закликом підтримати повстання. Після поразки армії повстанців біля Чорного Яру Пугачов мав намір пробратися на Запоріжжя і там знову підняти повстання. На запитання яїцьких (уральських) козаків про дальші наміри Пугачов відповів: «Я де думаю йти вниз по Волге и, собрав на ватагах хлеба, пробраться морем к запорожским козакам»². Але заможні козаки, що супроводжували його, не бажаючи продовження боротьби, пішли на зраду, видавши Пугачова уряду.

У період селянської війни Пугачов відправляв на Лівобережну і Слобідську Україну своїх людей (відомих у документах під назвою «разгласителей»), які розповідали народу про боротьбу повстанців, закликали приєднатися до військ Пугачова, розповсюджували «попметные письма». Три таких листи були знайдені в Острогозькій провінції на Слобідській Україні³.

Як правило, в таких листах і маніфестах народ закликався до боротьби з поміщиками. У зверненнях Пугачова до народу писалося також про те, які права одержать трудящі, підтримуючи його армію. «...Жалуем,— говорилося в одному з його звернень,— сим имянным указом с монаршим и отеческим нашим милосердием всех, находившихся прежде в крестьянстве и подданстве помещиков, быть верноподданными рабами собственной нашей короне и награждаем сим древним крестом и молитвою, головами и бородами, вольностью и свободою вечно казакими, не требуя рекрутских наборов, подушных и прочих денежных податей, владением землями, лесными, сенокосными угодьями и рыбными ловлями и солеными озерами без покупки и без оброку и свободяем всех прежде чинимых от злодеев дворян и градских землемцев-судей крестьянам и всему народу налагаемых податей и отягощений»⁴.

Антикріпосницька спрямованість маніфесту відповідала інтересам українського селянства, яке виступало і перед цим проти поміщицького гніту, податків, тяжкої рекрутчини.

Розголошувачі, що розповсюджували маніфести і провадили усну агітацію, посилались з армії Пугачова на Україну навіть цілими групами. В одному з повідомлень Балаклеєвського комісарства Слобідсько-Української губернської канцелярії було написано, що розшукується шість чоловік, відправлених від Пугачова «з листами» в Чугуївський і Ізюмський повіти, на територію Лівобережжя⁵. Серед розголошувачів зустрічались російські і українські селяни. Їх єднали спільні інтереси боротьби з ненависним кріпосницьким гнітом. Таким розголошувачем був український селянин Яким Утвенко з Лівобережжя, колишній кріпак поміщика Сулими, засланий на каторгу.

¹ «Восстание Емельяна Пугачева», стор. 104.

² «Пугачевщина» Сборник документов, т. II, стор. 155.

³ Харківський філіал ЦДА УРСР, ф. 399, спр. 1062, арк. 150.

⁴ «Пугачевщина» Сборник документов, т. I, Госиздат, 1926, стор. 40—41.

⁵ Харківський філіал ЦДА УРСР, ф. 399, спр. 1075(а), арк. 38.

Розповіді про самовіддану боротьбу селянських мас під керівництвом О. Пугачова проникали навіть у Сибір. Ще восени 1773 р. група засланих запорозьких козаків, серед яких були й колишні гайдамаки, вирішила тікати на Яїк (Урал) до Пугачова. Селянам-каторжанам, серед яких був і Утвенко, вдалося втекти з Тобольська і приєднатися до військ, очолених Пугачовим, а в серпні 1774 р. Утвенко і дев'ять українських селян Слобідської України були направлені на Україну «для рассказываетия в народе об оном названце и действиях его». Арештований був Утвенко вже на території Лівобережжя, біля Яготина¹.

В іншій групі селян, що відправлялася на Україну, був російський солдат-втікач Неустроєв, який повинен був їти на Полтавщину і Харківщину, його товариші П. Богданов — у Малоросію (Лівобережжя), Василь — у Чугуївський та Ізюмський повіти. Їм було доручено закликати народ на боротьбу з поміщиками. Про характер агітації розказував сам Неустроєв так: «Во время своего проезда, встретившимся людям в разговорах сказывал, чтобы шли к Пугачеву», запевняючи, що там «будет всем воля»².

Розповіді розголошувачів, їх заклики до боротьби знаходили відгук і схвалення серед українського селянства. В народі поширювались чутки про Пугачова, селяни готувались розправитися з поміщиками за їх нелюдську сваволю.

В Слобідсько-Українській губернській канцелярії була заведена справа про «військових обивателів» (так називали слобідсько-українських козаків після ліквідації там полкового устрою) Острогозької провінції, Калитвянського комісарства, які чекали приходу Пугачова з армією. Жителі м. Калитви готувалися підтримати повстанців у їх боротьбі. Один з них, С. Гончар, відверто заявив, що з приходом загонів Пугачова «сяде на коня и выехал бы и своим панам брюхи пораспарывал»³.

Слобідсько-Український губернатор Щербінін у своїх повідомленнях сенатові і діючій армії змушений був сповістити про повсюдні хвилювання народу на Слобідській Україні⁴.

Заворушення селян виникали в Ізюмській та Харківській провінціях, на боротьбу проти поміщиків піднялося населення сіл Грунь, Василівки, Катеринівки, Лебедянського повіту⁵.

Під впливом селянської війни посилюються на Україні виступи селянських повстанських загонів — гайдамаків.

Загони гайдамаків формувалися, в основному, з низів запорозького козацтва і селян-утікачів. Ці загони раптово появлялися в тій чи іншій місцевості, громили маєтки, розправлялися з поміщиками. Виступи повстанських загонів, що діяли партизанськими методами, були одним із проявів протесту, справедливою помстою поміщикам за їх пригнічання і знущання.

У травні 1774 р. на території Слобідської України, біля Ізюма, в районі Теплянського лісу почали діяти два гайдамацькі загони. Тоді ж командування Бахмутського гусарського полку повідомляло в Слобідсько-Українську губернську канцелярію про появу великої кількості «сумнівних людей», які в кінці квітня напали на маєток поміщика Ванія,

¹ Центральний державний архів давніх актів СРСР (далі—ЦДАДА СРСР), ф 7, спр. 2474, арк. 2, 3; ф 6, спр. 627, ч 1, арк. 7—16.

² Там же, ф. 6, спр. 512, арк. 375—380.

³ Там же, спр. 466, арк. 324—330.

⁴ Там же, спр. 500, арк. 2; «Пугачевщина». Сборник документов, Госиздат, т. III, 1931, стор. 171.

⁵ А. Г. Слюсарський, Слобідська Україна, Харків, 1954, стор. 263.

У серпні загони повстанців з'явилися біля Харкова, в районі Тагамлика і Коломака. Восени 1774 р. гайдамаки напали на маєток поміщиці Спичинської в Золочеві, розгромили маєток у Валківському комісарстві, а в кінці 1774 р. їх загін на чолі з запорозьким козаком Омельченком розгромив маєток поміщика Капустянського в Ізюмській провінції. Серед гайдамаків поміщик впізнав і своїх кріпаків-втікачів. Слідом за цим у квітні 1775 р. одним з повсталих загонів була розгромлена гуральня харківського поміщика Дуніна, а через деякий час — маєток поміщика Чернявського в Переяславському полку¹.

Чутки про Пугачова, про дії керованих ним селянсько-козацьких загонів сприяли тому, що в Охтирській провінції виступив самозванець, який у супроводі запорожців проїжджав від Федорівської до Козловської фортеці.

В загонах повстанців, що діяли на Україні, були і російські селяни. Такий загін у вересні 1774 р. переходив через територію Ізюмської провінції. Його ватажок, «который волосы зачесывал назад и заплетал в косу», називав себе Пугачовим². В період селянської війни керівники окремих загонів виступали під цим іменем, яке стало для селян символом боротьби з кріпосницьким гнітом.

Яскравим проявом спільності інтересів трудящих Росії і України їх братньої солідарності була участь українських селян і козаків у бойових діях загонів, очолених Пугачовим. Літом 1774 р. загін українських селян, що налічував близько 50 чоловік, пробрався до військ Пугачова. Він ішов від Києва повз Курськ і Козлов³.

В двохтисячному загоні пугачовського полковника Каменського (козак з Острогозька), що діяв у вересні 1774 р. в районі річок Дону і Хопра, було багато українців. Каменський «вешал дворян и разных чинов людей», писав донський старшина, якого прислали з командою для боротьби з повсталими⁴.

Боролись українці і в загонах, очолюваних самим Пугачовим. На допиті в таємній експедиції сенату Пугачов розповідав, що поблизу Камишина до нього приєдналося близько 600 кінних українських козаків⁵. Серед учасників селянської війни можна було зустріти і українських селян-переселенців, що жили в слободах Саратовської та Оренбурзької губерній і яких закріпачували на нових місцях.

В Покровській слободі, під Саратовом, з'явилися три козаки, які від імені Пугачова закликали народ до боротьби. Жителі слободи вирішили тікати до Пугачова: вони послали розвідників, які повинні були вибрати зручну дорогу для втечі. Жителі Покровської слободи активно допомагали повстанцям при взятті Саратова.

Українські селяни-переселенці Кінельської слободи, Ставропольського повіту, Оренбурзької губернії, на чолі з своїм отаманом приєдналися до військ повстанців, брали участь у бою під Бугурусланом, потім перебували під командою самого Пугачова⁶.

¹ А. Г. Слюсарський, назв. праця, стор. 263, 266; Харківський філіал ЦДА УРСР, ф. 399, спр. 987, арк. 40—60, 116; ф. 379, спр. 1736, арк. 10; ф. 399, спр. 1218, арк. 109; ЦДА УРСР, ф. 59, спр. 8655, арк. 1, 4; ЦДАДА СРСР, ф. 260, спр. 5074, арк. 21—25, 177.

² Харківський філіал ЦДА УРСР, ф. 399, спр. 1075(а), арк. 38, 139; «Пугачевщина». Сборник документов, т. III, стор. 172—173.

³ «Пугачевщина». Сборник документов, т. III, стор. 150—152.

⁴ Там же, стор. 69; А. Гераклитов, Обзор Пугачевских дел из Астраханского губернского архива. Саратов 1913, стор. 7.

⁵ ЦДАДА СРСР, ф. 6, спр. 512, арк. 111.

⁶ Там же, спр. 507, ч. II, арк. 159; журн. «Русская старина», серпень 1776 р., стор. 618.

Після поразки армії Пугачова велика кількість полонених повстанців була в Царицині, де їм чинили допит, а потім направляли по місцях проживання для суду й розправи. На початку 1775 р. від царинського коменданта в розпорядження Слобідсько-Української губернської канцелярії була прислана група українських селян Лівобережної та Слобідської України — учасників селянської війни з вказівкою від генерала Паніна жорстоко висікти їх різками, а потім відправити в «послушание учрежденным от его величества начальникам и собственным помещикам». Таким чином, царські чиновники допомагали українським поміщикам повертати непокірних селян і примушувати їх нести на своїх плечах тягар кріпосницького гніту.

Дані про присланих селян перевірялися в місцевих провінціальних і полкових канцеляріях. Серед них були відпущені поміщиками на озеро Ельтон для видобутку солі, де вони приєднувалися до загонів Пугачова. Такими були поміщицькі селяни С. Кунденко з Сумської провінції, Р. Соложенко—з Острогозької, А. Полтавченко, Гаркавенко—з Валківського комісарства, І. Чигиринченко, К. Черв'яченко з Вільшанського комісарства. Д. Криворутченко—з Чернігівського полку — виявився втікачем. Після перевірки в Чернігівській полковій канцелярії було встановлено, що він «издревле был звания казачьего», а потім був закріпачений сотником і втік. По указу «императорского величества» Криворутченка висікли різками і знову віддали сотнику у володіння з розпорядженням, щоб «без ведома своего помещика и без урядового паспорта впредь никуда не шатался под жестоким наказанием».

Крім цієї групи, військовими частинами, що знаходилися під командуванням князя Багратіона, в Слобідську губернську канцелярію були прислані втікачі-кріпаки — Т. Величко з Переяславського полку, П. Овчаренко з слободи Михайлівки, Воронежської губернії. З Саратовської воеводської канцелярії пересилалися учасники селянської війни—українські селяни, які після поразки повсталих таємно жили в лісі і були там схоплені,—С. Федоров, І. Підлісний з Сумщини, І. Ткач з Харківської провінції, К. Оленченко, А. Шлонцев, А. Шаповаленко з Острогозької, В. Тишев — з Прилуцького полку. Всі вони були втікачами.

Через Слобідську губернську канцелярію переславсь учасник селянської війни кріпак З. Рубис з Переяславського полку. З Горської воеводської канцелярії присланий був у розпорядження Малоросійської колегії козак Пилипенко, арештований «за бытность его у злодея и государственного бунтовщика Пугачева в толпе и за принятие злодейской мерзости присяги».

Воеводська канцелярія війська Донського направила на Україну поміщицьких селян І. Шепетиленка з Белгородського повіту, М. Коваленка з Харківської провінції, А. Чернявшенка з Чернігівського полку, що перебували в загонах Пугачова.

Селянин з Харківщини Аврам Шаповаленко, що прибув окремо, також боровся на стороні повстанців, був серед тих, що брали Камішин і Дубівку на нижній Волзі¹.

Страх і паніка, що охопили феодальну адміністрацію і поміщиків Лівобережної і Слобідської України, свідчили про великий вплив селянської війни на народні маси. Поміщики Росії і України, вбачаючи в успіхах селянської війни загрозу своєму існуванню, об'єднували сили у боротьбі з повсталим народом. Малоросійською колегією був направлений загін в 1000 козаків на боротьбу з військами Пугачова. В найбільшій

¹ Харківський філіал ЦДІА УРСР, ф. 399, спр. 1201, арк. 20—22, 41, 45, 50, 52, ш. 62, 67.

небезпеці були поміщики Слобідської України. У зв'язку з цим Слобідсько-Українська губернська канцелярія не вважала можливим допомогти Воронежській губернії, незважаючи на настійне прохання губернатора. Більше того, губернатор Слобідсько-Української губернії звертався до командування діючої армії, вимагаючи відкликання частини військ з фронту для підкріплення військових сил, що були призначені для придушення повстання. Один з полків, що прибули з фронту, розмістився у Бахмуті, куди, як і передбачали, вирушив Пугачов, переправившись на правий берег Волги. Укріпленню Бахмута надавалось великого значення. Народ вороже зустрічав ці заходи: селяни Ізюмської провінції відмовлялися давати підводи для перевезення провіанту в Бахмутську фортецю.

Слобідсько-Українська губернська канцелярія дала наказ вилучувати агентів Пугачова. Знайдені «подметные письма» Пугачова були спалені в Харкові. Але всі ці заходи не дали бажаних наслідків¹.

Заворушення народу, дії повстанських загонів налякали урядовців з Слобідської губернської канцелярії, і вона дає розпорядження про створення спеціальних загонів з відставних «воинских чинов», які нерідко очолювались поміщиками. В Острогозьку були точно визначені збірні пункти для команд, вказана сигналізація на випадок наступу повстанців².

Навіть після придушення повстання серед селян були розмови про те, що Пугачов живий і продовжує боротися з експлуататорами.

Розголошувачі — справжні учасники селянської війни чи ті, що видавали себе за них,— і після її придушення закликали селян до боротьби проти сваволі кріпосників. Одним з таких розголошувачів був учасник селянської війни Василь Журба. Він почав знову організовувати повстанський загін, заявляючи, що Пугачов живий і «через год завладеє всей Россией». З метою розшуків «из его партии людей», що розійшлися, Журба часто їздив в російські та українські міста й села. Зокрема, він побував у Ростові на Дону, Воронежі, Белгороді, Полтаві, часто з'являвся на сільських ярмарках у супроводі молоді, серед якої були й учасники селянської війни. Щоб уникнути арешту, Журба міняв одяг та ім'я³.

У 1776 р. на півдні України виступав від імені Пугачова Дмитро Попович, батрак, що перебував майже десять років в «роботах» у різних хазяїв. Працюючи наймитом у багатого селянина містечка Перевалочної, він розповідав жителям, що нібито Пугачов живий і продовжує боротьбу проти кріпосництва, а в військах його знаходяться Семен Палій і Максим Залізник.

Незважаючи на очевидну легендарність цих розмов, вони становлять великий інтерес, бо показують ставлення трудящих мас України до селянської війни. В уяві народу з'єднувалося ім'я Пугачова з іменами прославлених і улюблених героїв Семена Палія та Максима Залізняка. Цей факт свідчить про те, що боротьбу проти кріпосництва російські й українські селяни розуміли як спільну справу. За словами Поповича, ця армія народних месників повинна незабаром розпочати розправу з представниками панівного класу. Розповідаючи про швидкий прихід військ, очолюваних Пугачовим, Попович закликав народ до пов-

¹ Харківський філіал ЦДА УСРР, ф. 399, спр. 1062, арк. 150, 107, 49, 14; ЦДАДА СРСР, ф. 6, спр. 500, арк. 2, спр. 504, арк. 206.

² Харківський філіал ЦДА УСРР, ф. 399, спр. 1062, арк. 17; ф. 379, спр. 1736 арк. 10—18.

³ ЦДАДА СРСР, ф. 6, спр. 523, арк. 2—8, 12—15, 17, 26-, 66-, 70.

стання. Пікінерам Новоросії він говорив, що Пугачов розправиться з начальством за знущання, що він недавно повісив уже немало офіцерів, а два полки самі перейшли на його бік. Про себе Попович говорив як про посланця Пугачова, направленого до пікінерів для того, щоб повести їх на з'єднання з військами Пугачова або підняти повстання на місці.

Пікінери знали про селянську війну й про Пугачова і уважно слухали Поповича; його агітація мала великий успіх серед народних мас. Стурбований цим, місцевий священик у донесенні на Поповича писав: «Он, Попович, таковими разглашениями многие уже народ стал обманывать и привлекать».

Жорстока розправа чекала цього українського селянина, який насмілювався нагадати народу про успішну боротьбу селянських мас під керівництвом Пугачова і закликав продовжувати бойові традиції борців за волю.

Попович був засуджений до побиття різками і відправлений на каторжні роботи¹.

Повернувшись з каторги, Попович у 1782—1783 рр. розгорнув свою діяльність на території Війська Донського в українських слободах. Перебуваючи в слободах Олексіївці та Артемівці, він оголосив себе Петром III і закликав селян у свою армію, з якою збирався рушити в Крим, розраховуючи, що солдати розмішених там військових частин перейдуть на бік повстанців. Плани Поповича були дуже широкі: він мав намір об'єднати під своїм керівництвом значні сили, направитися на територію Росії з тим, щоб продовжувати звільнення селян від кріпосницького гніту. Слід зазначити, що, звертаючись до слобожан, Попович закликав до відновлення Запорозької Січі, яка була в уяві російських і українських селян, а також козацької бідноти одним з оплотів свободи.

Популярність Поповича швидко зростала серед жителів Артемівки та Олексіївки, на нього звертають увагу представники місцевої влади. Попович і 15 селян були арештовані, серед них було 3 жінки. Таємна експедиція сенату дала наказ бити Поповича «нешадно кнутом, высечь на лбу и щеках знаки и отправить навечно в Сибирь на каторжные работы». Всіх, «кто ему верит, высечь кнутом и выслать на поселение»².

В Острогозькій провінції в 1777 р. з'явився ще один «полковник» Пугачова — Дем'ян Чоботков, уродженець м. Острогозька, виходець з збіднілих козаків. Десять років тому він пішов на Волгу і був покріпачений поміщиком, що заснував слободу поблизу Саратова. Події селянської війни захопили Чоботкова. Повернувшись на батьківщину, він намагався підняти селян на боротьбу проти поміщиків. Звертаючись до жителів с. Коловерст, Чоботков називав себе посланцем Пугачова, розповідав, що незабаром прийде його армія.

Зустрівши підтримку у населення, Чоботков загрожував місцевому поміщику розплатою за пригнічення й знущання над селянами. Чоботков виступає від імені Пугачова і в інших селах Острогозької провінції³.

Знайомство з Пугачовим справило незабутнє враження на Антона Коровку, який супроводжував його в період перебування на Україні в

¹ ЦДАДА СРСР, ф. 7, спр. 2455, арк. 1—5, 12—26.

² Там же, арк. 23—27, 28—43, 55—56, ф. 6, спр. 529, арк. 127—132.

³ ЦДАДА СРСР, ф. 7, спр. 2469, арк. 1—6, 10, 15; ЦДІА УРСР, ф. 763, спр. 459, арк. 7.

1772 р. Під час ведення слідства в справі учасників селянської війни Антона Коровку, як і його батька, викликали в Таємну експедицію сенату, але йому вдалося сховатися. Коровка не хотів вірити повідомленням про розгром армії Пугачова. Відвідуючи (в 1778 р.) слободу Сватолучка, Сумської провінції, він закликав своїх друзів з числа селянської молоді тікати на Яїк (Урал) до Пугачова, в його військо. Ця думка знайшла гаряче схвалення серед друзів Коровки. Один з них заявив про те, що якби потрапив до Пугачова, то згодний був би навіть водити за козаками коней. Приуралля, звідки почалася селянська війна, залишалося в уяві Коровки і його друзів центром боротьби з кріпосництвом. Вони були впевнені в братній допомозі російського селянства¹.

Розголошувачі, що виступали від імені Пугачова, діяли в 70-х роках XVIII ст., проте ще і в 90-х роках XVIII ст. селянство України пам'ятало про селянську війну і чекало приходу визвольної армії. У 1792 р. у прикордонному районі між областями Війська Донського і України виступали два послідовники Пугачова, які розповідали селянам та солдатам про те, що Пугачов живий і збирає армію для того, щоб розправитися з ненависними кріпосниками².

Підсумовуючи наведені вище факти, слід відзначити, що селянська війна під проводом О. Пугачова зміцнила історичну дружбу російського та українського народів. Вона знайшла широкий відгук на Україні.

Боротьба російських та українських селян у 70-х роках XVIII ст. проти кріпосницької експлуатації є незаперечним доказом спільності їх інтересів. Селянська війна під керівництвом О. Пугачова розхитувала устої кріпосництва, сприяла згуртуванню сил селян різних народів і їх боротьбі проти поміщицької експлуатації.

¹ ЦДАДА СРСР, ф. 6, спр. 529, арк. 3—6; ф. 7, спр. 2499, арк. 10, 16—21, 27.

² Там же, спр. 544, арк. 1—2.

ДОПОМІЖНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

ПРО СТАН ІСТОРИЧНОЇ БІБЛІОГРАФІЇ НА УКРАЇНІ

Сучасна історична наука — це великий комплекс дуже важливих і тісно зв'язаних між собою дисциплін. Дальший розвиток історичної науки в значній мірі залежить від того, як будуть розвиватися її складові частини.

Необхідною умовою творчої роботи радянських вчених в усіх галузях історичної науки є збагачення джерелознавчої бази досліджень. В зв'язку з цим важливого значення набувають допоміжні історичні дисципліни, завданням яких є поглиблене вивчення різних груп історичних джерел. Серед допоміжних історичних дисциплін особливе місце займає історична бібліографія, яка, будучи тісно зв'язаною з іншими допоміжними історичними дисциплінами (історіографією, джерелознавством, археографією), відрізняється від них як своїми завданнями, так і методикою наукового дослідження.

Історична бібліографія виявляє, обліковує, описує і систематизує видану історичну літературу, сприяє розкриттю змісту книжкового багатства з погляду його ідейності та наукової цінності. Історична бібліографія знайомить наукових працівників із станом історичної науки з минулому, з її традиціями і представниками, допомагає слідкувати за сучасним станом науки, її сьогодишньою проблематикою, тематикою і методологією, сприяє усвідомленню тенденцій її розвитку. Тому плідотворність і успішність науково-дослідної роботи істориків залежить в значній мірі від стану і розвитку історичної бібліографії.

До Великої Жовтневої соціалістичної революції не було створено наукової історії українського народу. Зрозуміло, що й позбавлена тоді теоретичної основи історична бібліографія України не існувала як наукова дисципліна і була представлена лише небагатьма бібліографічними працями — результатом розрізнених зусиль окремих бібліографів.

Перша велика праця в галузі історичної бібліографії України була створена в 50-х роках XIX ст. одним з видатних представників української дореволюційної історіографії — О. М. Лазаревським¹. В першому випуску його покажника вміщено 554 назви книг і журнальних статей з історії України, з 1622 до 1857 р. Бібліографія О. Лазаревського одержала позитивну оцінку сучасників і як довідкове видання зберігає певне значення і в наш час.

Поява бібліографічної праці Лазаревського тісно зв'язана з загальним розвитком історичної бібліографії в Росії. В цей період зусиллями видатних бібліографів — Генаді, братів Ламбіних і Межова —

¹ А. Лазаревский, Указатель источников для изучения Малороссийского края, вып. I, СПб, 1858, с. 122.

була створена російська історична бібліографія, що охоплює літературу, видану з 1800 по 1876 р.

В 80-х — 90-х роках XIX і на початку XX ст. з'явилися бібліографічні праці, в яких врахована література з історії окремих географічних і адміністративних районів України: в 1883 р. видано ґрунтовну бібліографію з історії, географії і етнографії Полісся¹; в 1894—1902 рр. А. Маркевичем було видано покажчик літератури про Крим і частково про південь України²; в 1886 р. І. Устїновим видано покажчик літератури про Харківську губернію з історії, археології, етнографії, географії і статистики³ і т. ін. Майже всі ці покажчики широко представляють літературу не тільки з політичної історії і допоміжних історичних дисциплін, але й з історії фінансів, торгівлі, промисловості, освіти, літератури, театру тощо.

Література з історії Галичини, видана з 1772 до 1893 р., зібрана в ґрунтовних бібліографічних працях видатного українського бібліографа XIX ст. І. Левичького⁴, праці якого були цінним вкладом в скарбницю української культури і зберегли своє значення й досі.

Незважаючи на те що в кінці XIX і на початку XX ст. були видані окремі капітальні бібліографічні праці, загальний стан історичної бібліографії на Україні лишився незадовільним. Глибока криза, що її переживала в добу імперіалізму українська буржуазна історіографія, позначилася і на розвитку історичної бібліографії. Відірвана від життя, позбавлена теоретичної основи, вона не мала чіткої мети і перспектив дальшого розвитку.

Тільки після Великої Жовтневої соціалістичної революції, коли докорінно змінилися стан і організація бібліографічної справи у нашій країні і бібліографія набула державного значення, створено сприятливі умови для широкого розвитку національної бібліографії всіх народів Радянського Союзу, в тому числі й українського.

Велике значення для наукової розробки історичної бібліографії України в післяжовтневий період мали видані в 1930 р. Ф. П. Максименком «Матеріали до краєзнавчої бібліографії України»⁵, в яких підведено підсумок всій бібліографічній роботі, зв'язаний з вивченням окремих географічних і адміністративних районів України за 1847—1929 рр.

Проте, незважаючи на деякі успіхи, досягнуті в 20-ті і 30-ті роки XX ст. в розвитку історичної бібліографії України, стан її в кінці цього

¹ З. Пенкина, Полесье, Библиографические материалы по истории, географии, статистике, этнографии и экономическому состоянию Полесья (Северо-Западный и Юго-Западный край вообще и губернии: Минская, Гродненская, Вольнская, Киевская и Могилевская в частности), СПб, 1883, 284 с.

² А. И. Маркевич, Тагїса., Опыт указателя сочинений, касающихся Крыма и Таврической губернии вообще, вып. 1. Симферополь, 1894, 402 с., вып. 2, «Известия Таврической ученой архивной комиссии», № 28, 1898, стор. 92—185; вып. 3. № 31—32, 1902, стор. 47—128.

³ И. А. Устїнов, Литература о Харьковской губернии (Описательные труды материалы и источники, касающиеся истории, археологии, этнографии, географии и статистики Слободской Украины, Харьковского наместничества и губернии), 1705—1880, Харьков, 1886, 239 с.

⁴ И. Е. Левицкий, Галицко-русская библиография XIX столетия с учетом русских изданий, появившихся в Венгрии и Буковине (1801—1886) Хронологический список публикаций, Львов. т. I. 1801—1860, 1888, 184 с.; т. II, 1861—1886, 1895, 736 с.; И. Левицкий, Галицко-русская библиография за роки 1772—1800; «Записки наукового товариства ім. Шевченка», т. LII, кн. 2, 1903, стор. 1—44; И. Левицкий, Українська бібліографія Австро-Угорщини за роки 1887—1900, Львів, т. I, 1887—1889, 1901, 300 с., т. 2, 1890—1891, 1910, 262 с.; т. 3, 1892—1893, 1911, 290 с.

⁵ Ф. Максименко, Матеріали до краєзнавчої бібліографії України, 1847—1929. Список бібліографічних праць, що стосуються до окремих місцевостей УРСР, Бессарабії, Дону й Криму, К., 1930, 262 с. (ВБУ при ВУАН).

го періоду все ще не задовольняв зростаючих вимог радянської історичної науки.

Велике значення для перебудови бібліографічної роботи мала постанова ЦК ВКП(б) «Про літературну критику і бібліографію», прийнята в листопаді 1940 р.¹ Ця постанова сприяла підвищенню ідейного рівня радянської бібліографії і визначенню системи організації бібліографічної справи в СРСР за галузевим принципом.

Бібліографічна робота в галузі історії України була покладена на Бібліотеку Академії наук УРСР і на Державну історичну бібліотеку УРСР, утворену в 1939 р. На початку 1941 р. Державна історична бібліотека УРСР разом із Львівським філіалом Бібліотеки АН УРСР приступила до складання «Бібліографії української історичної бібліографії». Поряд з цим реєструвалися українські бібліографічні джерела для фундаментальної «Библиографии русской исторической библиографии», що її складала Державна історична бібліотека РРФСР².

Розпочата у 1941 р. робота по створенню історичної бібліографії України була припинена під час війни. В післявоєнний період історична бібліографія України розвивалася головним чином як рекомендаційна бібліографія, розрахована на широкі кола читачів.

Велике значення в розвитку рекомендаційної бібліографії літератури з історії УРСР мало святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією. Цій знаменній історичній події був присвячений ряд бібліографічних показників. З них слід перш за все відзначити анотований бібліографічний показник «300-річчя возз'єднання України з Росією»³, який вийшов з друку в кінці 1953 р. Показник видано на допомогу працівникам масових бібліотек, лекторам, доповідачам, пропагандистам і агітаторам. До цього показника ввійшли, крім науково-популярної і художньої літератури, видання Академії наук СРСР і Академії наук УРСР, документальні збірники, статті з наукових журналів, наукових записок і праць вищих учбових закладів. Більш повними щодо бібліографування наукової літератури з історії УРСР були видані у 1954 р. бібліографічні показники, підготовлені науковими бібліотеками Львівського університету ім. Ів. Франка⁴ та Київського університету ім. Т. Г. Шевченка⁵. На наукових працівників розрахований також показник рукописних матеріалів про визвольну війну українського народу 1648—1654 рр., які зберігаються у Львівській бібліотеці Академії наук УРСР⁶.

У складеному Державною публічною бібліотекою СРСР ім. Леніна, Державною публічною бібліотекою УРСР і Державною історичною бібліотекою РРФСР збірнику бібліографічних і методичних ма-

¹ Див. «О партийной и советской печати». Сборник документов, М., «Правда», 1954, стор. 487—490.

² В 1957 р. ця праця видана Державною публічною історичною бібліотекою РРФСР під назвою «Библиография русской библиографии по истории СССР», М., Изд-во Всесоюзной книжной палаты, 197 с.

³ «300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954)». Бібліографічний показник, К., 1953, 63 с. (АН УРСР, Державна публічна бібліотека УРСР).

⁴ Ф. П. Максименко, Г. Ю. Гербельський, Н. Р. Бережна, 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954), Бібліографічний показник, Львів, 1954, 70 с. (Львівський державний університет ім. Ів. Франка, Наукова бібліотека).

⁵ Н. Г. Вайсберг, О. М. Волович, О. Д. Балабанов, Історична дружба російського і українського народів. Бібліографічний показник (До 300-річчя возз'єднання України з Росією), К., 1954, 56 с. (Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка, Наукова бібліотека).

⁶ Визвольна війна українського народу 1648—1654 рр., Возз'єднання України з Росією. Анотований показник рукописних матеріалів бібліотеки, Львів, 1954, 115 с. (Львівська бібліотека Академії наук УРСР, Відділ рукописів).

теріалів «Нерушимая дружба братских народов СССР»¹ основну увагу приділено питанням розвитку російсько-українських літературних та культурних зв'язків. Питання історії УРСР висвітлені тут недовго статтю. Бібліографічні матеріали збірника розраховані головним чином на масового читача.

Підготовлена Державною історичною бібліотекою УРСР бесіда про книги «300-річчя возз'єднання України з Росією»² також розрахована на масового читача.

Державною історичною бібліотекою УРСР в 1955 р. до 50-річчя першої російської революції видано невеликий за обсягом анотований покажчик літератури, присвячений революційним подіям 1905—1907 рр. на Україні³. Зараз бібліотека додатково підготувала покажчик ювілейної літератури по цій же темі, виданої в 1955—1957 рр.

Державна публічна бібліотека АН УРСР видала покажчик «40 років Радянської влади на Україні»⁴. До нього включено основні документальні публікації, статистичні матеріали, наукові і науково-популярні видання, що характеризують розвиток народного господарства і культури УРСР за 40 років Радянської влади. Видання цього покажчика є значним вкладом в історичну бібліографію УРСР.

Основна наукова і науково-популярна література, яка висвітлює боротьбу за встановлення Радянської влади на Україні, зібрана у бібліографічному покажчику «Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні»⁵. У цьому покажчику, розрахованому на подання допомоги в доборі літератури науковим працівникам, викладачам, аспірантам та іншим спеціалістам-історикам, значне місце займає література, присвячена боротьбі за встановлення Радянської влади в окремих місцевостях, областях, містах і селах України.

Рекомендаційна бібліографія аж ніяк не може задовольнити вимог, які ставить життя перед історичною бібліографією. Конче потрібно створити ґрунтовну наукову бібліографію з історії України, відсутність якої негативно відбивається на розвитку історичних досліджень.

Невідкладним завданням наукових бібліотек республіки є створення ґрунтовної узагальнюючої праці по бібліографії історичної бібліографії України, що допоможе якнайповніше відбити шлях, який пройшла українська радянська бібліографія. Така праця буде в той же час основою для створення наукової бібліографії по історії України, підготовку якої значно полегшено тим, що методику для праць такого типу з історії СРСР розроблено Державною публічною історичною бібліотекою РРФСР і Фундаментальною бібліотекою суспільних наук АН СРСР. Разом з тим видання згаданими бібліотеками капітальних бібліографічних покажчиків з історії СРСР⁶, до яких включено лише літературу, видану російською мовою, зайвий раз підкреслює необхід-

¹ Нерушимая дружба братских народов СССР, К 300-летию воссоединения Украины с Россией. Сборник библиографических и методических материалов для массовых библиотек, М., 1954, 72 с.

² Р. С. Кац, 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954). Бесіда про книги, Харків, 1954, 46 с. (Міністерство культури УРСР, Державна історична бібліотека УРСР).

³ Д. С. Альохін, Р. С. Кац, М. М. Коломійцева, Революція 1905—1907 рр. на Україні. Бібліографічний покажчик, К., 1955, 38 с. (Міністерство культури УРСР, Державна історична бібліотека УРСР).

⁴ 40 років Радянської влади на Україні. Бібліографічний покажчик, Вид-во АН УРСР, К., 1958, 446 с.

⁵ Р. С. Кац, Е. М. Склярєнко, Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні. Бібліографічний покажчик. Харків, 1957, 68 с. (Міністерство культури УРСР, Державна історична бібліотека УРСР).

⁶ История СССР, Указатель книг и статей, вышедших в 1877—1917 гг., вып. 1

ість створення ґрунтовної бібліографії по історії України, яка ввела в науковий обіг значну кількість історичних праць, виданих українською мовою.

Поряд з виданням таких узагальнюючих бібліографій по історії України слід також видавати бібліографії праць видатних істориків України — як радянських, так і дореволюційних. Шодо цього цінну ініціативу виявила наукова бібліотека Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, де видають бібліографічні довідники друкованих праць професорів і викладачів університету¹. Ці довідники, як і виданий ще в 1884 р. В. С. Іконниковим «Биографический словарь профессоров и преподавателей Имп. университета св. Владимира 1834—1884 гг.»), в якому наведено бібліографію праць професорів університету — істориків, є корисними посібниками по вивченню історичної науки на Україні.

Наукове опрацювання історії України вимагає обліку численних досліджень, статей і публікацій, вміщуваних в періодичних виданнях. Корисним виданням щодо бібліографування періодичного друку є довідник обліково-реєстраційного характеру «Періодичні видання УРСР», виданий Книжковою палатою УРСР². До окремих історичних журналів неперіодичних видань вищих учбових закладів і наукових установ України було видано покажчики, в яких повністю відбито надрукований цих виданнях матеріал. Так, є систематичні покажчики до журналу «Киевская старина» за 1882—1906 рр.³, до «Университетских известий» Київського університету за 1861—1912 рр.⁴, до «Записок Харківського університету» за 1874—1919 і 1934—1953 рр.⁵. Видані також розписи змісту періодичних видань Наукового товариства ім. Шевченка⁶.

Покажчики до історичної періодики здебільшого не виходили окремими виданнями, а ті, що подавались в чергових номерах журналів, мало відомі читачам і розшукувати їх нелегко⁷.

Необхідно створити покажчики змісту важливіших історичних жур-

Исторнография СССР (Общие работы. Литература об историках), М., 1957, 327 с. (Министерство культуры РСФСР, Государственная публичная историческая библиотека). Ротатор.

История СССР, Указатель советской литературы за 1917—1952 гг., т. I, История СССР с древнейших времен до вступления России в период капитализма, М., 1956, 726 с.; Приложение: схема классификации, вспомогательные указатели, 184 с. (АН СССР, Фундаментальная библиотека общественных наук).

¹ Бібліографічний збірник Київського університету за 1950 год, Бібліографія печатних работ профессорів и преподавателей университета. Составил Балабанов О. Д., К., 1955, разд. III, Исторические науки, стор. 9—12; Те ж саме за 1951 р., К., 1954, стор. 9—12; Те ж саме за 1952 р., К., 1956, стор. 9—12; те ж саме за 1953 р., К., 1957, стор. 9—12.

² Періодичні видання УРСР, 1918—1950. Журнали. Бібліографічний довідник, Харків, 1956, 462 с.

³ И. Ф. Павловский, В. А. Щепотьев та ін., Систематический указатель журнала «Киевская старина» (1882—1906), Полтава, 1911, 220 с.

⁴ Ф. Я. Язвинский, Систематический указатель к «Университетским известиям» за 1861—1912 гг., К., 1913, 209 с.

⁵ Э. С. Беркович, К. А. Валицкая, М. Г. Швалб, Систематический указатель к «Запискам Харьковского университета» за 1874—1919 гг., Харьков, 1953, 60 с.; Э. С. Беркович, В. А. Станишевский, М. Г. Швалб, Систематический указатель к «Ученым запискам» Харьковского государственного университета им. А. М. Горького, трудам факультетов и научно-исследовательских учреждений за 1934—1953 годы, Харьков, 1955, 64 с.

⁶ Каталог книгарні Наукового товариства ім. Шевченка у Львові: Історія, Львів, 1936, 112 с. та ін.

⁷ Див., наприклад, систематичний покажчик матеріалів, надрукованих в журн. «Летопись революции», № 1—15, за 1922—1925 рр.; «Летопись революции», 1925, № 5—6 (14—15), стор. 352—365.

налів і інших періодичних видань, що виходили на Україні за Радянської влади, а також деяких найбільш цінних дореволюційних історичних журналів, які не мають таких покажчиків.

У вивченні історії окремих місцевостей, областей, міст і сіл Української РСР серйозну роль відіграє краєзнавча бібліографія, стає і дальший розвиток якої набуває в даний період особливо важливого значення в зв'язку з нагальною необхідністю монографічної розробки маловивчених питань місцевої історії УРСР. Основою краєзнавчої бібліографії є комплексні покажчики краєзнавчої літератури, що охоплюють літературу з питань природи, історії, економіки і культури краєзнавчих міст, сіл, сел. Поряд з ними існують і галузеві краєзнавчі покажчики.

Успішний розвиток краєзнавчої бібліографії залежить перш за все від стану краєзнавчих фондів в бібліотеках УРСР. В дореволюційний період в публічних губернських бібліотеках України і в приватних колекціях (Лазаревського, Антоновича, Тарнавського, Промислова та ін.) були зібрані так звані місцеві фонди, про склад яких свідчать існуючі рукописні і друковані каталоги¹.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції фонди губернських публічних бібліотек, місцевих установ і реквізовані приватні збірники були передані республіканським і обласним бібліотекам УРСР, що поряд з одержанням цими бібліотеками обов'язкового екземпляра друкованої продукції, відкрило широкі можливості для зростання краєзнавчих фондів. На їх основі були створені картотеки і склалися історико-краєзнавчі бібліографічні покажчики у Вінницькому філіалі Всенародної бібліотеки України, де існував спеціальний кабінет вивчення Поділля, у Дніпропетровській державній бібліотеці, де також було організовано відділ місцевого краю, в Херсонській центральній державній бібліотеці та ін. Значну роботу в галузі краєзнавчої бібліографії провадила Всенародна бібліотека України при ВУАН, яка мала великий місцевий відділ. З 1925 р. планову роботу в галузі краєзнавчої бібліографії здійснювала Одеська публічна бібліотека.

В період тимчасової німецько-фашистської окупації фонди бібліотек УРСР було пограбовано. В післявоєнний період на поповнення краєзнавчих фондів і розвиток краєзнавчої бібліографії на Україні звернено велику увагу. Так, в 1948 р. на республіканській нараді бібліотечних працівників України, в роботі якої брав участь М. С. Хрущов, було підкреслено, що одним з основних завдань обласних бібліотек УРСР є розробка краєзнавчої бібліографії². Доповіді про розвиток краєзнавчої бібліографії на Україні були зроблені і обговорені також на республіканському семінарі бібліографів України в 1955 р. і на нараді директорів обласних бібліотек економічних районів УРСР у вересні 1957 р.

Тепер нагромаджено значний краєзнавчий матеріал і створені картотеки в багатьох бібліотеках республіки: в Полтавській бібліотеці ім. Котляревського, в Кримській обласній бібліотеці, в Черкаській обласній бібліотеці ім. Маяковського, в Одеській науковій бібліотеці ім. Горького та ін. За післявоєнний період в УРСР було видано невелику

¹ В. К. Шенфінкель, Указатель книг и статей отдела им. Г. А. Потемкина по истории и современному состоянию Новороссийского края, Херсон, 1913, 123 с. (Скриленко А., Бабенко В.); Каталог Екатеринославского областного музея и А. Н. Поля, Археология и этнография, Екатеринослав, 1905, IX, Областной отдел, Издания, относящиеся специально к Екатеринославской губернии, стор. 173—174; С. Г. Ярославский, М. И. Шерминский, Каталог Киевской городской публичной библиотеки (основной), 1866—1903, разд. X. История Киева и Киевской земли (губерний), стор. 291—302. Первое дополнение, 1904—1909. К., 1910, стор. 92—94.

² Резолюція республіканської наради бібліотечних працівників, журн. «Культурно-освітня робота», 1948, № 12, стор. 16.

комплексні бібліографічні покажчики рекомендаційного характеру, присвячені минулому і сучасному Черкащини¹, Хмельниччини² та інших областей республіки.

Значний інтерес для істориків мають видання львівської бібліотеки АН УРСР, яка систематично публікує комплексні краєзнавчі щорічники³, де реєструються книги, журнальні та газетні матеріали з природи, історії, економіки і культури Львівської області. Ці літописи краю, на жаль, поки що єдиний приклад бібліографії подібного роду на Україні, в той час як в ряді областей РРФСР такі видання набули широкого розповсюдження.

В зв'язку з науковою роботою по створенню історії найбільших міст України в післявоєнний період збільшились видання не тільки комплексних, але й історико-краєзнавчих бібліографічних праць, присвячених історії окремих міст України. Так, були видані бібліографічні покажчики рекомендаційного характеру з історії Львова⁴ (до 700-річчя з дня заснування міста), Чернігова⁵ (до 1050-річчя міста), Харкова⁶ (до 300-річчя міста), Переяслава-Хмельницького⁷ (до 300-річчя Переяславської Ради).

Великий бібліографічний довідник з історії Києва підготовлений до друку Державною історичною бібліотекою УРСР та Державною публічною бібліотекою АН УРСР. В ньому зібрано як радянську, так і дореволюційну літературу, видану російською, українською та польською мовами. В 1958 р. вийшов перший випуск цього покажчика⁸.

В галузі історико-краєзнавчої бібліографії міст і особливо сіл УРСР, поряд з державними бібліотеками, працюють краєзнавці-любители — вчителі, працівники місцевих музеїв та інші представники місцевої інтелігенції. В Державну історичну бібліотеку УРСР рік у рік надходить багато листів, які свідчать про інтерес до історико-краєзнавчої літератури.

Складання краєзнавчої бібліографії — одне з найважливіших завдань, які стоять перед історичною бібліографією.

Для поширення історіографічної і джерелознавчої бази наукових досліджень необхідно також систематично інформувати радянських істориків про літературу з історії України, яка виходить в радянських республіках, а також про літературу, що видається в країнах народної демократії — Польщі, Чехословаччині, Болгарії, Угорщині та інших країнах, де друкуються дослідження і документальні матеріали на теми, зв'язані з історією України.

Для ознайомлення з працями, які виходять в Радянському Союзі і за його межами, слід було б видавати щорічник або реферативний журнал з історії України.

¹ Чи знаєте ви Черкащину. Рекомендовані списки літератури, Черкаси, 1957, 7 с.

² Хмельниччина за 40 років. Короткий список літератури, Хмельницький, 1957, 23 с.

³ Соціалістична Львівщина 1951—1952 рр. Бібліографічний покажчик літератури, Львів, 1953, 150 с.; Те ж саме за 1953 р., Львів, 1954, 164 с.; Те ж саме за 1954 р., Львів, 1956, 155 с.

⁴ Є. М. Лазеба, Т. О. Воробйова, 700 років м. Львова, Бібліографічний покажчик літератури, Львів, 1956, 75 с.; Ф. П. Максименко, 700-річчя Львова, Короткий рекомендаційний покажчик літератури, Львів, 1956, 15 с. (ротатор).

⁵ Чернігову 1050 років. Рекомендовані списки літератури, Чернігів, 1957, 22 с.

⁶ Р. И. Штраймш, 300 лет Харькову, Краткий указатель литературы, Харьков, 1955, 23 с.

⁷ Г. М. Третяк, Переяслав-Хмельницький — місто великого братерства. Бібліографічна пам'ятка, К., 1954, 23 с. (ротатор).

⁸ Н. М. Шеліхова, Історія Києва. Бібліографічний покажчик, т. 1, вил. 1: Історія Києва з найдавніших часів до 1861 р., К., 1958, 329 с. (ротатор).

Розвиток історичної бібліографії України можливий тільки при умові спільної роботи великих бібліотек і наукових установ. Це дасть можливість об'єднати зусилля бібліографів, що мають необхідну кваліфікацію і досвід, а також спеціалістів — істориків України.

Правильна організація цієї роботи залежатиме від координації планів науково-дослідних установ і бібліотек, а також від забезпечення поліграфічної бази, пристосованої для видання великих бібліографічних робіт.

Радянська українська історична бібліографія має всі можливості для свого розвитку і повинна зайняти належне місце серед допоміжних історичних дисциплін.

Р. С. КАЦ

Н. М. ШЕЛИХОВА

БІБЛІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В ДОЖОВТНЕВИЙ ПЕРІОД

Першою бібліографією історії України можна вважати працю О. М. Лазаревського «Указатель источников для изучения Малороссийского края», вип. I (СПБ, 1858), 100-річчя з часу виходу якого минає в цьому році. Більша частина з 554 бібліографічних позицій показує стосується української історії.

Розпочата О. М. Лазаревським справа складання систематичної бібліографії історії України не знайшла в наступних роках продовження. Сам Лазаревський, наскільки нам відомо, в пізнішій своїй діяльності не планував складення більш поширеного збірника української історичної бібліографії.

Інші історики України тільки на початку 80-х років XIX ст. взялися складати бібліографічні огляди з окремих історичних питань. В даному повідомленні ми даємо огляд таких спеціальних бібліографій дожовтневого періоду, не претендуючи на його повноту.

В 1881 р. професор Київського університету В. Антонович опублікував літографічним виданням свої лекції «Источники для истории Юго западной России». Д. Багалій, професор Харківського університету, склав бібліографічний огляд «Сочинения, материалы, статьи и заметки, относящиеся к истории Харьковской губернии» (перша частина, 1880—1885 рр. опублікована в «Харьковском календаре на 1886 г.», друга частина, 1885—1890 рр., — в «Сборнике Харьковского историческо-филологического общества», т. III, 1891 р.). Його «Нарис української історії графії» вийшов уже у післяжовтневий період (1923, 1925 рр.).

В «Известиях Таврической ученой архивной комиссии», т. 5, 1888 р. А. Маркевич надрукував «Указатель сочинений, касающихся древнего Херсонеса». В тому ж році було опубліковано «Список изданий Комиссии для разбора древних актов (с 1845 по 1880 гг.)», Київ, 1888 р.

А. Линниченко, професор Одеського університету, опублікував «Критический обзор новейшей литературы по истории Галицкой Руси» в «Журнале Министерства народного просвещения», 1891 р.

На початку XX ст. були опубліковані: «Обзор важнейших изучений Угорской Руси» В. Францева в «Русском филологическом вестнике», т. 45, Варшава, 1901, р.; «Указатель источников для ознакомления с Южною Русью» Д. Дорошенка, Петербург, 1904 р.; «Библиографический указатель литературы по истории Киева и Киевской губернии» у виданні «Календарь и справочная книга г. Киева» на 1905 та дальші роки; «Указатель книг и статей отдела имени кн. Г. А. Потемкина по

истории и современному состоянию Новороссийского края» В. К. Ш. (В. К. Шенфинкель), Херсонская общественная библиотека, Херсон, 1913 г.; «Обзор угро-русской историографии» Е. Перфетьского в «Известиях Отделения русского языка и словесности АН», т. 19, кн. I, 1914 р.; «Библиографические материалы по истории Новороссии» Л. Дерибаса в «Записках Одесского Общества истории древностей», т. 32, 1915 р.

Ряд бібліографічних списків і довідок дали різні наукові товариства, установи та видавництва, які діяли на Україні: «Содержание первых десяти выпусков Харьковского сборника» в «Харьковском сборнике», вип. 10, 1896 р.; Дашкевич Н. П., «Историческая записка о возникновении и деятельности Исторического Общества Нестора-летописца по январь 1898 г.» в «Чтениях в Историческом Обществе Нестора-летописца», кн. 13, 1899 р.; Е. К. Редин, «Ученая деятельность Историко-филологического общества при Харьковском университете за первые двадцать пять лет его существования (1877—1902)» в «Сборнике Харьковского Историко-филологического общества», т. 14, 1905 р.; «Пятнадцатилетие Историко-филологического общества при Новороссийском университете (1889—1904)», Одесса, 1905; «Указатель статей по истории, археологии и этнографии в Земском сборнике Черниговской губернии за 1869—1905 гг.» в «Трудах Черниговской архивной комиссии», т. 6, 1905 р.; «Издания Историко-филологического общества» в «Сборнике Харьковского Историко-филологического общества», т. 14, 1905 р.; «Содержание №№ 1—40 Известий Таврической ученой архивной комиссии (за 1887—1907 гг.)» в «Известиях Таврической ученой архивной комиссии», № 41, 1908 р.; Попруженко М. Г., «Указатель статей, помещенных в 1—30 томах Записок Одесского Общества истории и древностей» в «Записках Одесского Общества истории и древностей», т. 32, 1915 р.; «Издания Общества» — там же; А. С. (Синявский А. С.), «Статьи, помещенные в девяти выпусках Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии, вышедших в первое десятилетие ее деятельности» в «Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии», вип. 10, 1915 р.; Павловский И. Ф., «Отчет Полтавской ученой архивной комиссии за 1916 г.» в «Трудах Полтавской ученой архивной комиссии», вип. 15, 1917 р.

Були опубліковані бібліографії праць деяких істориків-українців або тих, які працювали на Україні: Николайчик Ф., «Библиографический указатель сочинений Н. И. Костомарова» в «Киевской старине», 1885 р., травень; Шмурло Е. Ф., «Библиографический список литературных трудов киевского митрополита Евгения Болховитина», вип. I в «Библиографе», 1887—1888; Костомаров Н. И., «Литературное наследие», СПб, 1890; С. П. (Пономарев С.), «Труды А. М. Лазаревского» в «Киевской старине», 1902, травень; М. Я. (Ясинский М. Н.), «Библиографический перечень печатных трудов М. Ф. Владимирского-Буданова» в «Сборнике статей по истории права, посвященном М. Ф. Владимирскому-Буданову», К., 1904 р.; «Историко-филологический факультет Харьковского университета», Харьков, 1908 р.—бібліографія праць Д. Багалія; «Перечень трудов и изданий Д. И. Багалей» в «Сборнике Харьковского историко-филологического общества», т. 20, 1911 р.; «Профессор Дмитрий Иванович Багалей. К тридцатилетней годовщине его учено-педагогической деятельности», Харків, 1912 р.; «Материалы для биографического словаря действительных членов Академии наук», част. 2, Пг., 1917 р., стор. 304—311; бібліографія праць В. С. Іконнікова.

Найважливіша праця бібліографічного характеру, яку було опубліковано на Україні,— це «Опыт русской историографии» професора Київського університету В. Іконнікова, т. I—II, К., 1891, 1908 рр. У різних

розділах книги дано бібліографію допоміжних історичних дисциплін, архівів і бібліотек, публікацій літописів, збірників джерел та інших матеріалів періоду феодалізму (до XVIII ст.), причому широко використані матеріали до історії України.

Бібліографічні довідки з різних питань зустрічаються у монографіях окремих істориків цього періоду — О. Андріашева, В. Антоновича, Д. Багалія, М. Василенка, М. Владимирського-Буданова, С. Голубева, П. Голубовського, М. Грушевського, Ол. Грушевського, В. Данилевича, М. Довнар-Запольського, П. Іванова, М. Комарова, Ол. Кониського, Ор. Левицького, І. Лучицького, В. Ляскоронського, Н. Молчановського, І. Павловського, М. Петрова, Ю. Сіцинського, М. Теодоровича, Д. Яворницького та ін.

Значну роль в організації бібліографії України мав журнал «Киевская старина», 1882—1906 рр. В кожній книжці журналу був відділ бібліографії, в якому рецензувались нові публікації з різних ділянок українознавства, в першу чергу з історії. Поряд з тим в перших номерах «Киевской старины» з'являлися суцільні огляди історичних видань, як наприклад, «Указатель книг и статей по истории Южной России за 1881 г.» (1882 р., кн. 1 і 2), «Журнально-газетные статьи и материалы по южно-русской истории» (1885 р., кн. 1 і 3), «Книги, относящиеся к Южной России» (1892 р., кн. 1, 6, 9, 12), П. Іванов, «Библиографическая заметка о новых материалах, касающихся истории Малороссии» (1892 р., кн. 12). На жаль, пізніше такі огляди не продовжувалися.

В 1893 р. був надрукований «Библиографический указатель «Киевской старины» за первое десятилетие (1882—1891)». В 1911 р. заходами Полтавської архівної комісії було опубліковано «Систематический указатель журнала «Киевская старина» (1882—1906 гг.)». Незважаючи на деякі недоліки цього видання¹, воно служить цінною бібліографією історії України за цей період.

Після припинення друкування «Киевской старины» бібліографічні відділи велися в нових наукових виданнях — «Україна» та «Записки Українського наукового товариства».

Відділи рецензій і бібліографічні огляди друкувались також в інших наукових журналах і виданнях, які виходили на Україні: «Вестник Харьковского историко-филологического общества», «Волинский историко-археологический сборник», «Ежегодник коллегии Павла Галагана», «Записки Новороссийского университета», «Записки Харьковского университета», «Записки Одесского Общества истории и древностей», «Известия Историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине», «Известия Одесского библиографического общества», «Известия Таврической архивной комиссии», «Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии», «Летопись Историко-филологического общества при Новороссийском университете», «Сборник Историко-филологического общества при Институте кн. Безбородко в Нежине», «Сборник Харьковского историко-филологического общества», «Труды Киевской духовной академии», «Труды Общества исследователей Волыни», «Труды Подольского церковно-археологического Общества», «Труды Полтавской ученой архивной комиссии», «Труды Черниговской архивной комиссии», «Украинская жизнь» (виходила в Москві), «Университетские известия Київського університету», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца» та ін.

¹ Критичну оцінку з доповненнями див. в «Записках Наукового товариства ім. Шевченка», т. 109.

В тогочасній Галичині почин до широких бібліографічних досліджень дав І. Є. Левицький виданням «Галицько-руської бібліографії XIX-го століття», т. I—II, Львів, 1888—1895. Бібліографія охоплює всю друковану продукцію Галичини, Буковини і Закарпаття за 1801—1886 рр. Пізніше І. Є. Левицький продовжував свою працю під назвою «Українська бібліографія Австро-Угорщини», т. I—III за 1887—1893 рр. (в «Матеріалах до української бібліографії», т. 1—3, 1909—1911 рр.), але без покажчиків. Також вийшла у світ його «Галицько-руська бібліографія за роки 1772—1800» в «Записках Наукового товариства ім. Шевченка», т. 52, 1903 р.

Окремо опубліковано бібліографічні огляди: «Сочинения А. С. Петрушевича» Б. Дідицького в «Литературном сборнике Галицко-Русской Матицы», 1885 р.; бібліографію праць Ів. Франка у книжці «Привіт Івану Франку», Львів, 1898 р.

Історична бібліографія знайшла широке місце у львівських «Записках Наукового товариства ім. Шевченка», в томах 2—116, 1893—1913 рр. (в пізнішому часі бібліографії не ведено). Бібліографічні огляди були в двох відділах: у «Хроніці» обговорювалися цілі групи публікацій по якомусь питанню та журнали, у відділі «Бібліографії» публіковано рецензії на окремі роботи. Бібліографія «Записок» охоплювала територіально всю Україну, а хронологічно — всі періоди — від стародавньої історії до нових часів. Широко рецензувалися російські, польські та інші слов'янські публікації, а також деякі західноєвропейські.

В 1896 р. надруковано «Покажчик до Записок Наукового товариства ім. Шевченка», т. 1—20, за 1892—1898 рр. Потім огляди змісту «Записок» давалися окремо за кожний рік (в т. 26, 31—32, 38, 45, 51, 57, 63, 69, 75, 81, 87, 93, 101, 107, 113). На жаль, не вийшла у світ повна бібліографія «Записок», яка була підготовлена в 30-х роках XX ст.

В «Хроніці Наукового товариства ім. Шевченка», що виходила періодично з 1900 р., було надруковано ряд біографій членів товариства з бібліографією їх наукових праць.

Відділи рецензій були також в наукових виданнях Галицько-Руської Матиці — «Науковий збірник» та «Литературно-науковий збірник», — у «Віснику Народного дома», в журналах «Життя і слово», «Правда», «Зоря», «Литературно-науковий вісник» та ін.

Допоміжне значення для досліджень історичної продукції за цей період можуть мати також деякі книгарські каталоги, особливо добре виданий «Каталог книгарні Наукового товариства ім. Шевченка у Львові», три випуски, 1910—1913 рр., з досить точним бібліографічним описом публікацій¹.

Багато матеріалу для української історії дають бібліографії, які охоплюють історію Росії. На першому місці стоїть В. І. Межов, «Русская историческая библиография», т. 1—3, СПб, 1882—1883 рр., з матеріалами за 1865—1876 рр. Цю фундаментальну бібліографію продовжують В. І. Межов, «Литература русской истории за 1859—1864 г.», т. I, СПб, 1866 р., П. П. і Б. П. Ламбини, «Русская историческая библиография, год 1755—1864», СПб., 1861—1884 рр. Крім цього було опубліковано цілий ряд спеціальних праць, присвячених окремим питанням². На особливу увагу заслуговують публікації з окремими розділами про

¹ Інші бібліографічні огляди див. Є. Ю. Пеленський, Бібліографія української бібліографії, Львів, 1934.

² Повний огляд дає «Библиография русской библиографии по истории СССР. Аннотированный перечень библиографических указателей, изданных до 1917 г.», Государственная историческая публичная библиотека РСФСР, М., 1957 р.

Україну: «Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений по губерниям Западной России, Белоруссии и Малороссии за 240 лет, с 1652 по 1892 год» С. Ф. Рубінштейна, Вільно, 1894 р.; «Обзор литературы по русской истории за 1891 г.» Браудо А. І. і Мякотина В. А. в «Историческом обозрении», т. 8, 1895 р.; «Каталог сочинений, составляющих русскую историческую и археологическую библиотеку Н. Бокачева», СПб, 1896 р.; «Библиографический указатель этнографической литературы о внешнем быте народов России. 1700—1910 гг.» Зеленина Д. К., СПб, 1913 р.

Із польських видань бібліографію історії українських земель подає широко Л. Фінкель у фундаментальній публікації «Bibliografja historii polskiej», т. I—III, Львів—Краків, 1891—1903 рр., і додаток, Краків, 1914 р. Ця бібліографія вийшла в 1957 р. у Варшаві повтореним фото-типичним виданням.

З польських наукових журналів бібліографію давав львівський «Kwartalnik historyczny», що виходив з 1887 р. Поряд з відділом рецензій і оглядом часописів в журналі публікувався також бібліографічний реєстр — «Bibliografja historii polskiej», в якому багато позицій належало історії України. Було опубліковано два покажчики журналу: «Indeks do Kwartalnika historycznego» М. Перльбаха, 1887—1896 рр., Львів, 1898 р. та М. Рутковського і К. Малечинського під таким же заголовком за 1887—1922 рр. (Львів, 1925).

Відділ рецензій по історії мав також другий львівський журнал «Przewodnik naukowy i literacki», що виходив в 1872 р. Бібліографічний огляд цього журналу опублікував Ф. Крчек у виданні «Stulecie Gazety Lwowskiej», т. III, ч. III, Львів, 1914 р.

Деякі бібліографічні огляди історії України вийшли в Західній Європі. Берлінські «Jahresberichte der Geschichtswissenschaft» видання Історичного товариства дали огляди історичної бібліографії України за різні роки: І. Лучицького в річнику 1893 (III відділ, стор. 296—301) та 1895 (стор. 200—209); М. Василенка в річнику 1900 (стор. 199—208) і С. Томашівського в річнику 1912 (стор. 86—105). Англійською мовою було опубліковано бібліографію: Sands B., «The Ukraine. Reprint of a lecture delivered on Ukrainian history and present-day political problems», Лондон, 1914 р.

Вишезгадані, а також інші праці можуть бути використані для створення великої і зведеної праці з історичної бібліографії України.

І. П. КРИП'ЯКЕВИЧ

НЕВІДОМІ ПРАЦІ О. М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО

Творчий доробок одного з найвідоміших представників української дожовтневої історіографії О. М. Лазаревського (1834—1902 рр.) назвичайно великий і заслуговує на увагу радянських дослідників історії України. Та, на жаль, і досі немає повної бібліографії праць цього історика. Правда, скласти таку бібліографію ледве чи коли й впадеться. Адже велика кількість історичних публікацій Лазаревського (особливо в журналі «Киевская старина») друкувалася без прізвища автора.

Проте на основі ретельного вивчення творчої спадщини історика і шляхом використання різних прямих і непрямих вказівок, які зустрічаються в дореволюційних періодичних виданнях або серед епістолярного матеріалу О. М. Лазаревського, список його відомих праць поповнювався і, очевидно, буде поповнюватись далі. Для порівняння варто відзначити, що до першого докладного бібліографічного покажчика праць Лазаревського, опублікованого С. Пономарьовим в 1902 р. в «Киевской

старине». увійшло 283 назви, а в покажчику, складеному і опублікованому через 25 років М. Ткаченком, наведено вже 429 назв дослідницьких праць та історико-документальних публікацій Лазаревського¹. Як зазначив М. Ткаченко, у підготовці до друку його покажчика брала участь дочка О. М. Лазаревського — К. О. Лазаревська, яка зробила відповідні поправки і додатки на підставі матеріалів, що були у неї.

Покажчик М. Ткаченка є найбільш повною бібліографією праць Лазаревського. Незважаючи на деякі неточності і помилки, цей покажчик зберігає своє науково-довідкове значення й донині.

Нижче публікуємо список деяких робіт, що не значаться в бібліографічних покажчиках праць О. М. Лазаревського, і які нам вдалося відшукати в процесі дослідження творчої спадщини історика. Переважна більшість з цих праць опублікована під псевдонімом О. М. Лазаревського або зовсім без усякого підпису (ту чи іншу форму підпису, ми зберігаємо). Список праць подаємо за хронологічним порядком.

1853 р.

*А. Лазаревский, Малороссийские исторические пословицы и поговорки*², «Черниговские губернские ведомости», № 38.

1884 р.

(Без підпису), *Контракт на постройку церкви конца XVII в., «Киевская старина», т. VIII, кн. 3, стор. 522—524.*

В передмові до публікації прямо вказується: «Цей рідкий і єдиний відомий нам документ такого роду послужливо повідомлений нам О. М. Лазаревським з його багатой збірки давніх рукописів».

У доповненні до публікації, поданому Миколою Білозерським в книзі 5-й «Киевской старины» за той же рік (стор. 148—150), також вказується на авторство О. М. Лазаревського в опублікуванні документа про побудову церкви в кінці XVII ст.

1893 р.

Ал. Л., Отрывок из дневника полтавского помещика (1834 — 35 гг.), «Киевская старина», т. ХLI, кн. 6, стор. 398—427.

Величезна кількість відомих уже праць О. М. Лазаревського опублікована за псевдонімом у формі його ініціалів. Зокрема, в «Киевской старине» підписом «А. Л.» або «Ал. Л.» позначав своє авторство тільки О. М. Лазаревський. Крім того, в передмові до даної публікації сказано, що матеріал для неї виявлений у збірці «різної письмової старовини» К. Н. Скаржинської. З одним із Скаржинських, а саме з Матвієм Анастасієвичем, Лазаревський був добре знайомий, відвідував його і листувався з ним (див. «Український археографічний збірник», т. II, К., 1927,

¹ Див Микола Ткаченко. Список праць О. М. Лазаревського і праць про нього, «Український археографічний збірник», т. II, К., 1927. (Є окремий відбиток цього покажчика).

² В покажчику, складеному М. Ткаченком, праця під такою назвою помилково віднесена до 1854 р. Насправді, з 1854 р. О. М. Лазаревський опублікував збірку прислів'їв і приказок під назвою «Малороссийские пословицы и поговорки», а в 1853 р. була опублікована названа вище збірка історичних прислів'їв і приказок.

стор. 307, 337—338). Отже, М. А. Скаржинський міг сприяти тому, щоб Лазаревський переглянув архівну збірку К. Н. Скаржинської, внаслідок чого і виникла дана публікація.

1895 р.

А. Л. (рецензія), В. Іващенко, «Исторический очерк Умани и Царского сада (Софиевки)», К., 1895, 57 стор., «Киевская старина», т. XLIX, кн. 5, стор. 100—101.

1896 р.

(Без підпису), Последние дни жизни императора Александра I, «Исторический вестник», кн. 2, стор. 471—499.

У передмові до цієї археографічно-документальної публікації, яка являє собою приватне листування 1825 р. Ф. Р. Мартоса, тодішнього голови таганрозького комерційного суду, з братом І. Р. Мартосом, що жив тоді в Києві, редакція журналу «Исторический вестник» висловила подяку О. М. Лазаревському за надання цих листів для опублікування. Крім того, у своїй передмові до «Частной переписки Ивана Романовича Мартоса, 1817—1830 гг.» («Киевская старина», 1896, т. LIII, кн. 6) О. М. Лазаревський зазначив, що у лютневій книзі «Исторического вестника» за 1896 р. він опублікував «листи до Мартоса його рідного брата Ф. Р. Мартоса, майже виключно присвячені опису перебування імператора Олександра I в 1825 р. в Таганрозі і його смерті там».

А. Л., Исторические заметки о некоторых селах Черниговской губернии, «Черниговская памятка. Карманная справочная книга на 1896—7 год», Відділ III, стор. 1—32.

1898 р.

А. Л., Письма Кулиша к В. В. Тарновскому 1855—1858 гг., «Киевская старина», т. LXI, кн. 4, стор. 109—131.

А. Л., Письма Кулиша к Д. С. Каменецу 1857—1865 гг., «Киевская старина», т. LXI, кн. 5, стор. 222—244; кн. 6, стор. 366—394.

(Без підпису), К истории освобождения крестьян в Малороссии, «Киевская старина», т. LXI, кн. 6, стор. 77—81.

Автор цієї замітки пише: «Місяць тому, друкуючи листи Кулиша до останнього (В. В. Тарновського-батька. — В. С.), ми мали нагоду сказати — що це за ревний був поборник «селянської волі». Як відомо, упорядником публікації листів Кулиша до В. В. Тарновського-батька був Лазаревський, отже, виходячи з наведеного вище зауваження, можна вважати Лазаревського також автором і даної замітки. Тим більше, що й остання присвячена В. В. Тарновському-батькові.

1899 р.

(Без підпису), Объявление А. Л. Метлинского, «Киевская старина», т. LXV, кн. 4, стор. 14.

У примітці до цієї замітки сказано, що оголошення Метлинського знайдене серед паперів Г. П. Галагана. А відомо, що папери загального змісту з галаганівського архіву були передані для упорядкування їх Лазаревському, і він займався розбором цих паперів (див. про це нижче). Отже, і названа вище замітка — це публікація Лазаревського.

1900 р.

(Без підпису), Листи з архіву Г. П. Галагана:

I — Чотири письма Петра Григорьевича Галагана (1845—1863 гг.); II — Два письма Николая Александровича Маркевича (известн. историка Малороссии); III — Одно письмо Ивана Сергеевича Аксакова, «Ежегодник коллегии Павла Галагана — год 5-й», стор. 191—207.

Хоч ця публікація не має підпису автора, її можна включати до праць Лазаревського. Докази до цього такі. В «Ежегоднике...» за 1898 р. на стор. 269 читаємо про долю архіву Галагана: «Частина його (архіву. — В. С.), яка має більш загальний інтерес, у вигляді цілої купи найцікавіших записних книжок і зошитів покійного засновника колегії Гр. П. Галагана, а також листів його і до нього різних осіб передана нами в розпорядження шановного дослідника малоросійської старовини О. М. Лазаревського для вміщення до більш поширених видань; інша ж частина, яка стосується переважно колегії, знайде потроху місце в «Ежегоднике Коллегии Павла Галагана». В «Ежегоднике...» за 1901 р. редакція виносила подяку О. М. Лазаревському «взагалі за люб'язну допомогу, яку він постійно подає при упорядкуванні матеріалів для історії колегії П. Г. і життєпису Г. П. Галагана» (стор. 100, примітка).

Отже, прямо визнавалося, що розбиранням листування Галагана займався Лазаревський. На сторінках «Киевской старины» в 1899—1900 рр. Лазаревський опублікував частину цього листування. Названі вище листи він повернув, очевидно, до колегії для опублікування їх в «Ежегоднике...». Автори цих листів, зокрема історик М. Маркевич, І. Аксаков, — це люди, що, як відомо, цікавили Лазаревського. Листи їх носять загальноісторичний характер, і до історії колегії Павла Галагана вони ніякого відношення не мають. Крім того, історичні примітки до цих листів вказують, що їх міг зробити саме Лазаревський. Примітки ґрунтуються на історико-географічному знанні Лівобережної України, яким так добре володів Лазаревський. До того ж, в «Ежегоднике...» за 1901 р. редакція прямо вказала, що Лазаревський писав примітки до листів, які публікувались, значить, — працював над підготовкою їх до друку. Таким чином, названі листи можна зарахувати до публікацій Лазаревського.

1901 р.

(Без підпису), Письмо Григория Павловича Галагана к Петру Григорьевичу Галагану о дворянских выборах в Чернигове — 1848 г., «Ежегодник Коллегии Павла Галагана — год 6-й», стор. 97—100.

Саме до цієї публікації редакція додала згадану вище примітку. Ось вона: «Виносимо щиру подяку відомому знавцю історії Малоросії О. М. Лазаревському за зроблені ним примітки до листа і взагалі за люб'язну допомогу, яку він постійно подає при розбиранні матеріалів для історії колегії П. Г. і життєпису Г. П. Галагана». Отже, враховуючи міркування, викладені нами вище щодо попередньої публікації, можна й дану публікацію віднести до праць Лазаревського.

(Без підпису), Поправка, «Киевская старина», т. LXXII, кн. 3, стор. 157.

Це невеличка поправка до археографічно-документальної публікації Письма Мих. Матв. Лазаревского к Т. Г. Шевченку, 1857—1859 гг.»

(«Киевская старина», 1901, т. LXX, кн. 2, стор. 283—300). Тут же редакція вказувала, що за поправку вона висловлює подяку О. М. Лазаревському.

1902 р.

А. Лазаревский, Гетманские универсалы о киевском городском хозяйстве (1677—1719 гг.), «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», кн. XVI, відділ III, стор. 73—83.

В. Г. САРБЕЙ.

ДОКУМЕНТИ

ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ У ВІННИЦІ 28—29 ЖОВТНЯ 1917 р.

Тимчасовий уряд і партії, що його підтримували, вважали Південно-Західний фронт найблагондійнішим щодо впливу на нього більшовиків. Там подивизалися Корнілов, Савинков, Філоненко, Оберучев, Йорданський та інші стовпи реакції.

Проте в жовтні становище докорінно змінилось. Робітники і солдати рішуче ставали на сторону більшовиків, на бік соціалістичної революції. Це особливо яскраво проявилось у м. Вінниці.

Вінницька Рада робітничих, солдатських і селянських депутатів під впливом більшовиків здійснила ряд революційних заходів. 13 жовтня 1917 р. виконком Ради ухвалив зайняти революційним шляхом приміщення «Народного дому» для розміщення Ради і революційних організацій міста¹. 15 жовтня виконком Ради за пропозицією більшовиків ухвалив постанову, якою зобов'язав прокурора негайно звільнити з вінницької центральної тюрми 23 засуджених за політичну діяльність солдатів. Виконком попереджав прокурора, що в разі відмовлення солдати будуть звільнені силою 23 жовтня виконком обрав революційний комітет і зобов'язав вінницьку міську управу негайно внести 10 тис. карбованців для потреб Ради².

25 жовтня на засіданні Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів м. Вінниці, в роботі якого діяльну участь брали Є. Б. Бош — член Південно-Західного бюро РСДРП(б) і М. П. Тарногородський — керівник вінницької більшовицької організації, член Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів м. Вінниці і член Південно-Західного бюро РСДРП(б), за пропозицією більшовиків було прийнято рішення: не виконувати розпорядження військового командування про розформування революційного 15-го запасного полку, озброїти вінницький гарнізон, посилити караули на залізничній станції і телеграфі, призначити нового комісара губернії, вивести з міста контрреволюційно настроєні війська, Рада фактично брала владу до своїх рук.

Ці революційні дії Ради викликали величезне занепокоєння і переляк як у Тимчасового уряду, так і серед меншовиків, есерів, бундівців та українських буржуазних націоналістів. В цей вирішальний для революції момент вінницькі есери, меншовики, бундівці та інші зрадники революції подали до Ради спільну письмову заяву, в якій протестували проти збройного повстання і вимагають роззброєння гарнізону³. Для мобілізації всіх контрреволюційних сил проти більшовиків і революційного народу до Вінниці з Петрограда терміново прибула лідер есерів Спірідонова⁴.

28 жовтня 1917 р. о 17-й годині за наказом комісара Південно-Західного фронту меншовика Йорданського та його помічника правого есера Костицина бронеавтомобілі військ Тимчасового уряду почали обстріл приміщення «Народного дому», в якому засідала Рада робітничих, солдатських і селянських депутатів м. Вінниці, де вирішувалось питання про взяття влади до рук Рад.

Однак контрреволюційний виступ захисників буржуазного Тимчасового уряду проти революційних робітників і солдатів не застав їх зненацька. Революційний комітет закликав солдатів і робітників-червоногвардійців до зброї.

Проти військ контрреволюції негайно виступив 15-й запасний полк (який налічував понад 6 тис. солдатів), повітряна ескадра, і запасна кулеметна рота при 35-й армійській бригаді та робітники-червоногвардійці вінницьких підприємств.

¹ Центральний державний історичний архів УРСР (далі—ЦДІА УРСР), ф. 419, спр. 7047-а, арк. 99/7.

² Боротьба за владу Рад на Поділлі. Збірник документів і матеріалів, Хмельницький, 1957, стор. 125—126, 137.

³ ЦДІА УРСР, ф. 419, спр. 7047-а, арк. 99/16.

⁴ Там же, арк. 4.

Бойовими діями повстанців керували досвідчені у військовій справі солдати-фронтовики та молодші офіцери на чолі з поручиком Зубриліним, який ще напередодні повстання, на багатолюдному мітингу солдатів і робітників зірвав офіцерські погони і заявив, що віднині він не офіцер, а просто товариш.

Повстанці захопили стратегічні пункти—мости, залізниці, телеграф і телефон та інші важливі об'єкти.

Проти повстанців були виставлені значні військові сили: батальйон юнкерів 2-ї школи підготовки прапорщиків піхоти Південно-Західного фронту, 3-є відділення броневого дивізіону особливого призначення, 19-е кулеметно-автомобільне відділення, 29-й козацький полк із взводом козачої батареї, дві сотні дивізіону 5-ої дивізії і 40-й донський козацький полк¹. За наказом командуючого VII армії генерала Шиховича на Вінницю були направлені два полки 3-ої гвардійської дивізії з дивізіоном артилерії під командуванням генерала Безгільдеева². Проти повстанців був кинутий 11-й фінляндський стрілецький полк, який слідував для придушення революції в Петрограді.

Два дні (28 і 29) у місті відбувались запеклі бої. Подільський губкомісар Степура 29 жовтня повідомляв Центральної ради: «Денно і нічно стрикочуть кулемети, [іде] гарматний бій, у місті окопи, передмістя Замостя відрізано від міста, сила покалічених, побитих. Населення у невимовному переляку. Бракує печеного хліба, немає води, електричності. Поштовий телеграф зайнято більшовиками. Зв'язку з повітими нема. Рятуйте трудову людність»³. Зрозуміло, що представник українських буржуазних націоналістів Степура дбав не про трудящих, не про революційних робітників і солдатів, він діяв разом з меншовиками—іорданськими, есерами—костичиними і царськими генералами.

Однак сили були не рівні. До того ж у повстанців не було артилерії. Вони змушені були відійти на околицю міста, а потім розпочали переговори з Костициним про перемир'я. Повстанцям необхідно було виграти час, доки підійдуть їм на допомогу війська 2-го гвардійського корпусу, для запрошення яких у район Жмеринки виїхали Є. Бог та представники революційного комітету. Проте війська 2-го гвардійського корпусу не встигли вчасно підійти на допомогу. Частина повстанців була роззброєна, а частина відступила назустріч 2-му гвардійському корпусу.

Контрреволюція торжествувала перемогу, але недовго. Вже 2 листопада контрреволюційні війська спільно залишили місто. До Вінниці прибули війська 2-го гвардійського корпусу та частина військ повстанців. У Вінниці була встановлена Радянська влада. За постановою військової секції Вінницької Ради робітничих і солдатських депутатів начальником гарнізону і військовим комісаром було призначено поручика Зубриліна⁴.

На жаль, матеріалів про події, що відбувалися у Вінниці, збереглося мало. Тому документи, які публікуються, в деякій мірі зможуть доповнити джерельну базу з історії героїчного повстання.

Історія цих документів така: як тільки повстанці залишили місто, а частина із була роззброєна, помічник військового комісара Південно-Західного фронту Костицин звернувся 30 жовтня 1917 р. до прокурора Вінницького окружного суду про негайний початок попереднього слідства в справі збройного повстання. Прокурор в той же день дав розпорядження судовому слідчому у важливіших справах про початок попереднього слідства, застосовуючи до повстанців ст. 100 Карного кодексу, якою передбачалася смертна кара.

Одночасно для розглядання справи про збройне повстання у Вінниці польовим військовим прокурором при арміях Південно-Західного фронту була створена слідча комісія на чолі з генералом Кремньовим. І слідчий і комісія збирали матеріали для обвинувального акту учасникам повстання. Але події розвивалися з такою швидкістю, що слідство не було закінчено.

Документи, які встигли зібрати, є свідченням героїчної боротьби робітників і революційних солдатів, керованих більшовиками, проти влади буржуазії. В той же час вони ще раз викривають меншовиків, есерів, бундівців і українських буржуазних націоналістів як запеклих ворогів трудящих, вірних слуг контрреволюції.

В Центральному державному архіві УРСР у фонді № 419 (Одеська судова палата) зберігається справа № 7047-а під назвою «О вооруженном восстании в г. Виннице 28—29 октября 1917 г.». Всі документи, що публікуються нижче, взяті із зазначеної справи, тому в легендах до документів даються тільки аркуші. Підготував документи до друку та склав коментарії П. П. Гудзенко.

¹ Боротьба за владу Рад на Поділлі, стор. 140, 169.

² Там же, стор. 153.

³ Там же, стор. 160.

⁴ Там же, стор. 171, 173, 177.

№ 1

Телеграма головнокомандуючого Південно-Західним фронтом помічника начальника штабу Верховного головнокомандуючого про події у Вінниці

26 жовтня 1917 р.

В ночь на 25 октября были получены сведения, что 15 запасный полк, квартирующий в Виннице, и подлежащий расформированию, захватил винтовки на станции Винница. К ним прикнула пулеметная команда. Погром ожидался с часу на час. Главкоюзом¹ направлены [в] Винницу батальон юнкеров, два орудия и четыре броневики. Помкомиссара Костицын² выехал тоже Винницу. По обезоружению 15 запасполка Главкоюз приказал немедленно расформировать его, поручив это особо уполномоченному лицу. В настоящее время, по имеющимся донесениям, в городе идут лишь митинги, но порядок пока не нарушался. О последующем сообщу дополнительно. Бердичев 26. X. 17 года. 281996/264031.

Подпись неразборчива.

Арк. 24. Копія.

№ 2

Телеграма помічника комісара Південно-Західного фронту головнокомандуючому Південно-Західним фронтом про становище у Вінниці

26 жовтня 1917 р.

Винница 26/10 1917 года. Три роты подпрапорщиков, три сотни казаков, броневики расположились вблизи станции Винница. Артиллерии и 2-х сотен стрелкового батальона еще нет. Помощник комиссара фронта Костицын был на местном Совете солдатских депутатов и вынес впечатление, что в Виннице организовано большевистское движение не только 15 зап. полка, но и I пулеметной роты и эскадры воздушных кораблей, словом всего гарнизона. Положение серьезное. Нр. I Полковник Абрамов³, комиссарюз Костицын.

На подлинной имеется резолюция: «Полпрок⁴ спешно. Где же отр. г. Циховича? ⁵ Запросить спешно. В.»

Арк. 23. Копія

№ 3

Телеграма військового коменданта м. Вінниці командуючому Київським військовим округом про становище у Вінниці

26 жовтня 1917 р.

Положение [в] Виннице тревожное. Солдаты 15 полка самочинно разобрали три тысячи винтовок [из] армейского склада VII армии. Прибыли Житомирские юнкера и броневые машины, эксцессов пока не было. Начгарнизона до сих пор нет. Командиры пехотных и казачьих частей, как и командир 35 запасной бригады, принять гарнизон отказались. Прошу срочного назначения начгарнизона 2761. Врид Коменданта капитан Земит.

¹ Главкоюз—головнокомандуючий Південно-Західним фронтом.

² Пом. комісара—помічник комісара Південно-Західного фронту. Комісаром Південно-Західного фронту Тимчасовий уряд призначив меншовника Н. І. Іорданського, його заступником—правого есера Костицина.

³ Абрамов (Аврамов)—полковник, який був призначений начальником Вінницького гарнізону і разом з Костициним керував придушенням збройного повстання.

⁴ Полпрок—польовий військовий прокурор армій Південно-Західного фронту.

⁵ Цихович—генерал, командуючий VII армією.

На подлинной имеется резолюция: «Отчего не был назначен нач. гарнизона, что требовал я приказом фронту и, кроме того, неоднократно на словах. Подтвердить вновь о необход. таковых назначений во всех пунктах. В.».

Арк. 26. Копія.

№ 4

Телеграма тимчасово виконуючого обов'язки Подільського губерньського комісара Головнокомандуючому Південно-Західним фронтом про становище у м. Вінниці

26 жовтня 1917 р.

Дармія¹, главкоюз, к/о 10 снабюз, к/о командарм VII². Киев командующому войсками, к/о генсекретарю Винниченко.

Секретная сборная Винницы — 03822 — 64 — 24 — 21 — 42. Военная вне очереди секретно, только главкоюз.

Частями подлежащего расформированию 15 полка самочинно захвачены ружья на станции Винница. К ним примкнула пулеметная команда. Ведется большевистская агитация. С часу на час ожидается вооруженное выступление. Надежных воинских частей в настоящее время [в] городе Виннице нет. Нет также начальника гарнизона. Просим экстренной помощи, дабы предотвратить надвигающуюся опасность. 1892, за гуком Самошенко.

Арк. 25. Копія.

№ 5

Відозва Вінницького Виконавчого комітету Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів до солдатів, які прибули до Вінниці за наказом Тимчасового уряду для придушення революційного руху

27 жовтня 1917 р.

Товариши прибуваючих частей!

Третий день граждане Винницы и местный гарнизон переживают тяжелое напряженное состояние.

Совет рабочих, солдатских и крестьянских депутатов всегда стоял и стоит, как часовой, на страже охраны революции, спокойствия и порядка в гарнизоне и городе.

Товарищи солдаты и казаки, стягиваемые сюда, спросите тех, которые Вас ведут: для какой боевой задачи Вас потревожили и на кого хотят натравить?

Исполнительный комитет Совета раб., солд. и крест. депутатов, как орган, защищающий права солдат и всех трудящихся, приглашает всех прибывающих, выяснив у своего начальства цель прихода³, высылать свою делегацию в Исполнительный комитет для совместных работ.

Винницкий Исполнительный комитет Совета раб., сол. и крест. депутатов. 27 октября 1917 года.

Арк. 41. Друкарський відбиток.

¹ Дармія—Діюча армія.

² Командарм VII — командуючий VII армією, яка входила до складу Південно-Західного фронту.

Підкреслено в тексті.

№ 6

*Записка Вінницького міського голови помічнику комісара
Південно-Західного фронту про припинення стрільби на
час переговорів*

29 жовтня 1917 р.

Пользуемся перерывом, устроили совещание представителей общественных и военных организаций для ответа.

Прошу на время перерыва прекратить стрельбу артиллерии и броневиков.

Городской голова Николай Алексеевич Левицкий.

Арк. 67. Копія.

№ 7

*Лист-відповідь помічника комісара Південно-Західного
фронту міському голові на записку про припинення
стрільби*

29 жовтня 1917 р.

Броневики вынуждены были открыть огонь, ибо в них стреляли. Никаких переговоров я вести не согласен. Довольно. Я требую выдачи всего оружия. Выдачи лиц стрелявших. Даю срок 2 часа. Требую немедленного снятия контроля телеграфной и телефонной станций. Требую ареста поручика Зубрилина¹. Никаких иных условий не допускаю. Прошу дать ответ возможно скорее. Только при получении положительного ответа будет прекращена стрельба.

Помощник комиссара Ю. З. фронта Костицын.

Арк. 71. Копія.

№ 8

*Протокол об'єднаного засідання представників революційних
організацій і гарнізону м. Вінниці*

29 жовтня 1917 р.

Присутствовавшие нижепоименованные представители частей и революционных организаций: 1) Член украинск. войск. рады Юго-Зап. фронта прапорщик Магдич. 1-а) Гласный городской думы Гишвалинер. 2) Член полкового комитета 15 полка Юлий Калихман. 3) Председатель ротного комитета 1-й пуль. роты прапорщик Бродэ. 4) Тов. председ. и член президиума бригадного комитета 35 бригады прапорщик Снегирев. 5) Секретарь ротн. комитета 1-й зап. пуль. роты прапорщик Ажиппо. 6) Тов. председ. Над. Губ. исп. ком. Сов. рабочих, солд. и крестьянских депутатов и член областного комитета партии соц. рев. тов. Лайнер. 7) Председатель раб. секции исп. ком. тов. Лейбельман. 8) Член исп. комитета Журавлев. 9) Комиссар 1-й пулем. роты Александров. 10) Член исп. комитета Тарногородский. 11) Городской голова Левицкий.

¹ Зубрилін — поручик, голова полкового комітету 15-го запасного полку. Будучи тісно зв'язаним з вінницьким більшовицьким комітетом і виконуючи його вказівки, Зубрилін відіграв значну роль в організації боротьби солдатів Вінницького гарнізону проти Тимчасового уряду. Під час збройного повстання Зубрилін був обраний командиром 15-го запасного полку і вміло керував військами. Після встановлення влади Рад у Вінниці був начальником гарнізону і військовим комісаром. Представники Тимчасового уряду, військового командування і вінницька буржуазія не раз намагались заарештувати Зубриліна, але солдати ставали на його захист і рішуче вимагали звільнення його з-під арешту.

Про його дальшу долю даних немає.

Соглашаясь подчиниться вашему распоряжению, не имеют полной уверенности в согласии на то же подлежащих воинских частей. Для выяснения настроения воинских частей необходимо огласить ваше распоряжение по частям. Для обхода частей согласились все присутствующие, а потому просим прекратить обстрел города до того времени, пока не получится ответ от городского головы. Обход состоится в продолжении 2-х часов.

Председатель городск. голова Н. Левницкий
 Секретарь прапорщик Бродз
 Фельд. Александров
 Ажиняч
 Пр. И. Лейбельман
 Тов. председ. бриг. комит. 35 прап. Снегирев
 Вольноопред. Юлий Калихман
 Прапорщик Магдич
 Николай Павлович Тарногородский
 Я. Журавлев
 С. Лайнер
 Гишвалинер

Член ротного к-та 5 роты 15 арм. п.

(підпис)

Арк. 54. Оригінал.

№ 9

Наказ помічника військового комісара Південно-Західного фронту про жорстоке покарання повстанців і закриття Ради робітничих і солдатських депутатів

29 жовтня 1917

Перерыв дан для отдыха артиллерии, вместо совещания предлагаю вам немедленно воздействовать на пулеметчиков и солдат 15 полка, чтобы наши требования были немедленно выполнены. Никаких новых сроков не даю. Артиллерия после отдыха будет продолжать обстрел — пока я не получу удовлетворительного ответа и гарантии о немедленном выполнении требований.

Поручик Зубрилин под страхом самых жестоких репрессий должен быть доставлен самими солдатами 15 зап. полка. Провокатор Тарногородский, госпожа Бош должны быть арестованы и переданы прокурорскому надзору. Все стрелявшие в нас должны быть переданы нами, иначе все остальные солдаты названных частей будут жестоко наказаны. Оружие должны возвратить целиком и немедленно. Милиция городская и уездная совместно с военной милицией и воинскими частями должна очистить город и уезд от всех праздношатающихся солдат и дезертиров.

Борьба должна вестись со всей энергией.

Винницкий Совет солд(атских) и раб(очих) депутатов объявляю закрытым. Члены, вынесшие незаконное постановление о контрибуции мирных жителей, должны быть преданы суду. Впредь никакие советы комитеты не должны ставить себя на место правильно избранного городского и уездного самоуправления, и всякое посягательство в данном направлении впредь будет строго караемо.

Прошу немедленно приступить к выполнению.

Подпись Пом[ощник] ком[иссара] Вр[еменного] пр[авитель]ства) при армиях Ю. З. Ф. Костицын

Арк 78—85. Копія.

№ 10

Резолюція зборів представників революційних організацій і військових частин у відповідь на лист помічника комісара Південно-Західного фронту про припинення вогню

29 жовтня 1917 р.

Собрание революционных организаций и воинских частей находит, что в обращении с ним надлежит пользоваться более достойным представителем революционной демократии языком, а потому, принимая во внимание, что артиллерийский обстрел причиняет вред мирному населению и что 15 полк, как видно из прилагаемой при сем копии заявления поручика Зубрилина¹, готов разоружиться, а первая пулеметная рота всецело находится на страже порядка в городе, настойчиво требует прекращения обстрела города и созыва комиссии из представителей общественных, революционных и воинских организаций для выработки условий разоружения 15 полка и мирного урегулирования кровавого конфликта².

Арк. 75—77. Копія.

№ 11

Відозва Комітету по охороні міста Вінниці до солдатів гарнізону

29 жовтня 1917 р.

Товариши солдати! Вчора почти целый день происходила стрельба по городу. Целый день представители войсковых частей на телефонной станции поддерживали разговор с помощником комиссара Юго-Западного фронта, чтобы прекратить стрельбу.

Помощник комиссара настойчиво требовал сдачи оружия.

Наконец, поручик Зубрилин, председатель полкового комитета 15 запасного полка, передал такое заявление на имя помощника комиссара:

«Ввиду заявления председателя исполнительного комитета Винницкого Совета рабочих и солдатских депутатов о сложении с себя полномочий председателя и фактически не имея той власти, которой подчинялся, так как исполнительный комитет распался, не считая себя в праве на свою только ответственность (где я могу и ошибиться) проводить далее программу, указанную комитетом, я решил военные действия пятнадцатого полка прекратить, о чем, доводя до Вашего сведения, прошу о прекращении таковых и с Вашей стороны для выработки мер и правил разоружения полка. Председатель полкового комитета 15 армейского запасного полка».

Таким образом, поручик Зубрилин издал приказ о прекращении действий, выслал парламентаров и получил такие условия для мирного улаживания конфликта:

- 1) Баррикады с мостов должны быть сняты.
- 2) Телефон и телеграф освободить от наблюдения.
- 3) Возобновить безопасное движение по всему городу.

¹ Зміст заяви Зубриліна є в док. 11.

² На початку цього документа є такий напис: «резольюція, которую заставляли послать, но послана она не была».

В кінці тексту така дописка: «Вместо означенной] резолюции была послана след. (приблизительно):—собрание представителей революционных организаций принципиально соглашается с позицией поручика Зубрилина, которая выясняется из прилагаемого при сем заявления Зубрилина».

4) Все оружие должно быть сдано лицу, мною специально уполномоченному.

5) Все солдаты 15 запасного полка подчинились приказу о расформировании.

6) Для точного разрешения всех предыдущих пунктов поручик Зубрилин немедленно по получении сего должен явиться ко мне.

7) Пулеметчики должны сдать свои пулеметы. Поручик Зубрилин заявил, что готов отдать себя в распоряжение комиссара Юго-Западного фронта. Однако поручик не только не явился, как обещал, но не исполнил и своего обещания, данного в заявлении, о прекращении действия, так как после посылки заявления открыл действия четвертый батальон 15-го запасного полка, несмотря на то, что целый день посылал делегацию для выяснения условий сдачи.

Такой обман привел к пролитию братской крови и изменил отношение к поручику Зубрилину.

Когда, после переговоров с комиссаром, на вокзал отправилась делегация в составе представителей пулеметчиков прапорщиков Кронберга, Маонт Ажиппо, фельдфебеля Александрова, прапорщика Бродэ, члена губернского Совета, члена комитета партии социалистов-революционеров Лайнера, председателя рабочей секции Винницкого Совета рабочих и солдатских депутатов Лейбельмана и заместителя городского головы Литвицкого, то помощник комиссара Юго-Западного фронта издал приказ 1-ой пулеметной роте и 6-ой пулеметной роте явиться на вокзал не позже 8 часов утра 30 октября.

Пулеметные роты, всегда поддерживавшие Временное революционное правительство, в лице своих представителей согласились подчиниться приказу.

Пятнадцатому полку издан такой приказ:

Именем Временного правительства приказываю 15-му запасному полку к 8 часам утра 30 октября 1917 года:

1) Арестовать поручика Зубрилина и всех зачинщиков и подстрекателей к вооруженному восстанию, а также всех стрелявших и доставить их на ст. Винница.

2) Сложить все оружие на повозки и в таком виде доставить на ст. Винница.

3) Явиться в полном составе в строю и без всякого оружия туда же.

Всякие попытки к сопротивлению будут наказаны самым беспощадным образом. Никаких новых сроков дано не будет.

Помощник военного комиссара Временного правительства при
армиях Юго-Западного фронта Костицын.

Член армейского комитета VII армии Диконский.

Военный комиссар VII армии Сургучев.

Делегаты от 11 финляндского стрелкового полка: Иванов, Афромов, Дмитриевский, Агафонов.

Товарищи, от вас зависит спасти братскую кровь неповинных мирных жителей.

Подчинитесь приказу и не допускайте до братоубийственной войны.

Комитет.

№ 12

*Обов'язкова постанова помічника військового комісара
Тимчасового уряду при арміях Південно-Західного фронту
про заборону мітингів і зборів*

30 жовтня 1917 р.

Впредь до особого распоряжения строго воспрещаются всякие митинги и собрания как на открытом воздухе, так и в помещениях.

Все виновные в неисполнении этого постановления подвергнутся строжайшей ответственности.

Помощник военного комиссара Временного правительства при армиях Юго-Зап. фронта Костицын.

30 октября 1917 года.

Арк. 43. Друкарський відбиток.

№ 13

*Лист помічника військового комісара Тимчасового уряду
при арміях Південно-Західного фронту прокурору Вінницького
окружного суду про негайний початок попереднього
слідства в справі збройного повстання у м. Вінниці*

30 жовтня 1917 р.

Прошу Вас немедленно начать предварительное следствие по делу о вооруженном восстании в гор. Виннице с полным выяснением всех предшествовавших обстоятельств.

Помощник воен. комиссара Вр. пр. при армиях Ю. З. фронта Костицын.

Арк. 103. Оригінал.

№ 14

*Телеграма прокурора Вінницького окружного суду прокурору
Одеської судової палати про придушення збройного
повстання у Вінниці*

30 жовтня 1917 р.

Сегодня подавлено вооруженное восстание Виннице, организованное Советом солдатских и рабочих депутатов.

Следствие [по] сотою статье уголовного уложения производит следователь [по] важнейшим делам.

Прокурор Якубовский.

Арк. 17. Телегр. стрічка.

№ 15

*Протокол допиту свідка збройного повстання у м. Вінниці
комісара міста Длуголенцького*

1—3 листопада 1917 р.

1917 года месяца ноября 1 дня, Винница, член Винницкого Окружного суда В. Д. Веселовский допрашивал нижепоименованного в качестве свидетеля с соблюдением 443 ст. Уст. угол. судопр., и он показал:

Я — Любомир Артурович Длуголенцкий¹, 42 года, римско-католического вероисповедания, прис. поверенный, живу в III уч. г. Винницы, Романовская ул., собственный дом.

¹ Після революції Длуголенцький емігрував за кордон.

21 октября 1917 года, в 5 часов вечера, мне пришлось случайно быть в народном доме, в Винницком Совете солд[атских], раб[очих] и кресть[ьянских] депутатов. Там происходил митинг в большом зале. На митинге присутствовало несколько сотен солдат и небольшое количество штатских, стоявших в вестибюле. Последние, при моем входе, предупредили меня, что на митинге произносятся погромные речи. Действительно, подойдя ближе, я увидел на сцене театра худощавого высокого офицера, фамилию которого мне назвал секретарь Совета солдатских и рабочих депутатов. Это оказался известный в местном гарнизоне подпоручик Зубрилин, председатель полкового комитета 15 запасного полка. Он был в солдатской «гимнастерке», без погон и тогда же мне сказали (тот же секретарь и член к-та Цорин¹), что Зубрилин сорвал с себя погоны, заявив солдатам, что он уже не офицер, а просто товарищ. Зубрилин произносил речь в связи с полученным приказом о расформировании или реорганизации 15 запасного полка и призывал солдат не подчиняться этому требованию и с оружием в руках защищаться в случае применения к ним силы. Он также рекомендовал им, в случае если они разойдутся по домам, не сдавать оружия, а идти с винтовками, так как им на местах необходимо защищать завоевания революции. Его речь сопровождалась бурными аплодисментами со стороны взбудораженной аудитории, и успех был очевиден. После Зубрилина выступала приезжая большевистская агитаторша Бош и в речи своей сказала почти дословно следующее: «Революция свергла Романовых и боролась с самодержавием. Теперь же пролетариат должен объявить беспощадную борьбу капиталу, так как самодержавие, хотя и свергнуто, но остался капитал, и поэтому большевики должны вступить в решительный бой не на жизнь, а на смерть с капиталом и имущими классами. Ведь в угоду капиталу были сданы Тернополь и Рига. Это я знаю и Вам говорю» (другой аргументации Бош не приводила).

«Поэтому,— заключила Бош свою речь,— не разоружайтесь, не подчиняйтесь требованию о расформировании полка, а с оружием в руках сопротивляйтесь этому». После этих речей атмосфера в зале накалилась до того, что я считал более благоразумным уйти из собрания, так как легко могло случиться, что солдаты могут меня оскорбить, меня, как лицо, одетое более прилично, с повязкой «комиссара города». Более Зубрилина на митингах я не видел. Бош видел еще раз в собрании исполнительного к-та солдатских и рабочих депутатов, в том же народном доме 25 октября вечером. Она тогда выступала с целым рядом запросов, адресованных помощнику военного комиссара при армиях Юго-Западного фронта Костицыну, прибывшему в Винницу с отрядом бронированных автомобилей и 2-ой школой юнкеров. Вопросы эти были задаваемы в чисто большевистском тоне и смысле. Между прочим, Бош спрашивала Костицына, почему Временное правительство прислало распоряжение о расформировании полка, приурочив этот приказ ко времени выборов. Дальнейшее показание дам завтра, так как экстренно вызван к г. Костицыну.

Л. Длуголенцкий. Член суда Веселовский.
3 ноября. Я—Л. А. Длуголенцкий.

Добавляю: припоминаю, что Бош спрашивала Костицына, почему Временное правительство не отберет капитал у буржуазии, если оно, в целях экономии, расформировывает 15-й зап. полк, ведь капиталы буржуазных классов дадут средства содержать запасные полки. Первый

¹ Цорин—бундовець.

вопрос, какой Бош задала Костицыну, было требование указать фамилии тех винничан, которые вызвали карательный отряд. Очевидно, это необходимо было Бош для принятия против этих лиц особых мер воздействия на них в удобном для большевиков духе. Тарногородский единственный почти в Виннице идейный работник партии большевиков. Не будь его, партия эта не могла бы иметь такого успеха, какой достался на ее долю. На митингах я Тарногородского речей не слышал. Видел его в исполнительном комитете Сов. раб. и солд. деп. 25-го вечером в комнате, где происходило предварительное совещание нескольких членов исп. к-та и Костицына. Там Тарногородский выступил совершенно открыто, обвинял Костицына в контрреволюции и повторял то, что говорил тому же Костицыну 25 утром на вокзале, т. е. требовал об уводе из Винницы карательного отряда обратно, и на вопрос Костицына, не будет ли предпринято каких-либо враждебных действий по отношению к прибывшим в город юнкерам, Тарногородский ответил, что он гарантировать этого не может. Затем вечером того же дня в указанном выше заседании Тарногородский в своем выступлении всецело поддерживал точку зрения Бош в отношении вооружения полка, и притом, подтасовывая факты, указывал в моем и Самушенко (помощник губ. комиссара) лица виновников появления в Виннице карательного отряда. После выступления Тарногородского аудитория, состоявшая главным образом из солдат 15-го полка и воздушной эскадры (заседание было в народном доме, солдат было около 300 человек), стала «реветь», т. е. угрожать буржуям. Когда я после речи Тарногородского попросил слова и сказал, что комиссар губернский должен был сообщить кому следует о положении Винницы, то толпа солдат не дала мне говорить, подняв рев и крик такой, что ничего не было слышно. Тарногородский и председатель исп. ком. Сов. солд., раб. и крест. депутат. Прохорцев¹, как мне об этом говорил последний, прямо вменяли в обязанность солдатам вооружаться и отстаивать неприкосновенность Советов раб., солд. и крест. депутат., чтобы не повторилась история, какая произошла в г. Калуге, где был раскассирован Совет раб. и солд. депутатов. Тогда же Тарногородский призывал собрание высказать недоверие пом. губ. ком. Самушенко и потребовать его смещения, а пом. ком. Костицыну выразить порицание, что было с аплодисментами принято собранием. После такого решения Костицын удалился из собрания, а за ним ушел и я. После этого я ни Зубрилина, ни Бош, ни Тарногородского не видел.

О захвате оружия мне известно следующее. 24 октября вечером на основании постановления военной секции Совета солд., раб. и крест. депутат., председателем которой был Зубрилин, 15-й полк потребовал от оружейной мастерской VII армии выдачи 3000 винтовок с боевыми патронами. Мастерская ответила, что без согласия комитета VII армии она этого сделать не может, почему была послана делегация в названный комитет в г. Проскуров. Однако, не дожидаясь возвращения этой делегации, полк, по настоянию, конечно, Зубрилина, потребовал вторично выдачи оружия и таковое забрал собственной властью. Письменное сообщение об этом событии имеется у губернского комиссара. По поводу самого восстания знаю следующее: Костицыну надоело вести переговоры в течение 3 дней с Советом солд. и раб. деп. по поводу выдачи винтовок и расформировании 15-го полка. Он около 5 часов вечера 28 октября послал ультимативное требование: в течение 10 минут дать

¹ І. І. Прохорцев—солдат ремонтної військової майстерні, був головою Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів м. Вінниці у вересні—жовтні 1917 р. Співчував більшовикам.

категорический ответ, сдадут ли они оружие или нет; по истечении 10 минут он открыл огонь. По истечении 10 минут ответ Костицыным не был получен, вследствие чего из броневых автомобилей был открыт огонь по «Народному Дому». После нескольких залпов последний был очищен. 12 человек из Совета были арестованы, а остальные разбежались. После этого карательный отряд направился к военным казармам и начал их обстреливать. Сейчас же после открытия военных действий против казарм воздушная эскадра, как выразился Костицын, «предательски» начала обстреливать тыл карательного отряда, открыв огонь из пулеметов, выставив таковые на полотне железной дороги. Тогда карательный отряд переменял фронт, юнкера оказались перед казармами и по эскадре был открыт артиллерийский и пулеметный огонь. После нескольких артиллерийских залпов эскадра выкинула белый флаг, и в результате переговоров около 1 1/2 часа ночи приступила к сдаче оружия. 29, в воскресенье¹, около 12 часов дня приступлено было к ликвидации последней вооруженной воинской части 1-ой пулеметной запасной роты, расположившейся в помещении «Муры» и в здании бывшего Измайловского госпиталя. Оба эти пункта были сильно укреплены и вооружены пулеметами, расставленными в окнах верхних этажей, на балконах и на чердаках. Отдельные пулеметы были расставлены в домах Сведерского, Розова, Маца и Гольденберга, как мне стало известно. Мостовая на Николаевском проспекте между железным мостом и «Мурами» была разрыта, а железные мосты забаррикадированы повозками, бочками и досками. У паромной переправы, по улице Богдана Хмельницкого, был поставлен пулемет и, наконец, на деревянном мосту, который соединяет Винницу со старым городом, был снят настил. Для прикрытия своего тыла пулеметчики расставили пулеметы в здании министр[ерской] женской гимназии, у дороги со стороны Литина. Все эти приготовления несомненно доказывают, что действиями этими руководили офицеры, а не простые солдаты. Молва единодушно указывает таким руководителем прапорщика Ивана Ивановича Бродэ. Пулеметная рота была усилена солдатами 15 полка, которые по распоряжению Зубрилина в ночь с 28 на 29 октября переправились из казарм по парому Развадовской в город. В 12 часов, как сказано выше, начался обстрел со стороны правительственных войск здания «Муры» бронированными автомобилями и министерской гимназии артиллерией. Этот обстрел продолжался вплоть до 5 часов дня. За это время, как мне известно, в помещении телефонной городской станции происходило совещание между заместителем гор. головы Н. А. Литвицким и восставшими войсками. После приостановки обстрела, в 7 часов вечера к Костицыну отправились члены этого совещания для выработки мер к прекращению обстрела города. Подробности об этом может сообщить Н. А. Литвицкий. В 2 часа ночи эта комиссия возвратилась в город, привезя категорическое требование Костицына пулеметчикам сдать оружие и явиться на станцию. В противном случае город с 8 часов в районах Измайловского госпиталя и «Муров» будет беспощадно бомбардирован. Последняя угроза действовала должным образом на пулеметчиков, и они подчинились.

Л. Длуголенцкий. Член суда Веселовский

Арк 151—155 Оригінал

¹ 29 жовтня 1917 р. був понеділок.

№ 16

Протокол допиту свідка—командира 1-ої запасної кулеметної роти Південно-Західного фронту підпоручика Люстгартена

3 листопада 1917 р.

Вінниця 3 ноября 1917 года член следственной комиссии по делу о беспорядках в гор. Виннице подпоручик Скугар-Скварский на основании постановления названной комиссии допрашивал с соблюдением 488—490, 493 и 494 ст. ст. Уст. воен. судебн. нижепоименованного свидетеля.

Командир 1-ой запасной пулеметной роты Юго-Западного фронта подпоручик Иосиф Морицевич Люстгартен, 32 лет, вероисповедывания караимского, грамотный, показал:

До конца сентября текущего года среди чинов моей роты никаких политических течений не наблюдалось. В последних числах сентября Винницкий Совет солдатских, рабочих и крестьянских депутатов распорядился бывший у склада спирта караул от моей роты, считая его ненадежным, так как среди чинов караула были случаи пьянства, заменить солдатами самокатного батальона. Это распоряжение возмутило всю роту во главе с ее комитетом против названного Совета. На почве этого недовольства началось быстрое общение комитета роты в особенности его председателя, прапорщика Бродэ, а также и отдельных ее чинов с руководителем большевистского движения в 15-м запасном полку прапорщиком Зубрилиным.

23 октября председатель ротного комитета прапорщик Бродэ просил меня собрать всю роту в помещении 4-го взвода в подвале под собором («Муры») для лекции социал-революционеров по поводу Учредительного собрания. Прапорщик Бродэ спрашивал у меня разрешения потому, что лекция была назначена в часы занятия; просимое разрешение я дал. Как узнал я вечером того же числа от поручика Казачинского, в 2 часа в «Мурах» состоялась лекция не социалистов-революционеров, а приехавшей в гор. Винницу для пропаганды большевички Бош. По словам поручика Казачинского, эта лекция была явным призывом к вооруженному восстанию и произвела на солдат огромное впечатление; после лекции солдаты под звуки музыки вынесли Бош на руках и посадили в автомобиль. Часов в 2 ночи ко мне взшел в канцелярию роты товарищ председателя ротного комитета младший унтер-офицер Чурсин и в присутствии прапорщика Островского и писаря ротного Ренделя обратился ко мне с вопросом о количестве боевого оружия в роте. Я дал ему неопределенное сведение и спросил, зачем ему это надо знать, на что он ответил уклончиво. Когда я выходил из канцелярии, то к прапорщику Островскому, шедшему сзади меня, подбежал какой-то солдат моей роты и, приняв прапорщика Островского за солдата, сказал ему: «Вот теперь хорошо было бы прихлопнуть ротного командира». Это мне тотчас же передал прапорщик Островский.

С утра 24 было заметно возбуждение среди всех солдат роты. В тот же день было общее собрание роты, о котором меня никто не уведомил, и только вечером вестовой канцелярии ротного комитета принес мне выписку из протокола № 5 о немедленной выдаче всего оружия, которую я и представляю (представлена выписка из протокола № 5 от 25 октября общего собрания 1-ой запасной пулеметной роты). С этой выпиской я немедленно отправился к начальнику 35-ой запасной бригады, в состав которой входит моя рота, к полковнику Сейфулину, кото-

рого я застала на совещании у губернского комиссара. На мой доклад по поводу полученной мной выписки ни полковник Сейфулин, ни кто-либо из присутствовавших на совещании (на совещании присутствовали губернский комиссар, помощник губернского комиссара, комендант города капитан Земит, комиссар города Длуголенцкий, командир 29-го Донского казачьего полка и адъютанты начальника гарнизона подпоручик Казакевич и коменданта города — подпоручик Сосновский, а также командир броневых дивизиона капитан Халенбеков) ничего определенного не сказали. Я остался присутствовать на совещании, на которое были приглашены также председатель Винницкого Совета солдатских, рабочих и крестьянских депутатов Прохорцев (большевик) и казначей того же Совета Ситняковский (социал-революционер). На совещании Прохорцев говорил, что никакого вооруженного восстания не готовится и что вооружаются только для защиты Совета, но на вопросы членов совещания, от кого надо защитить Совет, ничего не мог ответить, а Ситняковский определенно говорил, что в Виннице готовится вооруженное выступление большевиков в связи с петроградским. Когда помощник губернского комиссара обратился к Прохорцеву с вопросом по поводу принесенной мной выписки из протокола заседания общего собрания роты, он послал в названный комитет сообщение, чтобы последний продолжал с требованием выдачи оружия, пока этот вопрос не будет разрешен в заседании Военной секции Совета, а на бывшей у меня выписке сделал соответствующую надпись. Когда я пришел в роту 25 утром с делегатом бригадного комитета 35-й запасной бригады прапорщиком, фамилии которого я не помню, большая толпа возбужденных солдат стояла возле помещения комитета роты и требовала немедленной выдачи оружия. Меня пригласили на заседание комитета. Делегат бригадного комитета начал убеждать комитет и вызванных представителей от солдат не вооружаться, но его убеждения подействовали только на прапорщика Бродэ, который, по-видимому, испугался ответственности, но потом и он вместе со всем комитетом остался при прежнем решении выдать оружие. Во время этого заседания пришел состоящий в переменном составе роты фельдфебель Александров и принес отношение исполнительного комитета Совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов гор.Винницы о выдаче комитету роты и всего оружия, которое я представляю (отношение от 25 октября за № 3984 представлено). Ввиду страшно возбужденного состояния солдат и зная, что мой отказ поведет неизбежно к тому, что солдаты самочинно разберут оружие, я предложил ротному комитету принять все имеющееся в роте оружие под расписку. Председатель комитета прапорщик Бродэ не хотел сперва принять оружие под расписку, желая, чтобы я сам выдал оружие, но потом под влиянием насмешек остальных членов комитета, из которых унтер-офицер Чурсин сказал, между прочим, «что Вы, Иван Иванович (имя, отчество Бродэ) труса празднуете, большевики так не действуют», согласился принять оружие под расписку. Оружие было выдано, расписку в получении которого представляю (представлен рапорт подпоручика Марциневского и расписка). Уходя из канцелярии в 4 часа дня, я узнал, что выдача оружия не состоялась, так как появившиеся у арестного дома, где хранилось оружие, 4 броневых автомобиля воспрепятствовали выдать оружие. Позже, часов в 5 с половиною дня, броневики, юнкера и солдаты по чьему-то распоряжению удалились от арестного дома и оружие было беспрепятственно вывезено. О поведении солдат роты в то время, когда подъехали броневики, могут дать показания подпоручики моей роты Белавин, Дэль и Марциневский.

25 октября ничего особенного в роте не произошло, и люди, по-ви-

димому, были успокоены тем, что оружие у них на руках. С 27 октября, когда началось восстание, и до его подавления я в роте не был, но из докладов знаю, что прапорщик Ажиппо накануне восстания лично ука- зывал солдатам роты лучшие места для обстрела (об этом докладывал мне прапорщик Козачинский) и что прапорщики Лепин и Кронберг при- нимали деятельное участие в восстании роты (кто из офицеров докла- дывал мне, я не помню). 28 октября из патронного склада роты были выданы патроны и ленты унтер-офицеру Чурсину, именовавшему себя заведующим оружием, по его требованиям на имя каптинармуса роты ефрейтора Соловьева (представлены требования за №№ 294 и 944)¹. 24 октября в роте были назначены комиссаром роты фельдфебель Алек- сандров, а также и комиссары в другие части Винницкого гарнизона, но кто именно был назначен, я не знаю. Из 6 человек, входящих в со- став ротного комитета, прапорщик Бродэ, унтер-офицер Чурсин и пра- порщик Ажиппо были во главе движения, а остальные 3 — солдат Би- ринбаум, юнкер Сердюк и прапорщик Мамот держались в стороне от этого и даже удерживали роту от вооруженного выступления. Как на руководителей восстания, кроме названных лиц, могу указать на млад- шего унтер-офицера Кулакова, фельдфебеля Александрова и старшего унтер-офицера Мысева, которые еще с августа сего года выделялись в роте своим вызывающим поведением по отношению к начальству. Осо- бенно деятельное участие в восстании принимал 4-й взвод, расположенный в «Мурах», остальные 4 взвода, расположенные в самом центре горо- да, особенно активного участия не принимали. Пулеметы 4-го взвода обстреливали железные мосты через реку. О действиях чинов 4-го взвода может дать показание прапорщик Троицкий, а о действиях чинов осталь- ных взводов прапорщик Кучеренко. Показания прочитаны.

Подпоручик Йосиф Морищевич Люстгартен.

Подпоручик Скугар-Скварский

Арк. 56—57. Копія.

¹ Див. док. № 24, 25.

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ПРО РОЗКЛАД ФЕОДАЛЬНО-КРІПОСНИЦЬКОЇ СИСТЕМИ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

Розклад феодально-кріпосницької системи господарства і розвиток в її надрах капіталістичних відносин — одна з важливіших проблем радянської історіографії. Глибоке і всебічне дослідження її має виняткове значення як для вивчення загибелі феодального способу виробництва, так і для розуміння тих суспільно-економічних умов, у яких відбувався процес формування промислового пролетаріату. В зв'язку з цим особливої ваги набуває виявлення, систематизація та дослідження джерел, що в тій чи іншій мірі характеризують процес розкладу феодально-кріпосницької системи. Ми ставимо своїм завданням дати короткий огляд друківаних і архівних джерел про розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст.

Друківані джерела, які мають велику цінність для дослідження названої проблеми, можна розподілити на такі основні групи: 1) статистичні і статистично-географічні описи окремих губерній України, 2) загальні статистичні описи Росії, 3) збірники загальних і галузевих відомостей про Росію, 4) зведені роботи відомчих чиновників, огляди окремих галузей промисловості і сільського господарства, статистичні дослідження певних питань, 5) тематичні збірники матеріалів, 6) збірники законодавчих актів, 7) описи подорожей, 8) матеріали і документи, опубліковані в періодичних та епізодичних виданнях, 9) тогочасні журнали і газети. Зупинимось на деяких з цих груп джерел.

До першої групи належать: «Военно-статистическое обозрение Российской империи», «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба», «Статистическое описание Киевской губернии», «Памятные книжки» губерній та ін. «Военно-статистическое обозрение Российской империи» друкувалось частинами у Петербурзі протягом 1848—1851 рр. Кожна з цих частин була присвячена статистико-географічному огляду тієї чи іншої губернії. Зокрема, були

надруківані огляди Волинської, Катеринославської, Київської, Подільської, Полтавської, Харківської, Херсонської і Чернігівської губерній. Військово-статистичні огляди дають цінний матеріал про сільське господарство, промисловість і торгівлю губерній. Переважна більшість даних, наведених в оглядах, стосується 40-х років ХІХ ст.

Значно багатшими і різноманітнішими за характером відомостей є «Материалы для географии и статистики России». Вони почали виходити з друку окремими книгами напередодні реформи. Були опубліковані матеріали про Катеринославську, Херсонську і Чернігівську губернії. Статистико-географічні описи складені за загальною, спільною для всіх книг схемою. Роблячи фізико-географічний опис губерній і шляхів сполучення, упорядники «Материалов» зупиняються в розділі демографії на кількості й русі населення. Його становому та класовому складі. Для вивчення економічного розвитку тієї чи іншої губернії особливо велику цінність має розділ про промисловість, в якому дається огляд не тільки власне промисловості, а й сільського господарства та торгівлі. На відміну від «Военно-статистического обозрения», дані якого обмежуються 40-ми роками, «Материалы» часто наводять відомості за 30-і, 40-і і 50-і роки. Упорядники їх, широко використовуючи друківаний та архівний матеріал, черпали необхідні дані також з статистичних відомостей, зібраних місцевими органами влади і установами.

Тритомник «Статистическое описание Киевской губернии» (1852 р.), авторство якого незаслужено привласнив собі київський губернатор І. Фундуклей, а в дійсності здійснене групою працівників місцевого статистичного комітету, яку очолював талановитий учений-статистик Д. П. Жураский, малює в широкому діапазоні економічний розвиток Київської губернії. Використання і старання перевірка офіціальних документів, господарського листування поміщицьких контор, фаб-

рик і заводів, а також залучення свідчень обізнаних осіб — все це робить статистичний опис цінним джерелом для вивчення економіки Київщини першої половини XIX ст. В першому томі, крім опису природи губернії, визначається кількість населення, дається характеристика його соціального і національного складу, робиться огляд міст, містечок і сіл (населення, заняття його, казенні і приватні будинки, промислові підприємства, торгівля), а також шляхів сполучення. Другий том присвячений огляду сільського господарства. В ньому можна знайти характеристику поміщицького господарства взагалі і найтипівіших поміщицьких маєтків зокрема, досить важливі економічні дані про казенних селян і військових поселенців. Третій том складається з двох розділів, у першому з яких предметом дослідження є фабрично-заводська і дрібна промисловість, а в другому — торгівля. Всі три томи були надруковані у Петербурзі в 1852 р. Даючи в основному статистичний матеріал за 10-і роки, упорядники для більшої повноти висвітлення часто наводять матеріал, що стосується попередніх років.

Деякі дані про дореформену економіку Київської губернії зустрічаються в «Сказаниях о населенных местностях Киевской губернии» (Київ, 1864) А. Похилевича та в описовій праці «Киевская губерния» (Петербург, 1867) І. Воейкова і В. Загоскіна. Зокрема, А. Похилевич наводить цікавий фактичний матеріал про здавання в оренду і продаж поміщиками купцям своїх промислових підприємств.

Суттєве значення для вивчення економічного розвитку Катеринославської, Херсонської, Таврійської губерній та Бессарабської області має праця А. Скальовського «Опыт статистического описания Новороссийского края», перша частина якої була надрукована в 1850 р., а друга — в 1853 р. Обидві частини надруковані в Одесі. Зробивши в першій частині географічний та демографічний огляд Новоросійського краю, автор в другій частині розглядає окремі галузі народного господарства: хліборобство, садівництво, скотарство, рибальство та частково промисловість. З роботи А. Скальовського можна почерпнути важливі відомості про розміри ювівної площі, систему землеробства і землеробські знаряддя, врожайність, про пристосування до умов ринку поміщицьких господарств, зростання в них кількості тоннорунних овець тощо. Взагалі ж праця Скальовського за своїм рівнем стоїть значно нижче від праці Жураського. В ній заводиться порівняно вузький, головним чином офіційного походження матеріал, який дає можливість прослідити нові явища в господарському житті краю лише в загальних рисах.

«Описание Екатеринославской губернии и Новороссийского края вообще» (Петербург, 1859), складене А. Штукенбергом, велике за розміром і занадто обмеже-

не щодо використання джерел, містить в собі окремі уривчасті відомості, які в тій чи іншій мірі стосуються питань, зв'язаних з сільським господарством Південної України в першій половині XIX ст.

Вивчаючи соціально-економічну історію Лівобережної України, дослідник повинен звернути особливу увагу на описи Харківської губернії, зроблені В. Пассеком в 30-х роках (зб. «Материалы для статистики Российской империи», СПб, 1839) і С. Кованьком в 50-х роках («Описание Харьковской губернии», Харьков, 1857), та на «Записки о Полтавской губернии» М. Арандаренка (1849, 1852 рр.). Система землеробства і землеробські знаряддя, промислове городництво і садівництво, мануфактурна, фабрично-заводська і дрібна селянська кустарна промисловість, чумакування та інші види неземлеробських промислів, внутрішня торгівля і торговельні зв'язки Полтавської губернії з іншими губерніями, економічне становище селян, селяни-заробітчани — такий далеко не повний перелік питань, які можна досліджувати, використовуючи матеріал, наведений в праці Арандаренка. У сполученні з іншими даними, зокрема з даними «Памятной книжки Полтавской губернии на 1865 год» (Полтава, 1865), упорядником якої був П. Бодяньський, фактичний матеріал, зібраний Арандаренком, дає можливість більш-менш повно прослідити економічний розвиток губернії за 40—50-і роки.

Із загальних статистичних описів Росії особливої уваги заслуговують праці «Статистическое описание России» Є. Зябловського (1815), «Хозяйственная статистика России» В. Андросова (1827), «Статистические очерки России» К. Арсеньева (1848), «Обозрение экономической статистики России» І. Горлова (1849). Вказані праці для історика є джерелом, яке пройшло попередню обробку статистика. Такий же характер мають статистичні дослідження окремих питань (ІІ. Кеппен «Девятая ревизия», СПб, 1857, А. Тройницький «Крепостное население в России по десятой народной переписи», СПб, 1861), а також різні збірники статистичних відомостей про Росію («Материалы для статистики Российской империи» (1839), «Сборник статистических сведений о России» (1858), «Статистические таблицы Российской империи» за окремі роки та ін.). Незважаючи на те, що тогочасні статистики і упорядники провели відповідний відбір і обробку матеріалу, а також дали йому своє трактування, ці праці зберігають багато фактів і статистичних даних, яких нема в інших друкованих джерелах.

Поряд з названими вище джерелами велике значення мають різноманітні збірники матеріалів, упорядковані окремими відомствами, зведені роботи відомчих чиновників, огляди галузей промисловості і сільського господарства, як, наприклад: «Государственная внешняя торговля»

(з 1802 р.). «Статистический обзор государственных имуществ» (1858), «Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности Министерства государственных имуществ (1837—1887)», «История уделов за столетнее их существование (1797—1897)», «Обзор действий департамента сельского хозяйства с 1844 по 1854 г.» (1855), «Сведения о свеклосахарной промышленности в России» (1852), «Исследования о состоянии пеньковой промышленности в России» (1852). Всі перелічені праці були надруковані в Петербурзі.

До цієї ж групи можуть бути віднесені шеститомні «Приложения к трудам редакционных комиссий для составления положений о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости, Сведения о помещичьих имениях». В «Приложениях» зроблений опис маєтків, у яких нараховувалось не менше 100 ревівських душ. Наводячи дані про число душ, дворів, тягл з поділом на оброчних і панщинних, вони дають одночасно відомості про розподіл землі, наявність приватної землі у селян, види і розміри їх повинностей на поміщика і забезпечення надільною землею. Недоліком «Приложений» є опис ними лише тих маєтків, в яких було не менше 100 душ, а як відомо, в губерніях України в 1858 р маєтки з числом кріпаків до 100 душ складали 80% загального їх числа. Таким чином, переважна більшість маєтків залишилась поза описом «Приложений».

Серед друківаних джерел необхідно вказати на цілий ряд тематичних збірників документальних матеріалів, без використання яких не можна всебічно і глибоко дослідити будь-яку сторону історичного процесу, який відбувався в той час на Україні. Наприклад, для висвітлення питання про жажливий феодално-кріпосницький гніт і мужню боротьбу селян за своє визволення незамінними є «Материалы для истории упразднения крепостного состояния» (Берлін, 1861), «Материалы для истории крепостного права в России» (Берлін, 1872), «Крестьянское движение 1827—1869 гг.» (вип. I, М., 1931), «Устим Кармалюк» (1948). В «Материалах для истории крепостного права в России» вміщені витяги із звітів міністерства внутрішніх справ, а в збірнику «Крестьянское движение 1827—1869 гг.» — річні звіти III відділу канцелярії царя. Як перші, так і другі звіти відображають загальну картину неухильно наростаючого селянського руху, наводять яскраві факти про окремі виступи селян, а також статистичні дані про підпали поміщицьких садів, вбивства поміщиків та ін. В зв'язку з тим, що міністерство внутрішніх справ і III відділ повідомляли в своїх звітах лише про частину селянських виступів, вони потребують взаємного співставлення і доповнення архівними матеріалами.

Одним з важливих джерел для дослідження процесу розкладу феодално-кріпосницької системи в сільському господар-

стві є перше і друге видання «Полного собрания законов Российской империи». Аналіз законодавчих актів допомагає краще, повніше прослідкувати економічний розвиток Росії, складовою частиною якої була Україна; вияснити аграрні відносини, економічне та правове становище різних груп, підгруп і розрядів селян, почати розшарування селянства, переселенськи-політику царського уряду, втягнення поміщицьких маєтків у товарно-грошові відносини, з одного боку, і економічний зажим над їх — з другого. Крім законодавчих актів, що стосуються всієї Росії, у цьому збірнику законів є ряд указів, які стосуються виключно українських губерній.

До числа друківаних джерел належать також описи подорожей, в яких сучасники відобразили свої спостереження над життям місцевого населення. З такого виду джерел особливо цінними є подорожні записки «Поездка в Южную Россию» письменника і етнографа А. Афанасьєва-Чужбинського, який в 1856 р. за дорученням морського відомства вивчав життя і побут населення Подніпров'я і Північного Дністров'я. Описуючи міста, містечка і села, що зустрічались на шляху, визначеному маршрутом, автор ствердив цілком, просякнуті глибоким спостереженням зарисовки місцевого населення з усіма своєрідностями його умов життя, занять і виробничих процесів. Розповідаючи мовою фактів про жажливе ставлення вище кріпосних селян, Афанасьєв-Чужбинський наводить деякі відомості про стан господарства їх поміщиків.

Своєрідну групу джерел складають матеріали та документи, що були надруковані в періодичних та епізодичних виданнях. Зокрема, з таких видань можна назвати «Сборник исторических материалов, извлеченных из архивов е. и. в канцелярии «Русская старина», «Киевская старина», «Русский архив», «Красный архив», «Труды Полтавской ученой архивной комиссии», «Труды Черниговской архивной комиссии», «Український археографічний збірник», «Харьковский сборник», «Чтение в Обществе истории и древностей российских», «Исторический вестник» та ін. В цих журналах та збірниках публікувались історичні документи офіційного і приватного походження, статистичні матеріали, складені місцевими органами або установами, мемуари, спогади селян про кріпосне право, матеріали про селянські рухи.

Закінчуючи огляд друківаних джерел укажемо ще на одне джерело першорядного значення — статті і кореспонденції, надруковані в тогочасних журналах та газетах. Щодо наявності фактичних матеріалів про сільське господарство першої половини XIX ст. з журналів слід насамперед згадати такі: «Журнал министерства внутренних дел» (виходив з 1829 р.), «Журнал министерства государственных имуществ» (з 1841 р.), «Журнал мануфактур и торговли» (з 1825 р.)

«Журнал сільського хозяйства и овцеводства» (з 1841 р.), «Журнал землевладельцев» (з 1858 р.), «Труды Вольного экономического общества» (з 1766 р.), «Экономический указатель» (з 1857 р.), «Записки общества сельского хозяйства Южной России» (з 1830 до 1840 р. виходили під назвою «Листки Общества сельского хозяйства Южной России»).

В «Журнале министерства внутренних дел» серед різноманітної за своєю тематикою матеріалу є чимало статей, які стосувались питань вирощення тих чи інших сільськогосподарських культур, урожайності землеробської техніки, господарства певних районів країни або груп населення тощо. Одночасно з цим журнал друкував офіційні дані про торгові обороти головніших ярмарків. Напередодні реформи в ньому були опубліковані зведені відомості про число заставлених і перезаставлених поміщицьких маєтків, а також суми боргу поміщиків.

Статті і кореспонденції, надруковані в «Журнале министерства государственных имуществ», містять в собі цінні дані для характеристики становища сільського господарства, порайонного вивчення поміщицького господарства, дослідження дрібної селянської кустарної промисловості, проникнення в селянське господарство товарно-грошових відносин, соціального розшарування та інших явищ суспільного життя в період переходу від феодального до капіталістичного способу виробництва. Опубліковані журналом офіційні відомості дають підстави зробити висновок про жорстоку експлуатацію державних селян з боку кріпосницької держави.

Для вивчення зростання і характеру промисловості на Україні в названій період чималий інтерес являє «Журнал мануфактур и торговли», що видавався департаментом мануфактур і торгівлі. Особливо важливими для теми, яка нас цікавить, є матеріали, надруковані в розділі «Сведения мануфактурные». Тут як від часу робились порайонні огляди озвитку промисловості, вміщувались описи окремих промислових підприємств. Важливо, що автори цих оглядів і описів, не обмежуючись вузько-технічними рамками, вводили багато даних економічного характеру. Інколи журнал друкував додатки — зведені відомості про кількість промислових підприємств, вартість виробленої ними продукції та число зайнятих на їх робітників.

Дореформена економіка, боротьба навколо питання про кріпосну працю і її форми (оброк, панщина, оренда), інтенсифікація сільського господарства, застосування машин, влаштування у поміщицьких маєтках промислових підприємств, проблема збуту сільськогосподарських продуктів — всі ці та їм подібні питання висвітлювались на сторінках журналу «Труды Вольного экономического общества»

і в «Записках Общества сельского хозяйства Южной России». При вивченні матеріалів цих журналів яскраво виявляються ті зміни, що відбувалися в поміщицьких маєтках протягом першої половини XIX ст., а також прагнення окремих груп поміщиків.

З газет, що виходили в першій половині XIX ст. і містили той чи інший матеріал про зміни в сільському господарстві, можна назвати такі: «Земледельческая газета», «Коммерческая газета», «Одесский вестник», «Харьковские известия», волінські, катеринославські, київські, подільські, харківські, херсонські і чернігівські «Губернские ведомости».

«Губернские ведомости», що почали виходити з 1838 р., друкувались в губернських містах: Житомирі, Кам'янці-Подільському, Катеринославі, Києві, Полтаві, Харкові, Херсоні та Чернігові. Вони мали дві частини — офіційну і неофіційну. Перша частина їх заповнювалась наказами та розпорядженнями центральних органів влади і місцевої адміністрації, оголошенням про призначення на посади місцевих урядовців, нагородами, торгівлі тощо. В неофіційній частині друкувались матеріали і документи з історії краю, статистичні відомості, огляди місцевої промисловості, сільського господарства і торгівлі. З усіх «Губернских ведомостей» найбільше друкували такого матеріалу полтавські, чернігівські і київські.

Уривчастість, а в багатьох питаннях і повна відсутність друкованих джерел змушує нас звернути особливу увагу на матеріали, що зберігаються в архівах Української РСР. Використання матеріалів Центрального державного історичного архіву УРСР, Харківського філіалу ЦДА УРСР, державних архівів Вінницької, Житомирської, Хмельницької, Київської, Одеської, Харківської та Чернігівської областей, а також Відділу рукописів Державної Публічної Бібліотеки УРСР дають можливість не тільки уточнити й поповнити дані друкованих джерел, а й висвітлити цілий ряд питань, про які до цього в історичній літературі були лише загальні уявлення або глухі й непевні згадки. Чимало матеріалу про розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. містять фонди Центрального державного історичного архіву СРСР в Москві і Ленінграді.

Документальні матеріали центральних та обласних архівів за своїм характером досить різноманітні. Річні звіти і статистичні рапорти губернаторів, різні статистичні відомості, зібрані губернськими статистичними комітетами, губернськими правліннями, казенними палатами та новітніми судами, статистично-економічні описи повітів, сіл і окремих поміщицьких маєтків, ревізські сказки державних та поміщицьких маєтків окремих районів України, скарги селян в губернські і центральні державні установи, рапорти чиновників губернських

установ, земських справників та губернських і повітових предводителів дворянства, ухвали губернських правлінь, палат цивільного та карного суду, губернських головних та повітових судів, купчі кріпості, контракти і боргові зобов'язання поміщиків, купчі кріпості і боргові розписки селян, поточне листування повітових, губернських і центральних органів влади, дебетно-кредитні книги «приказов общественного призрения» і особисті архіви деяких поміщиків—ось далеко не повний перелік тих різноманітних документів, які зберігаються в фондах ЦДІА УРСР, його Харківському філіалі, обласних державних архівах та Відділі рукописів ДПБ УРСР.

Серед цієї величезної кількості архівних матеріалів на особливу увагу дослідника заслуговують річні звіти і статистичні рапорти губернаторів, а також справи губернських статистичних комітетів. Якраз з них ми довідуємося про чисельний склад класів, станів і окремих груп населення в дореформений період, про розподіл землі та лісу, кількість промислових підприємств, а інколи й про вартість їх продукції та число зайнятих на них робітників, про кількість ярмарків і суми обороту торгівлі на них. Разом з цим деякі звіти губернаторів дають коротку характеристику окремих галузей господарства, визначаючи їх роль в економіці губернії.

Звичайно, відомості, наведені в річних звітах, статистичних рапортах губернаторів і матеріалах губернських статистичних комітетів, потребують значного доповнення, ретельної перевірки і уточнення шляхом співставлення їх з даними інших джерел. Взяти хоч би відомості губернаторських звітів про кількість промислових підприємств. В одні з них під гучною назвою «фабрик» і «заводів» попадали всі і всілякі дрібні й найдрібніші, в тому числі й ремісничькі, підприємства, а в інші—тільки чималіші і притому діючі. За деякі роки в звітах губернаторів фігурують «фабрики» і «заводи» без доповнень про вартість виробленої ними продукції і число зайнятих на них робітників.

Досліднику проблеми розкладу феодально-кріпосницької системи краще необхідно мати в своєму розпорядженні дані про розподіл цих підприємств між поміщиками й буржуазією, про співвідношення вартості продукції поміщицьких і купецьких промислових підприємств, число вільнонайманих, кабальних і кріпосних робітників. На всі ці питання не дають відповіді ні річні звіти, ні статистичні рапорти губернаторів. Отже, їх можна вирішити тільки при доповненні додаткових джерел.

Процес розкладу феодально-кріпосницької системи господарства і складання капіталістичних відносин позначився не тільки на поміщицькому, а й на селянському господарстві. На жаль, архівні, як і друковані, джерела в основному обмежуються матеріалами про поміщицьке господарство і лише в окремих випадках, до того ж

в надзвичайно уривчастій формі, говорять про селянське господарство. Розвиток селянського землеробства, поширення й характер дрібної селянської промисловості, самостійні види промислової праці, розширення селян—всі ці та їм подібні питання досліднику доводиться висвітлювати буквально на основі окремих раціональних зерен, здобутих коліткою працею і з справ канцелярій генерал-губернаторів, губернаторів і губернських правлінь, губернських статистичних комітетів, казенних палат і палат державних маєтностей.

Одним з основних джерел для вивчення становища селян є їх скарги, подані в губернські і центральні установи, а також безпосередньо царю. Аналіз скарг дає можливість детально прослідкувати, як в умовах товаризації поміщицьких господарств посилювалась феодально-кріпосницька експлуатація, що була нерозривно зв'язана з виснажливою урочною системою, жажливою місячною, торгівлею робочою силою селян і взагалі з нічим не обмеженою сваволею поміщиків над особою і майном селянина, позбавленого найелементарніших прав людини. Чимало нового матеріалу щодо цього дають протоколи засідань губернських і повітових судів та поточне листування урядовців, незважаючи на їх суцільну тенденційність і всіляке виправдовування дій поміщиків.

Переважна частина документального матеріалу про поміщицьке господарство першої половини ХІХ ст. зосереджується в фондах канцелярій генерал-губернаторів, губернаторів і губернських правлінь. У сполученні з друкованими джерелами він всебічно характеризує процес товаризації поміщицьких господарств і його особливості в окремих господарських районах України (Правобережжя, Лівобережжя і Південна Україна), переконливо свідчить про зростання в дореформений період поміщицького торговельного землеробства і тваринництва, про поширення живцання найманої праці і машин в поміщицьких господарствах.

Досте важливий ілюстративний матеріал, що сприяє більш глибокому розгляду конкретних особливостей процесу товаризації господарств поміщиків, містять в собі особисті архіви окремих поміщицьких родів. Ознайомлюючись, наприклад, з особистими архівами Кочубеїв і П. Білецького-Носенка, що зберігаються в Відділі рукописів ДПБ УРСР, ми зустрічаємо справи з цифровими даними про врожай, продаж сільськогосподарських продуктів, горілки та рогатої худоби; книги економії з записом про відбування селянами панщини, сплату оброку та інших зобов'язань; купчі кріпості як поміщиків, так і окремих представників заможної верхівки села. Справи фонду Смілянської головної контори цукрових і рафінадних заводів Бобринських (ЦДІА УРСР) дають у розпорядження дослідника цінні відомості про джерела одержання цукрозаводчиками сировини і робочої сили,

і також про умови життя кріпосних і кабальних робітників.

В складі фондів державного архіву Одеської області є невеликий, але важливий за своїм змістом фонд Товариства сільського господарства Південної Росії. Окремі його справи містять цікаві факти про живання найманої праці та застосування машин у поміщицькому господарстві Катеринославської і Херсонської губерній, а також про тяжке становище селян-заробітчан, заробітну плату яких всіляко урізували поміщики-підприємці.

Пристосування поміщицьких маєтків до умов товарного виробництва неухильно супроводжувалося загальним занепадом і кризою феодально-кріпосницької системи господарства. Ось чому викликають великий інтерес всі ті архівні матеріали, в яких розповідається про зростаючу забортованість поміщиків і постійне збільшення числа заставлених і перезаставлених ними в кредитних установах маєтків, про перехід їх землі, промислових підприємств, будинків та ін. в руки представників недворянського стану, про взяття в опіку, накладення заборони і продаж з публічних торгів маєтків за борги багатими на такого роду дані є справи губернських «приказов общественного призрения», палат цивільних судів і губернських правлінь. В звітах губернаторів був спеціальний розділ «Про опіки», в якому повідомлялось про загальну кількість маєтків, що перебували в опіці, і причини взяття їх в опіку. Серед маєтків, що знаходились в опікунському управлінні, численно виділяється група маєтків, взятих за несплату боргів їх власниками.

Одним з яскравих виявів розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи було непинне наростання селянських рухів. В зв'язку з тим, що документів про виступи селян опубліковано дуже мало, дослідник змушений широко використати названий архівний матеріал, що міститься в фондах канцелярії генерал-губернаторів (поліцейська і таємна частина), губернаторів, Малоросійського генерального суду, палат карного суду, жандармських управлінь та повітових судів. Дані цих фондів дають можливість простежити основні, найпоширеніші форми антикріпосницької боротьби селян, визначити її зміст та окремі етапи. Використовуючи архівні матеріали про селянські рухи, слід завжди мати на увазі те, що поміщики і земські справники з метою найшвидшого одержання військової сили для придушення селянського руху в своїх повідомленнях занадто перебільшували розміри «бунту», а обвинувачені чи притягнуті як свідки селяни, захищаючи справедливість своєї боротьби, застосовували різноманітні форми заперечення. Лише старанне й всебічне ознайомлення з архівними справами дає можливість встановити справжню картину того чи іншого селянського руху.

Закінчуючи цей короткий огляд джерел про розклад феодально-кріпосницької системи і розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві України першої половини XIX ст., слід відзначити кончу потребу опублікування спеціального документального збірника, присвяченого даній проблемі.

І. О. ГУРЖІЯ.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ БОРОТЬБИ ЗА ВЛАДУ РАД НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

Одним з істотних недоліків у висвітленні Великої Жовтневої соціалістичної революції було недостатнє вивчення своєрідності історичного процесу в окремих районах країни. Нерідко історія місцевих партійних організацій і тактика більшовиків у різних районах змальовувались однаково, не показувались труднощі, які зустрічались на шляху встановлення Радянської влади в національних районах країни.

Лише останнім часом почали ширше досліджувати хід Жовтневої революції на місцях. Велику допомогу в цьому подають публікації документів, що були здійснені до 40-річчя Великого Жовтня. Серед них помітне місце займають збірники, підготовлені до друку працівниками державних та партійних архівів Одеської¹, Миколаївської², Херсонської³ областей і державного архіву Кіровоградської області⁴.

Упорядники цих збірників чимало попрацювали над розшуком документів в об-

¹ В боротьбе за Октябрь (март 1917—январь 1918 гг.). Сборник документов и материалов об участии трудящихся Одессы в борьбе за установление Советской власти. Составители: А. Л. Герасимова, Е. Ф. Зубицкий, О. И. Осадчук, Л. П. Скуднова, П. В. Супрун, И. А. Хиони. Редколлегия: А. Ф. Чернявский (ответственный редактор), М. Д. Свичаревский, Г. Н. Трофимов, Одесское областное издательство, 1957, 181 с.

² Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине (февраль 1917—март 1918 гг.). Сборник документов и материалов. Составители: И. А. Гостев (канд. исторических наук), З. Д. Каткова, А. Н. Кемох, И. Ф. Климович, Ш. С. Людковский, М. И. Николаев, ответственный редактор С. П. Грузин, Николаев, 1957, 304 с.

³ Победа Советской власти на Херсонщине (1917—1920 гг.). Сборник документов и материалов. Редакционная коллегия: Н. А. Даниленко (ответственный редактор), М. И. Давыдов, Г. А. Голубев. Составители: Г. А. Голубев, М. И. Давыдов, З. С. Орлова, Т. В. Романенко, Херсонское областное издательство, Херсон, 1957, 381 с.

⁴ Борьба за власть Рад на Елисаветградщині (1917—1920 рр.). Збірник докумен-

тасних, республіканських та центральних партійних і державних архівах, над вивченням матеріалів у періодичній пресі, і також над їх археографічною обробкою.

Хоч до збірників включена значна кількість газетного матеріалу, це не знижує її цінності, оскільки за той період збереглося дуже мало документів, і тому перебіг подій можна відтворити тільки при умові використання повідомлень преси.

Найповніше підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції представлені документами в збірник «Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине». Документи і матеріали цього збірника досить переконливо свідчать про активну участь трудящих Миколаївщини в боротьбі за встановлення Радянської влади.

Вони розповідають про організуючу роль більшовиків (док. 62, 68, 76, 77, 79, 80, 89, 96), показують тісний зв'язок робітників Миколаєва та їх бойового керівника—білшовицької організації—з партійними організаціями Одеси, Харкова, Києва, Катеринослава, Москви, Петрограда, а також Центральним Комітетом партії.

Всі документи і матеріали систематизовані в трьох розділах: 1—«Твори В. І. Леніна й рішення Комуністичної партії»; 2—«Трудящі Миколаївщини в період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції (лютий—жовтень 1917 р.)»; 3—«Боротьба трудящих за встановлення і змінення Радянської влади на Миколаївщині (жовтень 1917 р.—березень 1918 р.)».

В цілому така структура збірника зазначення не викликає, але нам здається, що перший розділ можна було б не давати, оскільки тут вміщені далеко не всі доку-

менти і матеріали. Редакційна колегія П. О. Боковиков (кандидат історичних наук), Д. М. Волчанський, М. О. Гавриленко (редактор), кандидат історичних наук О. Т. Гора, Є. І. Горбунова, В. Л. Калініченко, Я. М. Колесник, доцент, кандидат філологічних наук Л. Ф. Стеценко. Упорядники: Є. І. Горбунова, В. Л. Калініченко, Т. М. Калмикова, Т. В. Михайлова, Кіровоградське обласне видавництво, 1957, 348 с.

менти з цього питання, до того ж вони вже друкувалися в спеціальних виданнях. Читачам далеко більшу користь дав би повний бібліографічний покажчик праць В. І. Леніна та рішень партії, які стосуються теми

Активна боротьба трудящих Одеси під керівництвом Комуністичної партії за встановлення Радянської влади знайшла висвітлення у збірнику «В боротьбі за Октябр». Документи і матеріали розкривають усю складність, своєрідність умов, у яких відбувалася боротьба за владу Рад.

Успіх боротьби за перемогу Радянської влади в Одесі визначався як співвідношенням класових сил, так і становищем на Румунському фронті та Чорноморському флоті.

Через жорстокі репресії в роки столинської реакції та імперіалістичної війни в Одесі учілині тільки окремі групи більшовиків на заводах, які входили в об'єднану організацію РСДРП.

Незважаючи на свою нечисленність, більшовики Одеси з перших днів Лютневої революції розгорнули роботу на промислових підприємствах по згуртуванню робітничого класу для революційних виступів (док. 8, 13, 46, 47, 50—52, 89 та ін.).

На початку березня в Одесі була створена Рада робітничих депутатів Залізничного району, на чолі якої стали більшовики (док. 4). Пізніше були організовані інші районні Ради (док. 11). Більшовики вели жерту боротьбу з угодовцями, спрямовуючи Ради на взяття влади в свої руки. Про роботу Рад і діяльність в них більшовиків розповідають док. 6, 7, 11—13, 15, 16, 20—22, 25, 42, 45, 49, 51, 69, 71, 79, 82 та ін.

Особливо посилилась діяльність більшовиків серед мас після створення більшовицької фракції (док. 37), а згодом і самостійної організації (док. 47).

Багато уваги більшовики Одеси приділяли Румунському фронту (док. 62). Вони використали як трибуну для викриття революційного оборонства, імперіалістичного характеру війни перший фронтний з'їзд. Виступаючи проти грабницької війни, більшовики закликали до передачі влади Радам.

Велику роль у боротьбі за встановлення Радянської влади в Одесі відіграв другий з'їзд Румчероду. Серед документів про цей з'їзд особливу увагу привертає промова Голодарського (док. 148).

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції зустріла одностайну підтримку трудящих Одеси (док. 101, 102, 104—06, 108, 110, 111, 115—117, 161). Про встановлення Радянської влади в Одесі мова йде в док. 171, 172, 180 та ін.

До збірника включено ряд документів про боротьбу проти Центральної ради (док. 11, 142, 173—175) та Каледіна (док. 136—40).

Слід відзначити, що не всі питання йшли тут достатнє висвітлення, зокрема

мало документів про Одеську Червону Гвардію, а також про господарське і культурне будівництво.

Не заперечуючи хронологічного принципу систематизації, ми вважаємо, що в даному збірнику доцільніше було б документи розмістити в двох розділах: 1) «Трудящі Одеси в період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції» і 2) «Боротьба за встановлення влади Рад в Одесі».

Збірник документів і матеріалів «Победа Советской власти на Херсонщине» охоплює не лише період Жовтневої революції, а й роки громадянської війни. До першого розділу включені документальні матеріали про підготовку і перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції та встановлення Радянської влади на Херсонщині (березень 1917 р.—січень 1918 р.).

Документи другого розділу свідчать про героїчну боротьбу робітників і селян Херсонщини проти іноземної воєнної інтервенції та буржуазно-націоналістичної контрреволюції в 1918—1920 рр. Тут же наводяться матеріали про діяльність місцевих партійних і радянських організацій. Вони показують неухильне зростання довіри трудящих до Радянської влади, зміцнення авторитету Комуністичної партії. Деякі документи знайомлять з подробицями розгрому інтервентів у Херсоні, повідомляють про боротьбу трудящих Херсонщини під керівництвом більшовиків з білогвардійськими військами Врангеля, про героїв підпілля періоду громадянської війни.

До збірника включені документи, що відбивають мирну роботу Радянської влади по господарському і культурному будівництву на Херсонщині. Заслужують на увагу матеріали про шефську допомогу робітничого класу Херсонщини трудовому селянству, про розмах професійного руху та ін. Проте в збірнику недостатньо висвітлена діяльність більшовиків у період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції, відсутні деякі важливі документи про радянське будівництво. Так, у збірнику нема резолюції Херсонського повітового з'їзду (лютий 1918 р.) про створення органів Радянської влади в повіті.

Хорошим доповненням документальних матеріалів збірника є хроніка революційних подій на Херсонщині в 1917—1920 рр., причому кожна стаття хроніки має посилання на джерело.

Боротьбі трудящих під керівництвом більшовицьких організацій за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановлення Радянської влади на території колишнього Єлисаветградського повіту, боротьбі проти зовнішньої і внутрішньої контрреволюції в роки громадянської війни, за зміцнення влади Рад присвячений збірник «Боротьба за владу Рад на Єлисаветградщині».

В збірнику вміщено відозви і постанови партійних організацій, протоколи, постанови і резолюції повітових та волосних

з'їздів Рад, ревкомів, КНС та інші документи, а також спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Збірник має археографічний вступ— «Від упорядників», історичну передмову, в якій розповідається про основні етапи і особливості боротьби за встановлення і зміщення влади Рад на Єлисаветградщині, а також «Хроніку найважливіших подій в 1917—1920 рр. на Єлисаветградщині». На жаль, ця хроніка дуже неповна, зокрема за 1920 р. Всі документи збірника систематизовані тільки в хронологічній послідовності.

Спогади слід було б виділити в окрему групу й подати їх у додатку (док. 40, 41, 53, 56, 63)

Археографічне опрацювання документів в цілому проведено задовільно. Проте є порушення правил публікації історичних документів без достатніх на це підстав. Так, цілий ряд документів публікується скорочено, без розкриття змісту випущених частин тексту (див. зб. «В боротьбі за Октябрь», «Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине», «Победа Советской власти на Херсонщине»). У збірнику «В борьбе за Октябрь» (док. 141) безпідставно і без будь-якого пояснення випущено таке речення: «При этом заявляем, что товарищи украинцы должны переизбрать Раду и послать туда последовательных с.-демократов, как истинных защитников народных интересов»

Упорядники всіх збірників, що тут розглядаються, допускають дозільне редагування документів без обґрунтування в підрядкових примітках.

Наприклад, в док. 121 збірника «Борьба за владу Рад на Єлисаветградщині» надруковано: «...При исполнении имеются следующие отделы: земельный, продовольственный, а отдел гражданских актов только начал действовать... Связь с упродкомом есть. Плохо обстоит дело с мануфактурой, с предметами первой необходимости...». В оригіналі це викладено так: «При исполнении имеются следующие отделы: земельный, продовольственный, а отдел гражданских браков только начал действовать... Связь с продкомом есть, но только дело обстоит с мануфактурой, с предметами первой необходимости плохо».

В реченні «Близ Карловки, северо-западнее Єлисаветграда, нашим отрядом разбита банда в 200 человек» (док. 241) чомусь випущено слова «нашим отрядом» і т. ін.

Аналогічні недоліки є в збірнику «Победа Советской власти на Херсонщине» (док. 187, 190, 232, 268, 277) та ін.

У багатьох випадках відсутня уніфікація в заголовках (зб. «Борьба за владу Рад на Єлисаветградщині»). Така ж картина спостерігається і при публікації повідомлень з газет (див. док. 1, 2 та ін.).

В рецензіях на інші збірники уже відмічалася недоречність датування докумен-

тів за часом подій, про які йде мова в документах, замість датування за часом їх написання. Тут доводиться лише повторити це зауваження.

Так, цілий ряд документів в збірнику «В борьбе за Октябрь» (Одеса) датований за подіями, а не за часом написання (док. 6, 47, 56, 80, 84, 94, 121).

До того ж цей принцип проводиться не послідовно. Так, док. 7 та багато інших датуються за часом опублікування в пресі. У збірнику «Борьба за владу Рад на Єлисаветградщині» спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції датовані не за часом їх написання, а за часом подій, про які в них йде мова. Така ненослідовність у датуванні не допомагає користуватися збірниками, а, навпаки, утруднює це.

Зустрічаються огріхи в легендах. Наприклад, в легенді док. 114 (зб. «Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине») не зазначена оригінальність. В легенді док. 105, 171 (зб. «В борьбе за Октябрь») допущені помилки в датах виходу газет.

У збірнику «Борьба за владу Рад на Єлисаветградщині» під номером 100 об'єднано кілька документів різного часу.

Нема потреби доводити, яке велике значення має науково-довідковий апарат при користуванні будь-якими виданнями і зокрема збірниками документів. На жаль збірники, що розглядаються, по суті не мають довідкового апарату. Виключення становить лише збірник «Победа Советской власти на Херсонщине». Тут, крім приміток і переліку документів, є хроніка революційних подій за 1917—1920 рр., географічний покажчик, покажчик періодичних видань і перелік ілюстрацій. Є хроніка і в збірнику «Борьба за владу Рад на Єлисаветградщині», але вона не уніфікована, анотаціях, подекуди трапляються зайві слова і т. ін. Допускаються помилки в скороченнях. Наприклад, у збірнику «Борьба за владу Рад на Єлисаветградщині» в списку скорочень читаємо:

«РРФСР—Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка;

УРСР—Українська Радянська Соціалістична Республіка».

Відомо, що до 1936 р. Російська і Українська республіки мали назви: Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (РСФРР), Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР).

Відмічені недоліки не змінюють в цілому позитивної оцінки згаданих збірників як до певної міри збагатили історичну науку і будуть використані науковими працівниками й викладачами, а також ознайомлять широке коло радянських читачів і історію боротьби за владу Рад на Півдні України.

КНИГА ПРО СОЮЗ РОБІТНИКІВ І СЕЛЯН

И. И. Шевченко, Коммунистическая партия Украины в борьбе за укрепление союза рабочих и крестьян, 1919—1920 гг., Изд-во Киевского университета им. Т. Г. Шевченко, 1958, 352 с.

Виконуючи волю XX з'їзду КПРС, який поставив перед істориками нашої країни почесні завдання по розвитку радянської історичної науки, історики Радянської України активно включилися в розробку героїчної історії Комуністичної партії Радянського Союзу та її складової частини, одного з передових загонів—Комуністичної партії України

Комуністична партія, керуючись вказівками великого Леніна, завжди надавала важливого значення створенню і зміцненню союзу робітничого класу та селянства як могутньої суспільної сили, здатної ліквідувати старий буржуазний лад і створити нове комуністичне суспільство.

«Все, чого ми досягли,—говорив В. І. Ленін в листопаді 1921 р.,—показує, що ми спираємось на найчудеснішу в світі силу—на силу робітників і селян»¹.

Особливо яскраво продемонстрував цю незламну силу союз робітничого класу та трудящого селянства в роки Великої Жовтневої соціалістичної революції, громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції. Зміцненню союзу робітничого класу і селянства на Україні присвячена монографія І. І. Шевченка «Коммунистическая партия Украины в борьбе за укрепление союза рабочих и крестьян, 1919—1920 гг.», яка є першим серйозним науковим дослідженням в нашій історико-партійній літературі з цього питання.

Актуальність теми одразу привернула до книги увагу читачів громадянської України.

В праці І. І. Шевченка висвітлюється важливе питання марксизму-ленінізму та історії Комуністичної партії України—питання про союз робітничого класу і селянства, яке має великий науковий і практичний інтерес.

Автор обмежив своє дослідження невеликим періодом (1919—1920 рр.), який був насичений значними подіями в житті Комуністичної партії України і всього українського народу.

В ці незабутні роки у вогні громадянської війни проходило встановлення Радянської влади на Україні, почала свій складний і героїчний шлях молода Комуністична партія України. В передмові до своєї книги автор пише, що перед ним стояло завдання показати, як Комуністична партія України в найтяжчих історичних умовах того часу боролась за закріплення завойовань Великого Жовтня, зміцнювала диктатуру пролетаріату, кріпила союз робітничого класу і селянства (стор 3—4).

Треба відразу сказати, що це завдання

успішно вирішено автором, монографія вносить певний вклад у вивчення питання про союз робітників і селян.

Побудована на численних документах і матеріалах партійних та державних архівів, як центральних, так і обласних, книга І. І. Шевченка дає, передусім, великий і цікавий фактичний матеріал. Вона знайомить читача з тими складними умовами, в яких Комуністичній партії України доводилось боротися за здійснення ленінської політики на Україні. Наведені автором яскраві картини цієї боротьби передають дух того періоду, показують, як робітники і трудове селянство загартувались у боротьбі за Радянську владу, проти контрреволюції.

Структурно монографія ділиться на три частини: 1) «Борьба КП(б)У—боевого отряда РКП(б) — за разгром Деникина»; 2) «Борьба КП(б)У за осуществление решений ЦК РКП(б) и VIII Всероссийской конференции РКП(б)», «О Советской власти на Украине»; 3) «КП(б)У в борьбе за восстановление народного хозяйства в 1920 году».

В першій частині автор докладно розповідає про те, яку величезну допомогу трудящим України подавали ЦК РКП(б) і особисто В. І. Ленін. З великим інтересом читаються сторінки, присвячені питанням відновлення і зміцнення партійного та радянського апарату, більшовицьких партійних організацій на Україні. Азтор показує, як партія на практиці проводила регулювання свого складу. Серйозну увагу приділено мобілізації комуністів на боротьбу з Денікініним і тій величезній ролі, яку вони відіграли в справі його розгрому.

Партія і її вождь В. І. Ленін зображені в монографії в усій своїй величчю неперевершених натхненників і організаторів робітників та селян в їх боротьбі проти сил контрреволюції. В. І. Ленін уважно стежив за подіями на фронтах і давав свої керівні вказівки. На заклик партії піднімалися робітники і селяни, вони йшли на фронт, розгортали партизанський рух в тилу в Денікіна.

Глибоко розуміючи вказівки В. І. Леніна про спільність інтересів у боротьбі проти контрреволюційних сил, робітничий клас і трудове селянство все більш згуртувалися навколо Комуністичної партії і своєю героїчною боротьбою забезпечували розгром ворога і теремому трудящих. В буремні роки громадянської війни, в пожежах великих битв загартовувався і кров'ю скріплювався ленінський союз робітників і селян «...Сила співчуття робітників і селян своєму авангардові одна була спроможна

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 89.

творити чудеса»,¹ — підкреслював тоді В. І. Ленін.

В монографії правильно розкривається положення В. І. Леніна, сформульоване ним у доповіді 2 грудня 1919 р. на VIII Всеросійській конференції РКП(б): «...історично перемагає той клас, який може вести за собою масу населення»².

Автор показує, яке величезне значення мав «Лист до робітників і селян України з приводу перемоги над Денікіним», написаний В. І. Леніном 28 грудня 1919 р.

Друга частина монографії присвячена висвітленню боротьби КП(б)У за здійснення ленінської земельної, продовольчої і національної політики на Україні. Ця боротьба провадилася в дуже складних умовах. Як відомо, на Україні у вирішенні цих важливіших питань були допущені серйозні помилки та перекручення ленінської політики, які доводилось виправляти при допомозі ЦК РКП(б), під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна. В процесі цієї роботи прихильники В. І. Леніна вели рішучу боротьбу з троцькістами, меншовиками, есерами, буржуазними націоналістами.

І. І. Шевченко докладно зупиняється на постанові ЦК РКП(б) і VIII Всеросійської конференції РКП(б) «Про Радянську владу на Україні», на постановою IV Всеукраїнської конференції КП(б)У. Він показує, як в ході проведення цих рішень у життя партія виправляла допущені раніше на Україні помилки і перекручення. Зокрема, автор приділяє багато уваги здійсненню нового земельного закону від 5 лютого 1920 р., внаслідок чого від куркульських господарств відійшло близько 6 мільйонів десятин землі в користування безземельних та малоземельних господарств. На конкретних прикладах І. І. Шевченко показує, що селянська біднота правильно оцінила цей закон, зустріла його з великим піднесенням і згуртувалась в боротьбі проти куркульства.

Здійснення ленінської продовольчої політики на Україні, державна заготівля хліба по твердих цінах, продовольча розверстка, стягнення хлібного надлишку тільки в суворо обмеженому розмірі, необхідному для постачання української бідноти і Червоної Армії, проведення принципу «з бідних селян нічого, з середняка помірно, а з багатого багато», — все це прискорювало розшарування в українському селі, згуртувало бідногу й середняків навколо Комуністичної партії. Комуністи та передові безпартійні робітники, мобілізовані на продовольчу роботу в село, працювали пліч-опліч з селянською біднотою, здійснюючи продовольчу політику партії і Радянського уряду. Ця спільна праця робітників і селян на одному з найважливіших фронтів — продовольчому — ще більше згуртувала трудивників міста й села.

В той час на Україні було безліч

буржуазних та дрібнобуржуазних націоналістичних партій (соціалісти-федералісти, українські соціал-демократи, українські есери, незалежники, боротьбисти, укаписти тощо). Незважаючи на взаємні чвари, всі вони, прикриваючись національним прапором, виступали проти ленінських настанов, прагнули зберегти буржуазний лад, не допустити перемоги соціалізму, розбити інтернаціональну єдність народів Радянської країни, зокрема братерську єдність російського та українського народів. Особливу активність виявляли в цьому напрямі дрібнобуржуазна націоналістична партія боротьбистів, яка претендувала на керівну роль в житті українського народу. В монографії наведені дуже цікаві архівні документи, які викривають справжнє обличчя цієї партії. Заслугою автора є докладне висвітлення роботи IV конференції КП(б)У, яка вирішила ряд серйозних питань, в тому числі питання про взаємовідносини УРСР і РРФСР та питання про боротьбистів. Спираючись на висловлення В. І. Леніна, автор монографії характеризує боротьбистів, показує велику й гнучку роботу партії по їх ізолюванню аж до саморозпуску цієї партії. Це було величезною перемогою комуністів, яку В. І. Ленін вважав вартою «пари добрих битв»¹.

В книзі багато уваги приділено боротьбі Комуністичної партії за братерський союз народів Радянської країни, за зміцнення взаємного довір'я і непорушної дружби між ними. Численні приклади допомоги російському народу українському, наведені в монографії, викривають злісний наклеп українських буржуазних націоналістів про те, що нібито Радянська Росія мала намір економічно і політично закабальти Україну.

В третій частині показано керівництво КП(б)У боротьбою мас за відбудову народного господарства України в 1920 р. Вузловими питаннями цієї частини є: організація роботи по відродженню Донбасу; здійснення рішень IX з'їзду РКП(б) і IV конференції КП(б)У в галузі господарського будівництва; робота комітетів незаможних селян. Автор показує самовіддану працю робітників і селян — справжніх творців історії, їх участь в масових суботниках тощо. По всій республіці в кінці квітня 1920 р. з великим піднесенням проходив «тиждень трудового фронту». Він переріс в масові комуністичні суботники, які охопили спочатку робітників Донбасу, а потім фабрики, заводи і села всієї Радянської України. IX з'їзд РКП(б) закликав робітничий клас Радянської країни перетворити пролетарське свято Першого травня на грандіозний всеросійський суботник. Дружно вийшли на цей суботник робітники і селяни України, щоб довести польським панам, які напали на Радянську країну, що їх задум буде зірвано.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 30, стор. 52.

² Там же, стор. 155.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 30, стор. 426.

Автор присвячує окремий розділ комітетам незаможних селян — надійній опорі диктатури пролетаріату в українському селі. Він докладно зупиняється на боротьбі незаможних селян проти куркульства, бандитизму. В цьому розділі наведені яскраві факти допомоги незаможних селян Червоній Армії в розгромі врангелівців та білополяків.

Через усю книгу червоною ниткою проходить думка про велику, невичерпну життєву силу ленінського союзу робітників і селян, викуваного Комуністичною партією.

На переконливих фактах автор показує, як зростала політична свідомість робітників і селян в роки громадянської війни, як вони практично здійснювали свій союз. В книзі наводиться та висока оцінка, яку дав В. І. Ленін цьому чудовому союзові: «Все, чого ми досягли, показує, що ми спираємось на найчудеснішу в світі силу — на силу робітників і селян»¹.

Монографія І. І. Шевченка — потрібне наукове дослідження, в якому не тільки вірно показані історичні події і особи того часу, а й дана розробка нових питань: про згуртування і організацію робітничого класу в Донбасі; про те, як КП(б)У під керівництвом ленінського ЦК РКП(б) виправляла помилки та перекручення ленінської політики в земельному питанні; про боротьбу Комуністичної партії проти українських буржуазних націоналістів і великодержавних шовіністів при проведенні ленінської національної політики.

Цінність рецензованої книги полягає також у тому, що автор широко використав у ній архівні документи і матеріали, як були до останнього часу недоступні для широкого кола читачів, ввів у науковий оборот ряд нових цікавих документів. Особливо це стосується висвітлення роботи IV конференції КП(б)У. В додатку до книги читач знайде покажчик імен та географічних назв, а також дати найважливіших подій 1919—1920 рр.

Серйозна і корисна книга І. І. Шевченка, яка правильно трактує питання про союз робітничого класу і селянства, на жаль, не позбавлена і деяких недоліків. Так, зайва надмірна деталізація окремих розділів, параграфів.

Безумовно більше треба було сказати про діяльність Зафронтбюро КП(б)У. Недоліками книги вважаємо і окремі погрішності стилю, нічим не виправдане повторення цитат. Шкода, що в книзі немає фотоілюстрацій. Але всі ці недоліки не значні і не впливають в цілому на хороше враження від монографії.

Книга І. І. Шевченка висвітлює один з найважливіших періодів в діяльності КП України. Дослідження містить ряд нових документів, введених автором в науковий оборот. Монографію з інтересом прочитають всі, хто вивчає героїчну історію КППС та її бойового загону — КП України, а також широке коло радянських читачів.

М. М. МАТВІЙЧУК

В. П. МОЛЬЧЕНКО

ГЕРОІЧНЕ МИНУЛЕ І СУЧАСНЕ ЗАВОДУ

«Очерки прошлого и настоящего ордена Ленина Днепропетровского трубопрокатного завода им. Ленина», издание партийного комитета, завкома профсоюза и дирекции завода им. Ленина, Днепропетровск 1957, 176 с.

Наша преса уже відзначала вихід цієї книги, як видатне громадсько-політичне явище на Україні в післявоєнний період². Ця перша книга, видана в республіці після відновлення роботи по створенні історії фабрик і заводів, становить не тільки громадсько-політичний, а й науковий інтерес, хоч вона не являє собою ні науково-дослідницької монографії, ні науково-популярного нариса заводу.

Що ж викликає науковий інтерес до невеличкої книги, виданої самодіяльним колективом трудівників заводу, які не мають ні наукової підготовки, ні досвіду видання історичної літератури.

Рецензована книга—своєрідне і дуже цікаве історичне джерело, повз яке не може пройти ні один історик, що цікавиться історією робітничого класу і промисловості України. Причому джерелознавське значення даного видання двоєке: по-перше, тут узагальнені спогади ветеранів заводу, що пішли на пенсію, які брали активну участь у підвільній революційній роботі у довоєнний період, боролися за встановлення Радянської влади на Україні; тут вміщено неочіненні свідчення робітників і службовців, які ще працюють, з діяльністю яких зв'язана вся історія заводу в радянський період; читач знайде у книзі і деякий документальний матеріал; по-друге, ця книга—чудова історична пам'ятка духовного зростання українського народу в післявоєнні роки.

Нариси присвячені 40-м роковинам Ве-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 89.

² Газ. «Правда» від 16 жовтня 1957 р.; «Робочая газета» від 14 січня 1958 р., «Літературна газета» від 3 січня 1958 р.

лікої Жовтневої соціалістичної революції, видані вони тиражем 5 тис. примірників. Тираж швидко розійшовся, і книга стала уже майже бібліографічною рідкістю

У збиранні матеріалів та ілюстрацій до книги активну участь брали старі більшовики, колишні робітники заводу П. Яшин (член КПРС з 1905 р.), М. Прохоров (член КПРС з 1905 р.), Ф. Рязанов (член КПРС з 1916 р.) П. Козлов (член КПРС з 1917 р.) В. Олег (член КПРС з 1917 р.), М. Губанов (член КПРС з 1917 р.), І. Пугачов (член КПРС з 1917 р.), робітники заводу П. Воробйов, М. Шак, П. Кім, І. Гуляев, П. Мизников та ін.

Велику роль у виданні книги відіграли редакція заводської багатотиражки «Ленінець» та її численний робкорівський актив—заводські літератори і журналісти. В одному з номерів багатотиражки у березні 1957 р. ветерани заводу звернулись із закликом розпочати збирання матеріалів з історії рідного заводу. На сторінках газети з'явилася рубрика «Сторінки історії нашого заводу» і в редакцію почали надходити фотографії, спогади, трудові книжки (свої, батьків, дідів) перших робітників і будівників заводу. З'явилися і матеріали, підготовлені групою колишніх робітників підприємства про роботу в роки перших п'ятирічок і в період Великої Вітчизняної війни.

Ініціативу кількох поколінь робітників і службовців заводу підтримали партійна, профспілкова і комсомольська організації, а також дирекція заводу. Велику організаційну роботу провела редколегія у складі Г. Ступакова (голова), П. Воробйова, І. Гуляева, М. Шак та П. Потапенка. Книгу надрукували у друкарні Дніпропетровського раднаргоспу. Рукопис підготував до друку ветеран заводу К. Соловйов під загальною редакцією О. В. Рибкіна.

Історію заводу писали ті, хто її творив. Яку ж мету ставили перед собою автори і редактори книги? Відповідь на це питання ми знаходимо в словах О. М. Горького, якими відкривається книга. Ініціатор створення «Історії фабрик і заводів», засновник радянської літератури О. М. Горький писав: «Нам необхідно вивчати нашу дійсність в усьому її обсязі, нам треба знати всі наші заводи і фабрики, всі підприємства, всі роботи по будівництву держави. Треба докладно, всебічно знати все, що нами одержано в спадщину від минулого, і все, що створено за чотирнадцять років, створюється тепер».

Ця ідея О. М. Горького у більшій чи меншій мірі відчувається в усіх семи розділах книги.

Перший розділ — «Далекі роки» присвячений періоду від заснування заводу в 1889 р. до 1916 р. Цей період робітники заводу вважають передісторією підприємства і не без підстав. Будівництво заводу затягнулося на багато років, і воно не було закінчено до Великої Жовтневої революції. У першому розділі досить доклад-

но висвітлюється історія будівництва заводу іноземними капіталістами Франко-Бельгійського акціонерного товариства «Шодуар», яке дбало лише про свої прибутки і зовсім не рахувалося з національними інтересами Росії щодо розвитку вітчизняного трубопрокатного виробництва. Не змінилося, звичайно, становище і після того, як на воротах заводу з'явилася вівіска Товариства російських трубопрокатних заводів. Під такою «істинно-руською», за дошкульним зауваженням В. І. Леніна¹, вівіскою продовжував діяти іноземний капітал, який нещадно експлуатував дешеву робочу силу—робітників України Росії, Білорусії та інших районів неосяжної країни. Всі керівні посади на заводі—від директора до майстра—посідали іноземці—французи бельгійці, італійці та ін. Мартенівським цехом керував майстер Вранкен, листопрокатним—Жадо, механічним—Пріні та ін.

Робітники розповідають про жалкі умови праці, життя і побуту в царській Росії, про свою боротьбу за повалення царизму і знищення капіталізму. На жаль, про революційну боротьбу трубопрокатників у цьому розділі говориться дуже мало. Упорядники книги не використали всіх цілком доступних джерел, які могли б дати ширше уявлення про участь робітників заводу в боротьбі за здійснення революції. Багато з цих джерел зберігається в місцевих музеях та архівах і неодноразово використовувалися дніпропетровськими істориками в статтях і брошурах.

Заява редакції, що в книзі «особливе місце відведено діяльності більшовицьких організацій заводу в дореволюційний час», залишилася у першому розділі лише декларациєю. Читач майже не знаходить матеріалів про діяльність більшовицької організації на заводі в 1903—1916 рр.

У зв'язку з тим, що у книзі не дана характеристика революційного руху в місті в цілому, неясно, яке місце у революційній боротьбі Катеринослава займали робітники трубопрокатного заводу. Події 90-х і 900-х років, загальні страйки на півдні Росії в 1903 р., революція 1905—1907 рр., революційне піднесення 1910—1914 рр. охарактеризовані кількома рядками. А робітники трубопрокатного заводу брали в цих подіях активну участь. У місцевому музеї, наприклад, зберігаються спогади колишнього голови больничної «каси заводу старого більшовика Й. О. Петровського, якому добре відомо, що більшовики провадили велику роботу на заводі. Живе і досі багато інших учасників більшовицького підпілля. Автори і редактори не використали всіх можливостей при складанні цього розділу.

Незрівнянно краще враження справляє другий розділ—«У боротьбі за нове життя», присвячений періоду 1917—1921 рр. Тут і більше фактів про революційну боротьбу робітників заводу, і більше прізвищ. Знач-

¹ В. І. Л е н і н, Твори, т. 18, стор. 105.

но більше уваги в цьому розділі приділяється діяльності більшовиків. Читач знайомиться з тим, яке величезне враження на трубопрокатників справили повідомлення про перші декрети Радянської влади. Багато яскравих фактів знаходять тут читач, знайомлячись з боротьбою робітників проти меншовиків, есерів, буржуазних націоналістів. Дуже вдалими є ті сторінки, де описується творча ініціатива знизу, проявлена робітниками заводу у боротьбі проти саботажу буржуазії, за встановлення робітничого контролю. Не можна без хвилювання читати сторінки, де описується поїздка делегації робітників заводу до В. І. Леніна за грішми і зброєю. На конкретних і яскравих фактах показано, як вождь нашої партії В. І. Ленін, російський робітничий клас, Комуністична партія надавали допомогу робітникам України у боротьбі за встановлення Радянської влади, за вільну Радянську республіку.

Третій розділ—«На піднесенні» охоплює період 1921—1929 рр. Робітники самі стали господарями заводу. І вже в 1923 р. був досягнутий рівень 1913 р. Програма відбудови заводу була виконана. Розпочалася реконструкція цехів у відповідності з потребами країни і грандіозною програмою індустріалізації. У цьому розділі ми знаходимо багато яскравих сторінок про безмежну відданість робітників Комуністичній партії, любов до її засновника і вождя В. І. Леніна.

Четвертий розділ—«Орден Леніна» присвячений героїчній праці робітників заводу в 1929—1940 рр., за що Радянський уряд в 1939 р. нагородив завод високою нагородою країни—орденом Леніна.

Мартенівський цех заводу одним з перших у Союзі освоїв виплавку хромомолібденової сталі, яку до цього виплаляли лише в електрופечах. Сталевари Мороз і Кучугурний одними з перших освоїли майстерність швидкісних плавок. У цьому ж розділі вміщені цікаві факти про стихановський рух на заводі, про боротьбу партійної і комсомольської організації за виконання завдань партії по підготовці кадрів, по оволодінню технікою.

Робітники та інженерно-технічні працівники заводу розширили асортимент труб, завдяки чому наша країна перестала ввозити спеціальні труби з Швеції і платити за це валюту.

Але війна перервала мирну працю народу. Все було підпорядковано розгрому ворога, забезпеченню перемоги.

П'ятий розділ—«Все для перемоги» присвячений 1941—1943 рр. Завод демонтували. Те, що не можна було вивезти на Урал, вивели з ладу. Автори дуже скупі описали ці події. Але те, що вони розповіли, не може не хвилювати. У цьому розділі висвітлена героїчна праця робітників заводу, які працювали на Уралі для потреб фронту. Робітники виконували завдання партії, народу.

У шостому розділі—«Друге народження

заводу» висвітлюється реевакуація заводу в 1943 р. і його відбудова. Шостий розділ охоплює події аж до 1950 р. Автори цього розділу пишуть: «Майбутній історик заводу, перечитуючи поживоклі документи, можливо, не зверне уваги на короткий наказ, датований 26 жовтня 1943 р., який має порядковий номер—перший. В ньому говорилося, що П. В. Савкін прибув на завод і приступив до виконання обов'язків директора. У другому пункті говорилося про початок роботи на заводі. Ось і весь наказ. Проте значення його у той час полягало не в розмірах і навіть не в змісті, а в самому факті його видання. Для людей, які два роки були в німецькій кабалі, цей наказ мав символічне значення. Він означав повернення до радянського життя, до того звичного укладу і порядку, якого люди були позбавлені протягом двох років» (стор. 131).

Відбудувати завод було справою нелегою. Загальна сума збитків, завданих заводу, становила 68 млн. крб. «Журнал записів ходу відбудови заводу» скупими рядками розкриває перед нами героїчну працю робітників та інженерів, безпартійних і комуністів, які піднімали з руїн завод, коли наша армія ще продовжувала боротьбу проти смертельного ворога. За визначні успіхи в героїчній праці Державний Комітет Оборони СРСР присудив заводу перше місце і вручив перехідний Червоний Прапор.

Закінчилася війна. Нові, ще грандіозніші завдання постали перед колективом заводу. Завод оснащувався найновішою технікою. У 1946 р. була відібрана група в 35 чоловік з робітників та інженерно-технічних працівників, перед якою було поставлено завдання—освоїти трубопрокатний стан автоматичної установки і оволодіти професіями вальцювальників, операторів, зварників та ін. Це було велике випробування. Потрібна була допомога. Колектив заводу самостійно не міг розв'язати це завдання.

На допомогу робітникам українського трубопрокатного заводу ім. Леніна знову прийшли трудящі Росії—робітники Першоруральського новотрубного заводу. У цьому епізоді розкривається весь яскравий зміст неперорудної дружби українського і російського народів. Для оволодіння технікою управління новим станом на Урал поїхала група робітників під керівництвом заступника директора заводу Щербаня. Ця група складалася головним чином з молоді, яка раніше ніколи не працювала на прокатних станах. Не буде зайвим, якщо ми нагадаємо, як зустріли українських робітників на Уралі. «Люди Першоруральського новотрубного заводу, куди прибув чаленський колектив дніпропетровців, сердечно зустріли посланців України. Робітники і майстри цеху, де треба було прохотити виробниче навчання, оточили дніпропетровців піклуванням і увагою. Почалося навчання. Всі члени групи були розподілені по змінах і прикріплені до найбільш до-

свідчених вальцювальників, операторів, зварників, майстрів.

Уральці охоче навчали і передавали свій досвід роботи, ділилися майстерністю настройки стану, перевалки та інших операцій» (стор. 139).

Багато кваліфікованих робітників підготували школи ФЗН. З вихованців ФЗН виросли відомі спеціалісти: майстер Шевченко, старші вальцювальники Козаков, Симонов, Айзенберг, оператор Ігнаткін та ін.

Великою заслугою робітників заводу було освоєння виробництва труб для карданного валу, які довгий час делкі наші автомобільні заводи одержували з-за кордону. Ця трудова перемога радянських трубопрокатників сприяла ще більшому зміцненню економічної могутності нашої держави. Завод ім. Леніна уже в 1956 р. значно перевищив довоєнний рівень виробництва.

Сьомий, заключний розділ книги—«До нових трудових перемог» присвячений діяльності колективу заводу в 1951—1957 рр і перспективам розвитку його в найближчому майбутньому. У цьому розділі зроблена найважливіша спроба показати керівну роль партійної організації в трудовому процесі заводського колективу.

Читач знайомиться з тим, що дало можливість більшості сталеварів заводу записати на свій особистий рахунок швидкісні плавки.

Автори показали авангардну роль комуністів, зайнятих безпосередньо у виробничому процесі, в поліпшенні роботи заводу. У цьому розділі, на відміну від попередніх, у певній мірі показана робота не тільки заводського партійного комітету, а й окремих партійних груп.

У книзі вміщено багато ілюстрацій—фотографій, схем та ін. По ілюстраціях на стор. 157 і 162 можна собі уявити економічні зв'язки заводу з іншими районами Радянського Союзу і з зарубіжними країнами. Продукція заводу ім. Леніна направляється у різні кінці нашої неосяжної Батьківщини—на південь і північ, на схід і захід. П'ятнадцять країн світу використовують труби цього заводу: Німецька Демократична Республіка і Корея, Румунія і Данія, Болгарія і В'єтнам, Єгипет і Афганістан, Туреччина і Бірма та ін.

У розділі показано також, як зріс добробут робітників заводу за сорок років Радянської влади. «Історики,—пишуть автори книги,—ведуть «літочислення» заводу ім. Леніна з 1889 року. Формально це так, а по суті справжнє його життя почалося

лише у жовтні 1917 р. На цьому сорокарічному шляху були і радість перемог, і гіркота невдач. Але завжди супроводжувало ленінців у це сорокаріччя велике щастя вільної творчої праці, щастя сміливих дерзавь, невтомної боротьби за все передове, прогресивне» (стор. 176).

Ця хороша і корисна книга не позбавлена істотних недоліків. Про деякі з них ми вже тут говорили. Ми гадаємо, що недоліків було б менше, коли б колективу авторів, упорядників і редакторів книги допомогли історики. У Дніпропетровську живе і працює велика група істориків, які вивчають місцеву історію, історію робітничого руху на Україні. Дуже жаль, що ці наукові сили стояли осторонь великої і цінної справи, яку за своєю ініціативою почали робітники та інженери заводу ім. Леніна.

Інтерес, який викликала книга про історію рідного заводу, показує, що необхідно продовжувати роботу над книгою, гідготувати доповнене і виправлене видання і видати її масовим тиражем для широкого кола читачів.

При цьому необхідно врахувати, що в рецензованій книзі слабо показана діяльність партійної організації заводу (завкому, цехових партійних організацій, партійних груп). Не показана та велика допомога, яку надавали і надають заводу райком, міськком, обком і ЦК партії України. Зовсім нічого не говориться про профспілкову організацію заводу. Лише в кількох місцях згадується завком профспілки, а велика робота цієї найбільш масової організації робітничого класу не висвітлена.

Не завжди вміло використовуються архівні документи. Так, на стор. 30—35 наводяться вимоги робітників заводу в 1905 р. і відповіді адміністрації. Але цей документ подається без будь-яких коментарів. Читачу також залишається невідомим, чим закінчився цей страйк. Краше було б коротко переказати зміст вимог і дати опис страйку, а повний текст документа можна було б опублікувати як додаток.

Ці недоліки, іноді й істотні, не можуть, проте, знизити в цілому позитивної оцінки книги. Досвід авторського колективу заводу ім. Леніна необхідно поширювати. А наукова громадськість істориків України повинна надавати дійову допомогу ініціативним групам по створенню історії фабрик і заводів.

ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ ЗАРУБІЖНИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

«Октябрьская революция и зарубежные славянские народы», Сборник статей под редакцией А. Я. Манусевича, Госполитиздат, М., 1957, 386 с.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції справила могутній вплив на піднесення революційного руху зарубіжних слов'янських народів. Приклад робітників і селян Росії запаливав трудящі маси поляків, чехів, словаків, болгар, югославів до активної боротьби за соціальне і національне визволення.

Новим і цікавим дослідженням в цьому питанні є збірник статей, підготовлений співробітниками Інституту слов'янознавства АН СРСР і залученими інститутом особами. В ньому висвітлюються питання історії зарубіжних слов'янських народів, які, як справедливо відзначається в передмові до збірника, ще не дістали відображення в радянській історичній літературі.

Збірник відкривається статтею видатного діяча болгарського і міжнародного робітничого руху Христо Кабакчиева (1878—1940 рр.) «Партія тісних соціалістів, революція в Росії і циммервальдський рух», яка є частиною його неопублікованої літературної спадщини. Стаття має великий науковий інтерес, оскільки Христо Кабакчиев був активним учасником описуваних подій (з 1905 р. по 1928 р.—член ЦК партії тісних соціалістів, перетвореної в 1919 р. на Болгарську комуністичну партію; з 1910 р. по 1923 р.—редактор центрального органу партії—газети «Роботнически вестник»).

В статті говориться про ставлення партії тісних соціалістів до Лютневої і Жовтневої революцій, про боротьбу партії за лозунги, проголошені Циммервальдською і Кінтальською конференціями. В роботі дається огляд статей «Роботнического вестника» за період від Лютневої до Жовтневої соціалістичної революції. Значна частина їх була написана самим Христо Кабакчиевим.

Автор робить висновок, що Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила для партії тісних соціалістів новий історичний етап в її розвитку, допомогла їй стати на шлях перегляду своїх ідеологічних і тактичних помилок і почати перехід до більшовизму, який завершився в 1918—1923 рр.

Жовтень 1917 р., що приніс свободу народам Росії, став вихідним пунктом для визволення польського народу, полегшуючи його боротьбу за свободу і незалежність, за створення своєї національної держави. В рецензованому збірникові історії Польщі присвячені статті Р. Ермолаєвої «До історії польських комуністичних організацій і органів РКП(б) для

роботи серед польського населення на території Радянської Республіки в 1917—1921 рр.», О. Манусевича «Діяльність польських соціал-демократичних організацій в Росії в період підготовки Жовтневої революції (березень—жовтень 1917 р.)» і П. Калениченка «Про діяльність Польського тимчасового революційного комітету».

Стаття Р. Ермолаєвої висвітлює процес виникнення і розвитку польських комуністичних організацій на території Радянської Республіки в 1917—1921 рр. В роки світової імперіалістичної війни на території Росії опинилося багато поляків—біженців, військовополонених, революційних соціал-демократів і т. д. Після перемоги буржуазно-демократичної революції в лютому 1917 р. польські революціонери, використовуючи політичну свободу і легальні можливості, створюють свої групи, гуртки, осередки.

Р. Ермолаєва на основі численних архівних матеріалів викладає історію виникнення на території Радянської держави груп Соціал-демократії Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ) і секцій Польської соціалістичної партії-лівниці (ППС-лівниці), що склалися в Росії після Лютневої революції.

Кращі люди Польщі разом з трудящими Росії боролися за повалення прогнилих устоїв капіталізму, за перемогу соціалістичної революції в Росії в жовтні 1917 р. Радянські люди свято шанують пам'ять видатних польських революціонерів: Фелікса Дзержинського, Юліана Мархлевського, Броніслава Весоловського, Юзефа Уншліхта, Едварда Прухняка, Юліана Ленського і багатьох інших.

Коли на закритому засіданні ЦК більшовицької партії 16 жовтня 1917 р. із членів ЦК був виділений військово-революційний центр для безпосереднього керівництва повстанням, то членом цього центра було обрано Ф. Е. Дзержинського¹.

Докладно зображено в статті Р. Ермолаєвої роботу груп СДКПіЛ в Росії після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, під впливом якої організації СДКПіЛ об'єдналися з організаціями ППС-лівниці і вступили до лав біль-

¹ В рецензованому збірнику допущена помилка: засідання ЦК, на якому був виділений військово-революційний центр (А. С. Бубнов, Ф. Е. Дзержинський, Я. М. Свердлов, Й. В. Сталін, М. С. Урицький), відбулося не в серпні, як це вказується на стор. 41 збірника, а 16 жовтня 1917 р.

шовицької партії. Об'єднавшись, групи СДКПІЛ і ППС-лівниці прийняли назву Комуністичної робітничої партії Польщі в Росії (груп РКПП в Росії). Центральним органом об'єднаних груп став Центральний виконавчий комітет груп РКПП в Росії. Автор статті відображає багатогранну організаційну і політико-виховну роботу ЦВК груп РКПП в Росії, а також Польського бюро ЦК РКП(б), згодом перетвореного на Польське бюро агітації і пропаганди при ЦК РКП(б).

Стаття О Манусевича розкриває діяльність польських соціал-демократичних організацій в Росії в період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції. Сумнівний науковий підхід до питання про діяльність польських соціал-демократичних організацій в Росії в дожовтневий період дозволяє автору встановити в польському революційному русі в Росії в 1917 р. тісний зв'язок з боротьбою робітників і селян Росії за підготовку і перемогу Жовтневої революції, його організаційну та ідейну близькість і єдність з більшовицькою партією.

Стаття О Манусевича висвітлює, наскільки дозволяють наявні відомості, внутрішнє життя польських соціал-демократичних організацій в Росії, боротьбу думок між різними групами СДКПІЛ і ППС-лівниці при оцінці тих чи інших політичних подій, показує організаційно-політичну еволюцію польських соціал-демократичних груп в Росії. При цьому автор не приховує тієї розбіжності, яка виникала між групами СДКПІЛ в Росії і більшовицькою партією (наприклад, в національному питанні), пояснює причини слабких сторін і неоліків в діяльності польських соціал-демократів і що особливо важливо, показує шляхи переходу їх на послідовні марксистсько-ленінські позиції.

Участь польських соціал-демократичних організацій в російському революційному русі була для них школою пізнання закономірностей розвитку суспільства, стратегії і тактики більшовицької партії в період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції, отже, у величезній мірі збагатила польський революційний рух цінним досвідом більшовицької партії, сприяла ще більшому зближенню народів СРСР і Польщі.

Стаття П Калениченка присвячена дуже мало вивченому і висвітленому в історичній науці питанню про виникнення і діяльність Польського тимчасового революційного комітету, створеного в липні 1920 р. В той час молода Радянська республіка змушена була вести нав'язану їй польськими панамі війну. В ході війни Червона Армія очистила Україну і Білорусію від білополяків і перенесла військові дії на територію Польщі. 28 липня 1920 р. частини Червоної Армії визволили польське місто Белосток, в якому і ви-

ник 30 липня Польський тимчасовий революційний комітет (ПТРК).

Незважаючи на короткий час свого існування, ПТРК зумів провести велику і корисну роботу в інтересах польського народу. Він доклав багато зусиль, щоб відбудувати промисловість, націоналізувати фабрики і заводи, відновити рух на залізницях, забезпечити міське населення продовольчими товарами.

Автор статті робить вірний висновок про помилкову аграрну політику Польревкому, який ігнорував прагнення селян до землі і виключав поділ фольварків між батраками і малоземельними селянами. Помилкова аграрна політика Польревкому була піддана справедливій критиці В. І. Леніна ЦК РКП(б).

Заслужує на увагу діяльність Польського тимчасового революційного комітету по створенню робітничо-селянської міліції, Польської Червоної Армії, заходи в галузі охорони здоров'я, культурного будівництва. Закінчуючи статтю, написану переважно на маловідомих архівних матеріалах, автор стисло висвітлює діяльність широкої сітки місцевих тимчасових військово-революційних комітетів, створених на визволених польських землях.

Впливові Жовтневої революції на народи Чехословаччини присвячено статті Г Сухомлинової «До історії утворення Чехословацької держави в 1918 р.» і В. Мар'їної «Революційний рух у Словаччині в 1918—1919 рр.».

Достатньо аргументована стаття Г. Сухомлинової доводить, що Чехословацька держава була створена в результаті революції, здійсненої чеськими і словацькими трудящими в обстановці світової війни і під вирішальним впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції. Чеські і словацькі трудящі захоплено зустріли звістку про перемогу соціалістичної революції в Росії. Вони активно підтримали боротьбу молодого Радянської держави за мир, вимагали негайного припинення антирадянської інтервенції і визнання молоді Радянської республіки.

Вимога створення самостійної Чехословацької держави поєднувалася у чеських і словацьких робітників з вимогою повалення капіталізму і створення держави трудового народу. Під час загального страйку 14 жовтня 1918 р. революційні робітники боролись за проголошення Чехословацької соціалістичної республіки. Проте праві чехословацькі соціал-демократи перешкодили здійсненню цих прагнень. Вони перетворили Раду, створені в чеських і словацьких землях під впливом ідей Жовтня, на придатки буржуазних органів, в засіб обману мас. Чеський і словацький пролетаріат не мав ще свого революційного авангарду — партії ленінського типу. Тому він виявився слабший від буржуазії і не зміг взяти владу.

Стаття В. Мар'їної відбиває вплив Ве-

лікої Жовтневої соціалістичної революції, а також соціалістичної революції в Угорщині на хід боротьби словацьких трудящих в 1918—1919 рр. В статті показано специфіку революційної боротьби в Словаччині, де соціальний рух переплітався з національно-визвольним рухом. Відсутність комуністичної партії в той період привела до того, що революційний рух в Словаччині мав стихійний характер.

Захопивши з допомогою правих соціал-демократів владу, слабка в економічному і політичному відношенні словацька буржуазія прагнула втримати її з допомогою чехословацьких військ, введених за її згодою на територію Словаччини. Але революція наростала. В Словаччині виникли Ради. В. Мар'їна не досліджує соціальну суть цих Рад, але показує, що буржуазія прагнула якнайшвидше їх ліквідувати. Для дальшого розвитку революційного руху в Словаччині велике значення мало утворення Угорської Радянської республіки в березні 1919 р. Вступ революційних угорських військ на територію Словаччини привів до встановлення тут Радянської влади.

На закінчення автор приходить до вірного висновку, що хоча Радянська влада в Словаччині проіснувала всього 3 тижні і в своїй діяльності допустила деякі помилки, вона продемонструвала прагнення чехословацьких трудящих до соціалізму і вписала славу сторінку в історію революційного робітничого руху.

Констатуючи позитивні сторони обох статей про Чехословаччину, на нашу думку, необхідно було б додати короткий огляд літератури з досліджуваних проблем.

Значний науковий інтерес викликають присвячені Югославії статті І Очака «З історії участі югослов'ян у боротьбі за перемогу Радянської влади в Росії (1917—1921 рр.)» та Ю Писарева «Велика Жовтнева соціалістична революція і революційна боротьба народів Югославії в 1917—1920 рр.» побудовані на широкій документальній базі.

Проблема, що її розглядає І. Очак, майже зовсім не досліджена. Автору вдалося на підставі численних неопублікованих документальних матеріалів з різних архівів а також неопублікованих спогадів учасників описуваних подій пролити світло на історію югослов'ян — колишніх військовополонених у Росії — в період Великої Жовтневої соціалістичної революції. В статті, крім головної проблеми — участі югослов'ян у боротьбі за Радянську владу в Росії, розглядаються також питання, зв'язані з організацією югослов'ян в той період: утворення югослов'янського Добровольчого корпусу, перші кроки комуністичного руху югослов'ян, діяльність різних югослов'янських організацій в Радянській Росії і т. п.

Вищим етапом організації югослов'ян в Радянській Росії було утворення влітку

1918 р. Комуністичної групи югослов'ян при РКП(б). Ця група мала своєю організацією в багатьох містах Радянської Росії, випускала масовим тиражем свій друкований орган (газету «Революция», а згодом «Всемирная революция»), переклала на югослов'янські мови деякі праці В. І. Леніна, сприяла посиленому вступу югослов'ян до лав Червоної Армії.

Центральне місце в статті відведено висвітленню збройної боротьби, що її вели югослов'яни в Росії в лавах Червоної Армії. Автор наводить численні факти героїчної боротьби югослов'ян за Радянську владу в різних місцях нашої Батьківщини — на Півдні і на Півночі, в Сибіру, Туркменістані, Казахстані та в інших місцях.

Героїзм югослов'ян ілюструється численними прикладами діяльності окремих загонів і осіб, як наприклад Олеко Дундича, ім'я якого висічене на Кремлівській стіні поряд з іменами інших легендарних героїв революції.

Стаття Ю Писарева аналізує революційну боротьбу народів, що розгорнулася спочатку в югослов'янських областях Австро-Угорщини, в Сербії і Чорногорії, а потім, після їх об'єднання, — в Югославії.

Автор показує ті серйозні зрушення, які сталися в югославському робітничому і соціалістичному русі під безпосереднім впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції. Вони знайшли свій вияв у кристалізації лівих революційних сил в соціал-демократичних партіях югослов'янських земель, в переході їх на позиції Комінтерну і, нарешті, в об'єднанні всіх лівих соціал-демократів і утворенні в квітні 1918 р. єдиної Комуністичної партії Югославії.

В статті наводяться яскраві документальні дані, що підтверджують широкий розмах революційного руху в Югославії в той період. Однією з форм революційної боротьби югослов'янських народів був рух на захист Радянської Росії. Ю. Писарев наводить цікаві і маловідомі документи про активну боротьбу трудящих мас Югославії проти спроб використання югослов'янських військ проти Радянської Росії. В результаті цієї боротьби югославський уряд змушений був в 1919 р. відкликати свої війська з Росії і двічі — влітку 1919 р. і влітку 1920 р. — відмовитись від спроб нової інтервенції проти Радянської Росії.

Автор відзначає, що, незважаючи на масовий терор, який розпочався в країні після падіння Угорської Радянської Республіки, в 1919 р. і в наступному 1920 р. революційний рух в Югославії не припинявся. Зростає вплив Комуністичної партії в країні, міцніли її зв'язки з робітниками і селянами.

Безперечно, радянська громадськість з великим інтересом і увагою ознайомиться

з випущеним Інститутом слов'янознавства Академії наук СРСР збірником «Октябрьская революция и зарубежные славянские народы».

У трудящих Росії і зарубіжних слов'янських народів було багато спільного в боротьбі проти запеклих ворогів, проти царизму і капіталізму. Нині народи

СРСР і зарубіжні слов'янські народи, які входять в європейські країни народної демократії, об'єднані спільними цілями в боротьбі за перемогу соціалізму і комунізму, в боротьбі за міцний і тривалий мир.

С. М. АНТОНЮК,

А. К. МАРТИНЕНКО

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОГРЕСИВНОЇ ПРЕСИ В КАНАДІ

Петро Кравчук, П'ятдесят років служіння народу,
вид-во «Українське життя», м. Торонто (Канада), 1957,
248 с.

«П'ятдесят років служіння народу» — так назвав свою книгу відомий прогресивний журналіст і громадський діяч Канади, співробітник канадської газети «Українське життя» Петро Кравчук. Метою цієї цікавої книги, як зазначає сам автор, є ознайомлення канадських українців з історією виникнення української народної преси в Канаді, з її розвитком і тією важливою роллю, яку вона відіграє в житті, побуті і боротьбі канадських українців.

Вміщені в книзі П. Кравчука матеріали докладно характеризують розвиток української прогресивної преси в Канаді протягом останніх 50 років, її активну боротьбу за збереження на канадській землі традицій українського народу, його національної культури і мови, за робітничу правду, мир і дружні відносини між народами. Слід одразу сказати, що автору вдалося досягти мети, яку він поставив перед собою, працюючи над даною книгою. Праця Кравчука «П'ятдесят років служіння народу» являє собою великий інтерес не тільки для канадських українців, а й для широких кіл української радянської громадськості.

Як відомо, наприкінці минулого століття, рятуючись від непосильного гніту і жорстокої експлуатації поміщиків, безробіття і безземелля, селяни переважно західних областей України емігрували в Канаду. Труднощі переселенського життя, яких зазнали прості українські трудівники, не перешкодили їм і за океаном в плеканні національної української культури, не зменшили їх любові до своєї рідної землі.

Прогресивні українці відомі в Канаді як активні учасники профспілкового робітничого руху, вони відіграють видатну роль у боротьбі канадського народу за мир. Численна організація—Товариство об'єднаних українських канадців (ТОУК), — до якої зараз входять прогресивні емігранти, рішуче вступає за демократичні права для канадського народу, за його свободу і незалежність, проти закабалення Канади монополістами США, за мир і дружбу з Радянським Союзом, з усіма народами світу. В першу чергу через Товариство об'єднаних українських канадців здійснюються дружні зв'язки між

прогресивною українською еміграцією Канади і народом Радянської України.

Активною організуючою і об'єднуючою силою Товариства об'єднаних українських канадців є його друковані органи—газети «Українське життя», «Українське слово» і «Юкрейніен канадіен», які ведуть послідовну боротьбу проти урядової і націоналістичної реакції, проти палів нової війни, за зміцнення дружби з Радянським Союзом і всіма миролюбними країнами світу, широко висвітлюють на своїх сторінках успіхи трудящих Радянської України в розвитку економіки, науки і культури своєї Батьківщини. Прогресивна преса Товариства об'єднаних українських канадців, яка існує виключно на гроші трудящих і користується дуже великою популярністю серед усіх канадських українців, має свою багату історію, нелегкий, тернистий шлях свого розвитку.

З книги П. Кравчука ми дізнаємося про те, що 15 листопада 1907 р. в Канаді вийшла перша українська соціалістична газета на американському континенті—«Червоний прапор». В редакційній статті її першого номера писалося: «Наша газета, як орган Соціалістичної партії Канади, призначений для тієї частини канадського пролетаріату, що говорить українською мовою, покладає собі метою допомогти цій частині в її освідомлюванні, просвіті та організації, в яснім розумінні вселенської ідеї соціалізму. «Червоний прапор» поведе робітницькі маси в бій з безправ'ям, визиском та рабством, по руїнах капіталізму до сонця і життя».

В 1908 р. пагубні наслідки економічної кризи позбавили прогресивних канадських українців можливості фінансувати свою газету. Не зміг дати їй належної підтримки і ще слабший на той час в Канаді український прогресивний рух. Тому газета «Червоний прапор» припинила своє існування. Проте незабаром на зміну їй прийшла нова українська прогресивна газета «Робочий народ», яка активно стала продовжувати пропаганду соціалістичних ідей серед українських трудящих в Канаді. «Робочий народ» проіснував з 1909 до 1918 р. і відіграв важливу роль у житті прогресивної української еміграції.

Протягом свого майже десятирічного іс-

нування орган новоутвореної в той час Української соціал-демократичної партії Канади — газета «Робочий народ», — відстоюючи життєві права українських канадців, вела рішучу боротьбу проти сил канадської реакції та їх прислужників — українських буржуазних націоналістів.

У «Робочому народі» систематично висвітлювалися події, що відбувалися в той час у Росії і які, безперечно, цікавили канадських українців.

З великою радістю зустріли прогресивні українські канадці перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. Ця знаменна подія була широко висвітлена на сторінках газети «Робочий народ», яка неохотно стала на позицію підтримки радянської робітничо-селянської влади в Росії і на Україні. В грудні 1917 р. в «Робочому народі» була надрукована стаття В. І. Леніна «Політичні партії в Росії», яка допомогла читачам газети краще орієнтуватися в подіях, що відбувалися в той час у Росії і на Україні.

Виступаючи на захист завоювань Великої Жовтневої соціалістичної революції, «Робочий народ» рішуче протестував проти інтервенції імперіалістичних держав у Радянську Росію, в якій брала участь і Канада.

Широкий наступ і терор канадської реакції проти всіх тих, хто співчував встановленню Радянської влади в Росії, примусив прогресивних канадських українців припинити видання «Робочого народу». У вересні 1918 р. канадський уряд заборонив існування ряду робітничих і соціалістичних організацій, в тому числі й Української соціал-демократичної партії Канади та її друкованого органу.

Репресії канадських властей, однак, не змогли припинити зростання прогресивних сил у країні. Прогресивні українські українці згуртовуються навколо утвореної в той час масової культурно-освітньої організації — Товарищення Український робітничий дім, згодом перейменованої в Товариство Український робітничо-фермерський дім. Передові українські робітники і фермери вступають до комуністичних гуртків, а після створення Комуністичної партії Канади — до її рядів.

Для координації діяльності Товариства Український робітничо-фермерський дім, яке проводило велику культурно-освітню роботу серед українського населення всієї країни, необхідна була своя газета. Такою газетою стали «Українські робітничі вісті» — друкований орган Товариства Український робітничо-фермерський дім, який почав видаватися на гроші українських трудівників з березня 1919 р.

Всіляко уникаючи нападок цензурних властей, «Українські робітничі вісті» відстоювали на своїх сторінках інтереси канадських робітників, пропагували міжнародну солідарність трудящих в їх боротьбі за визволення від капіталістичного ярма, широко знайомили канадських українців з

економічним і культурним розвитком Радянського Союзу, зокрема Радянської України.

Велика робота, яку проводила газета «Українські робітничі вісті» серед канадських українців, значно сприяла успішному розвитку і розширенню діяльності Товариства Український робітничо-фермерський дім. При цьому товаристві створюються жіноча і молодіжна секції, значно збільшується число фермерів — членів товариства. Виникає потреба в створенні українських друкованих органів, які могли б більш змістовно висвітлювати на своїх сторінках питання, зв'язані з життєвими інтересами українських канадських жінок, молоді та фермерів.

З ініціативи Товарищення Український робітничий дім, а згодом Товариства Український робітничо-фермерський дім в 1922—1923 рр. створюються журнали «Голос праці» і «Голос робітниці», які в 1924 р. були об'єднані в один журнал під назвою «Робітниця». На сторінках цих журналів широко висвітлювались життя і діяльність українських трудящих жінок в Канаді, друкувалась хроніка з життя і боротьби за свої права жінок в різних капіталістичних країнах, подавалась всебічна інформація про життя і творчу працю жінок у Радянському Союзі, вміщувались твори класиків української літератури та українських радянських письменників.

Трибуною тисяч українських фермерів у Канаді стала газета «Фермерське життя», яка почала виходити в квітні 1925 р. Орган Товариства український робітничо-фермерський дім газета «Фермерське життя» активно боролась за інтереси українських трудящих у Канаді, відстоювала завойовані канадським народом демократичні права, широко висвітлювала нове життя селян у Радянській Україні.

У березні 1927 р. виходить перший номер журналу «Світ молоді» (орган секції молоді Товариства Український робітничо-фермерський дім), який в 1930 р. був перейменований на «Бойову молодь». Цей журнал проводив велику ідеологічну роботу серед української канадської молоді і виростив з її рядів багато активістів українського прогресивного руху в Канаді.

Тяжкі наслідки економічної кризи, що привели до зuboжіння канадського трудового народу, примусили прогресивних українських канадців у зв'язку з відсутністю коштів припинити видання у 1932 р. журналу «Бойова молодь» і в 1937 р. — журналу «Робітниця».

Компенсувати ліквідацію цих журналів шляхом розширення своєї роботи змушена була газета «Українські робітничі вісті». Ця газета, будучи основним друкованим органом Товариства Український робітничо-фермерський дім, рішуче виступала проти безробіття, яке швидко зростало з наступом економічної кризи, вела наполегливу боротьбу за економічні і політичні домагання канадських трудящих, викривала

зрадницьку політику українських буржуазних націоналістів. «Українські робітничі вісті» активно виступали проти німецького фашизму та його підготовки до другої світової війни, вимагали припинення фашистської інтервенції в Іспанії, широко висвітлювали хід боротьби іспанського народу за свою свободу і незалежність.

У 1937 р. з метою більш широкої популяризації газети «Українські робітничі вісті» серед усіх верств канадських українців її було перейменовано на «Народну газету». Вона ставила перед собою завдання мобілізувати найширші маси українських канадців на боротьбу проти фашизму і війни, широко висвітлювати досягнення народів Радянського Союзу та спростовувати наклепи фашистів і їх націоналістичних прихвостнів на Радянську країну та її народи. Це почесне завдання «Народна газета» виконувала з честю до останнього дня свого існування. 6 липня 1940 р. підготовлений до друку номер «Народної газети» був конфіскований канадською поліцією. В 1940 р. Товариство Український робітничо-фермерський дім і його друковані органи «Народна газета» та «Фермерське життя» були заборонені канадським урядом. Активістів українського прогресивного руху в Канаді заарештували і кинули в концентраційні табори.

Однак силам канадської реакції не вдалося терором і репресіями задусити український прогресивний рух. Після нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз українська прогресивна громадськість Канади створює по всій країні комітети допомоги Радянській Україні. В липні 1941 р. на базі цих комітетів була утворена нова українська прогресивна організація—Українське Товариство допомоги батьківщині, перейменована в червні 1942 р. в Товариство об'єднаних українських канадців (ТОУК). В серпні 1941 р. вийшов перший номер друкованого органу цієї організації—газети «Українське життя».

Газета «Українське життя» інформувала канадських українців про хід подій на фронтах другої світової війни, закликала робітників і фермерів збільшити випуск продукції для забезпечення перемоги над гітлеризмом, вселяла в людей віру в неминучу і остаточну перемогу демократичних сил над чорними силами фашизму.

Розширення діяльності Товариства об'єднаних українських канадців і прагнення керівництва українського прогресивного руху мобілізувати зусилля всіх канадських українців на прискорення перемоги над гітлерівською Німеччиною були причиною створення в січні 1943 р. ще одного друкованого органу ТОУК—газети «Українське слово».

«Українське життя» і «Українське слово» стали улюбленими газетами українських канадців. Будучи непримиреними ворогами фашизму і всіх інших реакційних

сил, ці газети стали трибуною прогресивної думки, боротьби за широкі демократичні права, за вищий культурний рівень, за краще життя, мир і прогрес.

У вересні 1947 р. було створено третій друкований орган ТОУК—молодіжну газету «Юкрейніен канадіен», яка почала виходити англійською мовою і призначалась для так званих англомовних відділів ТОУК, що об'єднували українців канадського походження.

Прогресивна преса Товариства об'єднаних українських канадців є однією з головних ланок, яка зв'язує канадських українців з Радянською Україною. Вона широко висвітлює на своїх сторінках успіхи Радянської України в розвитку її економіки і культури, завжди відгукується на події, які відбуваються в Радянському Союзі, зокрема на Україні.

Плодотворна діяльність прогресивних канадських українців, спрямована на збереження і розвиток своєї національної культури, їх прагнення зміцнити дружні зв'язки з братнім народом Радянської України викликають опір реакції, яка, використовуючи українських буржуазних націоналістів, намагається послабити узи братерської дружби і співробітництва, що зв'язують прогресивних українців Канади з українським радянським народом.

Українська канадська прогресивна преса веде активну боротьбу з силами реакції і націоналістичним охвістам. Її благородна діяльність відповідає прагненням канадського народу, що бажає жити в мирі і згоді з усіма народами, вона в значній мірі сприяє зміцненню й розвитку канадсько-радянської дружби, яка є цінним вкладом у справу миру і дружби між народами.

Як зазначає в своїй книзі П. Кравчук, українська канадська прогресивна преса виховала високодіяльних і свідомих людей. Характеризуючи історію розвитку української преси в Канаді, автор приділяє заслужену увагу тим, хто, незважаючи на будь-які труднощі і перешкоди, не боячись ні переслідувань, ні гніту, заснував українську прогресивну пресу, був її активним працівником протягом багатьох років. Серед цих стійких і мужніх патріотів, незламних ентузіастів благородної справи—імена талановитих журналістів і письменників Івана Навізівського, Івана Стефаницького, Мирослава Ірчана, Матвія Поповича, Матвія Шаткульського, а також наших сучасників—Степана Мацієвича, Петра Прокочка, Івана Бойчука, Івана Віра, Миколи Гринчишина та багатьох інших.

Книга П. Кравчука «П'ятдесят років служіння народу» є змістовною розповіддю про історію української канадської прогресивної преси.

КОРИСНА ПРАЦЯ НІМЕЦЬКОГО ІСТОРИКА

A. Schreiner, Zur Geschichte der deutschen Aussenpolitik 1874—1945, Erster Band: 1871—1918, Von der Reichseinigung bis zur Novemberrevolution, Dietz Verlag, Berlin, 1955, 464 с.

Історія зовнішньої політики Німеччини завжди привертала увагу не тільки дослідників, а й широких кіл громадськості. Цей інтерес пояснюється тим, що, як відомо, в підготовці і розв'язуванні обох світових війн імперіалістична Німеччина відіграла головну роль. Висвітленню історії зовнішньої політики Німеччини присвячено багато книг як німецьких, так і інших зарубіжних істориків; цій проблемі відведено багато місця і в спеціальних, і в загальних працях¹.

Німецька буржуазно-монархістська історіографія прагнула або повністю виправдати політику німецького імперіалізму, або перекласти всю провину за розв'язання війни 1914—1918 рр. на Німеччину. Це особливо виразно виявилось після закінчення першої світової війни, зокрема в мемуарній літературі².

Так зване питання про винуватців війни (Kriegschullfrage), як відомо, викликало багато літератури і публікацій документів, щоб виправдати ту чи іншу країну, яка брала активну участь у підготовці та розв'язанні війни. Буржуазні уряди і вчені видавали багатотомні публікації з явною тенденційністю³.

¹ Див., наприклад, G. E. Reventlow, Deutschlands auswärtige Politik 1888—1914; E. Brandenburg, Von Bismarck zum Weltkrieg, В. 1924; O. Hammann, Deutsche Weltpolitik 1890—1912, В. 1925; його ж, Zur Vorgeschichte des Weltkrieges, В. 1919; K. Helfferich, Der Weltkrieg, В. 1919, Bd. 1, Die Vorgeschichte des Weltkrieges, Bd. 2. Vom Kriegsausbruch bis zum unlingeschränkten U. Bookkrieg; F. Stieve, Deutschland und Europa 1890—1914, В. 1928; Friedjung, Das Zeitalter des Imperialismus, Bd. I—III; С. Фей, Происхождение мировой войны, т. I—II, М.—Л., 1934; Г. П. Гуч, История современной Европы, М.—Л., 1925.

² Як відомо, творці Версальського мирного договору спеціальною статтею визнали Німеччину винуватницею війни, намагаючись цим виправдати себе. З мемуарної літератури можна вказати, наприклад, О. Бисмарк, Мысли и воспоминания, т. I—III, М., 1940—1941; В. Bülow, Denkwürdigkeiten, В. 1931; R. Poincaré, En Service de France, Paris, 1926—1933; W. Churchill, The World Crisis, N. Y., 1931; А. П. Извольский, Воспоминания, П.—М., 1924; та ін.

³ Див., наприклад, Die Grosse Politik..., Bd. 1—40, В. 1922—1927; Oesterreich—Ungarns Aussenpolitik, W—L—1930; Documents diplomatiques français 1871—1914; British documents on the origins of the war 1898—

Величезну роль для висвітлення і правдивого розуміння історії міжнародних відносин, зокрема зовнішньої політики Німеччини, причин виникнення першої світової війни, відіграли документальні публікації, розпочаті ще в 1917 р. за вказівкою В. І. Леніна і відповідно до рішень II з'їзду Рад¹.

Спираючись на велику спадщину В. І. Леніна, який дав наукове висвітлення закономірностей епохи імперіалізму, обгрунтував причини і характер першої світової війни, радянські історики написали чимало загальних і спеціальних праць, які дають можливість правильно розуміти політику німецького імперіалізму, а також роль всіх великих імперіалістичних держав у розв'язанні першої світової війни².

Вихід у світ книги Шрайнера «До історії зовнішньої політики Німеччини» є першою спробою німецького історика дати об'єктивне, марксистське висвітлення зовнішньої політики Німеччини від часів возз'єднання до кінця другої світової війни. Поки що автору вдалось здійснити свій план тільки наполовину: рецензована робота доведена до кінця першої світової війни і є першою частиною великої праці, запланованої німецьким вченим. Можна без перебільшення сказати, що поява цієї книги — визначна подія в розвитку історичної науки у Німецькій Демократичній Республіці. В ній, асупереч давно існуючим твердженням і нашаруванням, повному висвітлюється історія зовнішньої політики Німеччини з 1871 до 1918 р.

1914; та ін. Ще більша тенденційність виявлена в так званих кольорових книгах, які почали виходити в різних країнах в зв'язку з початком першої світової війни.

¹ Див. газ. «Правда» за 1917—1918 рр., де друкувались документи; зб. «Матеріали по історії франко-руських отношений за 1910—1914 г.», М., 1922; «Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и Временного правительств, 1878—1917», серия 2-я, М., 1938—1940 гг., серия 3-я, М., 1931—1938 гг., та ін.

² Див. С. Д. Сказкин, Конеч австро-руско-германского союза, М., 1928; А. С. Ерусалимский, Военная тревога 1875 года, М., 1928; його ж, Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века, М., 1951; В. М. Хвостов, Кризис внешней политики Бисмарка, журн. «Историк-марксист», 1934, т. 5; «История дипломатии», т. II, М., 1945; «Международные отношения на Дальнем Востоке 1870—1945 г.»; А. З. Манфред, Внешняя политика Франции 1871—1893, М., 1952; та ін.

В основу книги покладено курс лекцій, читаний автором в Лейпцигському університеті в 1947—1949 рр.

Перший том охоплює період від возз'єднання Німеччини до Листопадової революції, період, насичений важливими і цікавими подіями.

Відкривається том розділом, присвяченим зовнішній політиці доімперіалістичної Німеччини в 1870—1890 рр., тобто в період діяльності уряду Бісмарка. Говорячи про міжнародну обстановку в період возз'єднання Німеччини (стор. 29—31), автор аналізує позиції великих держав, пояснюючи, чому вони не заперечували політиці возз'єднання Німеччини. В цьому зв'язку слід відзначити, що, висвітлюючи позицію Росії, слід було б сказати не тільки про її зайнятість в Середній Азії, а й про внутрішні реформи, які здійснювались саме в той час.

Нічого, на жаль, не говориться про позицію Італії, яка в той час також прагнула до возз'єднання, але зустрічала перешкоду в цьому напрямі з боку Франції (війська якої знаходилися в Папській області і заважали возз'єднанню країни).

Говорячи про передень франко-пруської війни (стор. 36), автор цілком справедливо вважає, що кандидатуру Леопольда на іспанський престол підказав Бісмарк.

Оцінюючи підсумки франко-пруської війни, автор наводить геніальне передбачення К. Маркса про наслідки анексії Ельзаса і Лотарінгії і про майбутній франко-російський союз, яке виправдалось через деякий час. Автор говорить про класову солідарність Бісмарка з реакцією в міжнародному масштабі: «Він був добровільним катом царизму під час польського повстання, потім помічником Тьєра під час придушення Комуни» (стор. 39). Як після анексії Ельзаса і Лотарінгії Бісмарк переслідував «кошмар коаліцій», так після Паризької Комуни йому ввижався «кошмар революцій», і він потім часто і досить ефективно використовував вигадану «червону небезпеку» для залякування своїх противників у внутрішній і зовнішній політиці.

В § 7 «Робітничий клас і возз'єднання країни» автор наводить дуже цікаві матеріали про зговор Лассалья з Бісмарком (стор. 44). Лассаль, як відомо, одверто підтримував зовнішню політику Бісмарка. Тільки смерть не дала Лассалю змоги організувати збори робітників у Гамбургу з вимогою приєднання Шлезвіга і Гольштейні до Пруссії в 1864 р.

В розділі II «Від Франкфуртського миру до Берлінського конгресу» автор говорить, що здобута з запізненням національна єдність Німеччини і той факт, що об'єднання відбулося під зверхністю реакційної Пруссії, пояснюють до деякої міри агресивність зовнішньої політики Німеччини (стор. 52). Тут же показується, як

проходило опруссачення країни, війська, державного апарату, всіх сторін життя, внутрішньої і зовнішньої політики. В цьому ж розділі розбиваються твердження буржуазних істориків про «аполітичність» армії і офіцерського корпусу Пруссії. Майже всі службові посади в Німеччині були представлені колишніми військовими, резервістами, які пройшли так звану річну академію і пронизували пруським мілітаристським духом всі сторони життя Німеччини.

Говорячи про економічний розвиток Німеччини в цей період (стор. 53—57), автор висвітлює економічні передумови її агресивної зовнішньої політики, фінансові махінації німецьких капіталістів у роки «грюндерства».

В книзі приділяється увага і питанням внутрішньої політики цього періоду, зокрема культуркампу і виключному закону (стор. 75—78). На стор. 71 автор пише про те, що Бісмарк був в цей час у вигідному становищі, бо міг грати на суперечностях між трьома великими партіями (консерваторами, націонал-лібералами і центром) і керувати більшістю, що часто змінювалась. Це йому вдавалось тим легше, що юнкерство, завдяки новій кон'юктурі на світовому зерновому ринку, особливо через американську конкуренцію, кричало про захисні тарифи; вимагали захисних тарифів від англійської конкуренції і промисловці.

Цінність книги Шрайнера полягає також в тому, що автор полемізує з твердженнями буржуазної історіографії щодо різних аспектів зовнішньої політики Німеччини.

Так, в III главі «Концепція і оформлення зовнішньої політики Німеччини після франко-пруської війни» виділено підрозділ «Історичні діяння та легенди», де наводиться геніальне передбачення Маркса щодо майбутньої війни Німеччини проти Росії і можливості соціальної революції в Росії та викривається легенда про «миролюбність» Бісмарка після франко-пруської війни (стор. 60).

Події, про які говорить автор, підтверджують агресивність намірів Бісмарка, зокрема про це свідчили союз трьох імператорів, покликаний ізолювати Францію, франко-німецький конфлікт 1874—1875 рр., місія Радовіца (стор. 89) та ін. Удавана миролюбність Бісмарка являла собою в дійсності лише обережність, продиктовану тим же побуюванням «кошмару коаліцій». На стор. 80, 84, 93 та ін. Шрайнер полемізує з деякими буржуазними істориками щодо оцінки діяльності Бісмарка, наприклад, з німецьким істориком Фрідріхом Стіве, який звинувачує в агресивності Францію після франко-пруської війни; Бісмарк, згідно з його твердженням, нібито весь час прагнув до миру¹.

¹ F. Stieve, Deutschland und Europa 1890—1914, Berlin, 1928.

Полемізує автор з деякими німецькими істориками, які перебувають в полоні англійської буржуазної історіографії щодо оцінки східної кризи і позицій держав в цей період. Так, німецький історик Бранденбург в своїй книзі «Від Бісмарка до світової війни»¹ приймає тенденційну англійську оцінку англо-російських суперечностей в той період і погоджується з тим, що Англія ніби вбачала у просуванні Росії в Середній Азії загрозу безпеці Індії. В дійсності Англія провадила свою власну експансійну політику в Середній Азії під прикриттям «необхідності захищати свої індійські володіння від «російської загрози».

На стор. 92 автор говорить: «Царська Росія заявила, що Афганістан (який особливо цікавив Англію) лежить за межами її (Росії) інтересів і вона не має наміру приєднувати нові області в Середній Азії. Англія, навпаки, відмовилась підтвердити незалежність Афганістану». Разом з тим Шрайнер наводить цікаві дані щодо англійських підступів у Чорному морі, агресивних планів Дізраелі щодо Константинополя і взагалі Близького Сходу під час східної кризи.

Значний інтерес являє друга частина праці А. Шрайнера, яка присвячена зовнішній політиці імперіалістичної Німеччини в період 1890 — 1914 рр.

Висвітлюючи зовнішню політику Німеччини 90-х років XIX ст., автор викриває легенду про так званий «новий курс» німецького уряду, яка укоренилася в буржуазній історіографії (стор. 159 — 168). Як відомо, перехід Німеччини від бісмарківської «континентальної політики» до так званого «нового курсу» — імперіалістичної «світової політики» — вже давно притягав увагу істориків. Шрайнер вказує, що термін «новий курс» був лозунгом політичної боротьби в Німеччині. Адже сам кайзер Вільгельм II в телеграмі великому герцогу Веймарському, направлений незабаром після відставки Бісмарка, визнавав, що «курс залишається старим» (стор. 159).

Політична суть легенди про «новий курс», пише Шрайнер, полягала в спробі відвести від Німеччини небезпеку війни на два фронти.

Чи можна, вивчаючи історію, питає автор, виділити 1890 — 1897 рр. як якийсь зособлений період в історії Німеччини. Звітайно, ні. Оскільки в основі міжнародної політики знаходяться певні економічні фактори, 1890 — 1897 рр. не можуть вважатися особливою віхою в історії Німеччини. Такою віхою був перехід капіталізму монополістичну стадію.

Роки після виходу Бісмарка у відставку і до його смерті (1898 р.), які бага-

то істориків називають ерою «нового курсу», є роками дальшого розвитку імперіалістичної політики, коли вже завершувався поділ світу і розпочиналась боротьба за його новий переділ.

З правильних, марксистсько-ленінських позицій Шрайнер вивітлює об'єктивні передумови створення франко-російського союзу, правильно оцінює цей союз, підкреслюючи, що з цього часу створилося два протилежних імперіалістичних угруповання держав в Європі (стор. 169).

Значне місце відводиться в книзі викриттю агресивної суті пангерманізму, що вже з кінця XIX ст. почав чинити сильний вплив на зовнішню політику кайзерівської Німеччини (стор. 174 — 180). Пангерманський союз мав своєю метою розробку планів боротьби німецького імперіалізму — за встановлення світового панування. Прославляючи війну, пангерманісти вимагали милітаризації країни, збільшення армії, створення сильного військово-морського флоту. Складовою частиною їх планів була боротьба проти слов'янських народів.

Пангерманський союз відіграв велику роль у формуванні ідеології німецького імперіалізму. Пангерманісти були проповідниками націоналістичних та шовіністичних ідей, людинаоненависницької расової «теорії» переваги так званої німецької раси тощо (стор. 176).

Автор підкреслює, що ідеї та устремління пангерманістів у майбутньому були покладені в основу завойовницької політики гітлерівської Німеччини (стор. 175).

В середині 90-х років XIX ст. німецький імперіалізм розпочав експансію в Східній Азії. Цим подіям автор приділяє значну увагу (стор. 180 — 189), виділяючи особливо такі питання, як висвітлення позиції Німеччини в японо-китайській війні, проникнення в Китай, зокрема придбання плацдарма в Кіаочоу, тощо.

Наприкінці 90-х років загострились англо-німецькі суперечності. Після франко-прусської війни в Німеччині почався прискорений розвиток капіталізму, перехід його в монополістичну стадію. Все більш зростаючу роль почав відігравати вивіз капіталу. В зв'язку з цим особливо інтенсивною стала боротьба за колонії.

В умовах, коли світ уже був поділений і стояло питання про його переділ, зрйочий конфлікт не міг бути вирішений компромісом. Питання про корінний переділ світу німецькі імперіалісти поставили вже в 90-х роках XIX ст. Головною їх метою було створення великої колоніальної імперії. На цьому шляху юнкерсько-буржуазна Німеччина зіткнулася з іншими імперіалістичними державами, в першу чергу з Англією — найбільшою колоніальною державою світу.

Все це добре висвітлює Шрайнер в розділі «Початок боротьби за переділ світу» (стор. 199 — 219).

¹ E. Brandenburg, Von Bismarck zum Weltkriege, Berlin, 1925.

На початку ХХ ст. кайзерівська Німеччина вже перетворилася у вогнище війни. Світова економічна криза 1900—1903 рр. загострила суперечності німецького імперіалізму і посилила його експансіоністські устремління. В свою чергу, розвиток мілітаризму, наявність могутніх збройних сил і військової промисловості збуджували імперіалістичні апетити пруського юнкерства та генералітету.

Пануюче становище юнкерства надавало зовнішній політиці німецького імперіалізму особливо реакційного, агресивного характеру. Війна, мілітаристське виховання всього населення, величезні військові асигнування, військова індустрія — все це зайняло на початку ХХ ст. таке важливе місце в житті Німеччини, як ні в одній країні світу.

Далеко не випадковими були в цей період численні виступи кайзера та керівних політичних діячів Німеччини, які «доводили» та «обґрунтовували» необхідність захоплення широких зовнішніх ринків і проведення енергійної експансіоністської політики.

Так, в 1900 р. Вільгельм II загрозливо говорив: «Океан надто потрібний для величності Німеччини. Він дає знати, що на його просторах і по той бік його надалі жодне велике світове питання не може вирішуватися без згоди Німеччини та німецького імператора»¹.

«Німеччина, — прилюдно заявив Бюлов а одному з виступів у рейхстагу, — не може допустити, щоб під час нового поділу земної кулі якась іноземна держава, якийсь чужоземний Юпітер сказав нам: «Що робити—світ вже поділений! Бути пасивними, як це було у нас раніш, ...ухилитися в той час, як інші ділять між собою солодкий пиріг, — ми не можемо і не хочемо»².

Багато інших офіціальних заяв керівних діячів Німеччини, як і їхня політична практика, не залишали сумніву, що «великою справою, до якої, на їхню думку, призначав Німеччину «сам господь бог», є справа війни, справа поневолення Німеччиною інших народів.

Готуючись до майбутньої війни за переділ світу, Німеччина почала будівництво могутнього флоту і військово-морських споруд (стор. 196—197).

Великий розділ книги (29 сторінок) Шрайнер присвячує висвітленню питання про агресивну політику Німеччини в Африці в перші роки ХХ ст. Німецькі імперіалісти розробляли плани поділу Марокко (стор. 233—237, 242—244), нама-

галися стати твердою ногою на африканському узбережжі Атлантичного океану, претендуючи на порт Агадір (стор. 244—248).

У боротьбі за переділ світу правлячі кола кайзерівської Німеччини докладали багатьох зусиль, щоб ізолювати свого головного суперника — Англію і перетягти на свій бік Росію шляхом розколу франко-російського союзу. На жаль, Шрайнер дуже мало говорить про спробу Німеччини відірвати Росію від Франції (стор. 232—233). Тимчасом в умовах існуючих англо-німецьких імперіалістичних суперечностей, що все більше загострювалися, боротьба обох суперників за Росію була досить впертою та гострою. Імперіалістична Німеччина не могла не вбачати в Росії таку силу, яка зможе стати вирішальним фактором у забезпеченні перемоги в майбутній війні того угруповання, до якого приєднається ця велика країна. Тому правлячі кола Німеччини намагалися не допустити, щоб величезні людські матеріальні ресурси Росії опинилися в таборі противника.

Нам здається, що в цьому розділі необхідно було б розкрити позицію Німеччини в російсько-японській війні, показати роль німецького імперіалізму в розв'язанні цієї війни, викрити політику так званого «добррозичливого нейтралітету» тощо. Адже політика агресивного німецького імперіалізму щодо Росії ще задовго до російсько-японської війни визначалася намаганням зробити все можливе, щоб перенести центр ваги зовнішньої політики царизму на Далекий Схід і тим послабити його позиції в Європі, викликати сутичку Росії з Англією та Японією. Це створило б для правлячих кіл Німеччини сприятливе становище у здійсненні своїх імперіалістичних намірів у Європі, на Близькому Сході та Балканах, а також для розколу франко-російського союзу. Тому правлячі кола юнкерсько-буржуазної Німеччини всіляко підтримували войовничі наміри російського царизму.

Свою провокаційну, дворушницьку політику щодо Росії кайзерівська Німеччина в повній мірі проявила в розпалі підготовки війни. Вона активно сприяла утворенню англо-японського союзу, що відіграв важливу роль у виникненні російсько-японської війни.

Недаром японський уряд з почуттям «глибокої подяки» відзначав «добррозичливу» щодо Японії позицію Німеччини в питанні наступної російсько-японської війни³. «З точки зору німецької політики, — писав у Берлін радник німецького посольства в Лондоні Еккардштейн 17 січня

¹ W. Schröder, Das persönliche Reglement, München, 1907, стор. 40.

² Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Reichstages, 11.XII 1899, Bd. IV, стор. 3292—3295.

³ Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871—1914, Bd. 19, Teil I № 5958; Донесення Арко відомству закордонних справ від 8 лютого 1904 р.

1904 р., — ...виникнення японо-російської війни з радістю буде вітати (в Німеччині.— *Автори*) ...Війна ця піднесе політичну могутність Німеччини»¹.

Саме в розпал російсько-японської війни Німеччина робила ряд безуспішних спроб розколоти франко-російський союз. Головною причиною провалу цих спроб були непримиренні російсько-німецькі та франко-німецькі імперіалістичні суперечності.

На жаль, Шрайнер приділяє дуже мало уваги російсько-німецьким відносинам не тільки в цей період, а й в наступні роки.

Бажано було б, щоб автор показав вплив першої російської революції 1905—1907 рр. на зовнішню політику Німеччини взагалі і на відносини між Німеччиною і Росією зокрема. Адже перша російська революція надала світовим подіям нового напрямку. Вона мала значний вплив на російсько-німецькі відносини, викликала консолідацію контрреволюційних сил буржуазної Європи на чолі з кайзерівською Німеччиною.

Значну увагу Шрайнер приділяє висвітленню зовнішньої політики німецького імперіалізму на Балканах та на Близькому Сході (стор. 249—278). Імперіалістів Німеччини приваблювала перспектива загарбання природних ресурсів Близького Сходу, особливо Турції, та Балканського півострова. Вони розробили план і домоглись з турецьким султаном про будову Багдадської залізниці. Цим німецький імперіалізм завдавав удару в серце британського імперіалізму в Індії та інших районах, що контролювалися Англією (стор. 252).

Висвітливши боснійську кризу (стор. 260—261) та Балканські війни 1912—1913 рр. (стор. 261—265), Шрайнер у спеціальному підрозділі характеризує головні риси німецького імперіалізму напередодні першої світової війни (стор. 265—278). З марксистсько-ленінських позицій, широко використовуючи працю В. І. Леніна «Імперіалізм як вища стадія капіталізму» та інші його твори, автор дає докладну характеристику німецькому юнкерсько-буржуазному імперіалізму.

Значний інтерес викликає розділ «Переддень першої світової війни» (стор. 285—298), в якому розкриваються причини першої світової війни, викриваються винуватці її виникнення і висвітлюється «казартна гра» німецької дипломатії напередодні війни.

При висвітленні дипломатичної передісторії війни автор широко використовує, крім німецьких джерел, деякі праці радянських вчених, зокрема «Історію дипломатії», том II та ін.

На нашу думку, автору при висвітленні зовнішньої політики Німеччини слід було б показати не тільки зовнішньополітичну та дипломатичну сторони, а й приділити увагу внутрішньому становищу, показати боротьбу класів і партій з тих чи інших питань зовнішньої політики.

Одним з головних завдань своєї роботи автор поставив висвітлення питання «про самостійну зовнішню політику» робітничого класу Німеччини з тим, щоб показати помилки робітничого класу Німеччини в цьому питанні, які були використані німецьким імперіалізмом при проведенні загарбницької зовнішньої політики, а також викрити зраду лідерів німецької соціал-демократії щодо цього.

Вже сама постановка питання про власну зовнішню політику робітничого класу Німеччини є дуже важливою, бо Німеччина була країною з розвиненим робітничим рухом, а лідери німецької соціал-демократії займали провідне становище в керівництві II Інтернаціоналу.

Це питання спеціально не висвітлювалося, а буржуазна історіографія всіляко намагалась довести, що робітничий клас не мав рішучого впливу на міжнародні відносини. У висвітленні цього питання автор виходить з вказівок класиків марксизму-ленізму про те, що «виділяти «зовнішню політику» з політики взагалі або тим більше протиставити зовнішню політику внутрішній є в корені не правильно, не марксистська, не наукова думка»¹ і що вищим законом самостійної зовнішньої політики робітничого класу є пролетарський інтернаціоналізм.

В рецензованій роботі цьому питанню спеціально присвячена глава VI «Соціал-демократична партія і зовнішня політика німецького імперіалізму до першої світової війни», а також окремі підрозділи в главі VII.

Автор розглядає такі питання: позиція соціал-демократії в торговельній політиці, позиція соціал-демократії в питанні колоніальної політики і в питанні прав націй на самовизначення, боротьба проти мілітаризму і позиція соціал-демократії в питаннях таємної дипломатії і міжнародних виступів робітничого класу та ін.

А. Шрайнер, використовуючи матеріали з'їздів соціал-демократичної партії Німеччини та інші численні джерела, показує, як основні принципи самостійної зовнішньої політики робітничого класу, проголошені Марксом і Енгельсом, ігнорувались або фальсифікувались лідерами німецької соціал-демократії і який це мало вплив на зовнішню політику кайзерівської Німеччини.

Автор робить правильний висновок про те, що принципи марксистської зовнішньої політики робітничого класу були пі-

¹ Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871—1914, Bd. 19, Teil I, № 5945, Записка Еккардштейна 17 січня 1904 р.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 23, стор. 30.

дірвані («torpediert») лідерами соціал-демократії (стор. 311).

Це сталося тому, що соціал-демократія охопила отрута націоналізму, який поширювали ревізіоністи і центристи. Зрадницька політика лідерів ревізіоністського крила соціал-демократичної партії, які були в змові з представниками кайзерівського уряду і вели підпільну боротьбу «проти своєї власної партії» (стор. 346) привела до свого логічного завершення, коли 4 серпня 1914 р. депутат Гаазе за дорученням соціал-демократичної фракції в рейхстазі виступив з підтримкою воєнних кредитів.

Разом з тим автор переконливо показує, що в німецькій соціал-демократії йшла боротьба двох течій — революційної та опортуністичної, — в ході якої ліві елементи часто давали відсіч зазіханням ревізіоністів на неподільне панування в партії. Опортуністичне крило здобуло перемогу нелегко. Так, ревізіоністи, хоча їх вплив і посилювався, зазнали поразки від лівого крила партії на партайтагах в Штуттгарті (1898 р.), де обговорювалося питання про торговельну і митну політику; в Дрездені (1903 р.), де обговорювалось питання про колоніальну політику, питання, яке залишалось предметом дискусії в соціал-демократичній партії Німеччини (так само, як і питання про загрозу мілітаризму, про право нації на самовизначення) аж до першої світової війни і в якому «ревізіоністи формально не одержали перемоги на жодному партайтазі» (стор. 326).

Під час першої світової війни стався розкол в німецькій соціал-демократії, «лідери та функціонери правого крила соціал-демократії захлинулися шовінізмом» (стор. 379), і тільки незначна меншість в німецькій соціал-демократії залишилась на позиціях інтернаціоналізму — це група «Спартак», куди входили Р. Люксембург, К. Лібкнехт, В. Пік, група, яка в листопаді 1918 р. склала ядро Компартії Німеччини.

А. Шрайнер детально розповідає про ту допомогу, яку надавав В. І. Ленін німецьким «лівим» на міжнародних конференціях в Берні (1915 р.), Ціммервальді (1915 р.), Кінталі (1916 р.). Принципова, товариська критика В. І. Леніном помилки «лівих», особливо в національному питанні, має величезне значення і сьогодні «в боротьбі за національну єдність Німеччини» (стор. 393), відзначає автор.

Нова фаза самостійної зовнішньої політики робітничого класу починається з перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції. Автор детально зупиняється на значенні і впливі Великої Жовтневої соціалістичної революції в цьому питанні. В главі VII — «Німеччина і світова війна» автор дає детальну політичну і воєнну характеристику першої світової вій-

ни, наводить документальні матеріали про агресивність німецького імперіалізму у війні і приділяє велику увагу висвітленню внутрішнього становища Німеччини в ці роки. Спеціальний розділ присвячує автор перегорам в Бресті і укладенню Брестського договору між Радянською Росією і Німеччиною.

Шрайнер переконливо показує, що поразка Німеччини в першій світовій війні була перш за все воєнною поразкою німецького імперіалізму.

Зміст VII глави, цілком зрозуміло, далеко не вичерпується переліченими питаннями. Однак автор, на жаль, не показує в цій главі дипломатичної боротьби Німеччини за союзників. Як відомо, кожне воююче угруповання прагнуло до залучення союзників з числа нейтральних країн. Німеччині вдалося в роки першої світової війни створити Четвертий союз, куди входили Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина. Разом з тим в роки першої світової війни Італія розірвала угоду про Троїстий союз і виступила проти Австро-Угорщини і Німеччини. Однак про зусилля німецьких правлячих кіл добитися від Італії виконання союзницьких обов'язків (посилка місіє Бюлова та ін.) у роботі не сказано. Нічого не говориться в книзі й про «мирні» маневри німецьких правлячих кіл, які в зв'язку із зростанням революційного руху в країні посиляли намагання добитися укладення сепаратного миру з Росією.

В розділі про так звані мирні пропозиції Вільсона автор цілком вірно вказує, що ці пропозиції були відповідним кроком Антанти з метою применшити успіх мирного наступу більшовиків, однак не розкриває антирадянської спрямованості 14 пунктів Вільсона.

Глава VIII присвячена зовнішній політиці німецької Листопадової революції. В цій главі автор характеризує Листопадову революцію, ще раз підкреслює ту зрадницьку роль, яку відіграли в цій революції лідери німецької соціал-демократії, що намагалися зберегти монархію (стор. 437). Зовнішня політика «революційного уряду» мало чим відрізнялась від зовнішньої політики кайзерівської Німеччини. Саме лідери незалежної соціал-демократичної партії, які входили в цей уряд, відзначає автор, відхилили в листопаді 1918 р. пропозицію Радянської Росії про встановлення дипломатичних відносин з Німеччиною (стор. 448).

До недоліків книги слід віднести не завжди витримане співвідношення у висвітленні питань внутрішньої і зовнішньої політики.

Викликає зауваження і сама архітектура книги. Автор цілком правильно сформулював період в історії зовнішньої політики Німеччини: доімперіалістичний та імперіалістичний. Однак хронологічно визначати границю між ними 1890 р. не

можна, оскільки ця дата не відповідає лєнінській періодизації історії даного часу, не визначає початку епохи імперіалізму.

В. І. Ленін, як відомо, називав рубіж XIX—XX ст. початком епохи імперіалізму¹. В роботі А. Шрайнера 1890 р. як рубіж між доімперіалістичним та імперіалістичним періодами взятий довільно, без врахування вказівок Леніна. На нашу думку, періодизацію історії Німеччини взагалі та історії зовнішньої політики її зокрема необхідно виводити передусім з того ступеня розвитку капіталізму, якого вона досягла. А імперіалістичної стадії

розвитку капіталізм Німеччини досяг десь на кінець 90-х років XIX ст.¹.

Незважаючи на окремі недоліки, книга А. Шрайнера є визначним вкладом в розвиток історичної науки в Німецькій Демократичній Республіці. Переклад цієї книги був би дуже корисним для викладачів та студентів гуманітарних факультетів університетів і педінститутів.

¹ Праця А. С. Єрусалимського, присвячена зовнішній політиці імперіалістичної Німеччини кінця XIX ст., починається з 1895—1896 рр. Такими хронологічними рамками визначається початок імперіалізму в Німеччині і в інших працях радянських істориків.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 22, стор. 184.

*В. Н. ГУЛЄВИЧ, О. В. ДОЛІНСЬКИЙ,
В. А. ЖЕБОКРИЦЬКИЙ, Г. С. ІГОШКІН*

ХРОНІКА

НАУКОВА СЕСІЯ З ПИТАНЬ РОЗВИТКУ ГУМАНІТАРНИХ НАУК В УКРАЇНСЬКІЙ РСР

З 27 по 31 травня 1958 р. у Києві відбулася наукова сесія в питаннях розвитку гуманітарних наук в УРСР, скликана Президією Академії наук УРСР, Міністерством вищої освіти УРСР, Міністерством освіти УРСР і Міністерством культури УРСР. На сесії були присутні наукові працівники інститутів Відділу суспільних наук АН УРСР, завідувачі кафедрами історії КПРС, політичної економії, філософії, історії СРСР, конкретної економіки, мови і літератури, мистецтвознавчими і юридичними кафедрами вищих учбових закладів республіки, секретарі обкомів КП України, завідувачі відділами науки і культури, керівники лекторських груп і лектори обкомів партії, а також численні гості — видатні вчені Москви, представники наукових установ Білоруської і Молдавської РСР, всього понад 1200 чоловік.

В роботі сесії взяв участь секретар ЦК КП України С. В. Червоненко.

Відкриваючи сесію, президент Академії наук УРСР Герой Соціалістичної Праці академік О. В. Палладін відмітив величезне значення гуманітарних наук у формуванні марксистсько-ленінського світогляду радянських людей, в справі комуністичного виховання трудящих.

На пленарних засіданнях учасники сесії заслухали доповіді: в. о. голови бюро Відділу суспільних наук АН УРСР кандидата економічних наук О. С. Коройда — «Стан і перспективи розвитку гуманітарних наук на Україні», президента Академії наук УРСР академіка О. В. Палладіна — «Основні напрями наукових досліджень АН УРСР в 1959 — 1965 рр.», віце-президента Академії наук СРСР академіка К. В. Островіянова — «Основні проблеми політичної економії соціалізму», завідуючого відділом ЦК КПРС Б. М. Пonomарьова — «Основні проблеми міжнародного комуністичного руху», заступника завідуючого відділом ЦК КПРС Б. С. Рюрикова — «Деякі питання розвитку сучасної радянської літератури і мистецтва».

першого заступника міністра вищої освіти СРСР професора В. М. Столетова — «Боротьба проти ідеалізму в біологічній науці на сучасному етапі», заступника головного редактора газети «Правда» доктора історичних наук Ю. П. Францева — «Завдання комуністичних і робітничих партій в боротьбі проти сучасної буржуазної соціології і ревізіонізму», головного редактора журналу «Новая и новейшая история», члена-кореспондента АН СРСР О. А. Губера — «Національно-визвольний рух в країнах Азії і Африки на сучасному етапі», першого заступника голови Держплану УРСР А. М. Барановського — «Завдання дальшого розвитку народного господарства Української РСР», директора Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС кандидата філософських наук І. Д. Назаренка — «Сорок років Комуністичної партії України».

Крім пленарних засідань, в ході наукової сесії працювали секції історії КПРС та історії КП України, історії, філософії, економіки, правових наук, археології, літературознавства, мовознавства, фольклористики і етнографії, мистецтвознавства.

Учасники сесії з великим натхненням прийняли вітальний лист до Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу.

НА СЕКЦІЇ ІСТОРІЇ КПРС ТА ІСТОРІЇ КП УКРАЇНИ

29—30 травня 1958 р. відбулося засідання секції історії КПРС та історії КП України. Були заслухані та обговорені доповіді: «Про основні проблеми розробки історії КПРС» (доповідач заступник директора Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС професор М. І. Шатагін), «Про стан, основні проблеми та координацію наукової роботи в галузі історії КПРС та історії КП України» (доповідач завідуючий кафедрою історії КПРС Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка доцент О. А. Бородин).

У доповідях підведені підсумки великої роботи, проведеної науковцями в галузі історії КПРС та історії КП України після XX з'їзду КПРС, дано глибокий і всебічний аналіз недоліків, які мають місце в науковій розробці питань історії партії, поставлено конкретні і невідкладні завдання перед істориками партії — підняти рівень наукової розробки історії КПРС та історії КП України, створити праці, гідні славної історії Комуністичної партії, її великої ролі як вождя і організатора радянського народу, який буде комунізм.

Наукова сесія і поставлені на ній питання викликали великий інтерес науковців України, про що свідчить їх активна участь в обговоренні доповідей, розгорнутих на засіданнях секції історії КПРС та історії КП України. Учасники сесії поставили чимало важливих питань, які вимагають невідкладного вирішення, внесли багато конкретних пропозицій, спрямованих на подальше поліпшення наукової розробки і висвітлення проблем історії КПРС взагалі та історії КП України зокрема. Так, у виступах багатьох товаришів вказувалось на те, що після XX з'їзду КПРС значно поліпшилась наукова робота в галузі історії КП України. У післявоєнні роки з історії КП України написано і захищено понад 270 кандидатських дисертацій, частина з них уже опублікована або готується до друку. В багатьох областях України видані збірники документів з історії встановлення Радянської влади та історії місцевих партійних організацій. Тільки до 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції та 40-річчя встановлення Радянської влади на Україні кафедрами вузів і обкомами КП України видано 28 збірників наукових праць істориків партії. Чимало літератури видано до 40-річчя Комуністичної партії України.

Кафедра історії КПРС Харківського державного університету за останні два роки видала шість томів «Наукових записок» і підготувала до друку зьомий. За останні роки Інститут історії партії ЦК КП України видав чимало цінних праць. Останнім часом вийшли або виходять збірники: «Ленін про партійне життя», «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій», «Більшовицькі організації України між двома буржуазно-демократичними революціями», монографія «Більшовицькі організації України в Жовтневій революції», готується другий том збірника документів з історії більшовицьких організацій України, ведеться робота по підготовці ряду інших збірників документів, до якої інститут залучив близько 50 викладачів історії партії вузів України.

Викладачами написано і підготовлено чимало брошур, монографій, збірників.

Однак, як відзначалось у доповідях та виступах, в галузі вивчення і наукової розробки питань історії КПРС та історії КП України є ще багато недоліків. Досі нема нарисів з історії КП України, мало великих монографічних праць. В деяких опублікованих працях і дисертаціях мають місце викривлення у висвітленні окремих питань історії КПРС та історії КП України. Таким чином, наукова розробка і пропаганда історії КПРС, особливо історії КП України, ще відстають від завдань комуністичного будівництва, від тих вимог, які ставить Комуністична партія.

Отже, перед істориками партії республіки стоїть невідкладне завдання — подолати це відставання. Загін істориків партії на Україні налічує понад тисячу чоловік, з них тільки на кафедрах вузів працює 754 чоловіки. Необхідно об'єднати всі ці сили в республіці і спрямувати їх на розробку питань історії КП України. В цьому напрямі значну допомогу повинна подати сесія.

Відмічаючи як позитивне скликання наукової сесії, всі товариші, які виступали на секції істориків партії, висловлювали впевненість в тому, що намічені на сесії заходи сприятимуть значному поліпшенню наукової роботи в галузі історії КПРС та історії КП України. Багато промовців зосередили увагу на питаннях історії КПРС і історії КП України, які вимагають всебічного вивчення і висвітлення.

Так, у виступах говорилось про необхідність дальшого уточнення і наукового обґрунтування періодизації історії КПРС. Зокрема, деякі товариші висловлювали думку про те, що початок нового революційного піднесення слід датувати не 1910, а 1912 р., коли революційний рух робітничого класу набув справді масового характеру. Інші товариші ставили під сумнів доцільність виділення короткого відрізка часу — з листопада 1917 р. по липень 1918 р. — в окремий період, як це зроблено в останній програмі МВО СРСР. На секції ставилось також питання про необхідність розширити хронологічні рамки теми «Боротьба Комуністичної партії за відбудову і розвиток народного господарства в післявоєнний період. Виникнення світової системи соціалізму», взявши за кінцеву дату не 1953, а 1955 р. включно, тобто період до XX з'їзду КПРС.

При обговоренні тематики по історії КП України деякі викладачі висунули пропозицію, щоб теми не виходили за рамки хронологічного періоду, який вже установився, і щоб при остаточній доробці тематики було покладено в основу якийсь один принцип — або взяти історичні періоди, або окласти тематичний план по проблемах, охопивши всі питання історії КП України.

У виступах на секції вказувалось на необхідність додатково включити в тема-

тику теми з історії КПЗУ починаючи з 1919 р., тобто з часу її виникнення.

Як у доповідях, так і у виступах підкреслювалось, що при висвітленні історії місцевих партійних організацій питання про періодизацію слід вирішувати виходячи з того, що місцеві партійні організації виникли, розвивались, зміцнювались і провадили свою роботу як організації єдиної Комуністичної партії. Це означає, що якоїсь особливої періодизації бути не може. Саме цим питанням присвятили значну частину своїх виступів М. Г. Яровий (Дніпропетровський гірничий інститут), Г. О. Вакулєнко (Львівський інститут фізкультури) та ін.

Велику увагу учасники секції приділили питанням наукової розробки і висвітлення історії партії взагалі та історії КП України зокрема. Так, у виступах Г. І. Ясницького (Українська академія сільсько-господарських наук), М. С. Климка (Київський інститут інженерів водного господарства), І. Д. Черниша (Львівський лісотехнічний інститут), І. Г. Леонова (Одеський університет), Б. К. Дудикевича (Львівський філіал Музею В. І. Леніна), В. М. Самофалова (ВПШ при ЦК КП України), К. К. Дубини, М. С. Гольнева, М. Я. Варшавчика (ІПК при КДУ), С. Г. Фіногєєва (КДУ) та ін. вказувалось на необхідність не тільки доповнити проблематику новими темами, а й зосередити увагу істориків партії на малорозроблених питаннях. Зокрема, називались такі проблеми, як «Боротьба Комуністичної партії за зміцнення і розвиток союзу робітничого класу і селянства», «Партійне будівництво на Україні», «Вичикнення і діяльність партійної організації Закарпаття», «Ленін і Україна», «Ленін і Комуністична партія України», «Українські революційні демократи — попередники марксистського руху на Україні». Товариші, що виступали, внесли багато доповнень до проекту тематики.

Заслужують на особливу увагу при розробці історії КП України такі проблеми, як питання ідеологічної роботи партії і культурного будівництва, керівництво Комуністичної партії процесом соціалістичних перетворень в західних областях України, досвід проведення колективізації та індустріалізації в нашій країні.

І. Д. Черниш, Б. К. Дудикевич, О. О. Воскресенський (Харківський університет), С. А. Вольський (Одеський інститут інженерів морського флоту), Ф. С. Павлов (Дніпропетровський університет) та ін. поставили питання про розробку історії партійних організацій областей, окремих міст, заводів, історії міст-героїв, а також поділились досвідом роботи кафедр історії КПРС в цьому напрямі. Так, працівники кафедр вузів Харкова з ініціативи обласного комітету партії працюють над історією парторганізацій великих заводів міста (розробляється історія 24 заводів Харкова). Кафедра марксизму-

ленізму Одеського інституту інженерів морського флоту готує працю по історії партійної організації Одеського порту і планує також написання монографії «Партійна робота серед моряків у період трьох російських революцій». Група викладачів історії партії вузів Дніпропетровська працює над написанням монографії з історії Дніпропетровської партійної організації. Розробляють окремі питання з історії місцевих партійних організацій науковці Львова, Сталіно, Чернівців та інших міст республіки.

Учасники сесії внесли до тематики з історії КПРС та історії КП України, розробленої кафедрами вузів Києва, багато доповнень, цінних поправок і запропонували після доопрацювання проблематики розіслати її всім кафедрам та науково-дослідним установам. Це дасть можливість на місцях правильно спланувати наукову роботу, визначити її напрям і зосередити сили істориків на розробці найважливіших питань історії партії.

Деякі товариші у своїх виступах справедливо відзначали, що дальше поліпшення наукової роботи, глибоке вивчення великої теоретичної спадщини Маркса, Енгельса і Леніна, архівних джерел, рішень партійних з'їздів, конференцій та пленумів ЦК, наукова розробка і узагальнення нових фактів з історії нашої партії дадуть можливість піднести теоретичний рівень викладання історії КПРС у вузах.

Одним з невідкладних завдань істориків партії, складовою частиною всієї наукової роботи є написання та видання наукових посібників, лекцій для викладачів та студентів, праць з методики викладання історії КПРС у вузах. Причому, як вірно підкреслювали в своїх виступах І. Г. Леонов, О. А. Курдюмова (Сталінський педагогічний інститут), С. Г. Фіногєєв, М. Р. Доній (Інститут історії партії ЦК КП України), до цієї справи слід залучати найбільш кваліфікованих викладачів історії партії, оголосити змагання або конкурс на кращу лекцію або учебний посібник, щоб таким чином відібрати найкращі лекції та учебні посібники можна було видати.

На секції істориків партії відзначалось, що однією з причин відставання наукової розробки історії КПРС та історії КП України є низький рівень дослідницької культури наших викладачів, науковців, а інколи, як про це говорили М. А. Варшавчик, С. Г. Фіногєєв, О. О. Воскресенський, Г. С. Вакулєнко, К. К. Дубина та ін., просто професійна малограмотність наших кадрів. Адже 49% викладачів, які працюють на історико-партійних кафедрах, не мають ученого ступеня і звання.

На секції були внесені пропозиції, спрямовані на поліпшення роботи з добородом кадрів на кафедрах марксизму-ленізму та історії КПРС. Зокрема вказувалось на те, що основним джерелом поповнення ви-

кладачів історії партії повинна бути аспірантура. Для цього треба збільшити кількість місць в аспірантурі по історії партії при Київському і Харківському університетах. Поряд з цим необхідно значно поліпшити роботу Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при КДУ. Учасники секції одностайно вимагали покласти край порочній практиці, коли деякі учбові заклади направляють до ІПК викладачів, яких хочуть позбутися.

Більшість учасників секції висловилися за те, щоб з метою підготовки кадрів вищої кваліфікації при Академії наук УРСР або при іншому науковому центрі створити групу з 10—15 чоловік найбільш кваліфікованих науковців, які б протягом 2—3 років займалися розробкою актуальних проблем з історії КПРС та історії КП України. За цей час вони змогли б підготувати докторські дисертації.

М. Я. Варшавчик, Б. К. Дудикевич, М. О. Стадник (Київський технологічний інститут харчової промисловості) виступали на захист того, що для піднесення рівня науково-дослідної роботи наших викладачів необхідно більше уваги приділити розробці питань історіографії і джерелознавства історії КПРС та історії КП України. А ці питання, на жаль, де знайшли належного відображення в проекті тематики, яка обговорювалася на секції.

Розробка питань історіографії КП України особливо необхідна нашим викладачам, науковцям. Це пояснюється тим, що, по-перше, значна частина літератури, створеної за 40 років Радянської влади, в силу певних причин довгий час була невідома не тільки широкому читачеві, а навіть і дослідникам; по-друге, в цій літературі є багато помилок, уникнути яких допоможе її вивчення. Отже, питання історіографії і джерелознавства заслуговують на те, щоб вони були передбачені в проблематиці; це націлить наших істориків на вивчення даних питань і на їх висвітлення в нових працях.

Важливим елементом науково-дослідної роботи є збирання матеріалів, записування спогадів учасників революційних подій, соціалістичного будівництва. Останнім часом було видано чимало спогадів учасників революційних подій. Проте зовсім не велась робота по збиранню і виданню спогадів учасників соціалістичної індустріалізації, колективізації сільського господарства, працівників політвідділів МТС, двадцятип'ятитисячників, будівників Дніпрогесу та ін. Тому учасники секції внесли пропозицію, щоб ця робота була передбачена в тематиці і включена в план наукової роботи.

Багато говорилось на секції про видання наукових збірників. Виступаючи (О. О. Воскресенський, С. А. Вольський, К. К. Дубина, М. Р. Доній, О. А. Курдюмова та ін.) відзначали, що в той час,

коли у вузах розгортається науково-дослідна робота, заборона з боку Міністерства вищої освіти СРСР видавати наукові збірники за рахунок вузів нічим не виправдана. Кафедри не мають інших можливостей для публікування своїх наукових праць. Всі промовці сходились на тому, що видання наукових збірників є невід'ємною складовою частиною наукової роботи кафедр, що саме в них працівники вузів повинні публікувати наслідки своїх досліджень, нові цікаві матеріали. Але для того, щоб піднести науковий рівень згаданих збірників, збільшити їх тираж, а також залучити до цієї справи кваліфіковані кадри і створити матеріальну базу для видання наукових збірників, доцільно організувати їх видання об'єднаними силами кафедр кількох вузів.

Організація наукової роботи на кафедрах історії партії неможлива без відповідного фінансування її з боку дирекції вишого учбового закладу. Проте, як відзначали на секції І. Д. Черниш, Г. С. Вакуленко та ін., у вузах не приділяється належної уваги питанню фінансування наукової роботи кафедр суспільних наук. Виходячи з цього деякі товариші вносили пропозиції, щоб при складанні кошторисів МВО УРСР спеціально передбачило необхідні кошти на наукову роботу кафедр суспільних наук.

Всі учасники засідання, що виступали на секції, зосередили головну увагу на питаннях координації науково-дослідної роботи в республіці. Через відсутність координації в науковій роботі існував різнобіб, багатометність, не було справжнього контролю за виконанням планів наукової роботи, процвітало кустарництво у виборі тем. Темі наукових робіт часто брались неактуальні, не пов'язані з практикою комуністичного будівництва.

Початок координації наукової роботи вже покладено тим, що до наради була розроблена проблематика по історії КП України, яка націлює наших науковців на розробку найважливіших питань історії партії. Тепер завдання полягає в тому, щоб кожна кафедра визначила, над якою проблемою чи питаннями однієї з проблем будуть працювати її викладачі. Там, де кафедри не під силу братися за розробку якоїсь проблеми, необхідно об'єднати зусилля кафедр кількох вузів. З цієї метою рекомендувалось визначити кілька опорних кафедр, головним чином університетів республіки, де є висококваліфіковані наукові кадри, і навколо них об'єднати решту кафедр. При таких опорних кафедрах доцільно було б створити наукові ради, які давали б консультації, обговорювали наукову продукцію і рецензували підготовлені до друку наукові праці. В республіці також повинна бути створена координаційна комісія, до складу якої мають входити не тільки найбільш кваліфіковані наукові працівники, а й пред-

ставники Міністерства вищої освіти УРСР і республіканських видавництва.

Центром усієї роботи по координації наукової розробки історії КП України має стати Інститут історії партії ЦК КП України, навколо якого можна було б зосередити кращі сили наших істориків партії і допомагати всім, хто працює в галузі історії КПРС та історії КП України. Для цього необхідно зміцнити інститут кваліфікованими кадрами, збільшити штат його наукових працівників.

Вся робота по координації матиме успіх лише при умові, що вона буде доведена до кінця: будуть складені плани наукової роботи на кожній кафедрі з точним визначенням теми, строків її виконання і видання наукових робіт, а також буде узагальнений і складений єдиний план по республіці і доведений до всіх науковців у галузі історії КПРС. Учасники секції одностайно висловились за необхідність створення спеціального партійного видавництва, яке існувало до Великої Вітчизняної війни (Партвидав при ЦК КП України).

На секції відзначалось як позитивне створення журналів «Вопросы истории КПСС» і «Українського історичного журналу», які подають велику допомогу історикам партії. Водночас зверталась увага й на те, що в журналі «Вопросы истории КПСС» ще мало статей та публікацій з історії партійних організацій України. Редакція цього журналу слабо зв'язана з істориками партії на місцях і орієнтується головним чином на московських авторів.

Вносились пропозиції про створення спеціального журналу «Питання історії КП України» при Інституті історії партії ЦК КП України, а також про розширення обсягу і збільшення періодичності «Українського історичного журналу».

На секції були поставлені питання: про організацію на Україні Академії суспільних наук, про необхідність введення курсу історії КП України або спецкурсів з цього предмету на історичних факультетах університетів, про проведення наукових конференцій в республіці з окремих проблем історії КП України, про створення багатотомної історії КП України та багато інших.

Питання, порушені в доповідях і виступах істориків партії на секції, були вивчені та узагальнені комісією у вигляді спеціальних рекомендацій і схвалені учасниками секції (прийняті рекомендації друкується в цьому номері журналу).

Проведена нарада і прийняті на ній рішення будуть сприяти новому піднесенню всієї науково-дослідної роботи в республіці, поліпшенню організації наукової розробки історії КПРС взагалі та історії КП України зокрема. Виконання цих завдань — почесний і найважливіший обов'язок істориків партії України.

НА СЕКЦІЇ ІСТОРІЇ

На засіданнях секції історії, що відбувалися 29—30 травня, доповідь зробив директор Інституту історії АН УРСР О. К. Касименко на тему: «Стан і перспективи розвитку історичної науки в Українській РСР».

Рішення ХХ з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, сказав доповідач, були дорогим доказом для історичної науки, вони знаменували початок нового творчого піднесення. За період від ХХ з'їзду значно зросли наукові і викладацькі кадри істориків у республіці. В своїх працях історики яскравіше і глибше відображають багатогранне життя народних мас, показують керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії.

Доповідач підкреслив, що українська історіографія значно збагатилась новими працями з історії України. До славного 40-річного ювілею Великої Жовтневої соціалістичної революції видало велику кількість монографічних досліджень, документальних збірників, а також науково-популярних брошур. Новим у працях істориків України є те, що вони розпочали глибоке вивчення історії свого рідного краю, міст, сіл, колгоспів, заводів, РТС. Необхідно всебічно підтримувати і ширити почату роботу по збиранню спогадів активних учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції і соціалістичного будівництва.

Позитивним є також те, що за останній час значно посилились наукові зв'язки істориків України з істориками інших союзних республік та країн народної демократії.

Велике місце в науково-дослідній роботі в республіці належить Інституту історії АН УРСР. Його співробітники розробляють важливі проблеми історичної науки: Велика Жовтнева соціалістична революція; формування робітничого класу на Україні; історія міст; дослідження селянських рухів в епоху феодалізму; зв'язки України з країнами народної демократії; питання загальної історії, видання документальних збірників. Немало зроблено і в справі підготовки наукових кадрів. Лише в Інституті історії АН УРСР за останні три-чотири роки захищено три докторські дисертації і понад 40 кандидатських.

Однак в республіці ще недостатня координація науково-дослідної роботи, майже не розробляються такі важливі теми, як виникнення держави у східних слов'ян, генезис феодалізму, зародження української народності, виникнення української буржуазної і української соціалістичної нації. В повному занепаді вивчення допоміжних історичних дисциплін — палеографії, історичної географії, нумізматики.

Першочерговим і невідкладним завданням істориків України є створення ба-

гатотомної наукової історії України. Виконати цю важливу і необхідну роботу можна лише спільними зусиллями. Слід також посилити наукову розробку великих узагальнюючих праць, по-новому поставити питання про тісні історичні зв'язки українського народу з своїми західними сусідами.

Активну участь в обговоренні доповідей О. С. Короїда та О. К. Касименка на секції історії взяли учасники сесії. У своєму виступі зав. кафедрою південних і західних слов'ян Львівського університету професор Д. Л. Похилевич відзначив, що в республіці зовсім занедбано вивчення допоміжних історичних дисциплін і що необхідно значно розширити тематику по загальній історії, зокрема створити в АН УРСР відділ сходознавства; слід також поставити питання перед відповідними органами про видання наукових праць.

«Український історичний журнал» треба перетворити на щомісячний, збільшивши його обсяг до 20—25 друкованих аркушів, та укомплектувати редакцію достатньою кількістю кваліфікованих кадрів. Журнал повинен розширити свою тематику, сміливіше виступати з теоретичними статтями.

Зав. кафедрою загальної історії Чернівецького університету М. А. Аліхберлі поставив питання про кончу необхідність вивчати джерела, що стосуються історії українського народу, не лише України, а й інших братніх республік. Такі джерела знаходяться в архівах союзних республік Литви, Латвії, Естонії, Молдавії, а також в архівах країн народної демократії — Польщі, Чехословаччини, Болгарії, Румунії.

Зав. кафедрою історії СРСР Харківського університету С. М. Королівський звернув увагу на те, що історикам не можна забувати про кращий досвід наших попередників, треба знайомитись з тим, що було зроблено історичною наукою в 20-х—30-х роках ХХ ст. Час уже створити історію робітничого класу, історію українського селянства. Не відкладаючи надовго, слід у повній мірі відродити важливу ділянку історичної науки — історіографію.

Тов. Королівський вважає за необхідне видання силами істориків України підручників з історії і зокрема з історіографії, жерелознавства та допоміжних історичних дисциплін, а також створення хорошої бібліографії з історії. Він наголосив на тому, що вже назріла необхідність відкрити філіал Інституту історії АН УРСР в м. Харкові.

Питанням загальної історії присвятив свій виступ зав. кафедрою загальної історії Одеського університету К. Д. Петряев. Він відзначив, що настав час глибше занятись вивченням походження східних слов'ян, для чого необхідно створити при Інституті історії АН УРСР спеціальну гру-

пу. Він вважає, що слід вжити відповідних заходів для друкування докторських дисертацій, добитися того, щоб їх можна було захищати в Києві.

З великою увагою учасники секції вислухали промову директора Інституту суспільних наук АН УРСР І. П. Крип'якевича, який сказав, що почесним завданням усіх істориків України є створення багатомної історії України до знаменної дати — 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Для здійснення цієї великої роботи необхідно створити редакційну колегію з представників вищих навчальних закладів, а координаційним центром має стати Інститут історії АН УРСР. Проф. Крип'якевич вніс пропозицію про створення у великих містах України консультативних пунктів, які проводитимуть відповідну роботу серед місцевих істориків.

Зав. кафедрою історії СРСР Ужгородського університету Я. О. Чубуков вважає доцільним систематично скликати подібні наради. Вони допомагатимуть працівникам суспільних наук координувати свою роботу. На його думку, недостатньо розробляється питання революційно-визвольного руху у Закарпатті.

Про запровадження викладання історії України в середній школі говорив зав. кафедрою історії Львівської Вищої партійної школи М. І. Гірич. Він висловив думку про те, що назрів час для створення короткого нариску з історії України для масового читача.

Старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР О. І. Неделін поставив питання про більш глибоке й наукове вивчення Криму, як складової частини Радянської України.

Зав. кафедрою історії СРСР Сталінського педагогічного інституту І. Я. Омеляненко відзначив, що ХХ з'їзд КПРС особливо увагу приділив політехнізації школи. Однак Міністерство освіти УРСР незадовільно і неправильно вирішує це питання. Для того щоб мати години для політехнізації, в міністерстві вирішили скоротити години, відведені для викладання історії. Міністерство освіти УРСР не зуміло навіть видати програми з історії України, є лише їх проект.

Поданий для обговорення план науково-дослідної роботи вимагає значного доповнення, сказав у своєму виступі зав. кафедрою історії СРСР Кримського педагогічного інституту Ф. С. Загородських. Зокрема, в ньому мало заплановано тем по історії Криму. Назрілим питанням є підготовка висококваліфікованих кадрів — докторів наук. Ця важлива ділянка роботи перебуває в незадовільному стані. Час поставити питання перед відповідними організаціями про те, щоб кожному науковому співробітникові та викладачеві вищого навчального закладу надавалася творча відпустка для роботи в архівах.

Зав. відділом методики історії Науко-

во-дослідного інституту педагогіки Української РСР М. М. Лисенко вказав на те, що в нашій республіці є всі можливості писати своїми силами підручники з історії для середньої школи. Науковці республіки повинні створити хрестоматії та підручники з історії України для X класів середньої школи.

В своєму яскравому і змістовному виступі зав. кафедрою нової історії Львівського університету І. І. Білякевич відмітив, що необхідні відновити недавно ліквідовані в деяких вузах кафедри нової історії, історії стародавніх віків, а також відновити викладання таких допоміжних історичних дисциплін, як історична географія, палеографія, нумізMATика. Слід значно розширити і зміцнити відділ загальної історії Інституту історії АН УРСР. Глибокого і серйозного вивчення вимагає історія країн народної демократії. Інститут історії АН УРСР повинен координувати роботу істориків у цьому напрямі. Настав час організувати вивчення сходознавства.

Зав. кафедрою історії СРСР Вищої партійної школи при ЦК КП України О. О. Михайлов висловив одностайну думку присутніх про те, що скликання сесії є яскравим проявом батьківського піклування Комуністичної партії про розвиток гуманітарних наук. Тов. Михайлов пропонує друкувати в «Українському історичному журналі» огляди про захист докторських і кандидатських дисертацій. Такі огляди краще потрібні. Слід поліпшити справу з друкуванням написаної продукції. Настав час організувати на Україні спеціальне видавництво соціально-економічних дисциплін.

В. І. Романовський, зав. кафедрою історії СРСР Ставропольського педагогічного інституту, говорив про необхідність підготовки кадрів в галузі допоміжних історичних дисциплін. Треба з більшою вимогливістю підходити до докторських і кандидатських дисертацій, зокрема до їх джерельної бази.

В своєму цікавому виступі зав. кафедрою історії СРСР Луганського педагогічного інституту Я. І. Корчмар відмітив, що учасники секції історії повинні схвалити проект розвитку історичної науки на 10 років. Він говорив також про те, що слід зайнятися написанням історії заводів, шахт, колгоспів.

На думку Я. І. Корчмара, дуже велике значення для популяризації історичних знань має «Український історичний журнал». Хоч він ще молодий, але вже завоював певний авторитет серед історичної громадськості, учителів і взагалі інтелігенції нашої республіки. В журналі мусить бути спеціальний відділ методички викладання історії в середніх школах.

Заступник директора Інституту історії АН УРСР по науковій частині доктор історичних наук професор І. О. Гуржій го-

ворив про те, що для успішного і правильного розв'язання складних тем потрібна координація роботи. Для цього слід створити спеціальну координаційну групу.

Потрібно широко поставити питання про наукову інформацію з питань історії України. В наших тематичних планах наукової роботи обійдені такі важливі теми, як питання внутрішнього ринку в XIX ст., суспільно-політичний устрій, формування української народності і української нації, недостатньо розробляються питання культури.

Необхідно видавати кращі праці істориків минулого — Багалія, Лазаревського, Барвінського та ін., широко виступати з статтями на історіографічні теми, значно розгорнути роботу по науковій бібліографії. Щодо останнього питання слід сказати, що Інститут історії АН УРСР планує видати кілька бібліографічних збірників з історії України. В цій великій роботі потрібна допомога всіх істориків республіки.

Доктор історичних наук професор Київського університету А. О. Введенський говорив про те, що слід організувати спеціальний відділ при Інституті історії АН УРСР по вивченню російської історії, розвивати допоміжні історичні дисципліни. Було б непогано скликати нараду спеціалістів з цих дисциплін.

Вивченню архівних джерел присвятила свій виступ директор Центрального державного архіву Жовтневої революції УРСР Л. В. Гусева, яка вважає за потрібне, щоб уся робота архівів йшла в ногу з роботою істориків України. Необхідно також об'єднати сили істориків нашої республіки для поліпшення археографічної роботи, зокрема для видання документальних збірників. Л. В. Гусева відзначила, що спеціальні комісії по вивченню історії даної місцевості треба створювати не при облвиконкомах, а при історичних кафедрах університетів та педінститутів. На думку тов. Гусевої, в проспекті плану, поданого на обговорення, недостатньо представлені вищі навчальні заклади України.

Про доцільність скликання сесії говорив зав. кафедрою історії СРСР Одеського університету О. Н. Меліхов. Він також відзначив, що ще не розв'язано багато питань з історії феодалізму, зокрема його генезису, формування української народності та нації, форм вартості при феодалізмі, виникнення феодальних відносин на Україні. Необхідно поставити питання перед відповідними організаціями про розширення поліграфічної бази, поліпшити наукові зв'язки між істориками союзних республік, практикувати спільне обговорення важливих наукових проблем.

Директор Київського державного історичного музею А. П. Євтушенко зунився на тому, що у вищих учбових закладах України зосереджено велику кількість цінних експонатів, колекцій, які є

першоджерелами історичної науки в республіці. В Київському історичному музеї зберігається понад 500 тисяч цінних експонатів. В 108 музеях нашої республіки є чимало історичних джерел. Тільки в Дніпропетровському музеї зберігається біля 50 тисяч архівних справ, більшість з них ще не розроблена істориками. Варто видати систематичний каталог музейних фондів республіки.

Заступник відповідального редактора «Українського історичного журналу» П. М. Калениченко звернув увагу на актуальність проблематики щодо вивчення історичних зв'язків українського народу з трудящими країн народної демократії. Видання багатомовної «Історії Української РСР» буде гарним подарунком нашому народові до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Потрібно від розмов перейти до практичної роботи по виданню історичної бібліографії.

«Український історичний журнал» слід перетворити в щомісячний, на сторінках його необхідно висвітлювати вирішальну роль народних мас, посилити показ союзу робітничого класу і селянства, віковичної дружби російського і українського народів, питань загальної історії та історії міжнародних відносин. Варто було б друкувати методичні статті, лекції, консультації тощо. Треба, щоб редакція журналу була укомплектована кваліфікованими кадрами, необхідно збільшити у журналі гонорар.

Зав. кафедрою загальної історії Ужгородського університету Г. В. Марченко відзначив, що співробітники кафедри зараз працюють над підготовкою підручника по історії Угорщини, а також над розробкою культурних зв'язків Радянської України з країнами народної демократії передусім з Угорщиною, Румунією, Болгарією і Чехословаччиною.

На його думку, потрібно спланувати науково-дослідну роботу так, щоб уникнути роздрібненості тем, а також щоб історичні кафедри окремих університетів спеціалізувалися по історії окремих країн. Це дало б змогу краще готувати спеціалістів з історії окремих країн. Варто було б, щоб університети видавали свої щорічники.

Зав. відділом історії капіталізму Інституту історії АН УРСР доктор історичних наук професор Ф. Є. Лось вважає, що подана проблематика в цілому складена вдало, але в ній недостатньо відображені теми з історії робітничого класу на Україні. У нас ще мало займаються дослідженням формування революційної ідеології робітничого класу.

Варто підняти роль керівників проблем, покласти на них обов'язок за організацію виконання даної проблеми. Необхідно створити вчені ради, а також скликати засідання з окремих проблем. Настав час написати популярну історію України для масового читача і середньої

школи. Це важливе завдання слід здійснити шляхом проведення конкурсу. Варто подумати про написання узагальнюючого нариса з історії робітничого класу і селянства України, курсу історіографії. Ф. Є. Лось вважає, що необхідно змінити перелік дисциплін, які здаються по кандидатському мінімуму, зокрема ввести до кандидатського іспиту допоміжні історичні дисципліни.

У своєму виступі голова бюро секції воєнних наук Київського міського відділення Товариства для поширення політичних і наукових знань Української РСР С. Л. Кронік відзначив, що історики ще недостатньо займаються вивченням воєнної історії. Треба мати на увазі, що за кордоном фальсифікують нашу воєнну історію. На цю фальсифікаторську писанину нам, радянським історикам, потрібно давати рішучу відсіч.

Доцент кафедри загальної історії Київського університету В. А. Жебокрицький говорив про те, що в післявоєнний час вийшло мало великих монографічних досліджень по загальній історії. Потрібно збільшити кількість тем по цьому предмету в перспективному плані. Необхідно посилити підготовку наукових і викладацьких кадрів по загальній історії, зокрема відновити факультет міжнародних відносин в Київському університеті, який за кілька років свого існування випустив немало кваліфікованих спеціалістів.

Зав. відділом археографії Інституту історії АН УРСР доктор історичних наук професор М. А. Рубач відзначив, що на Україні є значні досягнення в підготовці кадрів істориків. Велика робота проведена істориками до 40-річчя Великого Жовтня. Наша історична наука відірвана від таких суспільних наук, як екологіка і статистика. Виступаючі товариші справедливо вказували на недостатню археографічну роботу. Варто звернути також увагу на підготовку кадрів з допоміжних історичних дисциплін.

Зав. кафедрою історії СРСР Чернівецького університету К. Г. Цинко відзначив необхідність зробити все можливе, щоб викладачі вузів могли шороку працювати в центральних республіканських і обласних архівах, а також в архівах країн народної демократії.

Про важливість створення багатомовної «Історії Української РСР» говорив у своєму виступі зав. відділом історії феодалізму Інституту історії АН УРСР доктор історичних наук професор В. О. Голубуцький. Він також підкреслив, що написання праць з історіографії потрібно доручати висококваліфікованим спеціалістам.

Викладач історії СРСР Луцького педагогічного інституту В. В. Сухарев відмітив, що історики Волині схвалюють проект тематичного плану розвитку історичної науки на 10 років. Однак до ньо-

го необхідно включити такі теми, як історія утворення Львівсько-Волинського басейну, питання антирелігійної пропаганди, розкриття реакційної ролі католицької церкви.

На засіданнях секції виступили також заступник відповідального редактора журналу «История СССР» кандидат історичних наук доцент С. О. Шмідт і завідувач редакцією загальної історії Державного видавництва соціально-економічної літератури СРСР кандидат історичних наук Б. Т. Рубцов. Познакомивши присутніх з планами журналу і видавництва, вони закликали українських істориків брати більш активну участь у роботі журналу «История СССР» і Сопеквидаву.

Після обговорення доповідей секція історії прийняла рекомендації, які мають лягти в основу дальшої наукової розробки історичних наук на Україні в найближчі 10—15 років. Одним з найголовніших завдань на цей час, вказується в рекомендаціях, є створення багатотомної історії Української РСР.

Крім цього, необхідно включити до плану деякі проблеми і теми з стародавньої, середньої і нової історії, з історії СРСР. розширити тематику з історії країн народної демократії та історії країн зарубіжного Сходу. Варто також планувати написання історії фабрик, заводів, шахт, електростанцій, колгоспів, радгоспів і МТС, а також науково-популярної літератури. Слід передбачити в плані написання посібників з історії Української РСР для вузів, середніх шкіл і для масового читача, а також посібників з української історіографії та джерелознавства. Створити наукову історичну бібліографію та посібники з методики викладання історії.

Розглянути питання про відновлення в університетах кафедр стародавньої, середньої і нової історії там, де вони були ліквідовані. Відновити на Україні вивчення сходознавства, створивши для цього відповідний відділ при Інституті історії АН УРСР та кафедри при деяких університетах. Створити при Інституті історії АН УРСР відділи історіографії, допоміжних історичних дисциплін та групу

воєнних істориків. Організувати філіали або групи дослідників Інституту історії АН УРСР в містах, де є досвідчені кадри істориків і широко розгорнута наукова робота (Харків, Одеса).

З метою забезпечення глибокого і всебічного дослідження запланованих проблем потрібно: а) докорінно поліпшити справу комплектування Державної публічної бібліотеки Української РСР іноземною літературою, більш широко провадити мікрофільмування та фотокопіювання документів в закордонних архівах; б) організувати видання реферативного історичного журналу; в) розв'язати питання про наукові відрядження в зарубіжні архіви, бібліотеки і музеї для дослідників, які вивчають загальну історію та історію країн народної демократії; г) надавати викладачам вузів, які успішно займаються науково-дослідною роботою, тривалі (до 6 місяців) творчі відпустки.

Секція вважає за необхідне перетворити «Український історичний журнал» в щомісячний, збільшити його обсяг, забезпечити редакцію необхідним штатом і кардинально розв'язати питання про гонорар. Редколегія повинна створити в журналі відділ методики.

Домогтися дозволу захищати в Києві докторські дисертації з усіх галузей історичної науки. Переглянути систему підготовки кадрів через аспірантуру, звернувши головну увагу на глибоке вивчення спеціального предмета, допоміжних історичних дисциплін та іноземних мов.

Створити на Україні товариство істориків, яке організувало б істориків республіки на виконання важливих завдань, поставлених Комуністичною партією перед радянською історичною наукою. З найбільш важливих проблем потрібно обов'язково практикувати скликання фахових нарад істориків. Секція відзначає, що дальший розвиток української радянської історіографії вимагає поліпшення якості науково-дослідної роботи, остаточного подолання догматизму і начотництва

Н. Ю. КОСТРИЦЯ, О. П. ЛОЛА

НАУКОВА СЕСІЯ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ І КИЇВСЬКОГО ФІЛІАЛУ ЦЕНТРАЛЬНОГО МУЗЕЮ В. І. ЛЕНІНА, ПРИСВЯЧЕНА 40-РІЧЧЮ КП УКРАЇНИ

24 червня 1958 р. відбулася наукова сесія, присвячена 40-річчю утворення Комуністичної партії України, скликана Інститутом історії партії ЦК КП України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС і Київським філіалом Центрального музею В. І. Леніна. В роботі сесії взяли участь працівники наукових закладів, викладачі суспільних наук київських вузів, представники партійних, ра-

дянських і громадських організацій, дітяк культури, працівники обласних партархівів, учасники Першого з'їзду КП(б)У—П. І. Буценко, Д. Я. Носенко, О. В. Снегов, В. М. Федоров, — а також інші активні учасники створення Комуністичної партії і встановлення Радянської влади на Україні.

Сесію відкрив директор Інституту історії партії ЦК КП України І. Д. Назарен-

ко. В своєму вступному слові він відмітив велике значення утворення Комуністичної партії України — одного з бойових загонів Комуністичної партії Радянського Союзу — в успішній боротьбі трудящих України за зміцнення і розвиток Української Радянської держави, за побудову соціалізму і розквіт української соціалістичної нації.

З доповіддю «Перший з'їзд більшовицьких організацій України. Утворення Комуністичної партії України» виступив завідувачий сектором публікації Інституту історії партії ЦК КП України А. В. Лихолат. В доповіді було розкрито об'єктивні передумови утворення КП України, показано діяльність більшовицьких організацій України по підготовці до скликання з'їзду КП(б) України. Доповідач висвітлив роль ЦК РКП(б) і особисто В. І. Леніна в справі утворення Комуністичної партії України, підкреслив історичне значення Першого з'їзду КП України.

Сесія заслухала доповідь «Обласна організація РСДРП(б) Південно-Західно:о краю напередодні Першого з'їзду КП(б)У», з якою виступив секретар Київського обкому КП України, кандидат історичних наук П. Т. Тронько. Доповідач на великому фактичному матеріалі показав роботу, проведену Київською партійною організацією в справі створення всеукраїнського партійного центра і в підготовці Першого з'їзду КП(б)У. Саме їй, підкреслив доповідач, належала ініціатива в постановці питання про створення партійного центра на Україні. Велику увагу доповідач приділив питанню скликання на початку грудня 1917 р. обласного з'їзду РСДРП(б) Південно-Західного краю, який був першим кроком на шляху створення всеукраїнського партійного центра.

Старший науковий співробітник Інституту історії партії ЦК КП України У. І. Рядніна вступила на сесії з доповіддю «Обласна організація РСДРП(б) Донецько-Криворізького басейну напередодні Першого з'їзду КП(б)У». Доповідач докладно показала процес утворення в липні 1917 р. обласної партійної організації Донецько-Криворізького басейну, яка об'єднала промислові центри України і очолила героїчну боротьбу трудящих мас за перемогу соціалістичної революції, за встановлення і зміцнення Радянської влади на місцях.

На сесії було заслухано доповідь заступника директора Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна І. І. Онп-

шенка «Комуністична партія України — бойовий загін КПРС в боротьбі за побудову комунізму». Доповідач висвітлив багатогранну діяльність Комуністичної партії України в післявоєнний період, показав величезні успіхи, досягнуті українським народом під керівництвом Комуністичної партії. Доповідач відзначив великі заслуги в розквіті республіки, в будівництві Комуністичної партії і згуртуванні її рядів навколо ленінського ЦК КПРС товариша М. С. Хрушова, який протягом майже третини 40-річного існування КП України очолював її Центральний Комітет.

З великим інтересом наукова сесія прослухала виступи учасників Першого з'їзду ЦК КП(б)У тт. П. І. Буценка, Д. Я. Носенка і О. В. Снегова.

П. І. Буценко з хвилюванням і теплою розповів про свою зустріч з великим Леніним, який добре знав, любив український народ і піклувався про нього.

В кінці свого виступу П. І. Буценко відмітив великі успіхи, досягнуті українським народом під керівництвом Комуністичної партії в розвитку соціалістичної економіки і культури республіки.

Глибокий аналіз роботи Першого з'їзду КП(б)У дав у змістовному виступі делегат з'їзду О. В. Снегов. Висвітлюючи боротьбу на з'їзді, О. В. Снегов зазначив, що абсолютна більшість делегатів з'їзду в загальнопартійних питаннях стояла на ленінських позиціях. Торкаючись питання про взаємовідносини України з Росією, про утворення КП(б)У як невід'ємної частини РКП(б), О. В. Снегов підкреслив, що при розв'язанні цих питань, як і інших, з'їзд продемонстрував свою монолітну єдність. О. В. Снегов звернув увагу істориків на необхідність глибокого наукового вивчення і висвітлення питань історії КП України.

Простим і хвилюючим був виступ делегата з'їзду Д. Я. Носенка. Ділячись своїми враженнями про з'їзд, Д. Я. Носенко підкреслив, що делегати Першого з'їзду були натхнені вказівками і порадами, які принесла на з'їзд делегація, що була у В. І. Леніна. Після цього вся робота з'їзду була прийнята духом ленінських ідей.

Учасники сесії гаряче подякували делегатам Першого з'їзду КП(б)У за цікаві виступи, а також висловили подяку всім старим більшовикам, які взяли участь у роботі сесії.

В. З. СЕРДЮК

НАУКОВА СЕСІЯ ВІДДІЛУ СУСПІЛЬНИХ НАУК АН УРСР, ПРИСВЯЧЕНА 40-РІЧЧЮ КП УКРАЇНИ

1 липня 1958 р. відбулася наукова сесія Відділу суспільних наук АН УРСР, присвячена 40-річчю Комуністичної партії України.

Сесію відкрив президент АН УРСР

Герой Соціалістичної Праці академік О. В. Палладін, який виголосив вступне слово. Учасники сесії заслухали чотири наукові доповіді.

Про роль Комуністичної партії Украї-

ни, як натхненника і організатора боротьби трудящих мас за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні, говорилося у доповіді завідуючого відділом історії радянського суспільства Інституту історії АН УРСР доктора історичних наук професора М. І. Супруненка.

Член-кореспондент АН УРСР Д. Х. Остриани присвятив доповідь боротьбі Комуністичної партії України за здійснення ленінської національної політики і торжество ідей пролетарського інтернаціоналізму. Про боротьбу Комуністичної партії України за перетворення Української РСР у високорозвинену індустріально-колгоспну державу говорив доктор економічних на-

ук професор О. О. Нестеренко. Кандидат філологічних наук Л. М. Новиченко зробив доповідь на тему: «Комуністична партія України в боротьбі за розвиток української радянської літератури».

Із спогадами на сесії виступили учасник Першого з'їзду КП України В. М. Федоров, а також старі більшовики М. П. Киндяк і С. П. Оліков.

В роботі наукової сесії взяли участь співробітники інститутів Відділу суспільних наук АН УРСР, викладачі суспільних наук київських вузів, представники партійних, радянських і громадських організацій.

М. С.

ЗУСТРІЧ ДЕЛЕГАТИВ І З'ІЗДУ КП(б)У ІЗ СПІВРОБІТНИКАМИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР

Наприкінці червня 1958 р. в Інституті історії АН УРСР відбулася зустріч делегатів І з'їзду КП(б) України О. В. Снегова та Д. Я. Носенка із співробітниками інституту.

З вступним словом перед учасниками зустрічі виступив завідуючий відділом історії радянського суспільства доктор історичних наук М. І. Супруненко, який коротко зупинився на окремих моментах з історії утворення Комуністичної партії України.

Великий інтерес присутніх викликали виступи учасників І з'їзду КП(б) України О. В. Снегова та Д. Я. Носенка, які

докладно зупинилися на підготовці до скликання і на самій роботі з'їзду, на характеристиці окремих моментів внутрішнього становища на Україні.

Особливу увагу привернув зроблений О. В. Снеговим аналіз суперечностей, які виникали між делегатами з'їзду при розгляді окремих питань. На думку О. В. Снегова, деякі українські історики підходять до висвітлення цих суперечностей, до характеристики діяльності окремих груп партійних діячів дещо спрощено, без глибокого аналізу.

Н. Т.

ОБГОВОРЕННЯ В ІНСТИТУТІ ІСТОРІЇ АН УРСР ПРАЦЬ, ЯКІ ВИЙШЛИ ДО 40-РІЧЧЯ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ

25 квітня 1958 р. на вченій раді Інституту історії АН УРСР з участю істориків науково-дослідних і вищих навчальних закладів Києва, Львова та інших міст республіки було заслухано доповідь доктора історичних наук професора М. І. Супруненка на тему «Огляд наукових праць з історії перемоги Великого Жовтня на Україні» і співдоповідь кандидата історичних наук І. І. Компанійця «Огляд наукових праць з історії революційного руху на західноукраїнських землях, що розгорнувся під впливом ідей Великого Жовтня».

М. І. Супруненко відзначив, що великим досягненням є колективна праця наукових співробітників Інституту історії АН УРСР — видання II тома «Історії Української РСР». Це перша систематична праця з історії соціалістичного будівництва в нашій республіці. Керівній ролі партії та її вождя В. І. Леніна присвячено статті О. Т. Юрченка, У. І. Рядніної, А. В. Лихолата, В. С. Федорченка та ін., опубліковані в збірнику Інституту історії партії ЦК КП України «Більшовики України в боротьбі за перемогу Великої

Жовтневої соціалістичної революції і встановлення Радянської влади».

Діяльність Рад робітничих і солдатських депутатів знайшла своє відображення в праці С. М. Корольовського, книжки М. Г. Гончаренка «Советы Донбасса в 1917 г.», статтях В. Г. Лисенка, К. К. Шилана. Така важлива тема, як революційна боротьба селянських мас і їхній союз з робітничим класом, знайшла своє відображення в монографії М. А. Рубача «Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции». Праці П. П. Гудзенка і стаття І. В. Дьомкіна присвячені вивченню здійснення робітничого контролю над виробництвом і націоналізації промисловості на Україні. Створення Червоної Гвардії на Україні знайшло своє відображення в книзі М. Я. Онуфрієнка, а організація Червоної Армії — в статті В. М. Довгопола. Значне місце серед ювілейних видань займають праці про міжнародний характер Великої Жовтневої соціалістичної революції та її вплив на розвиток революційного руху. Доповідач зга-

дав статті Д. М. Сташевського, В. І. Горкуна, І. М. Кулініча, І. А. Петерса, М. Ф. Лебовича, Ю. О. Боева, Р. Г. Симоненка, Л. О. Лешенка, вміщені в збірнику Інституту історії АН УРСР «Великий Жовтень і революційний рух народів зарубіжних країн».

Характеризуючи велику археографічну роботу, здійснену в ювілейному році, М. І. Супруненко відзначив як велике досягнення тритомне видання документів — «Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине» під редакцією С. М. Королівського, позитивно оцінив збірник, виданий Інститутом історії партії ЦК КП України і Архівним управлінням УРСР «Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март — ноябрь 1917 г.)». Доповідач зупинився також на окремих недоліках, прикрих помилках, допущених в деяких публікаціях документів.

В другій, більшій частині своєї доповіді М. І. Супруненко докладно зупиняється на ставленні КП(б)У до дрібно-буржуазних партій, зокрема до боротьбистів. М. І. Супруненко вказав, що, на його думку, в статті Г. Овчарова «З приводу висвітлення питання про боротьбизм» («Комуніст України», 1958, № 2) робиться спроба поставити під сумнів доцільність блокування КП(б)У на певних етапах і в певних умовах з боротьбистами, а також спроба відродити лівацько-сектантську лінію у розв'язанні селянського та національного питання на Україні. Характеризуючи соціальну базу боротьбистів, доповідач висловив думку, що вони відбивали інтереси трудящого селянства, переважно середнього, а також націоналістичні тенденції відсталого частини українських мас. І хоч в партію боротьбистів входила певна кількість куркульства і петлюрівської агентури, вона не була куркульською партією, а відбивала питання середнього селянства, його непослідовність.

М. І. Супруненко підкреслив, що в II томі «Історії Української РСР» ніякої ідеалізації боротьбистів, як це зазначає тов. Овчаров, немає, хоч і є окремі недоліки у висвітленні цього питання. Наприклад, слід було сильніше підкреслити, що на певних етапах боротьбисти хиталися в бік контрреволюції.

Закінчуючи, доповідач робить висновок, що історики України досягли значних успіхів у розробці історії Жовтневої революції. Але це тільки початок поглибленої і великої роботи над даною проблемою. Деякі такі важливі питання, як соціально-економічні передумови соціалістичної революції на Україні, робітничий рух в період підготовки соціалістичної революції, український національно-визвольний рух до жовтня 1917 р., діяльність Рад робітничих і солдатських депутатів, діяльність українського Радянського уряду, залишились невисвітленими.

Співдоповідач І. І. Компанієць відзначив, що славний ювілей був поштовхом до більш глибокої розробки і висвітлення історії західноукраїнських земель — невід'ємної, складової частини Радянської України. Він вказав на значну наукову цінність збірників документів і матеріалів «Під прапором Жовтня», «З історії революційного руху у Львові», «Шляхом Жовтня», виданих у Львові та Ужгороді. В той же час співдоповідач підкреслив, що у збірнику «Під прапором Жовтня» підбір документів (в другому розділі особливо) не відображає значного розмаху класової боротьби, яка відбувалась в Західній Україні. В передмові є висловлення, не підкріплені документами. Недоліком збірника «Шляхом Жовтня» є відсутність в ньому матеріалів про Хустський з'їзд 1919 р.

Співдоповідач позитивно оцінив збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції «За владу Рад», збірник статей «Ленінізм торжествує», книгу В. Ю. Маланчука «Молодість, гартована в боях» про героїчну боротьбу комсомольців і молодих комуністів за щастя народу, видану у Львові. Високої оцінки заслуговують випущені до ювілею спеціальні номери наукових записок і збірники статей Ужгородського, Чернівецького та Львівського університетів, праці К. Г. Ципка, В. К. Осечинського, М. К. Івасюти, К. Г. Каковського, М. М. Кравця, В. К. Макаєва, І. С. Павлюка, Ю. Ю. Сливки, І. М. Гранчака, А. Д. Ярошенка, А. М. Шлепакова та ін., в яких висвітлюється революційний рух на західноукраїнських землях.

В той же час І. І. Компанієць звертає увагу на значні, з його точки зору, помилки в деяких опублікованих працях. Так, він критикує ряд положень, висунутих у статті О. Ю. Карпенка «До питання про характер революційного руху в Східній Галичині» (збірник статей Інституту суспільних наук АН УРСР «З історії західноукраїнських земель», вип. I, К., 1957). Твердження О. Ю. Карпенка, зазначив співдоповідач, про те, що в Східній Галичині в листопаді 1918 р. відбулась окрема «національно-демократична» революція і що так звана ЗУНР утворилася не в результаті контрреволюційних дій української буржуазії, а як наслідок революційного руху народних мас, принижують значення соціалістичної революції і створення Української Радянської держави для всього українського народу. Співдоповідач вказував також на те, що О. Ю. Карпенко не дав чіткої і правдивої характеристики розстановці класових сил. Зокрема, він включив і буржуазію і пролетаріат в одне «загальнонаціональне повстання», що по суті веде до відродження буржуазно-націоналістичної «теорії» єдиного потоку.

На наступному засіданні вченої ради 28 квітня 1958 р. почалося обговорення доповіді і співповіді.

І. Т. Кулик в своєму виступі позитивно оцінив другу частину «Очерков по истории Крыма» П. Н. Надінського, монографії Р. Г. Симоненка «Імперіалістична політика США щодо України в 1917—1918 рр.» та О. Б. Слущького «Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни». Що ж стосується партії боротьбистів, зазначає І. Т. Кулик, то факти говорять за те, що вона була контрреволюційною, буржуазно-націоналістичною. В своєму виступі він підкреслює своєчасність постановки цього питання журналом «Комуніст України».

О. Ю. Карпенко (Інститут суспільних наук АН УРСР у Львові) приділив увагу деяким малорозробленим проблемам історії західноукраїнських земель. Він говорив про те, що Велика Жовтнева соціалістична революція викликала революційне піднесення трудящих західноукраїнських земель, навів факти боротьби українських трудящих проти Австро-Угорської монархії, відзначив, що саме пролетаріат був провідною силою цього революційного руху, що українське населення Галичини, Буковини і Закарпаття внесло свій вклад в повалення тюрми народів Австро-Угорської імперії. Революційна боротьба в Східній Галичині розглядається ним як складова частина революції в Австро-Угорщині. Посилаючись на оцінку, вміщену в документах КПЗУ, О. Ю. Карпенко робить висновок, що в листопадових подіях 1918 р. мав місце не путч, а масовий народний рух — національно-демократична революція, результатом якої було створення ЗУНР.

О. Б. Слущький, називаючи праці, які вийшли до 40-річчя Великого Жовтня, виділяє згадувану книгу Р. Г. Симоненка і книгу П. М. Калениченка «Польська прогресивна еміграція в СРСР в роки другої світової війни», які одержали позитивну оцінку не тільки в Радянському Союзі, а й за його межами. Він також говорить про нові за змістом і цінні праці Д. М. Сташевського, І. Т. Кулика, І. К. Рибалки, С. М. Корольовського і багатьох ін. Виступаючий не погоджується з позицією М. І. Супруненка в питанні про боротьбизм. Програма боротьбистів, їх ідеологія були ворожими інтересам пролетаріату їх прагнення були спрямовані на послаблення дружби трудящих України з російським народом, об'єктивно боротьбисти були агентами міжнародного імперіалізму. Що стосується ставлення Комуністичної партії до боротьбистів, то вона застосовувала до них гнучку тактику, спрямовану на їх розклад.

Ф. П. Шевченко зупинився на великих зрушеннях і успіхах, досягнутих радянською історичною наукою після ХХ з'їзду, відзначив успіхи в справі вивчення історії західноукраїнських земель. Але окремим працям властиві недоліки, які

необхідно подолати. Є випадки надмірного захоплення «голими» фактами, без належної їх систематизації і узагальнення, має місце відсутність історичного підходу до ряду явищ. В працях ще не показується якісна зміна в свідомості трудящих мас і у формах класової боротьби на західноукраїнських землях під впливом ідей Жовтня. В окремих роботах не можна провести чіткої грані між подіями, що відбувались внаслідок внутрішніх закономірностей даної країни, і подіями, що відбувались під безпосереднім впливом Жовтня. Немало випадків, коли революційні події на Буковині і в Галичині подаються у відриві від подій, які відбувались в інших частинах Австро-Угорщини. На сьогоднішній день ще відчувається недостатнє вивчення історії національно-визвольного руху на Україні, особливо на західноукраїнських землях. Для вивчення історії західноукраїнських земель велике значення мають постанови ЦК КПЗУ, в яких дається правильна оцінка класової суті подій і в 1918 р. На закінчення Ф. П. Шевченко вніс пропозицію ввести в практику роботи вченої ради щорічні огляди історичної літератури.

В. В. Руднев зупинився на деяких недоліках доповіді і співдоповіді, відзначаючи відсутність в них аналізу складного і багатогранного процесу розвитку історичної науки в республіці. В огляді літератури, яка вийшла, випали деякі праці, наприклад, колективна праця В. Кюкова, І. Кулика і І. Слинька «Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни», яка вже одержала позитивну оцінку за кордоном.

В своєму виступі В. В. Руднев приділив значну увагу вивченню соціальних і політичних коренів боротьбизму. В оцінці соціальної бази боротьбистів він погоджується з доповідачем, але вважає, що григор'євщина — справа рук боротьбистів. На його думку, стаття Г. Овчарова не достатньо аргументована. Щодо намагання боротьбистів пролізти в органи Радянської влади, то це відноситься не лише до років громадянської війни, а й проявляється і повторюється в 20-і і 30-і роки аж до ліквідації шумськізму-хвильовизму. В. В. Руднев вважає, що позитивною стороною виступу журналу «Комуніст України» про боротьбистів є загострення питання щодо правильної оцінки українського буржуазного націоналізму.

Д. М. Волчанський (Кіровоградський педінститут) відзначив ініціативу Інституту історії АН УРСР, який поставив на обговорення перед широкою аудиторією важливі питання, критикував ряд положень, висунутих О. Ю. Карпенком в його статті.

І. Х. Ганжа говорив про дрібнобуржуазний, націоналістичний характер боротьбистів, діяльність яких слід розглядати в зв'язку з особливостями соціаль-

но-економічного становища на Україні, висвітлюючи умови, в яких проходила боротьба більшовицької партії за завоювання селянства. Заслуга більшовицької партії полягала в тому, що вона в боротьбі за селянство уважно ставилась до тих, хто в будь-якій мірі відображав інтереси середнього селянства. І. Х. Ганжа вніс пропозицію створити республіканську археографічну комісію, яка координувала б роботу всіх обласних архівів УРСР.

На засіданні вченої ради 7 травня першим виступив К. А. Прилипко. Він підкреслив важливість обговорюваних питань і відзначив правильну позицію, зайняту журналом «Комуніст України», критикував висвітлення питань боротьбизму в другому томі «Історії Української РСР», а також примітку в коментарі до збірника «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920 рр.)». Виступаючий навів ряд фактів, які свідчать про контрреволюційний характер боротьбистів.

Р. Г. Симоненко відзначив, що підготовка до 40-річчя Великого Жовтня проходила в обстановці широкої творчої дискусії і наукової критики. Надзвичайно розрослись в ювілейному році напрями розвитку історичної науки на Україні, а характер праць став більш бойовим. Деякі з них заслуговують особливого схвалення. Це уже згадана праця І. К. Рибалки, книжка П. П. Удовиченка «З історії зовнішньої політики Української РСР», яка є початком розробки цієї важливої проблеми. Промовець вважає, що в працях М. І. Супруненка мають місце ідеалізація і прикрашення боротьбистів і цілком приєднується до позиції журналу «Комуніст України». На думку Р. Г. Симоненка, ототожнювати лівих есерів з боротьбистами немає ніяких підстав. Основні розходження між боротьбистами і КП(б)У були не в національному питанні, а в питаннях соціально-політичних. Він вказував на зв'язок боротьбистів з повстанням Григор'єва. Політична гострота цього питання полягає, зокрема, і в намаганнях закордонних фальсифікаторів зобразити боротьбистів єдиною партією, за якою начебто ішов український народ. Р. Г. Симоненко зупинився також на твердженнях буржуазних фальсифікаторів історії про спорідненість боротьбизму і «націонал-комунізму». Завдання істориків полягає в послідовному викритті контрреволюційної політики боротьбизму. Виступаючий вніс пропозицію створити проблемну вчену раду з питань Жовтневої революції і громадянської війни на Україні, тому що їх розробка ще не ведеться на належному рівні.

Г. М. Шевчук погоджується з оцінкою політичної діяльності боротьбистів, яку дав «Комуніст України». Документи свідчать про те, що боротьбисти займалися контрреволюційною діяльністю, зриваючи військову мобілізацію і організовуючи

чи банди в деяких губерніях України. Лінія боротьбистів була спрямована проти організації єдиної Червоної Армії, на розрив з російським народом.

М. М. Липовченко (співробітник редакції журналу «Комуніст України») зазначив у своєму виступі, що питання про боротьбизм не випадково стало предметом обговорення вченої ради. Справа в тому, що через неправильне його висвітлення можна скотитися на лівацько-сектантські позиції або на позиції українського буржуазного націоналізму. Липовченко аналізує три лінії щодо боротьбистів: ленінську, лівацько-сектантську лінію Пятакова—Бубнова і лінію Зінов'єва. Він не погоджується з думкою М. І. Супруненка про те, що головний розходження між боротьбистами і КП України полягали в національному питанні. В оцінці соціальної бази в доповіді, на його думку, змішуються два поняття — економічна основа дрібнобуржуазних партій і їх політична опора.

С. М. Белоусов сказав, що не можна користуватися ніякою спадщиною боротьбистів як ідейно нам ворожою. Він рішуче виступив проти тих, хто намагається наголосувати на специфічному характері соціалістичної революції на національних окраїнах, що по суті веде до приниження значення Великої Жовтневої соціалістичної революції. Промовець вбачає корінь помилок з цих питань в нерозумінні марксистсько-ленінського вчення з національного питання.

В. Л. Варецький, аналізуючи літературу, яка вийшла в західноукраїнських областях, позитивно оцінив «Нариси історії Львова», збірник документів «Радянський Львів», а також «Нариси колективізації на Тернопільщині» М. К. Івасюти. Як недолік деяких праць, він назвав висвітлення історії західноукраїнських земель у певному відриві від соціалістичного процесу в Радянському Союзі. Виступаючий вважає, що не можна розглядати листопадові події 1918 р. в Східній Галичині як перемогу народної революції.

А. Д. Ярошенко (Інститут історії партії ЦК КП України) відзначив створення за останній час багатьох цікавих праць з історії революційно-визвольної боротьби трудящих західноукраїнських земель, їх високу ідейність, науковість і партійність, непримиренну боротьбу проти будь-яких проявів буржуазної ідеології. В своєму виступі він критикував положення О. Ю. Карпенка щодо прогресивної участі української буржуазії західноукраїнських земель в подіях 1918—1919 рр., виступив проти спроб поставити в один ряд революційно-визвольну боротьбу трудящих мас і націоналістичні дії української буржуазії.

О. Ф. Єрмоленко відзначив, що деякі історики Львова і Києва почали відроджувати невірні теорії ідеалізації ЗУНР, які необхідно рішуче викоринити.

Г. Ф. Овчаров (Державний музей Т. Г. Шевченка) говорив, що його стаття в «Комуністі України» не могла охопити всіх питань. В ній, головним чином, застерігається проти ідеалізації боротьбизму, проти відступів від лінії партії в оцінці цього питання. Він критикував погляди М. І. Супруненка, який, на його думку, виступає в ролі захисника боротьбизму. Ототожнення боротьбистів з українським селянством веде до приниження ролі Комуністичної партії. Промовець заперечував проти тверджень, що боротьбисти відіграли будь-яку позитивну роль, вважає їх контрреволюційною партією, яка гальмувала процес встановлення Радянської влади на Україні.

Я. Ю. Пашко (відповідальний редактор журналу «Комуніст України») відзначив, що стаття Г. Ф. Овчарова була відповіддю на деякі листи, які надійшли до редакції, і ще раз нагадав про необхідність правильної оцінки боротьбизму, ставлення до нього нашої партії, щоб покласти край тій плутанині, яка є в ряді праць М. І. Супруненка і В. В. Руднева. Він відмічає, що боротьбисти були силою, яка не тільки не сприяла зміцненню союзу робітничого класу і селянства, а, навпаки, перешкождала цьому союзу. Промовець відзначив гнучку політику партії, спрямовану на ізоляцію боротьбистів від мас.

На засіданні вченої ради 20 травня першим виступив М. А. Рубач. Він заявив, що виступ журналу «Комуніст України» має позитивне значення. В той же час М. А. Рубач вважає, що стаття Г. Ф. Овчарова містить ряд помилок і переключень, а критика ведеться не завжди з правильних позицій. Ії принциповим недоліком промовець вважає повну відсутність критики лівацько-сектантської концепції щодо боротьбистів, а також несправильне висвітлення їх соціальної бази. На думку М. А. Рубача, в II томі «Історії Української РСР» недостатньо висвітлюється шкідлива діяльність боротьбистів, недосить чіткою є примітка про боротьбистів у документальному збірнику «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни». М. А. Рубач також зупиняється на характеристиці спорідненості лівих есерів і боротьбистів, зазначаючи, що складність обстановки на Україні не знімає єдності процесу, який відбувався і в Росії, і на Україні.

Л. М. Новиченко (Спілка письменників України) говорить про відсутність чіткості в деяких працях істориків щодо питання про боротьбизм, тому літераторам не було на що спиратись у визначенні історико-партійної ролі українських радянських письменників Блакитного і Чумака, які були боротьбистами. Промовець відзначає, що в його книзі «Поезія і революція», присвяченій творчості Павла Тичини, лише згадується боротьбизм у зв'язку з Блакитним. Він підкреслює, що не ставив перед собою завдання дати вичерпну ха-

рактеристику цій націоналістичній, глибоко ворожій більшовизму партії, тому звинувачення, висунуте проти нього в статті Г. Овчарова, безпідставне. Оцінюючи діяльність Блакитного, не можна забувати про його політичні помилки. Якщо говорити про його поезію, то вона пройнята широю революційністю, є справжнім поетичним здобутком революції, про що свідчить сила її впливу на свідомість кращих представників української інтелігенції.

С. А. Крижанівський (Інститут літератури АН УРСР) зазначає, що в його передмові до книги В. Чумака «Червоний заспів» говориться про боротьбистів лише в цитаті Блакитного. Він зовсім не ставив перед собою завдання писати їх історію. Виступаючи висловлює своє глибоке невдоволення тим, що Г. Овчаров приписує йому погляди Блакитного на боротьбистів. Що стосується II тома «Історії української літератури», то в ньому дається правильна оцінка боротьбистів у зв'язку з літературним процесом на Україні.

В заключному слові І. І. Компанієць говорив про неможливість змішування революційного руху українських трудящих мас проти влади габсбургів і контрреволюційного путчу української буржуазії, які проходили одночасно. Погляди О. Ю. Карпенка, на його думку, мають антинаукowy характер, але можна сподіватись, що молодий, здібний науковець зрозуміє свої помилки і створить корисні наукові праці.

М. І. Супруненко, виступаючи із заключним словом, зазначив, що не міг у доповіді охопити всіх праць, присвячених проблемам Жовтневої революції. Він рішуче заперечив проти тверджень Я. Ю. Пашки і Г. Ф. Овчарова щодо ідеалізації ним боротьбистів, а також не погодився з тими, хто ігнорує спорідненість лівих есерів і боротьбистів. М. І. Супруненко в заключному слові відстоював і розвивав положення, висунуті ним в доповіді. В кінці заключного слова доповідач висловив думку, що навіть після обговорення піднятих питань ще остаточно не вирішені і тому необхідно над ними далі працювати. Перш за все, потребують висвітлення соціально-економічні проблеми. Потрібно також розгорнути дослідження питань національно-визвольного руху на Україні.

Голова вченої ради О. К. Касименко відзначив велику активність учасників наради. Він також звернув увагу на деякі недоліки у літературі, присвяченій Жовтню. Зокрема, недоліком цих праць і перш за все II тома «Історії Української РСР» є не зовсім правильне висвітлення питання про керівництво національно-визвольним рухом безпосередньо напередодні Жовтня. Істинним недоліком окремих праць і доповіді на цьому обговоренні, зазначає О. К. Касименко, є недостатня виразність

характеристики боротьбистів, яку треба шукати не в їх заявах, а в їх ділах. При вивченні історії Жовтневої революції та громадянської війни на Україні діяльність боротьбистів чомусь відривається від складної політичної обстановки, від гострої класової боротьби, яка точилась тоді на Україні. Неправильні трактування є також у висвітленні історії західноукраїнських земель, на що звернули увагу співдоповідач і виступаючі. Своєчасний виступ журналу «Комуніст України», який відмітив недоліки в окремих працях інституту, допоможе в наступній роботі піднести теоретичний рівень наших наукових праць. О. К. Касименко відзначає, що вчена рада і дирекція інституту не проявили достатньої вимогливості при розгляді і затвердженні праць до друку.

Роботу вченої ради було підсумовано у відповідній постанові, в якій підкреслюється, що монографічні дослідження і документальні збірники, опубліковані до 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, є значним вкладом у розвиток української радянської історіографії. Значним досягненням в роботі Інституту історії є вихід у світ II тома «Історії Української РСР», який одержав в цілому позитивну оцінку.

Одночасно з цим в постанові відзначається як серйозний недолік те, що в окремих наукових працях Інституту історії мають місце нечіткі, а подекуди і невірні твердження щодо соціальної бази і характеру діяльності боротьбистів. Зокрема, це має місце і в II томі «Історії Української РСР». Таке становище створилося, головним чином, в результаті того, що історія проведення ленінської національної політики на Україні ще слабо розроблена

в радянській історіографії. Крім того, редакція II тома і автор відповідних розділів М. І. Супруненко недостатньо врахували критичні зауваження, висловлені під час обговорення макету цієї книги.

Вчена рада відзначила наявність істотних помилок і в окремих працях з історії революційного руху на західноукраїнських землях, що розгорнувся під впливом Великого Жовтня. Це проявилось в згадуванні статті О. Ю. Карпенка, в якій не показана контрреволюційність західноукраїнської націоналістичної буржуазії під час утворення так званої Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), а також хибно твердиться, що нібито ЗУНР була створена в результаті революційної боротьби народних мас.

Вчена рада Інституту історії АН УРСР вважає, що в статтях і рецензіях, опублікованих в 1958 р. у журналі «Комуніст України» (рецензія Г. Алфеевої в № 1 журналу на документальний збірник «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920 рр.)», згадувана стаття Г. Овчарова — № 2 журналу, рецензія С. Королівського та І. Рибалки в № 4 журналу на другий том «Історії Української РСР»), правильно відзначено окремі істотні недоліки у вирішенні важливих питань історії боротьби за перемогу Великого Жовтня на Україні в працях наукових співробітників Інституту. В постанові звертається увага всіх працівників інституту, які досліджують історію радянського періоду, на велику наукову і політичну актуальність правильного висвітлення корінних питань історії Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні.

Ю. М. ГАМРЕЦЬКИЙ

РЕСПУБЛІКАНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ З ПИТАНЬ ЛІТЕРАТУРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ УКРАЇНИ З ІНШИМИ СЛОВ'ЯНСЬКИМИ НАРОДАМИ

З ініціативи Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка 3—5 червня в Києві відбулася перша республіканська конференція, присвячена літературним зв'язкам України з слов'янськими народами країн народної демократії. В її роботі взяли участь науковці гуманітарних інститутів, у тому числі й Інституту історії АН УРСР, славісти університетів та педагогічних інститутів України, письменники, працівники видавництва і редакцій, гості з Москви та Мінська. На адресу конференції надійшло чимало привітальних телеграм від наукових установ та організацій Радянського Союзу і країн народної демократії.

Після короткого вступного слова в. о. ректора КДУ О. З. Жмудського було заслухано такі доповіді: А. Волков «Про порівняльну історію слов'янських літератур», М. Мольнар «Розвиток славістики на Україні», Я. Моравець «Твори слов'ян-

ських письменників в українських виданнях», Є. П. Кирилюк «Тарас Шевченко і слов'янські народи», О. Є. Засенко «Марко Вовчок в слов'янських літературах», В. Дмитрук «Основні етапи розвитку українсько-болгарських зв'язків», І. Романченко «Драгоманов та Болгарія», Я. Шуст «Участь Івана Франка в прогресивному львівському журналі «Przegląd społeczny», Ю. Булаховська «Українська література в польських перекладах та критиці післявоєнного періоду», Г. Коновалов «До питання українсько-чеських літературних зв'язків», Н. Копилянська «Закарпаття в чеській літературі», Ф. Погребенник «Буковина та Чехія», М. Мольнар-Мундяк «До питання українсько-чеських зв'язків», Ю. Бача «Українці Східної Словаччини та питання українсько-чехословацьких літературних зв'язків», С. І. Маслов «Михайло Козачинський і його драма «Король Урош V» (повідь прочитав В. І. Маслов), М. Павлюк «Тра-

диці та новаторство в роботі українських поетів над перекладом сербської народної поезії».

На конференції виступили також П. Г. Тичина, О. І. Білецький, Л. А. Булаховський, П. М. Попов та ін.

Як показала конференція, незважаючи на те що останнім часом приділяється на Україні чимраз більша увага вивченню українсько-слов'янських зв'язків і взагалі вивченню культури слов'янських народів, славістика на Україні до цього часу розвивається ще незадовільно. У зв'язку з цим учасники конференції прийняли постанову, в якій, між іншим, пропонується створити в республіці при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка республіканське наукове товариство славістів. Пропонується провадити такі рес-

публіканські конференції щороку і залучати до них не лише літературознавців, а також істориків, мовознавців, фольклористів тощо.

Друга республіканська конференція має відбутися наступного року в Львові. Матеріали цих конференцій мають виходити окремими збірниками. Крім того, учасники конференції запропонували вжити заходів до видання спеціального щорічника наукових праць з питань славістики. У зв'язку з підготовкою до сторіччя з дня смерті Т. Г. Шевченка пропонується в 1960 р. провести у Києві третю республіканську конференцію славістів УРСР з участю вчених усіх слов'янських народів, присвятивши її темі: «Шевченко і слов'янство».

М. МОЛЬНАР

РЕСПУБЛІКАНСЬКА НАРАДА ІСТОРИКІВ-АРХІВІСТІВ

19—21 червня в Києві відбулася нарада працівників державних і партійних архівів Української РСР, присвячена 40-річчю радянського архівного будівництва. В роботі наради, крім українських архівістів, взяли участь представники наукових установ Києва, а також гості з братніх республік, всього понад 250 чоловік.

Увазі учасників було запропоновано чотири доповіді: начальника Архівного управління УРСР С. Д. Пилькевича «40 років радянського архівного будівництва в Українській РСР», заступника директора Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПКР кандидата історичних наук доцента М. Р. Донія — «40 років Комуністичної партії України», завідуючого відділом Інституту історії Академії наук УРСР доктора історичних наук професора В. О. Голобуцького «Стан і завдання розробки допоміжних історичних дисциплін» та заступника директора Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПКР О. О. Стручкова «Завдання партійних архівів у розвитку історії КПКР і радянського суспільства».

Під час обговорення доповідей були висловлені пропозиції, спрямовані на поліпшення стану архівної справи в республіці. Л. В. Гусева і П. І. Павлюк звернули увагу архівістів на необхідність систематичного і широкого поповнення архівних фондів УРСР шляхом придбання документів у окремих осіб, збирання спогадів, виготовлення мікрофільмів та ін.

І. Л. Бутич і В. П. Місюра говорили про те, що з метою кращого комплектування державних архівів треба докорінно поліпшити роботу з експертизи цінності документальних матеріалів. Перейти від окремих публікацій до планового ґрунтовного видання документів радянського періоду і особливо документів, у яких відбита історія робітничого класу України, закликав працівників архівних установ М. А. Рубач.

Учасники наради (П. І. Бойко, Г. А. Істомін, Є. М. Стуканов) зазначили, що в інтересах поліпшення справи публікації документів архівними установами, в інтересах розвитку історичної науки треба постійно зміцнювати творчу співдружність державних і партійних архівів. У виступах висловлювалась думка про доцільність організації на Україні археографічної комісії — координаційного центра публікації документів, а також створення товариства архівістів. Всього в обговоренні доповідей взяли участь 15 чоловік.

Учасники наради одержали багато привітальних телеграм від наукових і архівних установ Москви і братніх республік. Дальших творчих успіхів українським архівістам побажали з трибуни наради представники Головного архівного управління СРСР, архівних установ Москви, Ленінграда, Білоруської, Вірменської та Естонської РСР.

П. В. ЗАМКОВИЙ

ОБГОВОРЕННЯ МАКЕТА VII ТОМА «ВСЕМИРНОЇ ІСТОРІЇ»

26 травня 1958 р. в Інституті історії АН УРСР відбулося обговорення макета VII тома «Всемирной истории». Перш за все слід відзначити той приємний факт, що останнім часом історики України і Росії

встановлюють все тісніші наукові зв'язки, жвавіше обмінюються думками щодо різних наукових проблем, спільними зусиллями рухають вперед нашу радянську історичну науку.

В обговоренні вказаного макета взяли участь співробітники Інституту історії АН УРСР, викладачі вузів Києва, а також Вищої партійної школи при ЦК КП України.

Головний редактор VII тома «Всемирной истории» член-кореспондент Академії наук СРСР О. А. Губер у вступному слові дав коротку характеристику висвітлюваного періоду (від Паризької Комуні до Жовтневої революції) і зупинився на структурних особливостях обговорюваної праці.

Він вказав, що, поділяючи том на три частини, автори намагались уникнути механічного поєднання історій окремих країн. Центральним завданням було прослідкувати за розвитком робітничого класу. Його революційної боротьби, переміщення центра революційних подій в Росію.

Промовець підкреслив складність поставленого завдання, бо в такій зведеній праці дуже важко уникнути повторень. Вклад подій ведеться синхронно, хоч автори подекуди змушені були відступати від цього принципу.

Автори прагнули уникнути «європоцентризму», який властивий багатьом зведеним працям з всесвітньої історії. Тому належне місце відведено показові пробудження Азії, що є однією з найважливіших сторінок історії народів світу.

Наприкінці свого виступу О. А. Губер звернув увагу на недостатнє висвітлення в томі і незавершеність викладу питань розвитку світової культури в розглядуваний період.

Далі почалося обговорення. Всі товариші, що виступали, відзначали велику і копітку роботу авторів макета тома, що увінчалася помітним успіхом. В макеті дається глибока розгорнута марксистсько-ленінська характеристика процесів розвитку людського суспільства в розглядуваний період. Разом з тим учасники обговорення висловили багато критичних думок, зробили чимало зауважень, рекомендували внести в макет поправки, доповнення тощо.

Доктор історичних наук Ф. Є. Лось вказав на те, що автори VII тома «Всемирной истории» опустили дуже багато важливих подій, що мали місце в Росії на початку XX ст. Зокрема, занатло мало сказано про революційний рух на Україні цього часу, особливо в частині, що стосується революційних подій влітку 1905 р., не називаються деякі українські міста, де відбувалися страйки. Зовсім не згадується про студентський рух, хоч відомо, що за участь в революційному русі 183 студенти Київського університету зазнали восени 1903 р. переслідувань з боку царського уряду. Доречно було б також згадати збройні повстання в Києві і Харкові в 1905 р. В окремих зауваженнях промовець підкреслив, що Росія вступила на шлях імперіалізму в кінці XIX, а не на початку

XX ст. Він рекомендував хоч би коротко дати характеристику «земському рухові», а також докладніше сказати про всесвітньо-історичне значення революції 1905 р. Він також вважає невдалою структуру XV розділу і радить змінити назву розділу або ж виділити період столипінської реакції в окремий розділ. В тексті немає достатньої характеристики класового і партійного складу дум.

На відсутність аналізу причин швидкого розвитку капіталізму в Росії в пореформений період вказав кандидат історичних наук Ф. О. Ястребов. Говорячи про зростання виробництва сільськогосподарських машин, автори не показують, що це мало місце насамперед на Україні. Неточно охарактеризована сільськогосподарська криза (стор. 180), яка, крім пауперизації, за словами Леніна, призвела до прискорення темпів розвитку капіталізму в російському сільському господарстві, технічного його переоснащення, спеціалізації¹. Промовець звернув увагу на слабке висвітлення питання формування націй на окраїнах Росії, в тексті, наприклад, зовсім не сказано, що остаточно нації почали складатися в період бурхливого розвитку капіталізму в після-реформений період, не згадано про національне питання до 1861 р.

Слабкість розділу, присвяченого народникам, відзначила доцент Л. В. Жилінська (Київський педінститут), вказавши, що виклад боротьби революційних народників дається по-старому. Вона рекомендувала переробити весь розділ, використавши всі висловлювання Леніна про народників — не тільки його гостру критику народників, але й високу оцінку їх героїчної боротьби. Оцінка народовольців у авторів макета повністю співпадає з оцінкою ІІ... царським урядом. Народовольців потрібно показати не так терористами, як революціонерами з широкою і сміливою програмою політичної боротьби, які героїчно билися за свої високі ідеали.

Кандидат історичних наук Р. Г. Симоненко зазначив, що матеріал розділу про становище країн Америки в період першої світової війни викладено зв'язано, але не зовсім чітко. Робітничий соціалістичний рух в США відбито під кутом зору проблеми війни і миру, а потрібно було б показати кількісну і якісну зміну пролетаріату. Неповністю використані матеріали праць американських марксистів, зокрема У. З. Фостера. Автори макета майже нічого не говорять про вплив революційної боротьби народів Росії на розвиток революційного руху в США. Рекомендує об'єднати розділ про воєнну економіку США і становище робітничого класу в один, промовець вніс ще кілька поправок стилістичного і редакційного порядку.

Детальний аналіз висвітлення питань

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 134.

історії Росії другої половини XIX ст. дав кандидат історичних наук О. А. Парасунько, який, зокрема, слухно зауважив, що група «Визволення праці» була не першою організацією, яка розповсюджувала марксизм в Росії. Так, в Москві існувало товариство видавців-перекладачів марксистської літератури, але про нього в тексті чомусь і не згадується.

Звертаючи увагу на значну кількість повторень і надмірне дрібнення розділів, завідуючий кафедрою історії міжнародного робітничого і національно-визвольного руху Г. Л. Нікольников (ВПШ) пропонував переглянути пропоруції окремих розділів і дещо скоротити, зокрема военний огляд першої світової війни. Він радив приділити більше уваги викриттю ревізіонізму в робітничому русі. Говорячи про процес пробудження Азії, промовець вважає за доцільне дати оцінку характерові азійських революцій та їх особливостей. Розділи про крах II Інтернаціоналу і розпад II Інтернаціоналу на окремі соціал-шовіністичні партії пот-

рібно об'єднати і з'ясувати конкретно і детальноше крах II Інтернаціоналу і причини його. Недоліком макета є відсутність висновків і заключення до всього тома.

В. М. Левський, старший викладач Вищої партійної школи, не погодився з наведеною в тексті оцінкою німецької соціал-демократичної партії початку XX ст. як революційної пролетарської партії (стор. 454). Це не відповідає дійсності. Торкаючись соціалістичного робітничого руху в США, промовець радить дати вірну характеристику де Леону як анархо-синдикалісту.

З своїми зауваженнями виступили також кандидати історичних наук Д. М. Сташевський і Ю. О. Боев.

В заключному слові О. А. Губер висловив подяку учасникам обговорення, заявивши, що зроблені зауваження допоможуть авторам виправити недоліки, що мають місце в макеті VII тома «Всемирной истории».

Л. О. ЛЕЩЕНКО

МІЖВУЗІВСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ З ІСТОРІЇ ЯКОБІНСЬКОЇ ДИКТАТУРИ

20—22 червня 1958 р. в Одеському державному університеті відбулася міжвузівська наукова конференція з історії яacobінської революційної диктатури. На ній були присутні науковці Москви, Ленінграда, Києва, Одеси, Ужгорода та Полтави.

Учасники конференції заслухали вісім доповідей і п'ять повідомлень, а також ознайомилися з текстами доповідей тих товаришів, які з різних причин не змогли приїхати в Одесу.

В доповідях доцента К. Д. Петряєва «Деякі актуальні питання вивчення історії французької буржуазної революції кінця XVIII ст.», доцентів В. С. Алексеєва-Попова та Ю. Я. Баскіна «В. І. Ленін і проблеми яacobінської диктатури» були порушені питання про нове, більш глибоке й різнобічне використання ленінської спадщини у вивченні яacobінського періоду французької революції 1789—1794 рр., про гегемонію низів у 1793—1794 рр., про головне протиріччя яacobінської диктатури, про істотні відмінності в політичному й соціальному аспектах яacobінської диктатури і т. ін.

Змістовну доповідь — «Французька революція і громадська думка на Україні» — прочитав доцент Л. А. Коваленко (Ужгород). Він зробив і повідомлення «Угорські яacobінці». Й. І. Зільберфарб (Москва) подав текст доповіді на тему: «Традиції великої французької революції 1789 р. в народному русі опору у Франції в 1940—1944 рр.» В. С. Люблінський (Ленінград) прочитав доповідь «Народний рух 1775 р. в Парижі і проблемаatika плебейського та селянського руху напередодні революції

1789 р.». Є. З. Серебрянська (Москва) виступила з доповіддю «Проблеми етики в світогляді Робесп'єра». Н. І. Чупрун (Полтава) ґрунтовно висвітлив тему «Сен-Жюст та Вантозькі декрети». З цікавими матеріалами, ще не використаними нашим літературознавством, виступила доцент О. П. Ковальчук (Одеса). Вона зробила доповідь на тему «Відоображення революційної дійсності у французькій драматургії періоду яacobінської диктатури». В повідомленнях І. В. Зав'ялової, Н. І. Владимирової, А. Д. Хаютина містився цікавий матеріал про останні праці буржуазних вчених, присвячені історії яacobінської диктатури, про діяльність яacobінського клубу, про новий російський переклад творів ідейного натхненника яacobінців — Жан-Жака Руссо. З повідомленням про свої враження після відвідання музею революції в Монтрі, створеного французькими комуністами, виступив доцент Г. Л. Нікольников (Київ).

По доповідях та повідомленнях відбулася жвава і змістовна дискусія, в якій взяла участь багато учасників конференції. Всі виступаючі підкреслювали актуальність поставлених доповідачами проблем і наголошували на необхідності активізації у вивченні історії яacobінської диктатури. В прийнятій резолюції пропонується координувати зусилля українських істориків у цій галузі, провести в 1959 р. наукову конференцію, присвячену 170-річчю революції, видати збірник документів «Народний рух в Парижі в 1793—1794 рр.», збірник матеріалів даної конференції, а також «Вибрані праці» покійного проф. К. П. Добролюбовського, найзначнішого на Україні дослід-

ника історії французької революції кінця XVIII в.

Громадськість Одеси виявила неабияку цікавість до конференції. На першому пленарному засіданні було присутніх понад 350 чол. Конференція одержала багато привітань, в тому числі від групи по вивченню історії Франції і Інституту історії АН СРСР, від редакції журналу «Новая и новейшая история», від Інституту загальної історії при Лейпцизькому університеті

ім. К. Маркса (НДР) та інших наукових закладів.

Конференція відіграла значну роль в справі постановки багатьох проблем з історії французької революції, які ще чекають свого наукового висвітлення. Розробка цих проблем має важливе політичне й наукове значення в боротьбі марксистської науки проти наступу буржуазної ідеології та сучасного ревізіонізму.

К. Д. ПЕТРЯЄВ

СПІЛЬНА НАУКОВА СЕСІЯ РУМУНСЬКИХ І РАДЯНСЬКИХ ІСТОРИКІВ

Румуно-радянським науковим інститутом Академії Румунської Народної Республіки в місті Бухаресті 9—11 червня була проведена спільна наукова сесія румунських і радянських істориків. Сесія була присвячена румуно-російським і румуно-радянським зв'язкам. На чотирьох засіданнях було заслухано 13 доповідей: академіка П. Константінеску-Яшь — «Проблеми вивчення румунсько-російських і румуно-радянських зв'язків»; Л. В. Черепніна (Москва) — «Соборное уложение» 1649 р. і правила Василя Лупу — джерела про закріпачення селян»; академіка А. Оцета — «Проблема публікації древніх документів»; Ф. П. Шевченка (Київ) — «Участь румун в партизанському русі на Україні в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу»; Маня Манеску — «Румуно-радянське економічне і культурне співробітництво»; М. А. Мохова (Кишинів) — «Російсько-молдавські відносини в другій чверті XVII ст.»; Д. П. Богдан — «Ономастика молдавських і українських документів до середини XV ст.»; В. Костакел — «До питання про тлумачення терміну «Прошеники» на основі слов'яно-румунських документів»; А. Ві-

ану — «Румуно-російські торгові зв'язки в кінці XVIII ст.»; Н. Кориван — «Російсько-французькі взаємовідносини в 1859 р. з нагоди об'єднання румунських князівств»; Т. Джорджеску — «Про діяльність масових організацій за мир і дружбу з Радянським Союзом (1932—1935 рр.)»; Б. Белгану — «Румуно-радянські зв'язки в період з 23 серпня 1944 р. до Паризької мирної конференції»; М. Г. Сазіна (Москва) — «Боротьба радянської делегації за демократичний мирний договір з Румунією на Паризькій мирній конференції 1946 р.».

Крім доповідей, на сесії відбувся широкий обмін думками з приводу піднятих проблем. Сесія пройшла на високому ідейно-теоретичному рівні і мала велике політичне значення.

Свідчила вона про досягнення румунських істориків в розробці багатьох проблем на основі марксистсько-ленінської теорії, про зміцнення творчих зв'язків істориків Румунії та Радянського Союзу. Матеріали сесії в цьому році вийдуть з друку окремим збірником.

Ф. Ш.

НАУКОВІ ЗВ'ЯЗКИ ПОЛЬСЬКИХ І УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ

В налагодженні співробітництва істориків народно-демократичної Польщі і Української РСР значну роль відіграла перша методологічна конференція, яка відбулася 28 грудня 1951 р. в м. Отвоцьку. Поряд з багатьма іншими питаннями воча звернула увагу на необхідність порівняльного дослідження історії Польщі і Росії, всіх слов'янських країн.

Співробітництво польських та українських істориків стало на конкретний шлях в зв'язку з святкуванням 300-річчя возз'єднання України з Росією. В ході тривалого перегляду архівів, проведеного Головною дирекцією польських архівів і Польсько-Радянським інститутом, зібрано цікаві матеріали, які були передані Академії наук Української РСР. В числі переданих матеріалів були фотокопії листів Богдана

Хмельницького, листування польських дипломатів, протести шляхти з центральних воєводств і т. ін. Згадані матеріали проливають в деякій мірі нове світло на окремі вузлові проблеми того часу. Архівні дані підтверджують, що «боротьба українського народу проти польських панів знаходила широкий відгук і співчуття серед польського селянства»¹. Документи свідчать, зокрема, про участь польських трудящих в загонах Хмельницького. Під час святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією Уряд Польської Народ-

¹ Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.), схвалені Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу, Держполітвидав УРСР, К., 1954, стор. 9.

ної Республіки подарував оригінали цих документів Урядові УРСР.

В Польщу на наукову сесію, присвячену 300-річчю возз'єднання України з Росією і скликану Інститутом історії ПАН та Польсько-Радянським інститутом, прибув директор Інституту історії Академії наук Української РСР О. К. Касименко. У своїй промові на сесії він заявив: «Вчені України, вся її інтелігенція і широкі народні маси з великим задоволенням відзначають живий інтерес польських вчених до успіхів української науки... Реферати, виголошені на цій сесії, а також виступи в ході дискусії є важливим вкладом у велику справу дальшого зміцнення і поглиблення польсько-української дружби. Робота сесії свідчить про те, як глибоко польські вчені вивчають найважливіші, вузлові проблеми польсько-українських відносин, як добре вони орієнтуються в розвитку і досягненнях соціалістичного будівництва на Україні, як високо цінують розквіт української радянської культури».

О. К. Касименко підкреслив також, що творчі зв'язки між польськими та українськими істориками були б міцнішими, якби співробітництво між ними проходило планово і було координоване. Важливим і невідкладним завданням, яке стоїть перед польськими і українськими істориками, є організація обміну науковими виданнями, а також результатами наукових досліджень, які містяться в ще неопублікованих доповідях і рефератах.

На велике значення співробітництва польських і радянських істориків вказав професор Генрік Яблонський, який підвів підсумок дебатам на сесії. «Фактом значної ваги є участь радянських вчених в дебатах сесії,—сказав він,—це не була участь, яка обмежувалась виступами в цьому залі. І поза ним ми розгортали дискусії, проводили наради, обмінювались думками з радянськими колегами, які займаються історією польсько-радянських, польсько-українських чи польсько-білоруських відносин. Їх участь в сесії, їх зауваження про нашу роботу надзвичайно цінні для нас... Польський народ, який завдяки допомозі радянських народів став господарем своєї країни... повинен бути добре поінформований про все те, що в минулому зв'язувало найкращих синів наших братніх народів, повинен поглиблювати свої знання про ці народи».

Постулати, висунуті на сесії, незабаром почали здійснюватися в більш широких масштабах. На сторінках польських наукових періодичних видань з'явилися рецензії на праці українських істориків. В Києві перекладено на українську мову книгу З. Млинарського і А. Сліша «Андрій Потебня—борець за спільну справу братніх народів».

Сесія, яка була скликана в Варшаві в зв'язку з 50-річчям революції 1905—1907 рр., стала нагодою для поглиблення наукових і особистих контактів з представниками Інституту історії АН УРСР. Завідуючий відділом історії країн народної демократії Інституту історії АН УРСР Ф. П. Шевченко взяв участь і в цій сесії, і в дискусійних зборах Відділу історії Польсько-Радянського інституту.

В обговоренні макета II тома «Історії Польщі», підготовленого Інститутом історії Польської Академії наук, взяв активну участь співробітник Інституту історії АН УРСР доктор історичних наук професор В. О. Голобуцький. Познайомився з польськими істориками і міцно потоваришував з ними співробітник Інституту історії АН УРСР кандидат історичних наук Герой Радянського Союзу В. І. Клоков.

Зв'язки польських і українських істориків не обмежувались тільки офіційними поїздками. Протягом останніх двох-трьох років на Україну з метою розшуків архівних матеріалів і роботи над своїми плановими темами виїздили польські історики Валентина Найдус, Кшиштоф Дунін-Вонсович, Гелена Мадурович, Антоні Подраза, Тадеуш Лепковський, Юзеф Бушко та ін.

В кінці минулого і на початку цього року в Польщі перебувала група старших наукових співробітників Інституту історії АН УРСР (О. С. Компан, І. Д. Бойко, І. Ф. Євсєєв, П. М. Калениченко, Р. Г. Симоненко, Д. М. Сташевський). Вони не обмежувались тільки роботою в архівах, а встановили живі контакти з громадськими і культурними закладами в Польщі.

Можливо, цей огляд не вичерпує питання. Можливо, автор що-небудь випустив, але це не головне. Головним є те, що в даний момент співробітництво польських і українських істориків успішно розвивається.

Г. Ф. ЯЗВІНСЬКА

ВІДЗНАЧЕННЯ 90-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ О. Г. ШЛІХТЕРА

2 вересня відбулися загальні збори наукових співробітників інститутів Відділу суспільних наук спільно з працівниками Інституту історії партії ЦК КП України, представниками службовців Південно-Західної залізниці, присвячені 90-річчю з дня народження видатного діяча Комуністичної партії і Радянської держави, члена КПРС з 1891 р., віце-президента АН УРСР, академіка Олександра Григоровича Шліхтера.

Збори відкрив віце-президент АН УРСР академік М. П. Семененко. У аступному слові він коротко охарактеризував О. Г. Шліхтера як революціонера-професіонала, самовідданого борця проти самодержавства, одного з активних будівників героїчної партії робітничого класу, а також як видатного вченого-економіста, який залишив значну наукову спадщину, що заслуговує на розробку і вивчення. О. Г. Шліхтер брав активну участь у житті АН УРСР як її дійсний член і віце-президент.

З великою увагою присутні вислухали змістовну доповідь завідуючого відділом народного господарства Інституту економіки АН УРСР Д. Ф. Вірника про життя і діяльність О. Г. Шліхтера, який з юнацьких років включився в революційний рух і віддав всі свої сили благородному служінню Комуністичній партії і справі робітничого класу, боротьбі за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції і побудову соціалізму в нашій країні. Д. Ф. Вірник вказав, що О. Г. Шліхтер належить до числа борців лєнінського покоління, які виростили на революційній роботі і пройшли важкий шлях більшовика-підпільника, зазнавши тюремних ув'язнень і багаторічного заслання.

Значна частина доповіді була присвячена характеристиці наукової діяльності О. Г. Шліхтера. Д. Ф. Вірник охарактеризував О. Г. Шліхтера як визначного вченого-аграрника, доктора економічних наук. Перу О. Г. Шліхтера належить понад 30 праць з економічних, історичних питань та ряд публіцистичних творів. Він володів вмінням поєднувати революційну теорію з практичною боротьбою, вмінням втілювати в життя свої теоретичні знання. Ще до революції О. Г. Шліхтер був відомий як спеціаліст з питань економіки сільського господарства. В 1917 р. його праця «Кустарні промисли в Єнісейській губернії» була відзначена премією Всеросійської Академії наук.

Особливо плідною була його наукова діяльність в радянський час. В 1929 р., враховуючи наукові заслуги О. Г. Шліхтера, громадські висунули його в академіки Української Академії наук. З того часу і до останніх днів свого життя він бере діяльну участь в роботі академії як академік і віце-президент. З 1930 р. він також працював директором Українського інституту марксизму-лєнінізму. О. Г. Шліхтер вів гостру боротьбу проти націоналістів, троцькістів і правих опортуністів, виконуючи величезної ваги роботу по здійсненню завдань партії в розгортанні наукової роботи у відповідності до вимог соціалістичного будівництва на основі творчого зв'язку теорії з практикою. Очолюючи Раду по вивченню продуктивних сил України, О. Г. Шліхтер організував комплексне вивчення найважливішої народногосподарської проблеми — енергетичних ресурсів республіки.

О. Г. Шліхтер уміло поєднував велику наукову роботу з активною участю в роботі партійних і радянських організацій. З 1923 р. він був членом ЦК КП України, а в 1925—1937 рр. кандидатом в члени Політбюро ЦК КП України, обирався делегатом на V, VI, XIV, XV, XVI і XVII з'їзди ВКП(б), був членом ЦВК СРСР з дня утворення Радянського Союзу, членом ВУЦВК і його Президії, а також делегатом V Конгресу Комінтерну.

Д. Ф. Вірник поставив питання про необхідність видання повної збірки праць О. Г. Шліхтера, які є цінним вкладом в літературу з історії нашої партії і соціалістичного будівництва.

З яскравими спогадами про життя, революційну і наукову діяльність О. Г. Шліхтера на зборах виступили академік АН УРСР І. Т. Швець, учасник революційних подій 1903—1905 рр. у Києві Е. М. Линкевич, старий більшовик В. А. Бабко, професори Ю. Ю. Юрк і М. А. Рубач. Вони навели багато цікавих фактів з життя, наукової і громадської діяльності О. Г. Шліхтера, що характеризують його як людину великих здібностей, принципового і скромного більшовика-лєнінця, який плідно працював над зміцненням дружби російського та українського народів і відіграв значну роль у будівництві і зміцненні Української Радянської Соціалістичної Республіки.

* * *

3 вересня на Байковому кладовищі відбулося покладення вінків на могилу О. Г. Шліхтера від Президії АН УРСР, Інститутів історії і економіки АН УРСР та від службовців Південно-Західної залізниці. З промовами, присвяченими пам'яті О. Г. Шліхтера, виступили академік АН УРСР П. М. Першин, кандидат економічних наук П. Є. Рудой і персональний пенсіонер М. В. Соломко.

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

СТВОРИТИ ІСТОРІЮ МІСТ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

В 1957 р. львівська обласна молодіжна газета «Ленінська молодь» почала друкувати серію статей з історії міст Львівщини. Вже вміщені статті з історії Нестерова (Жовкви), Винників, Городка, Белза та інших міст Львівської області.

На нашу думку, це добрий почин. Давно вже назріла потреба вивчати історію не лише таких великих міст, як Київ, Львів, Одеса, а й менших.

Про те, як зустрічають читачі ці статті, можна бачити з тих відзвітів, які надходять в редакцію «Ленінської молоді». Для прикладу наведемо деякі з них.

Ось що пишуть тт. Скобало, Льчишин, Ониченко — працівники бібліотеки м. Винників, Львівської області. «Редакція Вашої газети зробила прекрасний почин тим, що почала друкувати історію міст Львівської області. Знати минуле нашої області дуже цікаво для трудящих. Особливо нам сподобалась стаття «Сторінки історії Винників». Наприклад, ми довідалися, що у Винниках встановлений перший у світі пам'ятник Т. Г. Шевченку, ми також довідалися про заснування Винників та перебування під Винниками Богдана Хмельницького. Читачі нашого міста надзвичайно цікавляться цією статтею. Ми плануємо провести бесіду на цю тему... За бажанням читачів (починаючи від інтелігенції і кінчаючи колгоспниками) необхідно було б випустити окрему книгу з історії нашого міста, тим більше, що Винники були під гнітом панської Польщі і Австрії, сильно колонізувались поляками і німцями... Бажано, щоб подібні статті з історії міст публікувалися і далі у Вашій газеті та більше ілюструвалися історичними пам'ятниками».

Комсомольці с. Крехова, Нестеровського району на Львівщині, Т. Г. Макух і Проскурницька пишуть таке: «Шановна редакція! Ми з великим зацікавленням читаємо Вашу газету... Зараз ми з нетерпінням чекаємо кожного номера «Ленінської молоді», в якому зображується історія міст... Дуже нас зацікавила стаття «Минуле і сучасне Нестерова». Досі ніхто не писав в нашій пресі про місто Нестерів (Жовкву)...

Ми вважаємо, що історію міст і сіл необхідно публікувати не лише в газетах, а й у журналах, видавати окремими книгами. Якщо польські історики написали про Жовкву біля сотні книг, то чому в наш період не можна написати хоч невеличку брошуру?».

Подібні статті також подають допомогу викладачам історії, про що пише вчитель Семчишин з м. Винників: «Ці історичні статті є цікавими не лише для широких мас трудящих, а й для нас, вчителів історії, тому що ми можемо цей матеріал використати на уроках історії, починаючи з п'ятого і кінчаючи десятим класом. Цінність статей у тому, що вони подають історію того чи іншого міста від початку його заснування до наших днів...».

У мене, як і в інших істориків, є бажання просити Вас видати методичний посібник історії міст Львівської області. Такий збірник дасть можливість використовувати місцевий матеріал на уроках історії, про що ми завжди говоримо на методичних нарадах. Цією справою ви надзвичайно допоможете нам».

Вимоги читачів цілком справедливі. Вивчення окремих міст і навіть сіл є нагрілим питанням.

Необхідно не лише друкувати окремі статті в нашій пресі, але, як справедливо вимагають читачі, видавати брошури про міста або книги, в яких дати серію статей про міста тієї чи іншої області.

В багатьох містах Радянської України є любителі історії свого міста. В них чимало зібрано матеріалу. Корисно було б надавати їм допомогу та публікувати ці роботи в районних газетах.

С. Т. БЕЛЕЦЬКИЙ

3 РЕДАКЦІЙНОЇ ПОШТИ

Редакція «Українського історичного журналу» одержує багато листів з усіх кінців України та інших радянських республік. Пишуть історики-професіонали, пропонуючи свої праці для друкування і висловлюючи критичні зауваження, пишуть учасники революційних подій і соціалістичного будівництва в нашій країні.

Це листування має велике значення в справі поліпшення роботи редакції журналу. Адже необхідно і далі шукати відповідні форми для висвітлення тих чи інших питань. Листи, що надходять до редакції, дуже допомагають у цій справі.

Одержує редакція і такі листи, автори яких не погоджуються з деякими матеріалами, вміщеними на сторінках журналу. Це стосується, передусім, рецензій на деякі праці. Цілком природним є те, що не всі рецензенти дотримуються доглядів авторів праць, що рецензуються. В цьому знаходить свій вияв своєрідна боротьба думок, дискусія, в якій народжується істина. Природним є також і те, що в цій боротьбі одна з важливих ролей належить авторів рецензованої праці.

До редакції журналу надійшов лист доктора історичних наук професора М. І. Супруненка «За творчу, принципovu критику». Він є відгуком на опублікований у журналі № 2 за 1957 р. лист активного учасника партизанського руху на Україні Героя Радянського Союзу генерал-майора М. І. Наумова з приводу книжки М. І. Супруненка «Україна в Великій Отчественной війне Советского Союза».

Як відомо, в своєму листі М. І. Наумов підняв кілька проблем в справі вивчення партизанського руху на Україні в роки Великої Вітчизняної війни, зробив ряд важливих і принципових зауважень з приводу питань, порушених в згаданій праці М. І. Супруненка.

В своєму листі-відповіді М. І. Супруненко звертає увагу на різкість тону листа М. І. Наумова.

Твердження М. І. Наумова про те, що «активність партизанської боротьби зростає з успіхом на фронті, і, навпаки, боротьба вщухає, якщо на фронтах невдачі», М. І. Супруненко вважає однобоким, таким, яке суперечить історичній правді, і навіть шкідливим. М. І. Супруненко вважає, що необхідно зрозуміти «просту й ясну істину — коли б для радянських військ успішно розвивались бойові дії на фронтах Вітчизняної війни, то не було б і самого партизанського руху, що його покликали до життя саме наші невдачі на фронті. Глибока тривога за долю країни, прагнення допомогти Радянській Армії розгромити ворога приводили радянських людей в ряди партизанів. Звідси випливає другий важливий висновок — головною рушійною силою народного партизанського руху був животворний радянський патріотизм, безмежна відданість своїй соціалістичній Батьківщині», — пише М. І. Супруненко.

Твердження вірне, але, здається, автор листа і рецензент говорять про різне. М. І. Наумов писав про те, від яких факторів залежить активність дій партизанів, а М. І. Супруненко — про причини виникнення партизанського руху. Щодо факторів, які впливали на дії партизанів, то М. І. Супруненко зовсім не заперечує успіхів Радянської Армії, але вважає, що вони були не єдиним фактором, про що він говорить в своїй книзі (стор. 93—95).

М. І. Супруненко вважає «безпідставним» і навіть «порочним» твердження М. І. Наумова, що наказ Верховного Головнокомандуючого від 5 вересня 1942 р. про розвиток партизанського руху був виданий з великим запізненням, бо «на практиці місцеві партійні організації і партизанські загони робили те, що вимагав наказ, з перших місяців війни».

Не погоджується автор книги з твердженнями М. І. Наумова про життя радянських людей на території «партизанського краю», а також з тим, що в його праці нібито мало місця відведено партизанському рухові на західноукраїнських землях.

Свій лист-відповідь М. І. Супруненко закінчує такими словами: «Наші спростування і заперечення більшої частини тверджень т. Наумова зовсім не означають того, що в книзі «Україна в Великій Отчественной війне Советского Союза» немає недоліків. Вони є. Частина з них уже відзначено в опублікованих рецензіях. На окремі неточності фактичного порядку справедливо вказує в своєму листі і т. Наумов, особливо коли він говорить про бойові дії з'єднання, яким він колись командував. Але наявність цих окремих і до того ж фактичного характеру неточностей і недоліків не дає підстав розносити книгу. Подібні виступи не сприяють справі розробки історії партизанського руху на Україні, за що так гаряче виступає т. Наумов».

На думку редакції, таке ставлення М. І. Супруненка до критичних зауважень М. І. Наумова, можливо, не завжди достатньо обгрунтованих і місцями занадто гострих, може викликати лише здивування.

Необхідно додати, що, крім опублікованого листа М. І. Наумова, редакція одержала ще кілька листів учасників партизанського руху з приводу книги М. І. Супруненка. Так, колишній комісар Київського партизанського загону, нині секретар

Бердичівського райкому КП України О. С. Новик пише: «Книга М. І. Супруненка цінна тим, що вона є першою спробою узагальнити висвітлення діяльності всіх партизанських з'єднань, що діяли на Україні». Недоліком книги автор листа вважає те, що в ній майже зовсім не говориться про партизанський рух на Київщині, який набрав особливого розмаху з кінця 1942 р., не показано зв'язків цього руху з партійним підпіллям Києва.

О. С. Новик вважає, що М. І. Наумов вірно і з партійних позицій піддав критиці помилки й недоліки, що мають місце в книзі М. І. Супруненка. «Помилки, виявлені в книзі, свідчать про те,— пише О. С. Новик,— що сам автор книги, будучи необізнаним з окремими подіями, не побажав порадитись з активними учасниками, колишніми командирами і комісарами партизанських з'єднань і загонів... Немає сумніву в тому, що авторові книги М. І. Супруненку пошастило б уникнути прикрах помилок, якби він не ігнорував живого зв'язку з активними учасниками партизанського руху».

З великим листом звернувся до редакції журналу М. М. Тарасов, колишній головний хірург, а згодом комісар рейдового з'єднання, яким командував М. І. Наумов, нині директор науково-дослідного інституту ім. Склясовського в Москві. М. М. Тарасов приєднується до критичних зауважень М. І. Наумова і вважає, що учасники партизанського руху мають всі підстави — і навіть зобов'язані — висловлювати свої думки з приводу книг про партизанський рух, що їх видають історики. Історію партизанського руху під час Великої Вітчизняної війни слід писати в тісному контакті з його учасниками.

Наведені в листі М. М. Тарасова факти про бойові дії партизанського з'єднання, в якому він перебував, мають серйозне пізнавальне значення. Автор листа пропонує, щоб на Україні хтось займався збиранням спогадів учасників партизанського руху. Зокрема, він вважає необхідним, щоб справі вивчення історії партизанського руху було приділено більше уваги в Інституті історії Академії наук УРСР та Інституті історії партії ЦК КП України.

Редакція «Українського історичного журналу» вважає своїм прямим обов'язком зробити все можливе, щоб і далі зміцнювати творчий зв'язок між учасниками подій та істориками, між тими, хто робив історію, і тими, хто її пише. Такий зв'язок буде дуже корисним для розвитку історичної науки.

Як видно з короткого викладу змісту згаданих листів до редакції журналу, рецензії також можуть викликати обмін думками. Водночас редакція «Українського історичного журналу» вважає за необхідне відзначити, що не всі рецензії, вміщені на його сторінках, відповідають високим вимогам. Для більшості опублікованих рецензій характерний переказ змісту праці. Такі рецензії за своїм змістом і формою мають характер розширеної анотації з дуже незначними, частковими зауваженнями. Мало у нас рецензій, в яких відчувалось би прагнення поставити питання ширше, по-новому, вступити з автором книги в дискусію.

Редакція вважає своїм невідкладним завданням надалі більш вимогливо ставитись до рецензентів. Рецензії повинні будити історичну думку, впливати на її розвиток, а не обмежуватися фіксацією явищ на історичному фронті.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

<i>РОЗДІЛ I</i> — Початок робітничого руху і поширення марксизму в Росії (1883—1894 роки)	3
<i>РОЗДІЛ II</i> — Боротьба за створення марксистської партії в Росії. Утворення РСДРП. Виникнення більшовизму (1894—1904 роки)	19
<i>РОЗДІЛ III</i> — Партія більшовиків у революції 1905—1907 років	47

СТАТТІ

<i>П. Т. ТРОНЬКО</i> — З історії боротьби комсомолу України проти гітлерівських загартбників у роки Великої Вітчизняної війни	82
<i>Ф. Є. ЛОСЬ</i> — До питання про розвиток революційної свідомості робітничого класу України в кінці XIX і на початку XX ст.	98
<i>О. К. КАСИМЕНКО</i> — Деякі питання дальшої наукової розробки історії визвольної війни 1648—1654 рр.	110
<i>Ю. О. БОЄВ</i> — Молодотурецька революція і політика великих держав	122

ПОВІДОМЛЕННЯ

<i>С. Н. САЖЕНЮК</i> — Співробітництво російського і українського народів у радянському будівництві на Україні в 1919 р.	137
<i>Т. М. МУРАВЛЬОВА</i> — З історії спільної боротьби народних мас Росії та України проти кріпосницького гніту в 70-х роках XVIII ст.	149

ДОПОМІЖНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

<i>Р. С. КАЦ, Н. М. ШЕЛІХОВА</i> — Про стан історичної бібліографії на Україні	159
<i>І. П. КРИП'ЯКЕВИЧ (Львів)</i> — Бібліографія історії України в дожовтневий період	166
<i>В. Г. САРБЕЙ</i> — Невідомі праці О. М. Лазаревського	170

ДОКУМЕНТИ

Збройне повстання у Вінниці 28—29 жовтня 1917 р. — Підготував <i>П. П. Гудзенко</i>	175

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

<i>І. О. ГУРЖИЙ</i> — Огляд джерел про розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст.	190

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

<i>І. Л. БУТИЧ</i> — Документи з історії боротьби за владу Рад на півдні України.	196
<i>М. М. МАТВІЙЧУК, В. П. МОЛЬЧЕНКО</i> — Книга про союз робітників і селян.	199
<i>І. П. БОЛЯСНИЙ (Дніпропетровськ)</i> — Героїчне минуле і сучасне заводу.	201
<i>С. М. АНТОНЮК, А. К. МАРТИНЕНКО</i> — Дослідження з історії зарубіжних слов'янських народів.	205
<i>Ю. Є. ЄГОРОВ</i> — Історія української прогресивної преси в Канаді.	208
<i>З. Н. ГУЛЄВИЧ, О. В. ДОЛІНСЬКИЙ, В. А. ЖЕБОКРИЦЬКИЙ, Г. С. ІГОШКІН</i> — Корисна праця німецького історика	211

ХРОНІКА

<i>Н. Ю. КОСТРИЦЯ, О. П. ЛОЛА</i> — Наукова сесія з питань розвитку гуманітарних наук в Українській РСР.	218
<i>В. З. СЕРДЮК</i> — Наукова сесія Інституту історії партії ЦК КП України і Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна, присвячена 40-річчю КП України	226
<i>М. С.</i> — Наукова сесія Відділу суспільних наук АН УРСР, присвячена 40-річчю КП України.	227
<i>Н. Т.</i> — Зустріч делегатів I з'їзду КП(б)У із співробітниками Інституту історії АН УРСР	228
<i>Ю. М. ГАМРЕЦЬКИЙ</i> — Обговорення в Інституті історії АН УРСР праць, які вийшли до 40-річчя Великого Жовтня.	228
<i>М. МОЛЬНАР</i> — Республіканська конференція з питань літературних зв'язків України з іншими слов'янськими народами.	233
<i>П. В. ЗАМКОВИЙ</i> — Республіканська нарада істориків-архівістів.	234
<i>Л. О. ЛЕШЕНКО</i> — Обговорення макета VII тома «Всемирной истории»	234

К. Д. ПЕТРЯЄВ (Одеса) — Міжвузівська конференція з історії яacobинської диктатури.	236
Ф. Ш. — Спільна наукова сесія румунських і радянських істориків.	237
Г. Ф. ЯЗВІНСЬКА (Польща) — Наукові зв'язки польських і українських істориків	237
С. О. КТІТАРЕВ — Відзначення 90-річчя з дня народження О. Г. Шліхтера	239

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

С. Т. БІЛЕЦЬКИЙ (Львів) — Створити історію міст Радянської України з редакційної пошти	240
	241

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ СОВЕТСКОГО СОЮЗА

ГЛАВА I — Начало рабочего движения и распространение марксизма в России (1883—1894 годы)	3
ГЛАВА II — Борьба за создание марксистской партии в России. Образование РСДРП. Возникновение большевизма (1894—1904 годы)	19
ГЛАВА III — Партия большевиков в революции 1905—1907 годов	47

СТАТЬИ

П. Т. ТРОНЬКО — Из истории борьбы комсомола Украины против гитлеровских захватчиков в годы Великой Отечественной войны	82
Ф. Е. ЛОСЬ — К вопросу о развитии революционного сознания рабочего класса Украины в конце XIX и в начале XX в.	96
А. К. КАСИМЕНКО — Некоторые вопросы дальнейшей научной разработки истории освободительной войны 1648—1654 гг.	110
Ю. А. БОЕВ — Младотурецкая революция и политика великих держав	122

СООБЩЕНИЯ

С. Н. САЖЕНЮК — Сотрудничество русского и украинского народов в советском строительстве на Украине в 1919 г.	137
Т. Н. МУРАВЛЕВА — Из истории совместной борьбы народных масс России и Украины против крепостнического гнета в 70-х годах XVIII в.	149

ВСПОМОГАТЕЛЬНЫЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ ДИСЦИПЛИНЫ

Р. С. КАЦ, Н. М. ШЕЛИХОВА — О состоянии исторической библиографии на Украине	159
И. П. КРИПЯКЕВИЧ (Львов) — Библиография истории Украины в дооктябрьский период.	166
В. Г. САРБЕЙ — Неизвестные работы А. М. Лазаревского.	170

ДОКУМЕНТЫ

Вооруженное восстание в Виннице 28—29 октября 1917 г. — Подготовил П. П. Гудзенко	175

ОБЗОРЫ ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

И. А. ГУРЖИЙ — Обзор источников о разложении феодально-крепостнической системы в сельском хозяйстве Украины первой половины XIX в.	190

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

И. Л. БУТИЧ — Документы по истории борьбы за власть Советов на юге Украины	196
Н. М. МАТВЕЙЧУК, В. П. МОЛЬЧЕНКО — Книга о союзе рабочего класса и крестьянства	199
И. П. БОЛЯСНИЙ (Днепропетровск) — Героическое прошлое и настоящее завода	201
С. М. АНТОНЮК, А. К. МАРТЫНЕНКО — Исследование по истории зарубежных славянских народов	205
Ю. Е. ЕГОРОВ — История украинской прогрессивной печати в Канаде	208
В. Н. ГУЛЕВИЧ, А. В. ДОЛИНСКИЙ, В. А. ЖЕБОКРИЦКИЙ, Г. С. ИГОШКИН — Полезный труд немецкого историка	211

ХРОНИКА

<i>Н. Е. КОСТРИЦА, А. П. ЛОЛА</i> — Научная сессия по вопросам развития гуманитарных наук в Украинской ССР	218
<i>В. З. СЕРДИЮК</i> — Научная сессия Института истории партии ЦК КП Украины и Киевского филиала Центрального музея В. И. Ленина, посвященная 40-летию КП Украины	223
<i>М. С.</i> — Научная сессия Отделения общественных наук АН УССР, посвященная 40-летию КП Украины	227
<i>Н. Т.</i> — Встреча делегатов I съезда КП(б)У с сотрудниками Института истории АН УССР	228
<i>Ю. М. ГАМРЕЦКИЙ</i> — Обсуждение в Институте истории АН УССР работ, вышедших к 40-летию Великого Октября	223
<i>М. ГОЛЬНАР</i> — Республиканская конференция по вопросам литературных связей Украины с другими славянскими народами	233
<i>П. Е. ЗАМКОВЫЙ</i> — Республиканское совещание историков-архивистов	234
<i>Л. А. ЛЕЩЕНКО</i> — Обсуждение макета VI тома «Всемирной истории»	234
<i>К. Д. ПЕТРЯЕВ (Одесса)</i> — Межвузовская конференция по истории якобинской диктатуры	236
<i>Ф. Ш.</i> — Совместная научная сессия румынских и советских историков	237
<i>Г. Ф. ЯЗВИНСКАЯ (Польша)</i> — Научные связи польских и украинских историков	237
<i>С. А. КИТАРЕВ</i> — Ознаменованіе 90-летия со дня рождения А. Г. Шлихтера	239

ПИСЬМА В РЕДАКЦИЮ

<i>С. Т. БЕЛЕЦКИЙ (Львов)</i> — Создать историю городов Советской Украины	240
Из редакционной почты	241

Украинский исторический журнал, № 5, 1958.

(На украинском языке)

Технічний редактор *В. Я. Лямкін*

Коректори *В. А. Костроміна, Т. І. Митяшевська*

БФ 17040. Зам. № 1543. Вид. № 245. Тираж 25000. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друкарськ. аркушів 20,89. Обл.-видавн. аркушів 23,79. Паперових аркушів 7,75. Підписано до друку 22/X 1958 р.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Київ, вул. Рєпіна, 2.